

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

ULUSLARARASI İLMÎ TOPLANTISI BİLDİRİLERİ
23-24 ŞUBAT 2018/İSTANBUL

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

ULUSLARARASI İLMÎ TOPLANTISI BİLDİRİLERİ
23-24 ŞUBAT 2018/İSTANBUL

EĞİTİM-BİR-SEN YAYINLARI : 90

EĞİTİM-BİR-SEN ADINA SAHİBİ

Ali YALÇIN / Genel Başkan

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Şükrü KOLUKISA / Genel Başkan Yardımcısı

YAYIN KURULU

Ali YALÇIN

Latif SELVİ

Ramazan ÇAKIRCI

Mithat SEVİN

Şükrü KOLUKISA

Hasan Yalçın YAYLA

Atilla OLÇUM

EDİTÖRLER

Muhammet Enes KALA

Atilla OLÇUM

Nuri SALIK

Maşallah NAR

TASARIM

Caner KAÇAMAK

BASKI TARİHİ

29 Ocak 2019

ISBN: 978-975-6153-91-8

BASKI

Semih Ofset 0312 341 40 75

Adres : Zübeyde Hanım Mahallesi Sebze Bahçeleri Caddesi No:86

Kat:14-15-16 Altındağ/Ankara

Tel : (0.312) 231 23 06 - **Faks :** (0.312) 230 65 28

E-Posta: ebs@ebs.org.tr **Web:** www.ebs.org.tr

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

ULUSLARARASI İLMÎ TOPLANTISI BİLDİRİLERİ
23-24 ŞUBAT 2018/İSTANBUL

TERTİP HEYETİ

D. Mehmet DOĞAN	(TYB Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı)
Ali YALÇIN	(Eğitim-Bir-Sen ve Memur-Sen Genel Başkanı)
Prof. Dr. Mehmet BULUT	(İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN	(Türkiye Yazarlar Birliği Genel Başkanı)
Prof. Dr. Mehdi İLHAN	(İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Tarkan ZENGİN	(Türkiye Yazarlar Birliği Genel Başkan Yardımcısı)
Şükrü KOLUKISA	(Eğitim-Bir-Sen Genel Başkan Yardımcısı)
Atilla OLÇUM	(Eğitim-Bir-Sen Genel Başkan Yardımcısı)
İbrahim Ulvi YAVUZ	(Türkiye Yazarlar Birliği Genel Başkan Danışmanı)

AKADEMİK YÜRÜTÜCÜ HEYET

Prof. Dr. Mehmet BULUT	(İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Dr. Muhammed Enes KALA	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Nuri SALIK	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Maşallah NAR	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

ULUSLARARASI İLMÎ TOPLANTISI BİLDİRİLERİ
23-24 ŞUBAT 2018/İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

TAKDİM YAZILARI	1
ÖNSÖZ	11
SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE OSMANLI SİYASETİ MODERNLEŞME, BÜROKRATİKLEŞME ve MERKEZİLEŞME	15
Asırlık Menfi Bir İmajı Yıkmak, Yahut Abdülhamid Tasavvurundaki Yüz Yıllık Dönüşüm D. Mehmet Doğan	17
Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya	27
Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamid'in Meşrûiyet Siyaseti Prof. Dr. Bedri Gencer	43
Sultan II. Abdülhamid'in Kamusal Alanda Görünürlüğü Prof. Dr. Fatmagül Demirel	91
SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE İÇ ve DIŞ MUHALİF HAREKETLER	105
Balkanlarda Muhalif Hareketler ve Sultan Abdülhamid Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu	107
Sultan Abdülhamid Döneminde İngiliz Hıristiyan Siyonistler Prof. Dr. Ş. Tufan Buzpınar	117
İranlı Meşrûiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete: Ahter ve Şems Bağlamında Dr. Öğr. Üyesi Nasrollah Salehi	129
II. Abdülhamid'e İslâmcı Muhalefet Prof. Dr. Caner Arabacı	139
SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE OSMANLI DIŞ POLİTİKASI ve DÜNYA SİYASETİ	159
Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları Prof. Dr. Azmi Özcan	161
Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler Prof. Dr. Cezmi Eraslan	171
II. Abdülhamid'in Balkan Siyaseti Doç. Dr. Rahman Ademi	181
Avrupa Emperyal Baskılarına Karşı Sultan II. Abdülhamid Prof. Dr. Bülent Arı	195
SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE OSMANLI SOSYAL, EKONOMİK ve KÜLTÜREL DÜNYASI	207
Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi'ye Yeniden Bir Bakış Prof. Dr. Mehmet Bulut	209
Sultan II. Abdülhamid ve İslâmî Görüşleri 1876 – 1909 "Tarihî/Belgesel İnceleme" Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Alî Muhammed Uffin	221
II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji Prof. Dr. Mehmet Ö. Alkan	257
Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kültür, Sanat ve Spor Alanlarında Yapılan Modernleşme Faaliyetleri Prof. Dr. Necmettin Alkan	303
II. Abdülhamid Döneminde İmar Prof. Dr. A. Şevki Duymaz	325

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

TAKDİM
YAZILARI

Ali YALÇIN

Eğitim-Bir-Sen ve Memur-Sen Genel Başkanı

Prof. Dr. Musa Kâzım ARICAN

Türkiye Yazarlar Birliği Genel Başkanı

Prof. Dr. Mehmet BULUT

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

Ali YALÇIN

Eğitim-Bir-Sen ve Memur-Sen Genel Başkanı

*'Pâdişah hem zâlim, hem deli' dedik,
İhtilâle kıyam etmeli dedik;
Şeytan ne dediyse, biz 'beli' dedik;
Çalıştık fitnenin intibahına.*

*Dîvâne sen değil, meğer bizmişiz,
Bir çürük ipliğe hülyâ dizmişiz.
Sade deli değil, edepsizmişiz.
Tükürdük atalar kiblegâhına.*

Filozof namıyla bilinen Rıza Tevfik Bölükbaşı, Sultan Abdülhamid Han'ın ardından böyle sesleniyordu.

Değerli katılımcılar,

Kıymetli dostlar...

Değil dostunun, düşmanının bile övgüyle bahsettiği bir şahsiyet, bir devlet adamı hakkında yapılan böyle güzel ve önemli bir toplantı için burada bulunmak, paydaş olmak gerçekten onur verici... Belki de emperyalistlerin çoktan idam hükmünü verdiği Devlet-i Aliyye'nin izzetini koruma görevini üstlenmiş bir kahraman, bir devlet adamı hakkında konuşmak için buradayız...

Memur-Sen ve Eğitim-Bir-Sen olarak böyle bir toplantının paydaşı olmak bizlere ayrıca gurur veriyor.

Değerli dostlar...

Gerçekten tarihi aşan şahsiyetler hakkında konuşmak, hüküm cümleleri kurmak çok zordur. Hele hele bizim gibi bir dönem tarihle bağıni koparmış, hatta inkâr psikozuna düşmüş toplumlar için bu daha da zordur. Düşmanının dahi "deha" dediği Abdülhamid Han bu konuda tipik bir örnektir.

Tarihten düşman çıkarmak için "o dönemin vatansızlarının" attıkları iftiranın sembolü olan "Kızıl Sultan" ifadesi okul kitaplarına kadar girmiştir bir dönem mesela.

Çok şükür o dönemler çok geride kaldı. Su aktı ve yatağını buldu. Birçok alanda olduğu gibi tarih alanında da vesayetin zincirlerini kırdık, kırıyoruz...

Millet ve devlet olarak tarihimizle yeniden buluştuğumuz, hatta ayağa kaldırdığımız dönemlere geldik. "100 Yıl Sonra Sultan II. Abdülhamid Han" Uluslararası İlimi Toplantı, bunun en güzel örneği.

Bu “İlmî” toplantıda amacımız bir tarihi şahsiyete hamasi duygularla övgüler dizmek veya onu acımasızca yermek değil. Akif, “Tarihi ‘tekerrür’ diye tarif ediyorlar; Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi?” diyor. Bu nedenle amacımız tarihin tekerrür etmemesi için gerekli olan hisseyi tarihten çıkarmak, dünden bugüne istikametime ışık tutacak verileri almaktır. Dolayısıyla amacımız, övgü ve yergi geriliminden kurtularak bütün gerçekliğiyle Sultan II. Abdülhamid ve dönemini aydınlatıp milletin istifadesine sunmaktır.

Toplantımızda Abdülhamid Han, çok yönlü bir şekilde masaya yatırılacak. Konusunda uzman akademisyen ve münevverlerimiz derinlikli bir şekilde Abdülhamid Han’ın yaşadığı dönemi, uluslararası sistemi ve o dönemin emperyalist devletlerini bize anlatacaklar. Bu yüzden konuşmamı uzun tutmamak kaydıyla bugüne yansımaları bakımında önemli bulduğum bir iki hususun altını çizmek istiyorum.

Değerli dostlar...

Emperyalizmin ne olduğunu, nasıl bir dünya kurduğunu anlamak için özellikle 1838 Balta Limanı Anlaşmasına gitmek gerekir. Osmanlı Devleti’nin finans kapital tarafından ipotek altına alındığı, vesayet sisteminin içine yuvarlandığı bir anlaşmadır Balta Limanı. Bu kırım anı bilinmeden ne Abdülhamid Han’ın mücadelesini anlayabiliriz ne de yıllarca bizi boğmak isteyen vesayet sistemini. Balta Limanı Anlaşması, Kırım Savaşı’ndaki borçlanma ve Abdülaziz Han’ın katli...

Emperyal sistemin bu topraklara yerleşmesinin üç evresi... Abdülhamid Han, bu zeminde tahta oturmuştur. Düşünün, emperyalizm bütün gücüyle Devlet-i Aliyye’nin üzerine yüklenmektedir. Hatta diyebiliriz ki, emperyalizmin en büyük hedefi Osmanlı’ya ve onun misyonunu yok etmektir.

Sultan Abdülhamid Han, bütün bu saldırılara karşı direnmiş bir devlet adamı, bir kahramandır. Onun içindir ki, emperyalizm tıpkı bugün olduğu gibi kara propaganda silahını kullanmış, içeride devşirdiği lejyonerlerle de imparatorluğun içinde fesat çıkarma yolunu seçmiştir. Fakat Sultan’ın direnişi karşısında bütün saldırılar, bütün hileler yerle bir olmuştur. Çünkü O, diplomatik ilişkilerde sınırlarını kontrol altında tutan, siyasi bağlamda da ülkenin sınırlarını koruyan bir dehadır. Onun için emperyalist aklın doğrudan hedef aldığı ve yok etmek için sürekli kumpas kurduğu Osmanlı’daki ilk devlet adamıdır. Hatta Cumhuriyet tarihimizin yakın dönemlerine kadar üzerinde oluşturulan spekülasyonların sebebi de budur. Çünkü emperyalizm hem yaşadığı döneme hem de gelecek nesillere bilinç aşıl原因an kimliklere karşı büyük düşmanlık besler. Onlar hakkında bol bol iftira, bol bol spekülasyon üretir.

Emperyalist aklın müritleri her dönemde devleti ve milleti zora düşürecek, umutsuz bırakacak hem de yok oluşa sürükleyecek bir hamle olarak milletin değerleriyle barışık, yüzünü millete dönmüş, millete hizmeti esas almış olan devlet adamlarını hedef aldı ve alıyor.

Dün Abdülhamid Han'ı emperyalizmle mücadelesinde yalnız bırakmanın bedelini ağır ödedik. Bundan ders çıkarmamız, bu hatanın neticelerini ortaya koymamız ve bugün bu yanlışlara düşmememiz gerekiyor.

Abdülhamid Han, nasıl o gün emperyalizmin oyununu boşa çıkardıysa, tarih içinde kendisi üzerine konulan vesayetin zincirlerini de kırarak bugünkü nesillere bilinç aşıyor.

Bu duygu ve düşüncelerle hepimizi saygı ve sevgiyle selamlıyor, toplantımızın hayırlara vesile olmasını diliyorum.

Ali YALÇIN

Eğitim-Bir-Sen ve Memur-Sen
Genel Başkanı

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

Prof. Dr. Musa Kâzım ARICAN

Türkiye Yazarlar Birliği Genel Başkanı

100 Yıl Sonra Sultan II. Abdülhamid Han Uluslararası İlmî Toplantı'yı, 23-24 Şubat 2018 tarihlerinde Türkiye Yazarlar Birliği, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi ve Eğitim-Bir-Sen iş birliği ile gerçekleştirdik.

Türkiye dışından Tunus, İran, Irak ile İngiltere'den ilim ve fikir adamlarının katıldığı toplantıda; Sultan II. Abdülhamid Han döneminin modernleşme, merkezileşme, kültür-sanat, eğitim, dış politika, Filistin meselesi, İslâm birliği gibi konular konuşuldu, önemli bildiriler sunuldu.

Bugün, yakın ve uzak coğrafyamızda yaşanan olayların anlamlandırılabilmesi için Sultan II. Abdülhamid Han dönemindeki gelişmelerin mercek altına alınması, analiz edilerek yorumlanması gerekir.

Emperyalist devletlerin ülkemiz ve bölgemiz üzerindeki bitmek bilmeyen oyunları ve taarruzları, bizi imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak tavsif edilen 19. asra yeniden dikkat kesilmeye mecbur etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid Han'ın bu dönemde hayata geçirdiği icraat ve uygulamaya koyduğu reformlar, sadece Türkiye topraklarının değil, bütün bir Orta Doğu coğrafyasının mukadderatını şekillendirmeye matuf gayretler olarak okunmalıdır.

Çünkü, Sultan II. Abdülhamid'in siyasî tasavvurunda vatan sathı bugün içine sıkıştığımız bu küçük coğrafyadan çok daha geniş bir ufku ve istikbali kuşatmaktadır.

Bugün, Orta Doğu coğrafyasının içine düştüğü sonu gelmeyen kaos ve çatışma ortamı, II. Abdülhamid Han'ın müdafaa etmeye çalıştığı Müslüman sathının düşüşü ile neticelenen hadiseler silsilesinin belki de en ağır faturalarından birisi olarak her gün vicdanlarımızı yeniden yoklamaktadır.

II. Abdülhamid Han'ın 33 yıl süren padişahlık dönemini ve siyasî dehasını anmak, anlamak, anlatmak için düzenlediğimiz bu sempozyum oldukça başarılı geçti.

Söz uçar, yazı kalır. Değerli bilim adamlarının sundukları bildiriler, yapılan konuşma ve değerlendirmeler kitap haline getirildi. Eser, II. Abdülhamid Han konusunda araştırma yapacak olanlar, o dönemde Orta Doğu ve dünya ülkelerinde yaşanan olayları merak edenler için bir kaynak niteliği taşıyor.

Kitabın hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

100 Yıl Sonra Sultan II. Abdülhamid Han Uluslararası İlmî Toplantı'nın gerçekleştirilmesinde emeği geçen Türkiye Yazarlar Birliği'ne, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'ne ve Eğitim-Bir-Sen'e şükranlarımı sunuyorum.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

Prof. Dr. Mehmet BULUT

Istanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

Bugün önemli bir toplantıya ev sahipliği yapmanın mutluluğu içindeyiz. Vefat-ı Devriyesinin 100. Yılı münasebetiyle Sultan Abdülhamid-i Sani'yi anmak üzere bir araya geldik. Bilim, teknoloji, eğitim, siyaset, iktisat, dış politika başta olmak üzere İslam dünyasının son Büyük Halifesi'nin icraatını, siyasetini, insan, cemiyet ve dünya ile ilgili çalışmalarını enine boyuna konuşma imkanı bulacağız. İlginiz ve teşekkürleriniz bizi ziyadesiyle memnun etmiştir. Hoş geldiniz! Şeref verdiniz! Bu toplantıyı Sultan Abdülhamid-i Sani'nin banisi olduğu ve bugün içinde İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nin bulunduğu tarihi Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nde Türkiye Yazarlar Birliği ve Eğitim-Bir-Sen iş birliği ile gerçekleştiriyoruz. Organizasyonda başta Üniversitemiz olmak üzere diğer iki güzide kurumumuzdan emeği geçen bütün arkadaşlarıma, kardeşlerime en içten şükranlarımı sunuyorum.

Dünya üzerinde zor coğrafyalar vardır. 'Coğrafya kaderdir' der İslam düşünürü İbni Haldun. Tarihin akışı içinde bu zorluklara zor zamanlar eklenir bazen. Zor zamanlar vardır insan ve toplum hayatında. Bin yıldır içinde yaşadığımız bu coğrafyada tarih yaptı ve tarih yazdı bu memleketin evlatları. Tarih yapan bu milletin evlatlarının en önemli adamlarından birini konuşacağız burada. Sultan II. Abdülhamid, hem geniş Osmanlı ülkesi ve hem de İslam dünyasının zor zamanlarında otuz üç yıl (dile kolay!) ülkeyi yönetti. Zor zamanlar derken dışarıdan olduğu kadar içeriden gelen zorluklara da göğüs germek zorunda kaldı. XIX. yüzyıl, milliyetçiliğin yaygınlaştığı ve büyük dış güçlerin Osmanlı coğrafyasında ayrılıkçı hareketleri kışkırtmaya başladığı bir yüzyıldı. Bu yüzyıl, hem dünya hem de Osmanlılar için siyasal alanda ve dış politika alanında yepyeni konuların gündeme geldiği bir yüzyıldı. Eğitimde ilkokuldan üniversiteye kadar dünyada son derece önemli gelişmeler ortaya çıktı. Tarım ve sanayide el emeği yerine makine kullanımı hızla yaygınlaştı. Ekonomide ve uluslararası ticarete önceki yüzyıllarla karşılaştırılmayacak derecede büyük değişimlerin yaşandığı "uzun bir yüzyıl" dı.

Batı Avrupa merkezli sanayi devriminin sonuçlarının tüm berraklığı ile ortaya çıktığı ve sanayinin temel ham maddelerin kontrolü ile ilgili mücadelelerin yoğunlaştığı bir dönemde tahtta bulundu Sultan Hamid. Bildiğiniz üzere XVIII. yüzyılda sanayi devrimi tekstil alanında ortaya çıktı. Tekstildeki temel ham maddeler genel itibarıyla pamuk, yün ve ipekti. XIX. yüzyılda sanayinin temel ham maddesi demir ve çelik cevherleri oldu. Avrupa demir ve çelik cevheri konusunda yeterli kaynağa sahipti. Avrupa ve Kuzey Amerika bu madenleri işleyerek sanayide büyük yatırımlar gerçekleştirdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru sanayi yeni bir ham maddeye ihtiyaç duydu: Petrol. Detayına girmeyelim; kara ve deniz ulaşımında kullanılan gemi ve demir yoluna ilave olarak karada motorlu araba ve hava yolunda da uçak devreye giriyordu. İşte bu iki yeni icat petrolle çalışacaktı. Petrol, Avrupa'da da Amerika'da da bulunmaktaydı. Ancak üretim

maliyetleri Osmanlıların kontrol ettiği Batı Asya'daki derinlik düzeyi ve üretim maliyetleri ile kıyaslanamazdı. Batı Avrupa merkezli ortaya çıkan modern kapitalist sistem, Asya, Afrika ve Amerika kıtalarına hakim olmuş; buralardaki sanayinin girdilerini, temel ham maddelerini, emek ve sermayeyi kontrol altına almayı başarmıştı.

Hakim olamadıkları ve kontrolleri altına alamadıkları tek coğrafya üç kıtanın kesişim noktası olan Osmanlı dünyasıydı. XIX. yüzyılın son çeyreğine girerken Batılı Büyük Sanayi Güçlerinin en önemli sanayi girdisi olan ucuz ve bol petrolün önündeki en önemli engel Osmanlı Devleti'ydi ve bu devletin başında da Sultan II. Abdülhamid vardı. Sultan Hamid, bu ülkede bazı insanlar tarafından "Ulu Hakan" bazıları tarafından da "Kızıl Sultan!" olarak nitelendirilmiştir. Biz tarihi, ne övgü ne de sövgü laboratuvarı olarak görüyoruz. Bu toplantıda sadece gerçeklerin ortaya çıkması ve berrak hakikatin tüm gençliğimizce bilinmesi için gayret göstereceğiz. Tüm çabamız, hafızamıza sahip çıkarak hakikatin izini sürmektir. İncamız odur ki, tarih bir milletin hafızası ise, esasen hafıza sadece dünü bilmek için değil bugünü ve yarını inşa etmek için gereklidir. Onsuz ne dünü doğru anlayabilir ne de bugünü ve yarını sağlıklı ve sağlam bir zemine oturabiliriz. Bu vesileyle bize içinde bulunduğumuz bu tarihî mekan olmak üzere nice eserler bırakan Sultan II. Abdülhamid'i rahmet ve minnetle yad ediyoruz. Toplantının hayırlı başlangıçlara vesile olmasını temenni ediyor, hepinize hürmetlerimi arz ediyorum.

Prof. Dr. Mehmet BULUT

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

BÜYÜK SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

ÖNSÖZ

Muhammet Enes KALA

Atilla OIÇUM

Nuri SALIK

Maşallah NAR

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde başa geçen II. Abdülhamid Han, sahip olduğu mütemayiz özellikler sebebiyle, Devlet-i Aliyye'nin üzerine en çok yazılıp çizilen ve konuşulan padişahlarının başında gelmektedir. Müslüman dünyasının ve Osmanlı Devleti'nin oldukça zor bir dönemden geçtiği zamanlarda, Devlet-i Aliyye'nin 34. Padişahı olan Sultan II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmış ve tahttan indirildiği 27 Nisan 1909 tarihine kadar 33 yıl boyunca birçok dâhili ve hârici zorluğa göğüs gererek devleti idare etme vazifesini ifa etmeye çalışmıştır. II. Abdülhamid, gerçekleştirdiği icraat ve uyguladığı politikalar nedeniyle mirası en çok tartışılan Osmanlı padişahlarından biri olarak tarihteki yerini almıştır. Bir taraf için veli mesabesinde bir "Ulu Hakan" diğer taraf için ise istibdadın zatında müşahhas hâle geldiği "Kızıl Sultan"dır. Sultan II. Abdülhamid'in şahsına yönelik bu tasvirlerin keyfiyeti de, onun şahsında temerküz eden ve bugün hâla devam eden yoğun tartışmanın sebeplerine delalet eder bir mahiyettedir.

Siyasetinin merkezine denge politikasını koyarak devletin çöküşünü engellemeyi ve devleti yeniden güçlendirmeyi temel hedef olarak belirleyen II. Abdülhamid Han, Osmanlı padişahlarının Tanzimat döneminden beri bürokrasi karşısında gerileyen gücünü yeniden tesis etmiş ve eğitimden ekonomiye, dış politikadan kültür ve medeniyete kadar birçok alanda önemli başarılarla imza atmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin kimliğini yeniden şekillendirdiği bir dönem olarak kayda geçmiştir. Sultan II. Abdülhamid, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanların 1800'lerden itibaren Batı emperyalizminin hâkimiyetine girmesi karşısında hilafet kurumuna yeniden canlılık kazandırarak imparatorluk sınırları dışındaki Müslümanlara ulaşma gayreti içinde olmuş, diğer taraftan benimsediği politikalar yoluyla imparatorlukla Müslüman tebaası arasındaki bağları güçlendirmeye çalışmıştır. Hilafet kurumunun hâla zinde ve işlevsel olduğu mesajını veren bu pan-İslamist politikalara karşın, yaşadığı dönemin İslamcılık izafe edilen münevverleri de Sultan II. Abdülhamid karşısında kurulan muhalif saflarda mevzilenmeyi ihmal etmemişlerdir. Bugün hem II. Abdülhamid hem de ona şiddetle muhalefet eden Müslüman entelektüeller neredeyse aynı ideolojik çevrelerde itibar görmekte, hayır ve muhabbetle yâd edilmektedir. Bu durum, Osmanlı'nın ve aslında Müslüman siyasalının sancılı hâla devam eden düşüşünün vuku bulduğu sürecin şiddetli buhranına delalet etmekte ve Sultan II. Abdülhamid Han'ın şahsında izi sürülmesi gereken tarihsel bir ikileme işaret etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid, sadece öne çıkan ideolojik hüviyetiyle değil vakiya ve icraata akseden teşkilatçı hususiyetiyle de üzerinde düşünülmesi fazlasıyla hak eden bir şahsiyettir. Hayata geçirdiği kapsamlı reformlarla ve kurumsal yeniliklerle Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine yeni bir ivme kazandırmış ve bu yönüyle Türkiye

Cumhuriyeti'nin askerî ve sivil bürokratik alt yapısının oluşumuna büyük katkılar sağlamıştır. Onun döneminde, bürokratik kurumların yanı sıra imparatorluğun her tarafına yayılan eğitim ve bayındırlık faaliyetleri neticesinde toplumsal yapıda da ciddi bir dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bu bağlamda, Sultan II. Abdülhamid izlediği politikalarla günümüzde onlarca devleti kapsayan geniş bir coğrafya üzerinde önemli izler bırakan bir devlet adamı olarak kayda geçmiştir.

Elinizdeki bu kitap, vefatının 100. sene-i devriyesinde Sultan II. Abdülhamid dönemini siyasetten ekonomiye, dış politikadan devlet-toplum ilişkilerine, eğitimden gündelik hayata kadar geniş bir yelpazede ele almaktadır. Günümüzde yakın ve uzak medeniyet coğrafyamızda yaşanan olayların daha iyi anlaşılabilmesi ve anlamlandırılabilmesi için Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan gelişmelerin mercek altına alınmasının büyük önem arz ettiği kanaatini taşıyoruz. Bu cümleden olarak bu kitapta yer alan makaleler sayesinde II. Abdülhamid dönemine yeniden daha soğukkanlı ve tutarlı bir bütünlük içinde bakmak imkânının ortaya çıkacağına inanıyoruz. Kitapta yer alan her makalede dile getirilen görüşler tabiatıyla yazarına aittir.

Bu eserin medar-ı istifade olmasını temenni eder, yazılarıyla kitabın oluşmasına katkıda bulunan değerli hocalarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

Muhammet Enes KALA
Atilla OLÇUM
Nuri SALIK
Maşallah NAR

BÜYÜK SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE
OSMANLI SİYASETİ MODERNLEŞME
BÜROKRATİKLEŞME VE MERKEZİLEŞME

D. Mehmet DOĞAN

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA

Prof. Dr. Bedri GENCER

Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

ASIRLIK MENFÎ BİR İMAJİ YIKMAK
YAHUT ABDÜLHAMİD TASAVVURUNDAKİ
YÜZYILLIK DÖNÜŞÜM

D. Mehmet DOĞAN

Türkiye Yazarlar Birliği Şeref Başkanı

Asırlık Menfi Bir İmajı Yıkmak, Yahut Abdülhamid Tasavvurundaki Yüzyıllık Dönüşüm

D. Mehmet DOĞAN¹

Son büyük Osmanlı padişahı Sultan II. Abdülhamid'in şahsiyeti etrafında meydana getirilen menfi imaj, yakın tarihimizin doğru kavranabilmesinin önündeki en önemli engellerdendir. 19. yüzyılın sonundan itibaren, daha çok yurt dışında, Avrupa'da imâl edilen bu imaj, döneminde içeride de zemin bulmuş, bilhassa modern öğretim görülenler arasında yaygınlaşmıştır. Dönemin bütün kötülükleri Sultan Hamid'e yüklenmiş, Abdülhamid aleyhdarlığı neredeyse aydın olmanın vazgeçilmez vasfı haline getirilmiştir. Batıcı aydınlar yanında dindar okuryazarlar da bu aleyhdarlık havasından ciddi sûrette etkilenmişlerdir. Bunun bir dönem psikolojisi halinde yaygınlaştığını, gerçeklik temeli olsun olmasın belirli kesimlere sirayet ettiğini söyleyebiliriz.

Menfi Abdülhamid imajının onun tahttan indirilmesine kadar zirveye çıkarıldığı gözlenebilmektedir. Bu tarihten sonra cereyan eden olaylar, Osmanlı Devleti'nin idaresine el koyan İttihat ve Terakki Fırkası'nın Abdülhamid'e isnad edilen olumsuzlukların daha ötesine geçecek bir yönetim sergilemesi, menfi Abdülhamid imajını geri plana itmeye başlamıştır.

İttihatçılar, Abdülhamid'i ve dönemini kötülemek için "irtica" kavramını kullanmışlardır. "Rücû", "geriye dönüş"le aynı kökten olan kelime, İslâmiyet'in başlangıç devresinde, "müslümanlıktan uzaklaşıp câhiliye devrine dönme" anlamında kullanılmışken, ikinci Meşrutiyet'ten sonra Abdülhamid devrine dönme, gericilik şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Kavrama dini, dindarlığı kapsayacak şekilde yaygın anlam verilmesi, Mehmed Âkif'in *Âsım* kitabında şu mısraları yazmasına sebep olmuştur:

"Ağlasın milletin evlâdı da bangır bangır,

Durma hürriyeti aldık diye, sen türkü çağır!

Zulmü alkışlayamam zalimi asla sevemem

Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem"

Gelen kimdir? Halen iktidarda olan İttihatçılar. Onlar için şair, şiirin devamında "Üç buçuk soysuz" ifadesine yer verir. Ya geçmiş?

Şiirin devamında şu dikkate değer mısralar da yer alır:

¹ Türkiye Yazarlar Birliği Şeref Başkanı.

“Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım

Zâlimin hasmıyım amma severim mazlumu

İrticain şu sizin lehçede mânası bu mu?

İşte ben mürteciim, gelsin işitsin dünya!

Hem de baş mürteciim, patlasanız çatlasanız

Haydi kanununuz assın beni, yahud yasanız!”

Her türlü zorluğa rağmen hakdan yana olmak, mazlumu sevmek ve zâlimin hasmı olduğunu ilân etmek...

Abdülhamid Düşmanlığı ve Cumhuriyet

İttihatçıların mirasını, Abdülhamid düşmanlığı mevzuunda da Cumhuriyetin kurucu partisi Halk Partisi üstlenmiştir. Cumhuriyet'in Osmanlı aleyhdarlığında Abdülhamid düşmanlığı merkezî bir yer işgal eder. Bunun sebebi, Cumhuriyetin modernlik adına yücelttiği birçok uygulamanın köklerinin Abdülhamid dönemine gitmesinde aranmalıdır. Cumhuriyet, Abdülhamid'in modernleşme altyapısı üzerinde yürümektedir. Maarif, ulaştırma, haberleşme, sağlık... Abdülhamid'in bıraktığı noktadan çok da ileriye götürülememiştir. Abdülhamid'in güçlü mirası propaganda ile yok sayılmış, böylece her türlü modernleşme hamlesi Cumhuriyet'e has bir gelişme olarak gösterilmek istenmiştir.

Abdülhamid Han'ın Dört Süvarisi

Bugün hayli yaygınlaşan olumlu Abdülhamid tahayyülünü öncelikle edebiyatçılar oluşturmuştur, tıpkı zamanında olumsuz imajı edebiyatçıların meydana getirdiği gibi. Bu, bir nevi edebiyatın kendini temize çıkarma harekâtı olarak görülebilir.

Abdülhamid imajının dönüştürülmesinde edebî metinlerin ve edebiyatçıların rolünün birinci derecede olduğunu söylemek mübalağa sayılmamalıdır. Bu Abdülhamid'in hal'inden sonra yavaş yavaş ortaya çıkan, zamanla güçlenen bir temayüldür. Burada 4 önemli ismin oynadığı rol üzerinde durulacaktır. Abdülhamid imajının olumluya dönüşmesinde dört önemli edebiyatçı bilhassa mühim rol oynamıştır: *Rıza Tevfik Bölükbaşı*, *Süleyman Nazif*, *Nihal Atsız* ve *Necip Fazıl Kısakürek*. Bu dört önemli ismin hayat tarzları, toplum anlayışları, fikrî temayülleri ve edebî meslekleri birbirinden çok farklıdır.

Şüphesiz bu dört isim dışında başka edebiyatçılar da bu değişimin ortaya çıkmasına hizmet etmiştir. Bu bazen doğrudan Abdülhamid'i olumlamak maksatlı eserler ortaya koymak çabasının sonucu olmayabilir. Mesela, Refik Halit Karay'ın *Üç Nesil Üç Hayat* (1943) başlıklı kitabı, sürgün dönüşü Cumhuriyet'i yüceltmek maksadıyla yazıldığı halde, dikkatle okunduğunda, Abdülhamid dönemindeki olumlu değişimi açığa çıkaran unsurlar ihtiva eden bir eserdir.

Abdülhamid'in menfî imajı nasıl ekseriya gerçeklikten yoksun bazı olumsuzluklara, kötülöklere dayandırılmışsa, zamanla müspet Abdülhamid imajının da benzer bir süreçten geçtiği söylenebilir. Bir tarafta şeytanlaştırma, diğer tarafta aşırı yüceltme yönünde yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

1. Rıza Tevfik

Yüz yıl önce “mahlu”² Padişah'ın İstanbul Beylerbeyi Sarayı'nda vefatı ile cenazesinin ona en çok düşmanlık etmiş İttihat ve Terakki erkânının da iştirakiyle muazzam bir kalabalıkla kaldırılması, bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra Abdülhamid aleyhdarı propagandanın gücünü yitirdiği, hatta daha önce şiddetli Abdülhamid aleyhdarı olarak tanınan bazı ünlü şahsiyetlerin, nedamet getirerek, O'nun hakkını teslim edici, hatta Onu övücü ifadelerle andığı görölmektedir. Bunlar içinde en meşhuru, (Fizozof) Rıza Tevfik'in “*Sultan Abdülhamid'in ruhaniyetinden istimdat*” şiiridir. Bu şiirin ne zaman yazıldığı bilinmiyor, fakat ilk defa 1937'de Mısır'da, *Müsavet* dergisinde yayınlanmıştır.³ Türkiye'de ve Latin harfleriyle ilk olarak *Büyük Doğu* dergisinin 1947 Haziran sayısında basılmıştır.

“Nerdesin şevketli Abdülhamîd Hân?

Feryadım varır mı bâriğâhına?

Ölüm uykusundan bir lâhza uyan!

Şu nankör milletin bak günahına!

Tarihler adını andığı zaman,

Sana hak verecek ey koca sultan!!

Bizdik utanmadan iftira atan

Asrın en siyasî Padişahına!”

Rıza Tevfik'in “feylesof” olarak tanınmakla beraber, şiirle iştigal ettiği, tekke nefesleri tarzında başarılı örnekler ortaya koyduğu bilinir; Tibbiye mezunu bu doktorun İttihatçılığı, siyasî tarafı üzerinde fazla durulmaz. Hareket ordusunun önünde İstanbul'a gelip şehrin sokaklarında nutuk atan Rıza Tevfik bilahare Edirne meb'usu seçilmiştir. İkinci defa meb'us seçilmesi İttihat Terakki tarafından şiddet kullanılarak önlenince Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçmiş, Millî Mücadele'ye karşı olmuş ve Sevr anlaşmasını imzalayan heyette yer almış, bu sebeple Cumhuriyet'ten sonra *Yüzellilikler* arasında sürgün edilmiştir.

2 Zorla makamından uzaklaştırılmış, hal' edilmiş.

3 Cüneyt Polat, *Dünden Yarına*, Yazıgen, İstanbul 2015, s. 49.

Bu bir zamanların şedit Abdülhamid muarızının “*Sultan Abdülhamid Han’ın ruhaniyetinden istimdad*” şiiri büyük Sultan’a aydınların yaptığı haksızlıklardan dolayı özür diler mahiyette bir metindir. Şiirde, Rıza Tevfik’in hayatındaki kırılmalardan ötürü maruz kaldığı sıkıntılıların tesirini okumak mümkündür. Buna rağmen, bu şiir Abdülhamid Han’ın olumsuz imajının yıkılmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

2. Süleyman Nazif

Vefatından bir yıl sonra, 1919 yılının ocak ayında *Utarid* mecmuasında Sultan Abdülhamid’e isnad edilen bir hatırat neşredilmeye başlanmıştır. “*Hâtırat-ı Abdülhamit Hân-ı Sâni*” başlıklı metin ilk defa 6 Ocak 1919 tarihinde yayınlanmaya başlanan haftalık *Utarid* mecmuasında şu ibarelerle sunulmuştur:

“Cennetmekân Sultan Abdülhamit Hân-ı Sâni’nin (İkinci Abdülhamid Han’ın) Beylerbeyi saray-ı hümâyununda mutekif buldukları zaman ara-sıra hâtırat kaydettikleri ağızdan ağıza dolaşır ve bâzı mukarriblerinin (yakınlarının) mânâlı tavrı ve îmaları bu rivayeti takviye ederdi (güçlendirirdi). Hâtıratın vefatından beş sene sonra ve Almanya’nın Leipzig şehrinde tab` olunmasını (basılması) merhum hayatında vasiyet etmiş, vefatını müteakip Almanya’da gösterdiği mahâlle isâl edilmiş (ulaştırılmış) olan o kitabın bâzı sahaif (sayfaları) ve mebahisi (konuları) elimize geçti. Bu gibi âsârın tarihe ne derecelerde hizmet ettiği mâlumdur. Elimizdeki vesai (belgeleri) münasip düştükçe mecmuamızla neşredeceğiz. Ermeni meselesi bu sırada ceraid-i yevmiyeye (günlük gazetelere) gaye-i mekal (sözkonusu) olduğundan buna ait iki sahifeyi aynen mecmuamıza dercediyoruz (yayın ediyoruz).”

Abdülhamid’in hatıratının döneminde nasıl bir ilgiye mazhar olduğunu derginin ikinci sayısının arka kapağında bir “ihtar” başlıklı açıklamadan çıkarabiliriz:

“Bâzı yerlerde müvezzilerin (dağıtıcıların) ‘*Utarid*’te Sultan Abdülhamid’in hâtıratı vardır” diyerek mecmuamızı on, hâtta on beş kuruşa sattıklarını istihbar eyledik (haber aldık). Halbuki mecmuamız her yerde yedi buçuk kuruş olduğundan bu gibi münasebetsiz müvezzilerin sözlerine ehemmiyet vermemelerini ve hâtta mümkünse kim olduklarını idarehânemize bildirmelerini muhterem kâri ve kâriyelerimizden (bey ve hanım okuyucularımızdan) rica ederiz.”

Bu tefrika, ikinci sayı dışında, 1-17. sayılarda iki veya üç sayfalık bölümler şeklinde yer almıştır. 19. sayının arka kapağında “*Gelecek nüshada: Hâtırat-ı Abdülhamit Hân-ı Sâni*” ilânı bulunmasına rağmen derginin 19 Haziran 1919 tarihli son sayısında tefrika yer almamıştır.

Bu hatıratın düzmece olduğu İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) tarafından ortaya konulmuş, onun “tevbih⁴” ile, tefrika yarıda kesilmiştir:

4 Tevbih: Tekdir, azarlama.

“Yıldız evrakını tedkike memur olduğum esnada -evvelce arayıcılar tarafından karmakarışık olan- sandıklar dolusu kağıtlar arasında Sultan Abdülhamid merhumun -her ne maksada mebnî ise- söyleyip yazdırdığı bazı muhtıraların dağınık müsveddelerine tesadüfle istinsah etmiş ve bir kısmını -hâşiyelerle- (notlarla) *Türk Tarih Encümeni Mecmuası’na* dercetmiştim.”

“Merhumun hâtırası olmadığı ve hâtıra yazmak hatırından geçmediği hâlde Süleyman Nazif, tarihle oynarcasına ve -hassa-i temyizden mahrum (ayırma gücünden yoksun) oldukları için- her şeye, hâttâ kendi malumatlarına inanan birtakım sade diller ve cahillerle eğlenircesine merhumun hâtıratı olmak üzere bir risâle yazıp tab’ ettirmişti. İleride tarihi ve erbab-ı tarihi (tarihçileri) tağlîf edecek (yanıltacak) olan bu yolsuz hareketinden dolayı kendini tevbih etmiştim (azarlamıştım).”⁵

Abdülhamid’e isnad edilen hatıratı, sonradan İttihatçılara muarız olan, eski İttihatçı şair Süleyman Nazif’in kaleme aldığı anlaşılmaktadır; tefrikanın İbnülemin’in ihtarından sonra yarıda kesilmesinden de bu çıkarılabilir. Fakat buna rağmen döneminde bu tefrikayı ciddiye alanlar çıkmıştır. Sonraki yıllarda bu ciddiye alışın daha ileri safhalara vardığı görülmektedir. Bu metin 1922’de, başına Vedat Örfî imzalı “Birkaç Söz” başlıklı yazı ile *Hâtırat-ı Abdülhamid Hân-ı Sâni* (72 sf.) adıyla kitap halinde basılmıştır.

Çok partili siyasî hayata geçiş döneminde aynı metin İsmet Bozdağ tarafından yeni harflerle 1946 yılında yayınlanmıştır. Bursa’da basılan kitapçık fazla dağıtılamamış, yayinevi kapanmıştır. 1960’da Sabahattin Selek aynı metni yayınlamıştır. 1964’te Osman Yüksel Serdengeçti de bu metni neşretmiştir. 1970’lerde *Tercüman* gazetesinin sahibi Kemal İlicak hatıratın devamının Almanya’daki bir yayinevinde bulunduğu iddiasının -güya- araştırılmasını sağlamıştır. İsmet Bozdağ’ın hatıratın devamını Almanya’da keşfi hikâyesini inandırıcı bulmak mümkün değildir. 1975’te basılan metnin ilk kısmını Süleyman Nazif yazmışsa, yeni bulunduğu iddia edilen kısmını da İsmet Bozdağ’ın imal ettiğini söylemek mümkündür.⁶

Dönemin tanınmış bir edebiyatçısı olan Süleyman Nazif, neden edebî bir eserin sağladığı imkânlar çerçevesinde bir eser yazarak Abdülhamid konusundaki tavrını kayda geçirmek istemedi? Süleyman Nazif romancı değildir ama ifade etmek istediklerini bir roman yazarak okuyucuya ulaştırabilirdi. Hatta hatıra metnine de bu romanda yer verir ve güçlü bir gerçeklik etkisi uyandırabilirdi. Bazı edebî metinlerin hakikati ifade güçleri zamanla o hususla ilgili dağınık asıl metinlerin yerine geçecek kadar müessir olabilmektedir.

5 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1940, s. 341, dn. 2; Ali Birinci, “Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri Meselesi”, *Divan-İlmî Araştırmalar*, Sayı 19 (2005), s. 177-194.

6 Ali Birinci, “Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri Meselesi”, s. 177-194.

3. Nihal Atsız

Türkçü bir mütefekkir olan Hüseyin Nihal Atsız'ın *Ocak Dergisi*'nin 11. Sayısında (11 Mayıs 1956) yayınlanan "Abdülhamid Han (Göksultan)" başlıklı yazısı konuyla ilgili önemli işaret taşlarından biri olarak görülmelidir.

"Toplumun en büyük haksızlığa uğramış tarihî şahsiyetlerinden biri, II. Abdülhamid'dir. Kendisinden önceki devirlerin ağır yükünü omuzlarında taşıyan, en güvenebileceği adamların ihanetine uğrayan ve dağılmak üzere olan içi dışı düşman dolu bir imparatorluğu 33 yıl sırf zekâ ve hamiyeti ile ayakta tutan bu büyük padişah katil, kanlı, müstebit, kızıl sultan, cahil ve korkak olarak tanımlanmış, daima aleyhinde işleyen bu propagandanın tesiriyle de böyle tanınmış talihsiz bir insandır."

"Daha ilkokul sıralarında belirli bir propagandanın tesirinde kalmaya başlayarak, yaşları ilerledikçe aynı telkinler ile büyütülen nesillerin, o propagandanın yalanlarını bir gerçek gibi benimsemelerinden tabii ne olabilir?"⁷

Yazının devamında, Sultan Hamid düşmanlığı aşılayan "*kalemleri kırılması*" kişilerin yazdığı saçmaların ders kitaplarında yer almasının körpe beyinleri etkilediği belirtiliyor ve bu düşmanlığın devleti 33 yıl ayakta tutan Abdülhamid'den sonra 10 yılda dağıtan ve memleketten kaçan İttihatçıların işi olduğu ifade ediliyor. Atsız, yabancıların teşviki ile Ermeniler ve Rumların Abdülhamid düşmanlığını ayakta tuttuğu üzerinde duruyor, Filistin'de bir "Yahudistan" kurmak teşebbüsleri Sultan Hamid tarafından önlenen Yahudileri bilhassa zikrediyor. Nihal Atsız'ın Abdülhamid'i kötüleyici "Kızıl Sultan" yaftasına karşı "*Gök Sultan*" nitelemesi yüceltici bir mahiyettedir.

4. Necip Fazıl Kısakürek

Sultan II. Abdülhamid'in olumsuz imajını olumluya tahvil etme hususunda Necip Fazıl Kısakürek'in çabaları bütün daha önceki yapılanların üstünde bir tesir uyandırmıştır. Denilebilir ki Necip Fazıl, Abdülhamid'i olumlu (ve büyük) bir şahsiyet olarak topluma kabul ettirme yönünde sistematik bir faaliyet içinde olmuş ve âdeta bu yolda büyük bir mücadeleyle girişmiştir.

Necip Fazıl, Abdülhamid'i "Ulu Hakan" olarak nitelemiş ve bu adı taşıyan kitabını ilk defa 1965 yılında bastırmıştır. Bu 320 sayfalık kitabın, daha sonra yazdığı Abdülhamid Han piyesinin esasını teşkil ettiği tahmin edilebilir. Yazar ilk baskının muhtevası üzerine bina ettiği piyesin her şeye rağmen geniş kitlelere ulaşamayacağını düşünerek kitabı genişletmiş ve 1977'de başına kitabın hikâyesi mahiyetinde "*Abdülhamid Etrafında*" başlıklı bir sunuş koymuştur. Burada Abdülhamid'le ilgili kitabın 1960'ın ilk yıllarında gazetelerde tefrika edildiğini, peşinden kitaplaştırıldığını, birinci yarım baskının hemen tükendiğini belirttikten sonra "*ikinci tam baskısı da bitmiş, bunu üçüncü baskı takip et-*

⁷ Bu yazı Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015 künyeli kitatan alınmıştır.

miş ve işte, şimdi Abdülhamid tarafılsa yayınların modalaştığı bugünlerde, 'bu davanın sahibi benim; mane'î telif ve keşif hakım mahfuzdur!' dercesine, kâmil, tashihli ve ilaveli şekliyle ortaya çıkmıştır" diyor.

Necip Fazıl'a göre, olumsuz Abdülhamid imajı "Yahudi, dönme, mason, kozmopolit ve emperyalizma ajanlarıyla el ele, İttihat ve Terakki eşkıyasınca imal edilmiş, Cumhuriyet rejimi boyunca bu sahte tarih sürdürülmüştür. Oysa, Abdülhamid 36 Türk hükümdarı arasında belki en büyüğü ve tarihî hakkı muazzam bir zattır.

Necip Fazıl, Abdülhamid konusunda ilk yayınların 1943'te Büyük Doğu ile başladığını, her an olgunlaşa olgunlaşa devam ettiğini, bir aralık sahibini zindana kadar sürüklediğini belirttikten sonra "*Gayemiz Abdülhamid'in hakkı olduğu için, bizim hakkımız görülmese bile ona ait bahtiyarlığımızı ilan ediyor; bu sahipsiz diyarda kimsenin kaale almadığı mane'î telif ve keşif hakkımızı bağışlıyoruz*" demektedir.

Necip Fazıl, Abdülhamid imajını müspetleştirme konusunda önceliğin kendisinde olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Rıza Tevfik'in şiirini de ilk olarak o yayınlamıştır ve bu sebeple ilk defa hapisane ile tanışmıştır. *Büyük Doğu*'nun yayına başladığı tarihten itibaren bu mesele hep gündeminde olmuştur. Bunu tarihçi olarak değil, bir sanat ve tefekkür adamı olarak yapmaktadır. Necip Fazıl bu noktada üçlü bir tasnif ortaya koyar: Hikmet ilmin, ilim de tekniğin üstündedir. Kendisi tarihi, hikmet yönünden ele alarak, onu, kafasındaki tezatsız ve her örgüsü tamam bir dünya görüşüne nisbet etmiştir. Konuyu ilim gözüyle yuğuran, vakıaları sağlam bir (analiz) ve (sentez) halinde umumî kıymet hükümlerine bağlar. Teknik açıdan inceleyen de, sadece malzeme ve ham madde verir ve gerisi için tasa çekmez.

Birinci tarzın sahibi, *cemiyet hamurkân büyük fikircidir*. Cemiyet hamurkârlığı, yani toplumu yoğurmak, şekillendirmek... Necip Fazıl bilhassa bunu yapmak ister:

"Anlattıklarım davamı isbata yeter. Öğretmek istediğim, -gururuma verilmesin!- vakıalar değil, manalardır. Usulüm de tarihin ikinci üçüncü nevinden inşasındaki kanunlara aykırılık göstermeden, üstelik bunlardan yeteri kadar pay alarak birinci soya bağlı bir hikmet ve sanat fırsatıyla içyüzlere inmek ve dinamik çizgiler yolundan, hikaye üstü ruha tırmanmak..."

"Öyleyse bu eser, hangi neviden olursa olsun, ne bir tarih, ne bir tarihi edebiyat; sadece vakıalar temeli üzerinde, ilmi, akli, teessüri, her melekeye dayanan bir (tez), bir (manifest), bir dava çerçevesi..."

"Onun içindir ki, bu eserde, bibliyografya, endeks, fotokopi, vesika adresi gibi gerçekliği nisbetinde sahteliği mümkün, ilim uniforması nişanlarından eser aramak yersiz... Anlatılanların hepsi riyazi gerçekler halinde sabit ve apaçık meydandadır; ve böyle bir fikir işinde benim davam irgatlık tarafına ait zahmetlerden bağışlanmamı istemek hakkımdır."

“Ulu Hakan” onun çeyrek asırdan beri yakasına yapıştığı dosttur, ters taraftan onun kadar ehemmiyetli düşmanına gelince, o borcu da ödeme imkânını Allah’ın bağışlaması için dua etmektedir.

Necip Fazıl, Abdülhamid’le ilgili ilk telkini “*kölesi olmak devletine erdiği büyük veli*”den, yani Abdülhakim Arvasî’den almıştır. “Necip Fâzıl’ın fikir dünyası üzerinde çalışılırken en fazla göz önünde tutulması gereken husus, Abdülhakim Arvasî tesiri olmalıdır. Bu tesirin yazarca da çeşitli vesilelerle teyid edilen çok yönlü bir etki olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır.”⁸

Necip Fazıl’ın sonradan 687 sayfalık kalın bir cilt haline getireceği 1965’te yayınlanan *Ulu Hakan* kitabından sonra *Abdülhamid Han* piyesini yazmıştır.

Abdülhamid Han piyesi, Abdülhamid dışında 6 şahıs ve 12 figüranlı, yani dar şahıs kadrolu, tarihî bir oyun olmasına rağmen olabildiğince sade bir dekorla sahnelenecek şekilde tasarlanmış bir piyes. Necip Fazıl’ın bu piyesi, Devlet Tiyatrolarında veya Şehir Tiyatrolarında, yani geniş imkânli kurumlarca sahnelenemeyeceğini bilerek, asgarî şartlarda bile oynanabilmesi için yazdığı düşünülebilir. 1968 Haziran’ında yazımının tamamlandığı sonundaki nottan anlaşılıyor. Necip Fazıl, olabildiğince yalın şekilde Osmanlı Devleti’nin son büyük padişahını bir piyesle halkın önüne çıkarmaktadır. O ne “*kızıl sultan*”dır, ne de “*müstebid*”. Dindar, şahsiyetli, cesur ve son kertede kadere teslim olan kahraman bir şahsiyettir. Bu piyesin 1970’lerde Abdülhamid tartışmalarının yaygınlaştığı bir dönemde güçlü bir tesir uyandırdığı tahmin edilebilir.

Necip Fazıl, *Ulu Hakan* kitabı ile *Abdülhamid* piyesi ile yetinmemiş, ilk baskısı 1969’da yapılan *Son Devrin Din Mazlumları* kitabında da Abdülhamid’e özel bir yer ayırmıştır.

Abdülhamid Han’ı itibarsızlaştırma bir devrin edebiyatını tayin ederken, ona iade-i itibar mücadelesi de öncelikle edebiyatçıların işi olmuştur. *Sultan Hamid’e iade-i itibar esasen tarihe itibarını iade etmektir*. Yalnız tarihçilerin geriden geldiği bir iade-i itibar mücadelesi ile karşı karşıya olduğumuzu hatırdan çıkarmamalıyız. Gerçeklik temelinden yoksun olumsuz Abdülhamid imajının değişiminde bilhassa Necip Fazıl’ın rolü önemlidir. Necip Fazıl, Abdülhamid’le ilgili menfiliklerin temelsiz olduğunu ciddi çaba harcayarak ortaya koymaya çalışmış, bu vesile ile döneminin tarihini gözden geçirerek kendi görüş açısına göre yorumlamıştır. Necip Fazıl’ın olumlu Abdülhamid imajını oluşturma yönündeki çabaları, onun dikkatten kaçmayacak bazı olumsuz yönlerinin de görmezden gelinmesi şeklinde seyretmiştir. Necip Fazıl, tamamen olumlu, ideal bir şahsiyet, bir kahraman tasviri ortaya koymuştur.

Bugün Abdülhamid imajının ciddi bir değişim geçirdiğinin belirtilerinden biri de, bir üniversitemizde onunla ilgili böyle bir toplantının yapılmasıdır. Bir zamanlar edebiyatçıların işi olan konular bugün ilim ve fikir adamlarının ele alarak derinleştirdiği mevzular haline gelmiştir.

8 Bkz. D. Mehmet Doğan, “Necip Fazıl’ın Üniversitesi: Seyyid Abdülhakim Arvasî”, s. 156-165 içinde D. Mehmet Doğan, *İki Yol Açıcı: Nureddin Topçu ve Necip Fâzıl*, Yazar Yayınları, Ankara 2016.

KAYNAKÇA

- Atsız, Hüseyin Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Birinci, Ali, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divan-İlmî Araştırmalar*, Sayı 19 (2005).
- Doğan, D. Mehmet, *İki Yol Açıcı: Nureddin Topçu ve Necip Fâzıl*, Yazar Yayınları, Ankara 2016.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1940.
- Polat, Cüneyt, *Dünden Yarına*, Yazıgen, İstanbul 2015.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

ABDÜLHAMİD REJİMİNİN KİLİT TAŞI:
MERKEZİYETÇİLİK

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA
İstanbul Şehir Üniversitesi

Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik

Gökhan ÇETİNSAYA¹

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) 1880'lerin başlarında, iktidardaki geçiş sürecini tamamlamış, iç ve dış politikada temel ilkelerini belirlemiş ve tam anlamıyla uygulamaya başlamıştır.

Sultan Abdülhamid'in, kendi ifadesiyle söylersek, yegâne emeli, “*devlet ve milletin saadet ve selameti ve din-i mübin-i İslamın bekasıdır.*”² Bu uğurda, “Devlet ve memleketseverler için iki büyük vazife vardır: devletin toprak bütünlüğüne zarar getirecek her şeye karşı durmak ve devletin bekası, kuvvet ve serveti ve halkın saadet, emniyet ve asayiş içinde yaşamalarını temin eylemektir.”³ Devletin bekası “dört şeye münhasırdır. Birincisi, dinimiz olan din-i İslamın muhafazası; ikincisi, hanedan-ı saltanat-ı seniyye-i Osmaniye'nin bekası; üçüncüsü, Haremeyn-i şerife'nin vikaye ve muhafazası; dördüncüsü, payitahtımızın İstanbul kalması hususlarıdır.”⁴ ‘Müslüman milletin’ bekası için ise: “Bir hükümetin ve bir kavmin bekasına ancak bir kaç şey lazımdır. Birincisi: din ve o dini muhafaza etmek için bir miktar taassup. İkincisi: maarif. Üçüncüsü: milliyet. Dördüncüsü: sanayi ve servet.”⁵ Kısaca, iki büyük vazife vardır: devletin bekası ve milletin terakkisi.

Bu vazifeleri gerçekleştirebilmek için izlenmesi gereken iç politika ile ilgili yönetim ilkeleri ve temel politikaları şöyle sıralayabiliriz:⁶ Muhafazakârlık, Mutlakîyet/Otokrasi, Merkezîyetçilik, İttihad-ı İslâm, Reform, Statüko. Bu çalışmada diğer ilkelere kısaca değindikten sonra merkezîyetçiliğe yoğunlaşacağız.

a) Muhafazakârlık: Sultan Abdülhamid siyasî bakımdan muhafazakârlığa inanır, liberalizme (serbesti ve hürriyete) karşıdır.⁷

1 Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi.

2 Atilla Çetin ve Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Çığır Yayınları, İstanbul 1976, s.171. Krş. “*Benim öğreşim, nefsim için değildir, din ve devlet ve milleti muhafaza etmek içündür.*” İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt III, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 1299.

3 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 678-680.

4 Çetin ve Yıldız, a.g.e., s. 167.

5 Çetin ve Yıldız, a.g.e., s. 303; Durmuş Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, Selekte Yayıncılık, İstanbul 1989, s.127.

6 Bu kısmı F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, ISIS, İstanbul 1996, s. 19-39 ve Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, Routledge, London 2006, s. 10-12'den yola çıkarak geliştirdim. Daha fazla ayrıntı için bkz. Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *The Journal of Ottoman Studies*, 47 (2016), s. 353-409.

7 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt II, s. 678, 929-930. Tunuslu Hayrettin Paşa'ya yazılan bu muhtıraya paşanın yazdığı cevabi layiha da ilginçtir.

b) Mutlakiyet/Otokrasi: Sultan Abdülhamid meşrutî (anayasal ve parlamenter) rejime de karşıdır. 'Meşrutî monarşiye' karşı, samimi olarak 'mutlak monarşi'ye taraftardır. Bütün iktidarı boyunca parlamenter sisteme (meşrutî monarşiye) karşı otokrasiyi (mutlak monarşiye) imparatorluğun problemlerine en iyi çözüm olarak müdafaa etmiştir.⁸

c) İttihad-ı İslâm: Sultan Abdülhamid şahsi dindarlığının yanısıra, siyasî ve sosyal fonksiyonlarıyla İslâm'ın gücüne, Müslümanlar arası birlik ve dayanışmaya, buna vasıta olarak da Halife unvanına özel bir önem vermiştir. 19. yüzyıldan bugüne kadar ilgili literatürde çokça tartışılan Panislamizm yahut İttihad-ı İslâm kavramı/politikası, Abdülhamid döneminde üç ayrı alanda kullanılmıştır: dış politika, iç politika ve 'Sünni-Şii ittihadi'.⁹

d) Reform: bütün prensip ve politikaları başarıyla uygulamak yahut gerçekleştirmek için elzem olan, her alanda yapılacak reformlardı. Abdülhamid'in maddi alanda yahut bayındırlık, iktisadî gelişme, fen ve teknoloji alanlarında 'terakki'ye inancı ve tabir caizse 'muasır medeniyet seviyesine' ulaşma isteği çok belirgindi.¹⁰ Diğer Avrupa devletlerine kıyasla, Osmanlının eksikliklerinin farkındaydı; her alanda reformun, imparatorluğun bekası için olmazsa olmaz olduğunun bilincindeydi. Abdülhamid'in en önem verdiği alan ister sivil, ister askerî alanda olsun modern eğitimidir. İkinci olarak iktisadî kalkınmayı, özellikle de tarımı teşvik etmiştir. Ulaşımın, özellikle de demiryollarının geliştirilmesinin tarım ve tarımsal ticaretteki gelişmede ve dolayısıyla devletin vergi gelirlerinin arttırılmasında önemli olduğunun farkındaydı.

e) Statüko: Reform siyasetinin ardından statüko prensibinden bahsetmek her ne kadar bir çelişki olarak gözükse de, Abdülhamid rejiminin önemli bir hususiyetinin de, 'her alanda aşırı ihtiyat/tedbir içinde olmak' olduğu söylenebilir. İmparatorluğun zayıflığı yahut kırılganlığı göz önüne alınarak hiçbir risk almamak, statükoyu bozmamak, çatışmak yerine uzlaşmak bu dönemin temel prensibi olmuştur. Hem iç hem de dış politikada kısa vadede istikrar ve emniyet gözetilmiş, kısa vadeli çözümlerle yetinilmiştir. Saray Başkatipli Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid'in "idare-i maslahat politikası" olarak da tanımladığı bu hususiyetini şu kelimelerle ifade eder: "*Sultan Hamid'in siyasetinde*

8 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt II, s. 680. Bu hususta görebildiğimiz tek istisna, Sultan Abdülhamid'in Sadrazam Kâmil Paşa'ya gönderdiği mufassal bir muhtıradadır (Şubat 1888), rejimin "hükümet-i meşrûta" olduğu halde Meclis-i Mebusan'ın muatall olduğunu belirtmesidir. Meclisin niçin toplanmadığı konusunda ileri sürülen gerekçelere bakıldığında, temel argüman gayrimüslimlerin devlet ve millet için zararlı faaliyetleridir. İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt II, s. 678-680.

9 Bkz. Gökhan Çetinsaya, "'İsmi olup da cismi olmayan kuvvet': II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, Cilt II, s. 380-388; Gökhan Çetinsaya, "İslami Vatandaşlıktan İslam Siyasetine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 265-271; Gökhan Çetinsaya, "Pan-İslamizm", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, Facts On File, New York 2009, s. 453-456. Sünni-Şii ittihadi boyutu için bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s. 99-126.

10 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, Selçuk Yayınları, Ankara 1986, s. 25.

'sızıltı çıkarmamak' ve 'çıban başı koparmamak' tedbirleri hakim idi. İleriye doğru hamlelerden ve statükoya halel getirecek yeniliklerden hilkaten müctenib olan Sultan Hamid herhangi bir meselenin gaile şeklini almadan halline taraftar idi."¹¹

f) Merkeziyetçilik: Sultan Abdülhamid, adem-i merkeziyet (yerinden yönetim), otonomi (özerklik), tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği) gibi kavramlar söz konusu olduğunda sıkı bir merkeziyetçidir:¹²

"İdare-i umur hususunda devletlerin ittihaz ettikleri usul-i idare esasen iki türlüdür. Bu usullerin birisi merkeziyet ve diğeri tevsi-i mezuniyet esasları üzerinedir ki her ikisi de bir mülkün ecnas-ı muhtelif-i sekenesi [*ülkede oturan çeşitli ırklar*] ve ahval-i mevkiyye ve coğrafiyesi nazar-ı ehemmiyet ve mülâhazaya alınarak ba'dettatbik te'sis ve icra kılındığı halde mucibi faide ve menfaat yoğise alelamya [*gözü kapalı*] ihtiyar ve icra olunacak olur ise muzır ve mühlik [*helak edici*] olur." "Mesela tevsi-i mezuniyet usulü bir mülkte [memlekette] badii mamiyet olup diğesinde müstevcib-i harabiyet olabilir. Ve idare-i merkeziyye dahi bunun gibidir ki merkeziyet de mülkü hem mamur hem de harap edebilir."¹³

Son tahlilde, Osmanlı mülkünü mamur edecek olan merkeziyet usulüdür. Adem-i merkeziyeti ise neredeyse bütün kötülüklerin kaynağı olarak görmektedir:

"Maddi ve manevi gelişmeyi temin etmek ve ahalinin mutluluğunu sağlamak üzere pek çoklarının ademi merkeziyet usulü taraftarı oldukları meçhul değildir. Ademi merkeziyet usulü bizde adeta otonomi hükmünü almıştır. (...) otonomi usulünün devlet için aşikar bunca sakınca ve tehlikeleri Girit ve Şarki Rumeli örnekleriyle ispatlanmış iken, yine pek çok kişiler vardır ki, bir takım çıkarıcılar ve yufka akıllıların fesatçı beyanlarına kapılarak, ademi merkeziyet ve otonomi usullerinin bütün vilayetlere uygulanması lüzumundan söz etmektedirler. Bundan devlet ve millet için doğacak zararları ve tehlikeleri asla göz önüne bile almamaktadırlar."¹⁴

Sultan Abdülhamid'in merkeziyetçiliği hem merkezî idarede hem de vilayet idaresinde son derece belirgindir. Merkezî idare açısından bakıldığında Sultan, Bâbiâlî (hükümet

11 *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 207: "Bu sebeplerdir ki pek çok mesail, ait olduğu dairelerde müzakerat ve muhaberat ile uzayıp dururken Saray'da hal ve tesviye olunurdu." Tahsin Paşa bir başka yerde de şöyle yazıyor: "Sultan Hamid'in bu meselede de işin had devresi geçinceye kadar itidal ile hareket siyasetini takip etmek istediği kaviiyen zannolunabilir. Çünkü ara sıra fırsat düşüp de vukuat-ı tarihiyeden bahsederken, 'Devlet işlerinde buhranı geçiştirinceye kadar itidal ile hareket hayırlı olur. Her işin bir vakt-i merhunu vardır, o gelince iş yapılır' derdi. Bu Abdülhamid'de yer eden kanaatlerden idi." s. 372.

12 Çetin ve Yıldız, a.g.e., s. 19-20, 35-36, 160, 212-213, 260.

13 Çetin ve Yıldız, a.g.e., s. 212-213.

14 Hocaoğlu, a.g.e., s. 108-109.

ve bürokrasi) üzerinde mutlak bir kontrol kurmuştur. Tanzimat padişahları gibi hükümet işlerini sadrazam ve nâzırlara bırakmamıştır. Başka bir deyişle, sadece saltanat sürmekle yetinmemiş, kelimenin tam anlamıyla yönetmiştir. Dönemindeki bütün politikaları fikir aşamasından uygulama aşamasına kadar en ince ayrıntısıyla bizzat kendisi belirlemiş ve kontrol etmiştir. Mutlak söz sahibi olduğu iç ve dış politika haricinde, askerî ve sivil bütün kurumlar, makamlar ve terfiler de zaman içinde doğrudan Yıldız'ın kontrolüne geçmiştir. Bu durumun tek istisnası Adliye Nezareti'dir. Zaman içinde Yıldız'ın bütün kurumlarla doğrudan yazışma tekeline de ele geçirmesi, Bâbiâli'yi tamamen devreden çıkartmıştır. İbnülemin'in tabiriyle, bu süreçte sadrazamlar, "Bâbi âlide bostan korkuluğu hükmünde idiler."¹⁵

Midhat Paşa'dan itibaren hemen bütün sadrazamlarla yetki/vazife krizine yol açan Yıldız-Bâbiâli ilişkilerindeki bu dönüşüm aşama aşama gerçekleşmiştir. Örneğin 1878'den itibaren Sultan Abdülhamid ile defalarca birlikte çalışan Said Paşa'nın altıncı sadareti (Kasım 1901-Ocak 1903), Bâbiâli'nin nasıl etkisizleştirildiğinin örnekleriyle doludur.¹⁶

Sultan Abdülhamid, bu süreçte Yıldız Sarayı'nda oluşturduğu bir danışmanlar yahut uzmanlar grubundan faydalandı. Saray merkezli danışmanlar ve bunların bir kısmının oluşturduğu komisyonlar 'alternatif bir hükümet' gibi çalıştı. Yıldız Sarayı'nda her alanda bir dizi danışman istihdam edildi. Bunlar arasında belli bir ırkî, dinî ya da sosyal yaşantı tercihi yapılmadığını, genel olarak liyakatin ve her şeyden önemlisi mutlak sadakatın dikkate alındığı biliniyor. Avrupalılar, yerli Hıristiyanlar, 'süper alafranga' kalem efendileri ve en muhafazakâr tarikat şeyhleri Yıldız Sarayı'nda hep birlikte çalıştılar. Tabii caizse bir 'gayriresmî parlamento' gibi imparatorlukta her dinî, ırkî ve sosyal grup sarayda ve saray çevresinde temsil edilmiştir. Yıldız Sarayı'nda, ayrıca, çeşitli alanlarda bir dizi geçici ve daimî komisyonlar kurulmuştur. İdarî karar alma süreci şöyle işliyordu: Bâbiâli'den (Sadrazamdan) saraya sunulan her türlü teklif, önce Sultan tarafından bu komisyonlara havale ediliyor, komisyonların yazılı beyanları üzerine danışmanların fikirleri alınıyor ve son sözü Sultan söylüyordu. Abdülhamid'in bu komisyonlar ve danışmanlardan gelen görüşleri çoğunlukla olduğu gibi kabul ettiği görülmektedir.

Bu sürece itiraz eden ve Bâbiâli'ye eski konumunun iade edilmesini isteyen Sadrazam Cevad Paşa'ya cevaben yazdırdığı muhtıradan (Şubat 1895), Abdülhamid bu talepleri 'diktatörlük' hevesi olarak tanımlayacaktır:

¹⁵ İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt III, s. 1547, 1552.

¹⁶ Küçük Said Paşa kurenadan Arif Bey'e, "bu def'a me'muriyete geldiğim günden bu güne kadar mekâmı sadaretin vazifesini, icra me'murluğundan ibaret gördüm. Mes'uliyeti ibka, mezuniyeti imha usulî halen ve atiyen mülahâzama uymuyor" demiştir. İbnülemin'in ifadesiyle: "..kendine asla malumat verilmeksizin -tâyin olunan Maarif Nâzırı Celâl Beyi (Paşa) meclisi vükelâda görerek bu âdemin kim olduğunu yanında oturan-Abdurrahman Paşadan sorup öğrenmek gibi garibelerle karşılaşması o 'müskil ve müstağreb' haller ve maddeler cümlesindedir." "Dahilî ve haricî en mühim işler -çok defa mekama malumat verilmeksizin- saraydan idare ve devletin menafii izale edildi." Ayrıntılar için bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt II, s. 1046-47.

“kâfee ümurun mercii Babı âli olması, yâni şevket meab efendimiz hazretlerine takdim olunacak maruzatın kâmilten sadaret vasıtasile arz olunması ve başka hiç bir taraftan maruzat vuku bulmaması ve bir madde hakkında bir kaç tarafa telgraf çekilmeyüb yalnız Babı âliye çekilmesi arz olunuyor. Bu halde zati şevket simat efendimiz hazretlerinin alacakları malumat, mekamı sadaretin arzından ibaret kalub memleketde taş taş üzerinde kalmasa başka taraftan arzı malumat olunamayacak. Bir de yine zikr olunan arızalarında islahata me'mur olacak komisyonun iş'aratını yalnız Babı âliye bildirmesi lâzım geldiği arz olunuyor. Bu kadar asırlık bir devletin ümuru mühimmesi mes'uliyetini yalnız uhdelerine almakdan nasıl ihtiraz edilmiyor, bunlar diktatörlük değil de nedir?”¹⁷

Sultan Abdülhamid kuvvetli bir merkezîyetçi olarak, taşra idaresinde adem-i merkezîyete (yerinden yönetime) ve tevsî-i mezuniyete (yetki genişliğine) karşıydı. Sultan Abdülhamid, yerel otonomiye yönelik bütün eğilimlere karşı çıkmış, taşradaki yöneticiler üzerinde sıkı bir kontrol kurmuştur.

Bu amaç için bürokratik hiyerarşinin kurallarını da görmezlikten gelmiştir. Taşradaki yöneticilerle doğrudan yazışmalar yapıp, taşraya yapılan atamalara bizzat müdahale etmiştir. Bunu tamamlayıcı ve belki de paradoksal bir öge olarak, taşradaki söz sahibi eşrafla yakın ilişkiler geliştirip, çoğu zaman devletin memurları karşısında eşrafın yanında yer almıştır. Dahası, İstanbul ile vilayetler arasında sivil ve askerî alanlarda alternatif bir iletişim kanalı yaratmıştır. Vali-Dâhiliye Nâzırı-Sadrazam-Sultan sırasıyla işleyen resmî bürokratik kanalın yanında, vilayetler ile saray arasında doğrudan gayri resmî bir kanal yaratılmıştı. Bunda hem vilayetlerde yaşayan, hem de o vilayetleri İstanbul'da temsil eden eşraf rol oynadı. Eşrafın talepleri resmî bürokratik mekanizmanın işleyişi beklenmeden, saraydaki 'temsilcileri' tarafından -telgrafın da sağladığı kolaylıkla- hemen sultana iletilirdi. Burada hem paralel bir karar alma süreci, hem de alternatif iletişim kanalları söz konusudur.

Bir muhtırasında “otonomi”nin (Osmanlı devleti için) “anatomi” olacağını ifade eden¹⁸ Sultan Abdülhamid'in düşünce yapısı içinde vilayetlerin otonomisi hususunda en ufak bir taviz bile imparatorluğun bir dizi ufak devletçiğe bölünmesi için bir adım teşkil edecektir: “*Bir vali, (...) tamamiyle müstakil ve istediği gibi vilayetin emvalini sarfa ve adliyesini teşkile ve kuvve-i askeriyesini sevke ve nasb ve azle me'zun olursa, merkezîyet-i idare şöyle dursun, tevsî-i idare de değil de, adeta tavaif-i mülûk [ufak devletçikler] demek olur.*”¹⁹

17 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt III, s. 1494-95. Ayrıntılar için, s. 1495-1501.

18 Hocaoğlu, a.g.e., s. 126.

19 Çetin ve Yıldız, a.g.e., s. 160. Ayrıca bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt II, s. 1051.

Sultan Abdülhamid'in Sason vakasından (1894) sonra Almanya Sefiri Radolen'e söyledikleri de anlamlıdır: “*yemin ederim ki Ermenilerin [ve İngilizlerin] haksız tazyikina katiiyen boyun eğmeyeceğim ve muhtariyete götüreceğim ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim.*”²⁰

Sultan Abdülhamid adem-i merkeziyete karşı olmasına rağmen, belki muhafazakârlığının belki de “eşraf siyaseti”nin bir tezahürü olarak, kurum ve kuralların her bölgedeki nüfusun karakterine ve geleneklerine göre ayarlanması gerektiğini düşünmektedir: “*Bir kanun, bir memlekette devlet ve ahalinin hayatını te'min ettiği halde, aynı kanun bir diğer memlekette harabiyeti mucib olabilir. Çünkü kanun, ahalinin din ve mizaç ve ahlakına mütenasip olmalıdır.*”²¹ Bir başka ifadeyle söylersek, Abdülhamid'in taşra siyasetinde (tabir caizse) ‘Basra vilayeti Bursa gibi yönetilemez!’ düsturunu görebiliriz. Nitekim İttihatçılar işbaşına geldiğinde, ‘Basra da Bursa gibi yönetilecek!’ düsturu hâkim olacak, bu da her kesimden ‘eşraf’la İstanbul arasındaki ilişkileri bozacaktır. Burada “eşraf siyaseti”, her kesimden Müslüman eşrafa özellikle de dinî hüviyete sahip eşrafa (ulema ve meşayih) özel bir önem atfedilen; bu eşrafın Halife-Sultanla Müslüman tebaası arasında bir aracı olduğu, her halükârda sadakatlerinin temin edilerek ‘hoş tutulmaya’ çalışıldığı, kendilerinin ve kontrolleri altında bulunan halkın devlete ve rejime sadakati karşılığında ‘her türlü müsaadeye mazhar’ bir statü elde ettikleri bir politikadır. Bu siyaset aynı zamanda iç politikada ittihad-ı islâm siyasetini gerçekleştirebilmenin de bir vasıtasıdır.

II. Abdülhamid dönemini, iktidarının ilk yıllarında benimsenen prensiplerin ve politikaların otuz küsur yıl boyunca taviz vermeden uygulandığı statik bir dönem olarak değil, zaman zaman değişen, yer yer farklılaşan bir dönem olarak görmek gerekir. Yıldız Arşivi’nden de kolaylıkla izlenebileceği gibi, gelişen iç ve dış koşullara göre Abdülhamid rejiminde bazı konularda ‘revizyon’ yapılmış, farklı arayışlara girilmiş, yeri geldiğinde ‘tavizler’ verilmiştir. Nitekim Sultan Abdülhamid’in 1880’lerde kesinlikle karşı çıktığı bazı tekliflere, 1900’lerde evet dediği bilinmektedir.

Örneğin, uzun yıllar valilere geniş yetkiler verilmesine yahut birkaç vilayeti birleştirerek bölge valilikleri kurulmasına itiraz eden Sultan Abdülhamid, Avrupalı güçlerin müdahale etmeye başladığı ve işlerin kontrolden çıkmaya başladığı noktalarda, daha büyük bir zararı önlemek için ‘ehven-i şer’e razı olmuştur. Teftiş veya Islahat komisyonları denilen bu uygulamalara farklı zamanlardan ve bölgelerden üç örnek verilebilir. İlk örnek, Ermeni meselesinin tekrar gündeme geldiği ve büyük devletlerin müdahale etmeye başladığı noktada, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şakir Paşa’nın bütün valiler üzerinde geniş yetkileri haiz olarak ‘Anadolu vilayat-ı umum müfettişliği’ne tayin olunmasıdır

20 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.77-78.

21 Çetin ve Yıldız, a.g.e., s. 160. Krş. Tahsin Paşa: “Sultan Hamid’in Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususi bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkı memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve aynı kanun ve şekillerde idare olunamayacağını takdir etmiş olan Sultan Hamid ora ahalisinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti.” *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, s. 205.

(1895-1899). İkinci örnek, yine benzer koşullarda, Makedonya Meselesinin hız kazandığı ve yabancı müdahalesinin arttığı noktada, Hüseyin Hilmi Paşa'nın 'vilayat-ı selase' (Manastır, Kosova, Selanik) umum müfettişliğine yahut Rumeli genel müfettişliğine atanmasıdır (1902-1908). Üçüncü örnek, Irak vilayetlerinde iç ve dış kaynaklı problemler sonucu işlerin yolundan çıkmaya başladığı noktada, Mustafa Nazım Paşa'nın 'hıtta-i Irak heyet-i islahiye reisliğine' atanmasıdır (1907-1908).²² Bu örneklerden Irak'a daha yakından bakalım. Osmanlı Irak'ına veya Irak'taki Osmanlı vilayetlerine (Musul, Bağdat ve Basra) yönelik olarak genel bir (iktisadi ve sosyal boyutlarıyla) reform arayışı hemen 93 Harbinin sona ermesinden itibaren başlayarak bütün Abdülhamid dönemi boyunca gündeme gelmiş, bu konuda çok sayıda layiha kaleme alınmıştır.²³

1870'lerin sonlarından itibaren Irak'ta reform ve kalkınma hakkında yazılan bütün raporlarda, idarenin esaslı bir şekilde yeniden yapılandırılması, Irak'a yönelik "tevsii mezuniyet" talepleri çeşitli kereler söz konusu olmuştur. Bu doğrultuda öneriler, "tevsii vezâif" yoluyla vali ve mutasarrıfların otoritesinin güçlendirilmesi; valilere (bölge garnizonları üzerinde de olmak üzere) daha geniş yetkiler verilmesi; Bağdat, Basra ve Musul'un mülkî, askerî ve malî idare üzerinde tam yetki sahibi güçlü bir valinin yönetimi altında birleştirilerek tek bir vilayet haline getirilmesiydi.²⁴

Bu ve benzer taleplere rağmen Sultan Abdülhamid, 1900'lerin başlarına kadar bu tekliflere izin vermedi; tevsii vezaif veya tevsii mezuniyet doğrultusunda her şeye karşı çıktı. 1905'ten itibaren ise Abdülhamid'in Irak'taki politikalarında bir değişim başladı. Bu değişimin sebeplerini Irak dâhilinde ve çevresinde 20. yüzyılın başında artmaya başlayan ciddi güvenlik sorunlarında arayabiliriz. Bu sorunlar arasında Basra ve Musul vilayetlerindeki ciddi aşiret isyanları, Necid'de İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki çatışmalar, İran'la sınır ihtilafının tekrar baş göstermesi, İran'daki siyasî gelişmelerin Irak'ta çoğunlukta olan Şii nüfusunu etkilemeye başlaması, ve İngiltere'nin Basra Körfezi ve Irak'taki faaliyetlerinin ve müdahalesinin artmasından duyulan endişeler vardı.²⁵ Buna mukabil, Irak'taki 6. Ordu her bakımdan yetersizdi ve Irak vilayetlerinin vergi gelirlerinde ciddi bir düşüş söz konusuydu.

Bütün bunlar Sultan Abdülhamid'i Irak'ta, askerî ve sivil idare ve (demiryollarından sulamaya) iktisadî kalkınma alanlarında genel bir reform projesine yöneltmiştir. Bu yeni politikayla, yerel yönetimde sıkı bir merkezîyetçilikten kısmi bir adem-i merkezîyetçiliğe ve geniş bir tevsii mezuniyete geçildi.

22 Ayrıntılar için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa, 1838-1899*, Eren, İstanbul 1993; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*, Afa, İstanbul 1996; Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s. 40-47.

23 Bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*.

24 BOA, YEE 14/88/8/88/12, 25 Receb 1296-15 Temmuz 1879 tarihli, "Padişah emri mucibince Namık Paşa tarafından hıtta-i Irakîye'ye dair bazı malumatı hâvî kaleme aldırılan varakadır".

25 Bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*.

1905 başında Sultan Abdülhamid, Irak'a Mirliya Veli Paşa idaresinde bir teftiş heyeti yolladı. Heyetin raporu Dâhiliye Nezareti ve Meclis-i Vükelâ'da müzakere olundu.²⁶ 1906 Mart'ında Abdülhamid, yine Mirliya Veli Paşa idaresinde bir başka heyet tayin etti.²⁷ 1906 Temmuz'unda Almanya'da tahsil görmüş genç bir zabıt olan Pertev Paşa, 6. Ordu'da reform vazifesiyle kurmay başkanı olarak Bağdat'a gönderildi.²⁸ Pertev Paşa 1907 yılı boyunca Musul, Bağdat ve Basra'da uzun teftiş seyahatlerinde bulundu.

Fakat çok geçmeden sadece askerî ıslahatın yeterli olmayacağı anlaşıldı. İlk uyarı 6. Ordu Kumandanı Süleyman Şevki Paşa'nın Ağustos 1906 tarihli raporuydu.²⁹ Süleyman Şevki Paşa, mevcut yetersizlikler konusunda açık bir dille, çoğu ehliyetli ve rüşvetçi olduğundan Ordu'nun görevini hakkıyla yapmasına engel olan mülkî makamları suçluyordu. Acilen çözüm gerektiren sorunlar şunlardı: Birincisi, askerî makamlar bu üç vilayetten yeterli sayıda asker toplayamıyordu; ikincisi, ardi arkası kesilmeyen aşiret isyanları yüzünden birliklerin güney Irak'a kaydırılması gerekiyordu ve üçüncü olarak da Ordu'nun maaşları düzenli olarak ödeyecek ve hatta askerlerini besleyecek kaynağı yoktu. Süleyman Şevki Paşa bu sorunların kaynağında şunların yattığını iddia ediyordu: Bu üç vilayetlerde idarî ve malî memurların yetersizliği ve özellikle de vergi tahsilatındaki ciddi suistimaller; bu memurların çok geniş devlet arazilerini aşiret reislerine iltizam olarak verme âdeti ve böylelikle aşiret reislerinin nüfuz ve güç kazanması. Paşa ayrıca Musul yöresindeki hemen bütün aşiretlerin modern ve memnu silahlarla silahlandığı ve bunun bölgede sıkıntıya sebebiyet verdiği ikazında bulunuyordu.

Süleyman Şevki Paşa, Irak'a bir Heyet-i Islahiye gönderilerek dört vazife verilmesi teklifinde bulundu. Heyet, idarî ve malî memurları teftiş ederek ehliyetli ve rüşvetçi olanlarını azletmeli; vergi tahsilatı sistemini yeniden düzenlemeli; aşiretleri iskana çalışmalı ve böylelikle zirai ve sosyal şartları iyileştirmeli; ve aşiretleri silahsızlandırarak ahaliyi bunların tecavüzâtından korumalıydı. Bu tedbirlerin neticesi olarak askere alma meselesi yoluna konulur, nüfus kayda geçirilir, Ordu'nun temel ihtiyaçları karşılanır ve iltizam meselesi esaslı bir temele oturtulursa, 6. Ordu hâl-i faaliyete getirilebilirdi.³⁰

26 BOA, İrade-Hususi, no 64, 25 Rebiyülevvel 1323-30 Mayıs 1905; BOA, İrade-Hususi, no 65, 23 Şaban 1323-23 Ekim 1905. Birinci heyetin üç azası Padişah yaveri Mirliya Veli Paşa, Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü müdür vekili Fehmi Bey ve Erkân-ı Harb Miralay Mustafa Bey idi.

27 BOA, İrade-Hususi, no 105, 29 Muharrem 1324-25 Mart 1906 ve İrade-Hususi, no 51, 10 Safer 1324-5 Nisan 1906. Aza şu kişilerden meydana geliyordu: Padişahın yaveri ve Heyet-i Teftiş-iye-i Askeriye azası Mirliya Veli Paşa; Harbiye Nezareti Erkân-ı Harb Miralay Mehmed Tefik Bey ve yine aynı şubeden Kolağası Süleyman Fethi Bey. Ayrıca bkz. BOA, İrade-Hususi, no 81, 27 Rebiyülâhîr 1324-20 Haziran 1906; İrade-Hususi, no 18, 4 Cemaziyelevvel 1324-26 Haziran 1906. FO 195/2214, 30 Temmuz 1906 tarihinde sona eren haftayla ilgili Hindistan Hükümeti Günlüğü.

28 Pertev [Demirhan] Paşa için bkz. İbrahim Alaaddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul t.y., s. 308-9. Kendisi, Bağdat'a gelmeden önce, Rus-Japon Savaşı sırasında Japon Ordusu'nda Askeri Ataşe idi. Krş. FO 195/2176, Askeri Ataşe Albay Maunsell'den O'Conor'a, no 49, Tarabya, 8 Ağustos 1904. FO 424/210, no 71'deki 2.ek, Yemen ve Necd'deki Meselelerle ilgili Layiha, Albay Surtees [Askeri Ataşe], İstanbul, 9 Ağustos 1906.

29 BOA, İrade-Dahiliye, no 12, 11 Şevval 1324-28 Kasım 1906, Serasker Rıza Paşa'nın tezkeresi ektedir.

30 Ibid., 6.Ordu Komutanı'nın 30 Temmuz 1322-12 Ağustos 1906 tarihli tezkeresi.

Süleyman Şevki Paşa'nın raporuna itiraz eden Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa, 6. Ordu'nun durumu konusunda bütün kabahatin bu üç vilayetdeki idarî ve malî makamlara yüklenip yüklenemeyeceği sualini soruyordu. Memduh Paşa, Bağdat Valisi'nin yakın zamanlarda yaptığı bir teftişin bizzat 6. Ordu içerisinde ciddi suiistimal ve usulsüzlükleri ortaya çıkarttığını kaydediyordu. Nâzır, bilhassa aşiretlerin çıkardığı huzursuzlukların bastırılması için ıslahat tedbirlerine olan ihtiyacı inkâr etmiyor; ancak bölgeye böyle bir ıslahat heyetinin gönderilmesinin bir manası olup olmadığını soruyordu. Önceki yıllarda büyük masraflar edilerek Irak'a böyle birçok heyetin gönderildiğini ve toplanan raporların siyasî bir karara esas teşkil edecek kadar malumat ihtiva ettiğini unutmamak gerekiyordu. Memduh Paşa dolayısıyla bölgeye bir başka heyet göndermektense, önceki Heyet-i Islahiyeler ile mülkî ve askerî memurların yazdığı mevcut bütün belge ve raporların bir araya getirilip tetkik ve mütalaa edilmesini teklif ediyordu. Ancak o zaman yerinde ve gerçekçi tedbirler alınıp uygulanabilirdi.³¹

Memduh Paşa'nın itirazlarına Sadrazam Ferid Paşa'dan da destek geldi; Ferid Paşa, Sultan Abdülhamid'den, Irak'ta ıslahat hakkında sunulan bütün eski raporları bir kez daha tetkik etmek üzere Bâb-ı Âlî'de dört kişiden müteşekkil bir heyet tayin etmesini talep etti. Ferid Paşa, bilhassa vergi tahsilatındaki yetersizlikler ve Irak tarımındaki nizamsızlıktan dolayı merkezî hazinenin uğradığı zarar üzerinde duruyor ve ayrıca heyetin bu üç Irak vilayetindeki bütün mülkî ve malî memurların personel sicillerini incelemesini teklif ediyordu.³² Bir aylık bir mütalaaadan sonra Abdülhamid bu teklifleri onayladı.³³ Teçhizat-ı Askeriye Nâzırı Hacı Akif Paşa'nın idaresinde bir heyet oluşturuldu; diğer azalar eski Musul Valisi Zühdü Paşa, eski Bağdat Defterdarı Rifat Bey ve Basra Nakibi'nin oğlu Seyyid Talib Paşa idi. Beş aylık mesaiden sonra heyet, 1907 Mayıs'ında raporunu sundu.³⁴

Rapor, Irak'ta sosyo-ekonomik sorunları bütün yönleriyle inceledikten sonra, hükümetin Irak'ı ziyaret ederek ıslahat politikası hakkında bir rapor hazırlamak üzere ehliyetli, güvenilir ve bölge hakkında malumatı olan kişilerden müteşekkil bir Heyet-i Islahiye teşkil etmesini tavsiye ediyordu:

“İnşâallah sâye-i muvaffakiyetvâye-i cenâb-ı tâc-dârîde bu def'a ise kemâl-i ciddiyet ve fa'âliyetle teşebbüs olunarak arâzî-yi Irakiyye'nin hâmil olduğu ve nihâyet servetten kebr-i mafat eyleyecek bir tarîk-i istifâde ittihâz buyrulur zîrâ harîta-i âlemde hiç vücûdu yoğiken şimdi dünyanın en ma'mûr mahallerinden ma'dûd olan kıta'ât-ı ma'lûmenin henüz ma'lûm ve münkesif olmadığı zamânlarda senevî yüz milyon altunluk îrâd verdiği târihen müsbet bulunan ve bunca

31 Ibid., Dâhiliye Nâzırı'nın 22 Şaban 1324-11 Ekim 1906 tarihli tezkeresi.

32 Ibid., Sadrazam Ferid Paşa'nın 13 Ramazan 1324-31 Ekim 1906 tarihli tezkeresi ektedir.

33 Ibid., Sadrazamın tezkeresi hakkındaki 11 Şevval 1324-28 Kasım 1906 tarihli tutanak.

34 İlgili bütün evrak BOA, Y.A.Res. 147/106, 26 Cemaziyelevvel 1325-7 Temmuz 1907'de bulunmaktadır.

sanâyi'-i bedî'a ile bütün dünyaya karşı hârika-nümâ-yı ma'rifet ve medeniyet olan hitta-i Irakiye'nin tafsîle-i mesrûha menzilesine tenezzül edişi nezd-i âlî-yi hazret-i hilâfetpenâhîde tecvîz buyrulmayarak elbet buna bir çare aranacağı der-kârdır. Vâkı'a birçok zamanların envâ'-ı müsâdemâtına hedef ola ola nihâyet şu hâlde gelen bir kı'ta-yı cesîmenin def'aten memâlik-i ma'mûre-i mütemeddineye benzetilemeyeceği gibi şimdiki dâ'ire-i gayrı mesrû'a-i maişetin tevsî' ve tezâyidine müsâ'it bir hâlde bırakılması da doğru olmayacağından yalnız hükûmetle memleket beynindeki münâsebetin te'mîniyle her ikisinin yek-dil ve yek-cihet ma'mûriyet-i mahalliyeye hizmet edeceği bir usûl-i idâreye mürâca'at olunarak mu'amelenin tabî'î-yi terakkî bir dâ'ireye alınması husûl-i matlûba kâfidir. Çünkü meyl-i menfa'at gibi bir kânûn-u tabî'atden insânî hiçbir şeyin men' edemeyeceğine mezheb-i Hanefînin mihr-i zuhuru olan bir memleket ahâlisinin hemen umûmiyetle Acem ve İngiliz itayasına kapılarak iktisâb-i Şîiyet edişinden büyük delîl olamaz. Binâenaleyh zilk-i memleketi bu maraz-i muhîllik-i dâhiliden kurtarmak için pek de va'az ve nasîhat kifâyet etmeyerek bi'l-hassa menâfi'-i ahâlînin pis-i nazar-i dikkate alınması lâzımdır ki o da enhâr-i Irakiye'nin def'i mazarratıyla celb-i menfa'ati te'mîn edilip ahâlîye de arâzî üzerinden bir hakk-ı tasarruf verilmesine menût ve vâbeste bulunduğundan..."³⁵

Heyetin (sosyo-ekonomik islahat önerilerinden sonra) bir diğer teklifi de üç ayrı vilayetin varlığından kaynaklanan sorunları bertaraf edebilmek için Irak'taki islahatın, nüfuz sahibi tek bir heyet tarafından uygulanmasıydı. Irak'ın artan uluslararası önemi göz önüne alındığında, sûrat fevkalâde önemliydi:

"ve el-hâsıl tafsîlât-ı meşrûha ile ta'ayyün eden tesvîlât ve te'sîrât-ı ecnebiyeden mâ'adâ Bağdad şimendüferi münâsebetiyle birkaç devletin rekâbetine ma'rûz kalan hitta-i Irakiyye üzerinde anların kendi hesâbına mu'âmeleye başlamasından evvelce devletçe bir eser-i sahâbet ve fa'âliyet göstermesi vecâib-i umûrdan görülmüştür."³⁶

Son olarak heyet memurların terâcim-i ahvalinin tetkikinin, kurulması düşünülen heyete bırakılmasını teklif ediyordu. Rapor şu şekilde noktalanıyordu:

"... şu islahât sırasında... gerçi vâridât-ı hâzîrece biraz tedennî husûlu ve hey'et-i islahîye için hazîne-i celîlece açıktan fazla masraf ihtiyârı mahzûr... ve vârid-i hâtîr olursa da ber-vech-i ma'rûz icrâ olunacak islahât-ı külliye ve imâret-i cedîdenin fi'ilen ve mâddeten sahâ-yı vucûda vusûlu hâlinde... pek cüz'i bir zamân zarfında şimdi Irak'tan hâsıl olan vâridât-ı umûmiyenin izaf muzâyıkı elde edilüp hatta bu islahât-ı Irakiyye uğrunda vukû'a gelecek bâdî-i endîşe olan masârif-i zâ'idenin dahî mülkî ve siyâsî birçok fevâid ve muhâsenât-ı mühimme-i mâddîye ve dînîye ve mezhebîyenin yegâne sebep-i husûl ve istikmâli bulunmuş..."³⁷

35 BOA, 147/106 (5), 7 Rebiyülâhîr 1325-20 Mayıs 1907.

36 Ibid.

37 Ibid.

Meclis-i Vükelâ, heyetin raporunu genel olarak onaylamış ve hususi tavsiyelerinin çoğuna destek vermiştir. Heyetin raporu hakkındaki yorumunda Meclis-i Vükelâ da ahaliye öncelik vermiş ve heyetin öne sürdüğü fikri desteklemiştir; buna göre bölge sakinlerinin refahı her şeyden önce şu hususla ilgili olmalıydı:

“... ahâlinin celb-i kalbiyesiyle revâbıt-i ubûdiyyet ve ra'iyetini te'yîdi zımında en evvel nazar-ı dikkate alınması lâzım gelen cihet bi'l-hassa menâfi'-i ahâlinin te'mîni maddesi olup bu da hitta-i mezkûrenin cârî olan enhârın def'i mazar-ratıyla kâbil-i istifâde bir hâle ifrâgına ve halka arâzî üzerinde hakk-ı tasarruf i'tâsına menût bulunduğu...”³⁸

Tasarlanan Heyet-i Islahiye için Meclis-i Vükelâ, eski Musul Valisi Mustafa Nâzım Paşa'yı, eski Aydın Defterdarı Kemal Efendi'yi, eski Manastır Naibi Avni Efendi ve 6. Ordu kurmay başkanı General Pertev Paşa'yı aday olarak gösterdi.³⁹ Padişah, Meclis-i Vükelâ'nın Temmuz 1907 tarihli bu tekliflerin tamamını uygun buldu; Mustafa Nâzım Paşa'nın riyaset ettiği ve ayrıca Kemal Efendi, Avni Efendi ve Pertev Paşa'nın bulunduğu bir Heyet-i Islahiye 1907 Eylül'ünde Irak'a gitti.⁴⁰

Sultan Abdülhamid sorunların büyüklüğü karşısında 1907 sonlarında Irak'a gönderilen Heyet-i Islahiye'ye geniş idarî yetkiler vermiştir. Heyet-i Islahiye, üç vilayette (Musul, Bağdat ve Basra'da) mülkiye, maliye ve askeriyeyle ilgilendiren bütün meseleler de dâhil olmak üzere yerel idare sahasında geniş yetkilere haizdir. Her vilayet merkezinde yöredeki mülkî ve askerî memurlar ile eşraftan müteşekkil bir şura heyeti kurulacaktı. Bu üç vilayetdeki valiler ve bütün mülkî memurlar maliye, imar işleri, arazi ve tarım da dâhil bütün konularda bu heyete tâbi olacaktı; ancak ihtilaf halinde Bâb-ı Âlî'ye müracaat etme hakları vardı.⁴¹

Ancak uygulamaya gelince Heyet-i Islahiye çok geçmeden bazı güçlüklerle karşılaştı. Basra'da yeni çıkan aşiret kargaşaları heyetin zaman ve enerjisinin çoğunu alarak ıslahatla ilgili daha önemli meselelerden dikkatini uzaklaştırdı. Mustafa Nâzım Paşa bir süre sonra yetki sınırları ile ilgili olarak Bağdat Valisi Ebubekir Hâzım Bey'le anlaşmazlığa düştü. Sadrazam Ferid Paşa, Mayıs 1908'de Irak'taki ıslahat uğruna iki yetkiliden birini gözden çıkarmaya karar verdi. Kendi ifadesiyle:

38 BOA, Y.A.Res. 147/106 (2), 26 Cemaziyevvel 1325-7 Temmuz 1907.

39 Mustafa Nâzım Paşa (1862-1909) için bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 8 cilt, Mars Matbaası, Ankara 1969-71, Cilt II, s. 1054-6; *TM*, s. 277.

40 FO 424/213, no 110, O'Conor'dan Grey'e, no 617, Tarabya, 25 Eylül 1907; FO 424/213, no 174'teki ek, Başkonsolos Ramsay'in Layihası, no 11 gizli, 25 Kasım 1907.

41 Bütün ayrıntılar için, BOA, Y.A.Res. 147/106 (6), 7 Rebiyülâhîr 1325-20 Mayıs 1907. Ayrıca bkz. FO 424/213, no 174'teki ek, Başkonsolos Ramsay'in Layihası, no 11 gizli, 25 Kasım 1907. FO 195/2243, 22 Temmuz 1907'de sona eren haftayla ilgili Bağdat Konsolosluğu siyasi günlüğü.

“Bu hâlin devâmı maksûd-ı aslî olan hıttı-yı İrakiyye ıslâhâtını iskal edeceği bedîhî olarak müşârunileyhimâ mevdu‘-i uhde-i me‘mûriyetleri olan vezâyifi hüsn-i ifâ emrindeki akdemât-ı vâkı‘aları beyân ve isbâtta serd-i mukaddemât eylemekte iseler de tarafeynce devâm eden ihtilâfın netice-i muvaffakiyet olmayacağı anlaşılmakta olduğuna binâen..”⁴²

Dâhiliye Nâzırı ile meseleyi görüştükten sonra Ferid Paşa, eğer Padişah, Sivas Valisi Reşid Paşa’ya İstanbul’da bir memuriyet izni verirse Hâzım Bey’in Sivas’a kaydırılabileceği ve böylelikle Nâzım Paşa’nın hem Bağdat Vali Vekili hem Irak Heyet-i İslahiye Reisi olarak görev yapabileceği teklifinde bulundu. Neticede Hâzım Bey Mayıs 1908’de istifa etti ve Nâzım Paşa, (iki ay sonraki) “Jöntürk İhtilali”ne kadar Bağdat Valisi ve Heyet-i İslahiye Reisi vazifelerinde bulundu.⁴³

Sonuç olarak, II. Abdülhamid rejiminin en önemli ilke ve politikalarından biri merkeziyetçiliktir. Bir başka deyişle yerinden yönetime (adem-i merkeziyet) ve yerel idarecilere geniş yetki devrine (tevsî-i mezuniyet) karşı çıkmaktır. Bu hususta taviz vermekten ısrarla kaçınan Sultan Abdülhamid; belli bölgelerde, iç ve dış krizin içiçe geçtiği ve devletin/rejimin bekasının tehlikeye girdiği anlarda, taviz vermekten kaçınmamıştır. Bu bakımdan 1900’lerin başlarındaki Irak iyi bir örnek teşkil etmektedir.

42 BOA, Y.A.Res. 156/83 (1), 23 Rebiyülâhir 1326-25 Mayıs 1908.

43 Hâzım Bey Sivas’a tayin edilmiştir. İhtilâlden sonra Ramsay şöyle yazmıştır: “Şu anki vali Nazım Paşa’nın şahsiyetinin kritik bir zamanda Bağdat’ı idare etme görevi için maalesef hiç uygun olmadığı görülmüştür. Kendisi burada birkaç ay Heyet-i İslahiye Reisliğinde bulunmuştur. Görevde bulunduğu zaman zarfında hiçbir ıslahat gerçekleştirmemesine rağmen, o zamanın valisi Hazım Bey’e karşı şiddetle muhalefete girişti ve ortaya çıkan mücadelede edindiği dost ve düşmanlar, vali olunca ona zorluk çıkardı. Ayrıca saray hizbi tarafından tayin edildiği bilinmekteydi ve neticede Jön Türklerin güvenini kazanamadı. Yine de İstanbul’da iktidar değişikliği olunca Bağdat’ta bir Jön Türk komitesi teşkil edildi ve Nazım Paşa büyük ölçüde onların etkisi altına girdi.” FO 424/217, no 54’te ek 1, Yarbay Ramsay’den Hindistan Hükümeti’ne, Bağdat, 19 Ekim 1908.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, 147/106 (5), 7 Rebiyülâhir 1325-20 Mayıs 1907.

BOA, İrade-Dahiliye, no 12, 11 Şevval 1324-28 Kasım 1906.

BOA, İrade-Hususi, no 105, 29 Muharrem 1324-25 Mart 1906 ve İrade-Hususi, no 51, 10 Safer 1324-5 Nisan 1906.

BOA, İrade-Hususi, no 64, 25 Rebiyülevvel 1323-30 Mayıs 1905; BOA, İrade-Hususi, no 65, 23 Şaban 1323-23 Ekim 1905.

BOA, İrade-Hususi, no 81, 27 Rebiyülâhir 1324-20 Haziran 1906; İrade-Hususi, no 18, 4 Cemaziyelevvel 1324-26 Haziran 1906.

BOA, Y.A.Res. 147/106 (2), 26 Cemaziyelevvel 1325-7 Temmuz 1907.

BOA, Y.A.Res. 147/106 (6), 7 Rebiyülâhir 1325-20 Mayıs 1907.

BOA, Y.A.Res. 147/106, 26 Cemaziyelevvel 1325-7 Temmuz 1907.

BOA, Y.A.Res. 156/83 (1), 23 Rebiyülâhir 1326-25 Mayıs 1908.

BOA, YEE 14/88/8/88/12, 25 Receb 1296-15 Temmuz 1879.

İngiliz Ulusal Arşivi

FO 195/2176, Askeri Ataşe Albay Maunsell'den O'Conor'a, no 49, Tarabya, 8 Ağustos 1904.

FO 195/2214, 30 Temmuz 1906 tarihinde sona eren haftayla ilgili Hindistan Hükümeti Günlüğü.

FO 195/2243, 22 Temmuz 1907'de sona eren haftayla ilgili Bağdat Konsolosluğu siyasi günlüğü.

FO 424/210, no 71'deki 2.ek, Yemen ve Necid'deki Meselelerle ilgili Layiha, Albay Surtees [Askeri Ataşe], İstanbul, 9 Ağustos 1906.

FO 424/213, no 110, O'Conor'dan Grey'e, no 617, Tarabya, 25 Eylül 1907

FO 424/213, no 174'teki ek, Başkonsolos Ramsay'in Layihası, no 11 gizli, 25 Kasım 1907.

FO 424/217, no 54'te ek 1, Yarbay Ramsay'den Hindistan Hükümeti'ne, Bağdat, 19 Ekim 1908.

Telif-Tetkik Eserler

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Çankaya, Mücellidoğlu Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 8 cilt, Mars Matbaası, Ankara 1969-71.

Çetin, Atilla ve Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Çığır Yayınları, İstanbul 1976.

Çetinsaya, Gökhan, "İsmi olup da cismi olmayan kuvvet': II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, Cilt II, s. 380-388.

—, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *The Journal of Ottoman Studies*, 47 (2016), s. 353-409.

—, "İslami Vatandaşlıktan İslam Siyasetine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 265-271.

—, "Pan-İslamizm", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, Facts On File, New York 2009, s. 453-456.

—, *Ottoman Administration of Iraq*, Routledge, London 2006.

Hocaoğlu, Durmuş, *Abdülhamid Han ve Muhtraları*, Selekta Yayıncılık, İstanbul 1989.

Gövsâ, İbrahim Alaaddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul t.y.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Cilt II-III, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa, 1838-1899*, Eren, İstanbul 1993.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, Selçuk Yayınları, Ankara 1986.

Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*, Afa, İstanbul 1996.

Yasamee, F.A.K., *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, ISIS, İstanbul 1996.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

**HAŞİN MODERNLİKTE NARİN MEŞRÛİYETE
İKİNCİ ABDÜLHAMİD'İN MEŞRÛİYET SİYASETİ**

Prof. Dr. Bedri GENÇER

Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

Haşın Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamid'in Meşrûiyet Siyaseti

Bedri GENCER¹

Tahribattan Tamirata

Osmanlı'da sistem-içi Devlet/Din ayırımında sultan, bedeninin başı olarak geniş mânâda siyasî sistemin, dar mânâda atanmış *ehl-i örfün* hükmettiği hükümet sisteminin (Devlet=İdarî Müessesese) başı olarak idarî meşrûiyetten; âlim (*şeyhülislâm*) ise *ehl-i şer'*in hükmettiği Din=Dinî Müessesenin başı olarak içtimaî meşrûiyetten sorumluydu. Sultan II. Abdülhamid, içtimaî meşrûiyet krizinin ağır bastığı Devr-i Mecîdî ile idarî meşrûiyet krizinin ağır bastığı Devr-i Azizi'den oluşan Tanzimat'tan yenilikten (olumlu değişiklikten) çok haksızlık (meşrûiyet krizi) mirasını devralmıştı. Devir, tarih, şahıs ve halk tabiri itibarıyla Tanzimat'tan istibdada meşrûiyet krizi ve telafisi sürecini şöyle şematik olarak ifade edebiliriz:

Devr-i Mahmud	1829 İkinci Mahmud	"Gâvur Padişah"
Devr-i Mecîdî	1839 Reşid Paşa	"Gâvur Paşa"
Devr-i Mecîdî	1856 Âlî Paşa	"Gâvur Paşa"
Devr-i Hamîdî	1876 İkinci Abdülhamid	"Veli Padişah"

Bir hatt-ı hümayûnunda "*Kötü zamanlarda pâdişâh olduk, talihimiz böyle imiş*" diyen dedesi II. Mahmud gibi II. Abdülhamid² de, altı asırlık bir devletin "ecel anı" diyebileceğimiz en kritik devrinde hüküm sürmüş; dolayısıyla onun kaderi, devletin kaderi olmuştur. O, bir taraftan ülkenin bekâsı uğruna başlatılan Tanzimat modernleşmesini optimal noktaya götürmek, diğer taraftan hedefine ulaşması için bu modernleşmenin beraberinde getirdiği meşrûiyet krizini halletmek zorundaydı. Ülkeyi kurtarmaya yönelik reformlar, Namık Kemal'in de belirttiği gibi, ancak halk tarafından benimsendiği, katılım ve destek bulduğu takdirde hedefine ulaşabilirdi.³ Bu yüzden Sultan, yaşadığı konjonktürün icabınca çelişkili görünen bir şekilde hem radikal bir modernleştirici, hem radikal bir meşrûlaştırıcı olmuştur. Roderic H. Davison, istibdada giden yolu, II. Abdülhamid'in devr aldığı mirası şöyle özetler:

1 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

2 Sultan İkinci Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim, I-II. Atilla Çetin (yay.), C. I, İstanbul 2011, s. 8.

3 Namık Kemal, Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye, İstanbul 1327, s. 173."... tabîbin devâsiyle insanın sıhhati 'anasırın yardımına muhtâc olduğu gibi, erbâb-ı idârenin tedbirleriyle bir şahs-ı ma'nevî hükmünde olan devletin islâh-ı mizâcî dahi onun eczâ-yı terkîbi bulunan halkın i'ânesine tevakkuf eder."

“Hoşnutsuzluk akımları pek belli olmasa da sonunda birleşerek Abdülaziz’in devrilmesini kolaylaştıran çeşitli şahsî, iktisadî ve siyasî hoşnutsuzluklar bu yıllar (1871-1875) içinde ortaya çıktı. Bazıları sadece kaprisli yönetimden ya da iktisadî durumdan şikâyetçiydiler. Diğerleri otokrasiden şikâyet ediyor, çare olarak meşrûfî yönetimi görüyorlardı. Başkaları da Tanzimat’ı reddederek geleneksel İslâm’a geri dönmeye ve bunu bütün Müslümanların halifesi olarak padişahın rolünü vurgulayarak siyaseten ifade etmeye çalışıyorlardı. Eğer 1871-1875 yıllarında ortak bir payda gündeme gelmişse, bu, Avrupa’nın baskılarına ve iç ayrılıkçılığa karşı devleti takviye yönündeki bildik yaygın arzuydu. Bu, en sık 1870’lerde kısmen Osmanlı yurtseverliği, daha ziyade İslâmî muhafazakârlık ve hatta bir parça pan-İslamik hissiyat unsurlarını içinde barındıran, dirilen Batı karşıtlığında dile getirilmişti. Batı düşmanlığı, yeni dinî hissiyat dalgası, kısmen Âlî’nin sekülerleştirici politikalarına ve Avrupalıların baskılarına bir tepki olarak doğmuş görünür.”⁴

Akademik dünyada II. Abdülhamid’in modernleşmeye eşlik eden meşrûlaştırma gayretleri, modernleşme yönündeki icraatı kadar ele alınmamıştır. Şerif Mardin’in açtığı çığırdı ilerleyen Selim Deringil’in çalışmaları, bu konudaki boşluğu kısmen doldurmuştur. Maksudumuz, onun meşrûlaştırma siyasetiyle ilgili çalışmaların sonuçlarını analitik bir çerçeveye yerleştirerek bu husustaki misyonunu resmetmektir. Konuyu aşağıdaki gibi “Meşrûiyet failleri ve Meşrûiyet tarzları” olarak iki ana başlık ve alt başlıklar altında inceleyeceğiz:

Yeni Meşrûiyet Failleri

A-Kitâb-ı Nâtık

Geleneksel kitâb-ı nâtık=şahsî otorite olarak ulemâyâ alternatif aydın türlerine itimat:

1. Ulemâ: Apolitik muhalif, yıkıcı âlimler yerine Ahmed Cevdet Paşa, Kureşizâde Mehmed Fevzi gibi siyaseten şuurlu ve sadık, yapıcı âlimlere itimat

4 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton 1963, s. 270. “... within these years various sorts of personal, economic, and political discontent arose which finally merged to facilitate the overthrow of Abdülaziz himself. The currents of discontent were not well defined. Some men simply complained of capricious government or of economic want. Others complained of autocracy and looked to constitutional government as the remedy. Still others sought to reject the Tanzimat, to return to conservative Islam, and to express this politically by emphasizing the sultan’s role as caliph of all Muslims. If there were in the years 1871 to 1875 any common denominator, it was the familiar broad desire to strengthen the empire against European pressures and domestic separatism. This was most often expressed in the 1870’s by a renascent anti-westernism which had within it some elements of Ottoman patriotism, rather more of Islamic conservatism, and even a bit of pan-Islamic sentiment. In part, the new wave of religious sentiment seems to have been simply a reaction against the secularizing policies of Ali and the pressures of Europeans.”

2. Urefâ: Ümmetin asıl kanaat önderi olarak Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî ve Muhammed Zâfir Medenî gibi şeyhlere itimat
3. Üdebâ: Halka yabancılaşmış aydınlara karşı Namık Kemal ve Ahmed Midhat gibi yerli aydınlara itimat

B-Kitâb-ı Sâmit:

4. Matbû ve tercüme kitap: Geleneksel kitâb-ı nâtik=şahsî otorite olarak âlim yerine modern kitâb-ı sâmit=gayr-i şahsî otorite olarak matbû ve tercüme kitabın ikamesi

Yeniden Meşrûiyet Tarzları

A- İdarî Meşrûiyetin Restorasyonu

1. Saltanatın namusunun ve devletin ırzının korunması için istibdada dönerek devletin dizginlerini yeniden ele almak suretiyle saltanata 'ubûdiyetin, yeniden tahrir suretiyle devlete sadakatin yeniden temini.

B- İçtimaî Meşrûiyetin Restorasyonu

2. Devletin nötralizasyonu, içtimaî ve idarî meşrûiyet alanları olarak din ve devletin net tefriki
3. Patrimonyalizm: Halkın pederi imajının tahkimi
4. İmamet: Ümmetin tabii, meşrû otoritesi olarak hilafet makamının tahkimi
5. Sünnet: Ümmetin birleştiği doğru inanç çerçevesi olarak ehl-i sünnet itikadının tahkimi
6. Cemaat: Ümmetin dayandığı orijinal ümmet olarak Arapların sembolleştirilmesi

Baldıran Zehrini İçmek

II. Abdülhamid'in modernleştirme ve meşrûlaştırma misyonu, "yaya süvari" gibi çelişkili görünen "aydın despotizm" tabiriyle anlatılabilir; zira, *aydınlanma* itaate, *despotizm* ikraha delalet eder. Lafzen aydınlatma, birinin ilim nuruyla yolunu aydınlatmaya, öğretmeye, despotizm ise tam aksine dayatmaya delalet eder; dolayısıyla "aydın despotizmi", "halka rağmen halk için" tabiriyle ifade edilebilir. Bu, modernleştirme ve meşrûlaştırma süreçlerinin çelişkili mantığından kaynaklanır: Baştan devletin bekâsı için halka rağmen yapılacak modernleştirmenin hedefine ulaşması için sonradan halkın rızasını sağlama. Tarihin hızlandığı zamanlar, ülkenin maslahatı için reformların acilen, gerektiğinde halka rağmen yapılmasını gerektirir. Bu reformları gerektiğinde halka rağmen yapma azmi istibdad denen *despotizmi*, bu reformların hedefine ulaşması için halk tarafından haklı olarak kabulünü sağlama, meşrûlaştırma teşebbüsü ise *aydınlatmayı* ifade eder.

Sultan Abdülhamid'in modernleştirme ve meşrûlaştırma misyonu, Osmanlı anayasasının dört unsuruna bakarak daha iyi anlaşılır: Dîn ü devlet mülk ü millet. Keçecizâde İzzet Mollâ, *Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr*'da "Kivâm-ı dîn ü devletdir devâm-ı mülk ü millettir/ Hudâdan mahz-ı re'fetdir vücûdu ehl-i îmâna" der. Bununla mülk ü milletin maksat, dîn ü devletin vesile olduğu anlaşılır; mülk ü milletin devamı/bekâsı, dîn ü devletin kivâmı, ayakta kalmasıyla mümkündür. "Ehl-i sünnet ve cemaat" tabirine karşılık olarak millet (cemaat) ve dîn (yasa) asıl, mülk (ülke) ve devlet (hükümet) fer'dir.⁵

3 Kasım 1839'da sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından Gülhane Parkı'nda yabancı devletlerin elçileri ve büyük bir halk topluluğunun huzurunda okunan Tanzimat Fermanı'nda Pâdişâh şöyle diyordu: "... şu irâde-i seniyyemden hulâsa-i murâd ve merâm-ı hümâyûnum ancak dîn ü devlet ve mülk ü milletimin ihyâ ve ma'mûriyyetine bâ'is ü bâdî olacak âsâyîş-i hâl-i ahâlî ve fukarâ mâddesinin istihsâli zımnında lâzım gelen hayırlu ve menfa'atlü usûllere başlamak demek olduğu..."⁶

Buna göre meşrûlaştırma milletin, modernleştirme devletin bekâsı içindir. "Millet maksat/Devlet vesile" formülünün mantikî tertibine göre meşrûluk önce, modernlik sonra gelir. Ancak "Vesileler için de maksatların hükmü cârîdir" kaidesinde, devletin bekâsı vesile olduğu milletin bekâsı gibi önemli sayılmış, hatta XIX. asırda olduğu gibi tarihin hızlandığı durumlarda öncelik kazanmıştır. Aslında Osmanlı devlet mantığınca "Millet maksat/Devlet vesile" formülünün mantikî tertibine ters düşen Devlet için değişikliğin önceliği, Millet için meşrûluğun sonralığını klasik çağda da görmek mümkündür. Osmanlı'da geleneksel olarak meşrû yenilik sayılan *bid'at-ı hasenenin* kabulü, "icmâ-ümmet" denen, şeyhülislâm liderliğindeki zamanın âlimlerinin oybirliğine bağlıydı. Ancak bürokratlar için bu, önceden bid'at izni almak için değil, pragmatik bir tutumla oldu-bitti şeklinde yapılan yeniliği şer'an onaylatmak, geçmişe bağlamak suretiyle meşrûlaştırmak içindi.⁷

II. Abdülhamid, Müslüman atalarından kalan mukaddes bir emanet olarak gördüğü devletin ve milletin bekâsı için gereken yenilikleri yapmaya azm etti: "*Bu dakîkanın dahî lâykıyla ihâtasıyla bu yüzden dahî menâfi'-i mukaddese-i saltanat ve devletin her türlü nakz ve halelden vikâyesi husûsu dirâyet ve sadakat-i mücerrebe-i fahîmânelerinden bi-hakkın me'mûl ve herhalde ber-vefk-i dilhâh-i 'âlî husûlü maksad-ı 'uhde-i liyâkatlerine muhavveldir.*"⁸ O, 5 Şubat 1904 tarihli iradesinde de şöyle der: "*Cenâb-ı Hak, ilâ kıyâmi's-sâ'a pâyîdâr eylesin, Devlet-i 'Aliyye'nin bekâsı dîn-i mübîn-i İslâmiyyet olmağla icâbına i'tinânın ehemmiyyeti müstağnî-i beyân idiğinden...*"⁹

5 Keçecizâde İzzet Mollâ, *Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr*, Ömür Ceylan, Ozan Yılmaz (yay.). Sahhafar Kitap Sarayı, İstanbul 2005, s. 122.

6 Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s. 183.

7 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton University Press, Princeton 1963, s. 66.

8 Sultan İkinci Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, I-II. Atilla Çetin (yay.), C. II, İstanbul 2011, s. 124.

9 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti, 1856-1908*, Ötügen, İstanbul 1992, s. 233.

Hal'inden sonraki sözleri, atalarından kalan mukaddes emanete sadık kalmış, ülkeyi muhafaza misyonunu hakkıyla ifa etmiş birinin itminan hissini yansıtır:

“Otuz üç sene millet ve devletim için, memleketimin selâmeti için çalıştım. Elimden geldiği kadar hizmet ettim. Hâkimim Allah ve beni muhâkeme edecek de Rasûlullah'tır. Bu memleketi nasıl buldumsa öylece teslim ediyorum. Hiç kimseye bir karış toprak vermedim. Hizmetimi ancak Cenab-ı Hakk'ın takdirine bırakıyorum Ne çare ki düşmanlarım, bütün hizmetime kara bir çarşaf çekmek istediler ve muvaffak da oldular.”¹⁰

Muhtemelen Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî ve Muhammed Zâfir Medenî gibi şeyhlerin manevî istihbaratıyla ve meliklere ilâhî ilhamla II. Abdülhamid,¹¹ saltanat müddetini ve devletin mukadderatını biliyordu.¹² Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'ya kendisinin kaç yıl daha saltanat süreceğini soran Sultan, peşinden şunları söylemiştir: “*Ben, ne kadar müddet makâm-ı saltanatta bulunacağımı biliyorum. Benim uğraşışım nefsim için değildir, din ü devlet ve milleti muhafaza içindir.*”¹³

10 Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım, İstanbul 1984, s. 150.

11 Sultan Abdülhamid, Siyasî Hatıratım, Dergâh, İstanbul 1975, s. 42.

12 Sultan “tevhid-i idare” adıyla Arnavutluk'un otonomisi düşüncelerinden ilâhî ilhamla haberdar olduğunu “el-Mülûkû mülhemûne” (Krallar, ilâhî ilhama mazhardırlar) sözüyle ifade eder. Sultan İkinci Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim, I-II, Atilla Çetin (yay.), C. I, İstanbul 2011, s. 125

13 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325)'da İstanbul'da tarihimizde “31 Mart Vak'ası” diye bilinen isyan çıktı. Hâkim kanaate göre II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için İttihatçılar tarafından tertip edilen sözde 31 Mart İsyanı'nı bastırmak için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü olduğu Selanik'ten İstanbul'a Hareket Ordusu yola çıktı. Selanik'ten yola çıkan Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, yarısı gayr-i müslimlerden 15 bin, Sultan'ın emrindeki disiplinli Hassa Ordusu (Yıldız Sarayı Muhafız Birliği) ise 30 bin askerden müteşekkildi. Buna rağmen Sultan, Hassa Ordusu'nu Hareket Ordusu'na karşı çıkarmamış, hatta Taksim'deki kışladan çıkmış olan Avcı Taburu'nun kışlaya dönmesini ve Hareket Ordusu ile çatışmaya girmemesini emretmiştir. Buna karşılık Selanik'ten gelen Hareket Ordusu, isyanı şiddetle bastırdı.

Sultan'ın niçin Hareket Ordusuna karşı Hassa Ordusu'nu çıkarmadığı bugün bile bir sırdır. Hâlbuki (hocam Süleyman Zeki Bağlan, ondan Alaaddin Kaya, ondan annesinin halası, ondan Hasan Hilmi Efendi'nin eşi Emine Hanım'dan rivayet zinciriyle) gelen bir haber, onun Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî hazretlerinin halifesi Hasan Hilmi Kastamonî (1824-1911) Efendi'nin manevî keşfiyle bu kararı verdiğini göstermektedir. Sultan, Hareket Ordusu'nun Selanik'ten İstanbul'a yola çıktığı haberi üzerine Hassa Ordusu'nu karşısına çıkarmak için tereddüt edince istişare için yaverini Hasan Hilmi Efendi'ye göndermiştir. Hasan Hilmi Efendi, bunu soran yavere cebinden 33'lük bir tesbih çıkararak, “Halife hazretlerimize tebliğ buyurun; saltanat müddeti, bu tesbihin adedi kadardır; orduyu çıkarmasa iyi olur” demiştir. Bu haber üzerine saltanatının, yolun sonuna geldiğini anlayan Sultan da tevekkülle kaderine boyun eğerek mukavemetten vazgeçmiştir.

Hareket Ordusu tarafından sözde isyan bastırıldıktan sonra Sultan'ın hal' edilmeyeceği hakkında ordu adına verilen sözler tutulmadığı gibi, İstanbul askerinden aman dileyenlerin affedileceği beyanlarına da uyulmamış, Hareket Ordusu, topa tutacak şekilde Yıldız Sarayı'nı abluka altına almıştır. 27 Nisan 1909 günü Meclis-i Umumî-i Millî'nin Sultanahmet'teki meclis binasında yaptığı, Meclis-i Mebusan'dan 240, Âyân Meclisi'nden 36 vekilin katıldığı toplantıda Padişah'ın hal' kararı alındı. Ona yakın diye bilinen birçok vekilin de katılımıyla Sultan'ın tahttan indirilip Selanik'e sürülmesi kararı oy birliğiyle çıkmıştı. Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid Han*, Ötügen, İstanbul 2010, s. 487-566.

Onun ve devletin imtihanını, “meşrûiyet krizinden modernlik sancısına” diye ifade edebiliriz. “Kalp krizi ve doğum sancısı” tabirlerinden anlaşılabilir gibi, kriz ölüm, sancı doğum alametidir. Sultan hissediyordu ki meşrûlaştırma krizi, nihâî olarak kendi saltanatının ve Osmanlı devletinin zevaline, ancak modernleştirme sancısı onun yerine yeni bir -ulusal- devletin doğuşuna yol açacaktır. Modernleştirme sancısının yeni bir devletin kuruluşuyla, meşrûlaştırma krizinin ise meşrûiyet kaynağı şeriatın zorlanmadan bir kenara bırakılarak seküler bir yasanın benimsenmesiyle sonuçlanacağını, kısaca devletin aktif, şeriatın pasif (atıl) olarak bekâsını Namık Kemal öngörmüştü:

“Bizde o hukûk-ı tabî’iyye, ‘ayn-ı ‘adl-i ilâhîdir ki Kur’ân-ı Kerîm ta’yîn etmiştir. Nâm-ı ehadiyyetin sâye-i himâyesinde bulunduğu-y-çün en büyük mütegalibler bile ânî (şeriatı) ta’tîl eder, tağyîr edemez. Biz bekâmımızı, devâmımızı o esâsa ri’âyetde aramalıyız. Şundan ‘ibret almalıyız ki vaktiyle dünyâda Romalılardan büyük ümmet yoğ-idi. Pek muntazam kânûnlar var idi. Bir kerre devletlerine halel geldi, bin sûrete inkılâb etdiler, mahv oldular. Hâlbûki anlara nisbetle yüz derece küçük olan kavm-i Benî İsrâîl, iki bin seneden berü hükümetlerini zâyî’ etmişken ashâb-ı şer’den oldukları-y-çün el-yevm milliyetlerini muhâfaza ediyorlar.”¹⁴

Sultan hissediyordu ki modernleşen devletin ihtiyaç duyduğu kadrolar için kurduğu yeni okullardan yetişecek aydınlar, yeni meşrûiyet talepleriyle kendi saltanatının vücut bulduğu geleneksel devletin altını oyacaktı. Nitekim öyle oldu; Genç Türkler diye bilinen İttihat ve Terakki seçkinleri, Osmanlı’nın sonunu, Türkiye’nin kuruluşunu hazırladılar. Buna rağmen Sultan, Namık Kemal gibi şeriatın hıfz-ı ilâhî altında olduğunu bildiğinden devletin bekâsı uğruna bu sonu göze aldı, Sokrat gibi tereddütsüzce baldızın zehrini içti. İşte onun için pejoratif mânâda kullanılan “istibdad” kelimesi, “aydın despotizmi” demektir.

Sarığın Manevî Nüfuz Mücadelesi

Shmuel Eisenstadt’ın kavramsallaştırmasına göre Osmanlı, Mısır ve Sasanî gibi patrimonyal imparatorluklardan ve Japonya gibi feodal rejimlerden farklı olarak bir “merkezleşmiş tarihî bürokratik imparatorluk” idi.¹⁵ Osmanoğulları, bu imparatorluğun inşası için dikotomik şeriat/kanun arasında nazik bir terkibe yönelmişlerdi; dolayısıyla bu terkinin ikileme, düâlitinin dikotomiye dönüşme ihtimali hep vardı. Cornell H. Fleischer’in¹⁶ Mustafa Âlî (1541-1600) hakkındaki eserindeki beyanına göre, Fatih Sultan Mehmed’den itibaren Osmanlı sultanları şu problemle yüzleştiler: Evrensel ve eşitlik-

14 Ali Donbay, *Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesindeki Makaleleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 1992, s. 59.

15 Shmuel Noah Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, Free Press, New York 1963, s. 10-11.

16 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*. Princeton University Press, Princeton 1968, s. 271.

çi şeriatın, şeriatı temsil eden, geleneksel olarak adem-i merkezîyetçi ve siyaseten müstakil ulemânın manevî otoritesinden taviz vermeden hükümdarlık otoritesi nasıl kurulabilir, bir İslâm imparatorluğu nasıl merkezîleştirilebilirdi? Mustafa Âlî gibi medrese (ulemâ) ile mekteb (üdebâ) kültürü arasında salınan bir aydın, bu soruya karşılık olarak kurumsaldan ziyade şahsî siyasete bağlı bir çözüm sunabildi. Ona göre bu ikilemin çözümü, siyasî dirayetle dine ve dinî ülkülere samimî sadakati ideal olarak şahsında birleştiren sultanın şuurunda, istidat ve irfanında yatıyordu.¹⁷

Peygamber varisi olarak âlim, şeriatın nazırı, meşrûiyetin failiydi. Erken Abbasî hilafetinde olduğu gibi âlimi dışlamak, vahim bir meşrûiyet krizine düşmek demektir; çünkü peygamber gibi varisinin de alternatifi yoktu. Cevdet, Osmanlı Devleti'nin Abbâsî Hilafetinin akıbetinden aldığı dersle meşrûiyet krizinden korunmak için ulemâyı şeriatın bekçisi olarak nasıl devletin parçası haline getirdiğini şöyle ifade eder:

“... selâtin-i Osmâniyye lâ zâlet devletühüm fi'l-himâyeti's-Samedâniyye, saltanat ve hilâfeti cem'le, şe'âir-i dîn-i İslâm'ı ihyâ vü tecdîd ve sudûr-i 'ulemâyı ashâb-ı riyâset ve erkân-ı devletten add ederek kavânin-i tarîk-i 'ilmiyyeyi tarz-ı müstahsen üzre te'sîs ü temhîd eylemiş olduklarından, kavânin-i mezkûre mer'î olduğu zamânlarda diyâr-ı Rûm'da dahî 'ulûm u me'ârif pek ziyâde revâc u iş-tihâr bularak Fenârî ve Molla Hüsrev ve Hayâlî ve Hocazâde ve İbn Kemâl Paşa ve Ebu's-Su'ûd gibi mücib-i mübâhât-ı millet olan nice fuhûl-i 'ulemâ zuhûr etmiş idi. Bu cihetle mısır-ı Kâhire gibi nice bilâd-ı İslâmiyye bu Devlet-i 'Aliyye'nin zir-i hükmünde vâki' ve 'ulûm ve sanâyi'ce İstanbul'a tâbi' bulunmuştur”.¹⁸

Böylece İslâm dünyasında emperyal siyasî tekâmül sürecinin zirvesine çıkan Osmanlı'da şeriat/kanun düalizmi iyice rafine edilerek sakıncaları asgariye indirildi. Osmanlı Devleti'nde ebedî saadet vesilesi olarak iman edilen şeriat, *de jure*, kanun ise *de facto* mer'iydi; birincisi *asfî*, ikincisi *arızî* idi. Öyle ki kimi padişahlar tarafından şeriat ile kanun kavramlarının resmî metinlerde birlikte kullanılması yasaklanmıştı.¹⁹ Osmanlı sultanları bile ferden şer'î hükümlere tâbi' olarak gerektiğinde kadının önünde diz çökmek zorundaydı.²⁰

17 “Âlî was unable to propose an institutional solution to the problem that faced the Ottoman sultans from Fatih Mehmed on: how could imperial authority be established, and an Islamic empire centralized, without compromising the moral authority of the universal, egalitarian *şer'at* and its representatives, the traditionally decentralized and politically independent ulemâ? Ali could only suggest that the resolution of the dilemma lay in the conscience, ability, and learning of the monarch himself, who should ideally embody both administrative acumen and a sincere commitment to religion and religious ideals.”

18 İbn Haldûn, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, Ahmed Cevdet (trc.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, C. III, İstanbul 2015, s. 321.

19 Osman Nuri Ergin'den, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı, C. III, İstanbul 1993, s. 341.

20 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1800*, Phoenix, London 1997, s. 75.

Osmanlı'da devletin şeriatı riayeti ile ulemânın dirayeti örtüştükçe imametın siyasî ve ilmî mercileri ümerâ ile ulemâ arasında ideal bir iş birliği, din ü devlet arasında mükemmel bir âhenk ve meşrûiyet devam etti. Kânûnî ile Ebu's-Su'ûd, bu ideal iş birliğinin tipik misalini oluşturdu. Osman Nuri Ergin'in²¹ dediği gibi:

“Osmanlı hükümdarları, Yavuz'dan itibaren hilâfeti de alınca kendilerini İslâmî-yetin hâmisi yahut hâdimi saydıklarından veya ağızlarından bu dinin mukaddes kanunu demek olan şeriat sözü düşmezdi. “*Hallerini ve gidişlerini büsbütün şeriatı uydurdular ve ona aykırı hiçbir şey yapmadılar mı?*” tarzında hatıra gelecek bir sorunun cevabı yeri burası değildir. Fakat herhalde hükümdarlar, zâhir-i hâllerini şeriatı uydurmağa özenirler, şeriatı temsil ve müdafaa eden ulemâyâ riayet ve hürmette kusur etmezler, onların taltif ve terfisine çalışırlar, hatta onlara yüz verirlerdi.”

Köprülüzâde Fuad (Köprülü) (1913), Cumhuriyet inkılaplarının halk tarafından kabulünde meşrûiyet faili olarak ulemânın önemini “*Halkın sarğın nüfûz-ı manevîsine meczûbîyeti*” diye çarpıcı olarak ifade eder: “*Bu sûretle sarğın nüfûz-ı manevîyesine meczûb olan halk kitlesi, erbâb-ı fikr ü teceddüde şimdiki gibi şüpheli nazarlar atfından fâriğ olurlar, bilhassa, kalbleri vatan ve millet aşkıyla dolu, fedakâr, genç, mütecânis bir sınıf-ı mütefekkirin meydana gelir.*”

Ancak Cevdet'in de dediği gibi, «*Böyle şeyler, icâbât-ı zamâniyyedendir; her bağın bir çağı ve her yasağın bir mesâğı vardır: Sünnetullâhi fi'l-âlemîn.*»²² Her bağın bir çağı olduğu gibi, her ömrün de baharı ve güzü, yazı ve kışı vardı. Zamanla Kânûnî Sultan Süleyman devrinde tebellür eden ideal Osmanlı nizamının inhilalinden sonra devletin şeriatı riayeti ile ulemânın ilmî dirayeti azaldıkça meşrûiyet zedelendi ve ümerâ ile ulemâ arasındaki uyum çatışmaya dönüştü. Bu süreç, meşrûiyet krizinin zirveye çıktığı 1856 İslahat Fermanı ile dönüm noktasına geldi, ulemâ ile ümerâ arasındaki gerginlik had safhaya ulaştı.

Diğer Osmanlı yönetici sınıfları seyfiye ve kalemiyeden farklı olarak ilmiye probleminin iki yönü vardı. Seyfiye ve kalemiye mensupları, tek başlarına değil, ancak meşrûiyetin yegâne faili ulemâyı yanlarına alarak devlete muhalefete kalkabilirlerdi. Binbaşı İsmail Bey (sonraları Serhafiye olan Zülüflü İsmail Paşa), II. Abdülhamid'e takdim ettiği bir jurnalde bunu şöyle belirtir: «*Süleyman Paşa, efkâr-ı muzırırâ ashâbından biridir. Memlekette esâs-ı hürriyet üzerine müesses bir hükümet teşkil etmek istiyordu. Lâkin ümmetin pişvâsı olan ulemâ ile memleketin kuvve-i hayâtîyesini teşkil eden ordu bu mel'ûnane fikre iştirak etmedikçe mevki'-i tatbîka vaz' etmek mümkün değildi.*»²³

21 Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. I, İstanbul 1977, s. 271.

22 Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, Bedir, C. II, İstanbul 1969, s. 627.

23 Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. 1, s. 720.

Cevdet Paşa'ya göre, III. Selim'in danışmanları sayılan on kişilik heyette yer alan Hoca Münib Efendi, talebesi Atâullâh Efendi'nin şeyhülislâm olmasından sonra sadaret kaymakamı Musa Paşa ile iş birliğine girmiş, daha önce ıslahat taraftarı görünmesine rağmen tutum değiştirerek ona peyrevlik etmiş olabilir.²⁴ Cevdet,²⁵ yüksek rütbeli ulemâ-yı resmîyenin tasdiki ve düşük rütbeli cahil imam ve hatiplerin teşviki olmadan Kabakçı Mustafa İsyani'nin başarıya ulaşması şansının pek olmadığını ima eder.²⁶ Mayıs 1807 tarihinde Şeyhülislâm Atâullâh Efendi ile hocası Münib Efendi'nin desteğiyle “*Frenk taklidine karşı*” yapılan Kabakçı Mustafa İsyanı sonucunda III. Selim tahttan indirilerek yerine Dördüncü Mustafa geçirildi. II. Mahmud da ancak ilmiye sınıfını yanına alarak Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırmıştı. Cevdet yeniçerilerin kanlı tasfiyesinden önce ulemânın bu plana karşı bir girişimde bulunmaması için nasıl kontrol altına alınmış olduğunu kayd eder.²⁷ Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler de ancak Ali Suavi gibi medreselilerin iştirakiyle muhalefete geçebilmişlerdi.

Osmanlı'dan Türkiye'ye ulemânın tasfiyesinden kaynaklanan meşrûiyet krizinin muhtemelen en çarpıcı ifadesi, Yeni Türkiye'nin ideolojik-filolojik babası sayılabilecek Fuad Köprülü'den gelir. Köprülü, Tanzimat otoritelerinin medreselerin ıslahını ihmallerinden dolayı ulemânın yaşadığı inhitâtın Türkiye Cumhuriyeti'nin bekâ için yapmak zorunda olduğu yenilikleri meşrûlaştırma krizi doğuracağı endişesini dile getirir. O, “Mektep-Medrese” adlı makalesinde medreselerin yaşadığı inhitâtın sebebi olarak Tanzimat'la birlikte başlayan Avrupa tarzı eğitim müesseselerinin açılmasına işaret eder, hükümeti yeni açılan mektepler yanında medreselere hiç bakmamakla suçlar:

“Devre-i Tanzimat'tan sonra, hükümetin Avrupa tarzında mektepler açarak ulûm ve fûnûnu o sûretle neşre çalışması, medreselerin bugünkü dereke-i inhitâta düşmesinde pek çok medhaldârdır. Hükümet, şimdiye kadar yalnız mekteplere baktı ve medreseleri kendi haline bıraktı. İlim namına asırların bekâyâ-yı evhâm ve hurâfâtını öğrenmekten ve askerlikten kurtulmak isteyenlere bir melce' olmaktan başka bir şeye yaramayan bu medreseler, saf halkın cehaletinden bi'l-istifade taassub ve riyayı tezyîd ve efkâr-ı umûmiyeyi yenilik aleyhine tahrik edecek bir yığın cehele yetiştirdi. Bugün pek basit medrese tahsili gören ale'l-âde bir suhte, mekteplileri tekfîrden, teceddüdü tel'înden başka bir şey bilmez gibidir; onun nazarında arz hâlâ sâbit, gök hâlâ yedi kattır.”²⁸

24 Ahmed Cevdet Paşa *Târîh-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmaniye, C. VIII, Dersaadet h. 1309, s. 173. 25 A.g.e., C. IX, s. 21-36, 108.

26 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasal Anlamı*, Tarih Vakfı, İstanbul 1999, s. 96.

27 Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. XII, s. 143.

28 Mehmed Fuad Köprülü'zâde, “Musâhabe-i İçtimâiye: Mekteb-Medrese”, *Tasvîr-i Efkar*, 15 Mart 1913; Abdülkerim Asılsoy, *Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 177.

Fuad Köprülü, bu eski ilm u marifet ocaklarının mevcut şekliyle tam bir çöküş içinde bulunduğunu, “Türklüğün ve İslâmlığın başlıca avâmil-i inhitâtından biri” olduğunu ileri sürerken kısa bir zaman zarfında bu ilim ocaklarının buldukları halden asrın icaplarına uygun bir müesseseye dönüşebilecekleri umudunu korur. Ona göre bu müesseselerin tamamen inkırazı yerine mekteplerin programına göre ıslahları mümkündür. Bu sayede halkın gerçekleştirilen yeniliklere ve geliştirilen yeni fikirlere muhalefeti de engellenmiş olacaktır. “*Bu sûretle sarığın nüfûz-ı manevîyesine mecûb olan halk kitle-si, erbâb-ı fikr ü teceddüde şimdiki gibi şüpheli nazarlar atfından fâriğ olurlar, bilhassa, kalbleri vatan ve millet aşkıyla dolu, fedakâr, genç, mütecânis bir sınıf-ı mütefekkirin meydana gelir.*”²⁹

Fuad Köprülü, kuvvetli bir din ve tarih şuuruna sahip bir ilim adamı olarak modernleşme ile ulemâ sayesinde meşrûlaştırma arasındaki hayatî münasebeti isabetle gördüğünden zimnen şu mesajı vermişti: Tanzimat, İstibdad ve Meşrûtiyet inkılapları, ulemânın muhalefet ve tasfiyesinden kaynaklanan meşrûtiyet krizinden dolayı akim kalmıştı. Cumhuriyet, bunların akıbetinden ders alarak, medrese ile mektebi telif ederek, inkılapların hedefine ulaşması, meşrûlaştırılması için ulemâdan, “sarığın manevî nüfûzundan” yararlanmalı, hiç olmazsa nötralize ederek gayr-i meşrûlaştırıcı yıkıcı muhalefetini önlemelidir.

Diyamet ile Siyaset Arasında Âlim

Osmanlı Devleti’nde *şeriat*, *de jure*, *kanun* ise *de facto* mer’î, birincisi metbû’, ikincisi tâbî’ydi. Temelde şeriat, aslî olarak veri alınır, kanun ona uydurulurdu; *kalemiye* tarafından *apriorik* olarak alınan kararlar bilahare ulemâ tarafından *aposteriorik* olarak “kitabına uydurularak” meşrûlaştırılırdı. Şeriat ile kanun arasında optimal dengenin kurulduğu geleneksel Osmanlı düzeni çözüldükçe şeriat/kanun, âlim/devlet münasebeti de bozulmaya başladı. Modernleşme sürecinde giderek devlette hâkim mevkiye geçen seküler zihniyetle yetişmiş bürokratlar, şeriat yerine kanunu veri almaya başladılar. Bu durumda giderek şeriatı uzaklaşan yenilikleri şeriata uydurmak, meşrûlaştırmak da âlim için iyice zorlaştı; şeriatla birlikte devletteki mevkisi sallanmaya başladı. Geleneksel olarak ulemâ, temsil ettiği şeriat gibi siyasetin üzerinde, mânen devletten bağımsız görünüyordu. Ulemânın önceden takdir edilen bu *depolitizasyonu*, siyaset-üstünlüğü, modernleşme sürecinde siyasete ve dünyaya yabancılaşma, *apolitizasyon* olarak tenkit edilir oldu; devletten bağımsızlığı devlete yabancılaşmaya başladı.

Ahmed Cevdet, devlet uğruna muhafazakârlığı temellendirmek ve dolayısıyla İslâm-cı muhalefeti temelsizleştirmek için tâ İbni Haldun’dan gelen emperyal sistemlerde ortaya çıkan siyasetin özerkliği ve nötrlüğü anlayışını esas alır. Onun Türkçesiyle İbni Haldun’a göre: “*Sunûf-ı beşer içinde emr-i siyâsetten eb’ad insanlar ulemâdır.*”³⁰ Bunu sebebi, özünde, ulemânın küllî ve nazarînin bilgisine sahip olmasına karşılık siyasetin *cüz’î* ve *amelî*’nin bilgisine dayanmasıdır. Tafsilatını İbni Haldun’dan dinleyelim:

29 Köprülüzâde, a.g.g; Asilsoy, a.g.t, s. 178.

الفصل الثانی و الأربعون: فی أن العلماء من بین البشر أبعد عن السياسة و مذاهبها 30

“FASIL Sunûf-ı Beşer İçinde Ulemânın Emr-i Siyâsetten Eb’ad Oldukları Beyânındadır: Bunun sırr u sebebi oldur ki ulemâ ve fukahâ nazar-ı fikrî ve bahr-i me’ânîde sebh u şinâverî ile me’lûf u mu’tâd olup, bir mâdde ve bir şahıs ve bir asır ve ümmetin ve nâsdan bir sınıfın husûsiyetiyle olmayarak belki umûm u külliyyet vechile me’ânînin ahvâlinden bahs etmek üzre ol me’ânîyi mahsûsâtten [235] intizâ’ ve onları umûr-ı külliyye-i âmme olarak zihinde tecrîd ü tasavvur ile meşgûl olagelirler. Ve ba’dehû küllîyi mevâdd-ı hâriciyyeye tatbîk ederler ve kıyâs-ı fikhîden mu’tâd oldukları vechile umûru eşbâh u emsâline kıyâs eylerler. Bu cihetle kâffe-i hükm ü nazarları dâimâ zihinde olup hârice mutâbakat hâline tenezzül etmez, illâ bahs ü nazardan ba’de’l-ferâğ işbu mutâbakat hâline gelir. Ve bütûn bütûn dahî bu râddeye gelmeyip onlara göre mevâdd-ı hâriciyye zihindeki külliyyâtta teferru’ eyler. Nitekim ahkâm-ı şer’iyye gibi ki, mahfûz u mazbût olan edille-i Kitâb u Sünnet’in fûrû’u olup sıhhatinde hârice mutâbakat matlûb olan ulûm-ı akliyyedeki enzârın aksine olarak ahkâm-ı hâriciyyenin ol edilleye mutâbakatı talep olunur. El-hâsıl fukahâ kâffe-i hükm ü nazarlarında enzâr-ı fikriyye ve umûr-ı zihniyye ile me’lûf olup başka şey bilmezler.

Emr-i siyâset ve idâre-i umûr-ı memleket maslahatı ise sâhibinin mevâdd-ı hâriciyye ve cüz’iyyeye ve ol mevâddın ahvâl-i lâhika vü tâbî’âsına mürâ’ât eylemesine muhtâcdır. Zîrâ umûr-ı mezkûrede teşbîh ü tanzîr ile ilhâka mânî’ ve kendilerine tatbîk i matlûb olan emr-i küllîye muhâlif ü mûmânî’ ba’z-ı husûsiyyet olmak ihtimâli vardır. Ve hâlbuki ahvâl-i ‘umrândan hiçbir şey diğere kıyâs olunamaz. Zîrâ emr-i vâhidde müteşâbih oldukları gibi, umûr-ı ‘adîdede ihtimâl ki muhtelif olurlar. ‘Ulemâ’ ve fukahâ’ dahî ber-minvâl-i sâbık ahkâmı ta’mîm ve umûrun ba’zısını ba’zısına kıyâs etmeye me’lûf olduklarından, siyâsete nazar ettiklerinde onu dahî ekser-i enzârları kabîlinden ve kendi istidlâlleri nev’inden bir kâlbâ ifrâğ etmeleriyle ekseriyâ galat u hatâda vâkî’ olup bu bâbda re’ylerine emniyyet ü i’timâd olunmaz.”³¹

Cevdet, kendi müşahedeleriyle de bu hükmü teyit eder:

“Fetvâ Emîni Kara Halil Efendi, Midhat Paşa’nın konağına celb ve Sultan Abdülaziz Han hazretleri ‘aleyhinde ‘azviyyât u müfteriyyât-ı ‘adîde serd ile istiftâ olundukda, o dahî hal’e fetvâ vereceğini va’d eylemiş. Çünkü Halil Efendi, ‘ulemâdan bir zât olduğu hâlde, umûr-ı hâriciyyece asla ma’lûmâtı olmayup, çocuk gibi her şeye aldanur sâde-dil bir hoca-efendi olduğundan, havâss-ı vükelânın yalan sözler ile kendüsünü aldatacaklarına ihtimâl vermeyüp hemen fetvâ vereceğini söylemiş.”³²

31 İbn Haldûn, a.g.e, C. III, s. 314-315.

32 Ahmet Cevdet Paşa, *Ma’ruzât*. Yusuf Halaçoğlu (yay.), Çağrı, İstanbul 1980, s. 230.

Devrinin önde gelen âlimi Mütercim Ahmed Âsım Efendi (1169-1235/1755-1819) ise ulemâ hakkındaki bu siyasî gaflet imajına itiraz eder. O, ulemânın inhitâtının asıl sebebi olarak işlerin ehline tevdi edildiği meritokrasinin ihlalini gösterir ve bunun sorumlu- su olarak siyaset ve cemiyetin esaslı bir tenkidini yapar; siyaset ve -bürokratik cihaz mânâsında- devlete karşı şeriat ve imameti -halife ve âlimi- savunur. Âsım Efendi,³³ ulemânın ana vazifesinin âlemin ıslahı olduğunu belirttikten sonra Osmanlı'da bu hey'e- tin terfisi sürecinde "el-A'lemü fe'l-a'lemü" (الأعلم فالأعلم) (Önce en bilgili, sonra daha bilgili) düstûr-i şer'îsi, ilim yerine "el-Akdemü fe'l-akdemü" (الأقدم فالأقدم) (Önce en kıdemli, sonra daha kıdemli) resm-i 'örfisinin, kıdemin kıstas alınmasını, liyakatin ihlali ve inhitâtın ana sebebi olarak gösterir. Bunun sonucunda ilmî mertebeleri giderek cahiller istila etmiş, hakikî âlimler fazlalık olarak görülerek cahillerin meclislerinde istenmeyen adam muamelesi görmüşler, hatta Âsitâne (başşehir)'den uzaklaştırılmaları ideal olmuş, bu tardın sonucunda ailece düştükleri fakr u zaruret sebebiyle aslî vazifelerini yapamaz hale gelmişlerdir:

"Ve bir taraftan "el-'Ulemâ'ü ümenâ'u'r-rusül" emânetine mutasarrıf olan zümre-i 'ulemâ-yı kirâm dahî ekserî tahsil-i 'ilm-i şerîfi, vesîle-i kesb-i te'ay- yün ve riyâset ve zamîrlerini nahv-i dünyâya sarf ve kelime ve kelâmlarını ik- tinâ-yı merâtib-i 'ulyâya 'atf birle cem'-i hutâm ve celb-i câh u ihtîşâm eyle- meğe hasr-ı cümle-i tâmmе-i himmet eder oldular. İşte asıl menba'-ı şûrâbe-i beliyye bu kazıyyedir. Zîrâ 'âmmе-i halkın salâh u fesâdı, kezâlik selâtînin 'adl ü dâdı ve cevri u bî-dâdı, 'ulemâ' cânibinden neş'et eylediği şerh u beyândan müstağnîdir. Husûsan Dâru's-Saltanatî's-Seniyye'de evâ'ili şerîf ve mu'teber ve evâhır şenî [N1 151b] u bed-ter olan tarîk-ı resmîyye sebebiyle "el-A'le- mü fe'l-a'lemü" düstûr-i şer'îsini "el-Akdemü fe'l-akdemü" resm-i 'örfisi ilgâ ve mehâdîm ve zâdegân-ı sâde-dilân ve kîsedârân ve boğça-resânân fırka-i ehl-i 'ilm ü dânişverâna sebki u tekaddümlerle "Hel yestevî'İllezîne ya'lemüne v'ellezîne lâ ya'lemün" mîzân-ı nass-ı 'adâlet-makrûnundan müsâmaha ederek, gayy ü cehâlet şâyî' u şâmil ve erbâb-ı isti'dâd kûşe-i zülli ü havârîde güm-nâm ü hâmil kalmağla, merâtib-i 'ilmiyyeye refte refte cühelâ' istilâ ve hakikî 'ulemâ' olanlar ma'dûd-i sükâlâ' olmağın, meclislerinden istiskâl, belki Âsitâne-i sa'âdet'den harf-i zâ'id-misâl hazf, vücûd-i bihbûdları kusvây-ı âmâl olup, bu cihetlerden zümre-i ehl-i 'ilm ü 'irfân, ser-dâde-i tedennî vü noksân ve ma'îşet husûsun- da müsâmaha ve zinnet sebebiyle ekserî ve belki bi'l-küllîyye mübtelâ-yı zîk-ı [M1 333] me'âş ve mahrûm-i dest-mâye-i tegaddî vü inti'âş olmalarıyla, belâ-yı fakr-ı hâl ve kayd-ı nefaka-i ehl ü 'iyâl semend-i sa'y ü ikdâma pây-bend ve ta'lîm ve irşâd-ı enâm riştesini 'ukde-i nâ-becâyı terk ü ihmâle rabt u peyvend eylemekle, emr-i ma'rûf cümlesinden olan tergîb-i cihâd ü gazâ ve teşvîk-i sevâb ü cezâ misillü hiyâr-ı 'amel, mehcûr u mu'attal kaldı."

33 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, Ziya Yılmaz (yay.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015, s. 648-650; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulemâ*, Bir Harf, İstanbul 2005, s. 373-376.

Geleneksel olarak “umûr-i hâriciyye=dış politika” siyasetin özü olarak görülür ve genelde ulemâ, dış politika olarak siyasetten gafletle tenkit edilir. Âsim Efendi, bu siyasetten anlamadıkları gerekçesiyle âlimler yerine din ü devlete daha faydalı diye alaylıların işbaşına getirilmesini asıl gaflet olarak tenkit eder. Zira din ü devlet şeriatla kâimdir; cahillere teslim edilemez. Geçmiş devirde Eflâtûn-i vakt gibi ortalıkta gezenlerin devlet işlerini nasıl batırdıkları malumdur:

“Ve eğer “‘Ulemâ’ zümresi, umûr-i hâriciyye tedbîrinden gâfil olmalarıyla, beher hâl çekirdekden yetişmiş mehâdîmin ser-i kârda bulunmaları, dîn ü devlete enfa’ u ahrâ olduğuna mebnî, mevkî-i re’y ü tedbîr olan mesânid-i vâlâya anları tasdîr lâzimedendir” deyü i’tirâz olunur ise, cühhâlin dîn ü devlete zerre kadar nef’i olmayacağı ezherdir. Zîrâ dîn ü devlet şerî’atle kâ’imdir. Ser-levha-i İslâm olan Sultân-ı enâm hazretleri, mîzân-ı şerî’atin iki keffesi olan Kur’ân ve Hadîs’e kavî ü fi’lini tatbikle hareket eyledikçe, devlet ü saltanatı ol makûle cühhâlin re’y ü tedbîrleriyle idâreden müstağnî olduğu tafsîle gayr-i muhtâcdır. Devr-i sâbıkda her biri Eflâtûn-i vakt gibi dakîka-dân-ı dâhiye-i devrân olanların re’y ü tedbîrleri, devlet ü saltanatı ne hâle getürüp ve ne sûrete munkalib eylediği ma’lûmdur.”

Âsim Efendi’ye göre hadîs-i şerîf muktezâsınca bir ‘âlim, bin ‘âbid câhilden efdal ve ‘âlimin uykusu sâ’irin ‘ibâdetinden hayırlı ve sevâb yönünden ekmeldir. Dolayısıyla âlimlere karşı daha insaflı olunmalıdır, nice câhilin dağlar gibi günahları hoş görülürken ‘âlimlere gelince habbeyi kubbe yapmak caiz değildir:

“Ve kaldı ki ‘ulemâ’-i hakîkî olanların umûr-i hâriciyyeden gafletleri i’tirâzına âni-fen cevâb verildi. Ve hasbe’l-beşeriyye nâdiren sâdır olan ba’z-ı bâdirelerinden guzz-ı basar ve igmâz olunmak lâzimedendir. Beher hâl ‘ilm ü fazlî cihetine nazar ile ba’z-ı etvârlarına ta’arruz olunmamak kâ’ide-i insâfdandır. Zîrâ hadîs-i şerîf muktezâsınca bir ‘âlim, bin ‘âbid câhilden efdal ve ‘âlimin nevmi sâ’irin ‘ibâdetinden hayırlı ve sevâb cihetiyle ekmeldir. Ser-i kâra [M1 334] müstevlî olan niçe câhillerin kûh kûh cünhaları ma’füvv ü mestûr iken, ‘âlimlerin habbeleri kubbe olmak revâ değildir. Ve bi’l-cümle henüz ‘uhdesine hakk-ı üstâd müte’allık olmamış ve pîş-gâh-ı mekteb ü medreseden güzârîş bulmamış, ebced bedeli eb u cedd ile mübâhî ve sevâd-hân olanları dahî mübtedîlikde müntehî, ekserî ihtiyâcdan berî, pederleri agniyây-ı zemândan belki bi’l-fi’l memleketeyn kadî’askeri olanlara çifte çifte nemâdâr ma’îşetler ve arpalıklar tevcîhiyle esbâb-ı sefâhetlerini iksâr edüp, güyâ ki ol makûlelere bedel-i hukûk-ı ‘ulemâ’ olan ma’îşetler ve arpalıklar, eshâm-ı maktû’a-i mahsûsa kabîlinden olmuşdi. Heme-şeb tâ-be-rûz mütâla’a ve te’lîfle çerâğ-ı mâh-ı münîr-âsâ kandil-efrûz olanlar, sûhte-i âteş-i fakr u fâka ve mûm gibi güdâhte-i lehîb-i ihtiyâc-ı müzeyyebü’t-tâka olurlar. Bu mahalde bir nebze sergüzeştimizin siyâk-ı kelâma münâsebet-i tâmmesi olmağla, mücmelen tahrîri vâdîsine imâle-i licâm-ı semend-i kilik-i tîz-kâm kılındı.”

Muvafakat ile Muhalefet Arasında Âlim

Osmanlı'da Batı'ya karşı ayakta kalma kaygısıyla başlatılan modernleşme, giderek eskinin temsilcisi âlimin batışına, yeninin temsilcisi aydının çıkışına yol açacaktı. Modernleşme sürecinde şeriatın devletten tedricî tasfiyesine paralel olarak şeriatın temsilcisi âlim de giderek mevki ve işlevini kaybetti. Bu, eski düzenden yeni düzene geçiş süreci olduğu için ne eski düzenin bekâsını isteyen eski aydını (âlimi), ne de tamamen yeni düzene geçişi isteyen yeni aydını tam tatmin edecek, dolayısıyla muhalefetin katlanmasına sebep olacaktı. Modernleşme sırasında Devlet, birbirine bağlı çifte problemle yüz yüze kaldı: ulemânın bir taraftan meslekî olarak zayıflaması, diğer taraftan şeriatın tasfiyesi karşısında muhalefeti.

Şeriat, devletten çekildikçe âlim de çekilirken, etki/tepki mantığınca kimi âlimler öne çıkacaktı. Peygamber varisi âlim, 'Asr-ı Saadet'ten itibaren farklı kesimlerle sürekli mücadele vermişti; paradigmatik eser/rey (hadis/fıkıh), zâhir/bâtın (şeriat/hakikat) mücadelesi yanında Yahudilik ve Hristiyanlık gibi farklı dinlerin, ya da Mu'tezile gibi bid'î itikadî veya Şafi'îlik gibi rakip fikhî mezheplerin ehliyle mücadele. Ulemâyı şimdi pek alışık olmadığı, zorlu bir kültür mücadelesi bekliyordu. XIX. asırda Katolik/Protestanlık arasındaki Avrupa-içi kültür savaşından tercüme edilen "İslâm mâni'-i terakkîdir" sloganıyla bilinen sekülerizme karşı *kulturkampf* (kültür mücadelesi). Bu yeni savaş, yeni saflaşmalar demektir.

Mücadelenin zorluğu iki yönlüydü: hem entelektüel ta'kid (*complexity*), hem zihnî duruş, son peygamberin ümmetine has geleneksel mutlak üstünlük hissini modern çağda az-çok aşınması. Sekülerleşme ve ürünü *kulturkampf*, ulemâ için yeni, garip hedeflerdi. Ancak bunlar, lafız=şekil olarak yeni görünseler de mânâ=öz olarak yeni sayılmazlardı. Kültür, Sünnet'in seküler karşılığıydı; dolayısıyla kültür mücadelesi, kadim sünnet/bid'at mücadelesinin kılık değiştirmiş, modern tezahürüydü. Sünnet, dar mânâda sahih (fitrî-nebevî) akide, geniş mânâda sahih itikat ve amel demektir. Dolayısıyla ulemâ, amelî bid'at olarak modernlik=yenilikten, ilhaddan küfre uzanan akidevî bid'at türlerine, modernizme karşı mücadele vermek zorundaydı. Âsım Efendi³⁴ gibi âlimler için, Müslüman düzenini bozan illetin kaynağı bid'at, töre-i Efrenc, yani Frenk töresi, yani Batı kültürü idi: "... veliyyü'l-emr zemânî dahî gûnâ-gûn nîreng ü fûsûn ile meftûn u igfâl ve cümle-i etvâr u ahvâllerini [Ü 24b] töre-i Efrenc'e taklîd ile politika-yı Firengâne'yi düstûru'l-a'mâl, hulâsa envâ'-ı desise ve şeytanet ve esnâf-ı mekr u mel'anelle Devlet-i 'Aliyye'ye ve Memâlik- i İslâmiyye'ye tegallüb ü istilâ ile..."

1495'te Napoli'yi işgal ettiğinde Fransa Kralı Charles VIII'in ordusunda görüldüğü için belsoğukluğu hastalığı, İngilizler, İtalyanlar ve Türkler tarafından "Frenği=Frenk hastalığı" olarak adlandırılmıştı. Türkler için Frenk Batı Avrupa, Hristiyan dünya demek-

34 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C. I, s. 40.

ti; dolayısıyla Âsım'ın “illet-i Firengî-misâl” diye cinas yaptığı gibi, Frengi, “Batılılaşma=Hristiyanlaşma hastalığı” demekti. Âsım Fransa'da gerçekleşen ihtilalin ülkenin altını üstüne getirdiğini ve içindeki anarşinin terör ve savaş olarak dışarı taşmasının kaçınılmaz olduğunu bu ihtilal dalgasının Frengi hastalığı misali, diğer ülkelerin organlarına da sirayet edeceğinin dedikodudan vâreste olduğunu söyler: “... bu sûretde ‘illet-i Firengî-misâl a'zâ-yı divel-i sâ'ireye dahî sirâyet edeceği vâreste-i kıl ü kâl olmağla...”³⁵

Yeni bir mihnet sürecine giren çilekeş âlimin önünde başlıca dört seçenek vardı:

1. Uzlaşma: Mehmed Ârif Efendi
2. İşbirliği: Ahmed Cevdet
3. Radikal muhalefet: Sarıyerli Sadık Efendi
4. İttifaklı muhalefet: Ali Süavi

Modernleşme sürecinde kimi âlimler, sekülerleşmeye karşı tamamen şeriatın yana muhalif tavır alırken, fâni siyaset ile ebedî şeriatın nihaî uzlaşmazlığını gören kimi âlimler, zımnen siyasetin öncelik ve özerkliğini tanıma yoluna giderek bir tür *apatî* (duymadım, görmedim) tavrına kaydı. 1856 Islahat Fermanı'nın ilanından sonraki en zor süreçte Şeyhülislâmlık (1854-1858) yapan, Tanzimat ricâliyle mutabakat içinde çalışmasıyla, açık fikirli ve uyumlu olarak tanınan Meşrebzâde Mehmed Ârif Efendi (1791-1858)'nin tutumu, ulemânın geldiği zihniyeti göstermesi açısından ibretliktir.³⁶ Devletçe makbul bir âlimin portresini Abdurrahman Şeref Bey'den dinleyelim:

“Mehmed Ârif Efendi, kibâr-ı müderrisinden Trabzonlu Şâtırzâde Emîn Efendi'nin mahdûmu ve sudûrdan Meşrebzâde Ali Efendi'nin kerîme-zâdesidir. Büyük pederine nisbetle Meşrebzâde dinmekle müte'âfedir. Bâb-ı Âli'ce en ziyade memdûh ve mergûb olan, tarîk-i 'ilmiyyeye büyük hizmetler eden Şeyhülislâm Arif Efendi merhûmdur. Müdîr ve müdebbir, îcâbât-ı zamâniyye tamamıyla muktedir, zihni açık ve uyanık, tahsîl ve ihâtası vâsi', fuhûl-i 'ulemâdan bir zât-ı kemâlât-simât olup meşîhati Tanzimat-ı Hayriyye ile va'd ve i'lân ve

35 Bernard Lewis ismini vermeden Âsım Efendi'nin bu yorumuna şöyle atıfta bulunur: “Another contrast between the French Revolution and earlier movements in Europe was that the French took active steps to promote their ideas among the peoples of the Middle East. At first, the response to French revolutionary propaganda was minimal, and confined in the main to the Christian subject peoples. But among these they spread rapidly, and before very long affected the masters as well as the subjects of the Empire. To adopt a simile used by several contemporary Ottoman writers, these new Frankish ideas spread like the new Frankish disease.” Bernard Lewis, *The Middle East: A Brief History of the Last 2000 Years*, Scribner, New York 1996, s. 265, 317.

36 Tanzimat devri modernleşme sürecinde ulemânın rolü hakkında, Abu-Manneh 2001, Altuntaş 2013, 2016, Anscombe 2010, 2014, Bein 2011, Chambers 1972, Cihan 2004, Güldöşüren 2013, Heyd 1993, Kushner 1987, Levy 1983, Özdalga 2005, Özkul 2005, Peters 1986, Weismann 2005, Yakut 2005, Yurdakul 2008.

ba'dehû Paris Mu'âhedesi ile te'kid kılınan islâhât-ı dâhiliyenin sâha-yı icrâyaya vaz'ı zamânına tesadüf etmekle cânib-i hükümet-i seniyyeden tasmîm olunan yeni şeylerin kâffesini kabul etmiş ve müşkilât çıkarmamıştır. Meclis-i Hâs'da müzâkere olunan bir iş için bazen vükelâdan birinin "Bir kere de îcâb-ı şer'isi Bâb-ı Fetvâ'dan sorulsun" dediği vâki' olub Arif Efendi, "Efendim! Her şeyi bize sormayınız. Sormadan yaptığınız şeylere karşıyor muyuz? Bizim bir ölçümüz vardır. Sorulan şeyleri o ölçüye vururuz. Uyarsa ne âlâ! Ya uymazsa..." mukâbele-i hakîmânesinde bulunur imiş.³⁷

Mehmed Ârif ve Ahmed Cevdet gibi modernleşme sürecinde devletle uzlaşma ve inisiyatif yolunu tutan az sayıda âlimin dışında alimlerin çoğunluğuna kalan seçenek muhalefetti. Bu noktada da muhalefetin keyfiyeti, münferit-pasif veya müşterek-aktif olup olmama meselesi öne çıkıyordu. Aslında âlimin genlerinde siyasî otoriteye muhalefet olgusu yoktu. Onun muhalefet potansiyeli, başlıca üç kanaldan inkişaf edecekti. Softalar, sûfiler ve aydınlar.

Birincisi, Yeniçerilerin imhâsından sonra ulemâ siyasî otoriteye muhalefette maddî gücünden mahrum kaldığı için gençliğe has radikallik psikolojisini taşıyan ulemâ adayları, medrese talebeleri softalar, Tanzimat sürecinde kamuoyu tepkisini yönlendiren kesim olarak öne çıktı.³⁸ Aslında softaların isyan hareketleri yeni değildir. Ahmet Refik'in *Onaltıncı Asırda Rafızilik ve Bektâşilik* adlı eseri, bu tür ifadelerle doludur: "Karesi ve Biga sancaklarında Çırpanoğlu'nun softalarla beraber isyan ettiğine dair, Maalgara (Malkara)'da softaların isyanına dair, Merzifon'da softaların isyan ettiklerine dair, kefilisiz ve silahlı softaların imaretlere girmemelerine dair, Silivri'deki softaların sarhoşluklarına dair, Bolu ve Kastamonu'daki softaların fesatlarına meydan verilmemesine dair, Beypazarı'nda softaların isyanına dair..."³⁹

1853 yılında Kırım konusunda Ruslarla bir antlaşmaya varamadığı gerekçesiyle Sultan Abdülmecid tarafından sadareten azl edilen Mehmed Ali Paşa'nın Mustafa Reşit Paşa aleyhine softaları kışkırtması üzerine çıkan Softalar İsyanı (1853), Tanzimat devrinde çıkan ilk belli başlı softa hareketidir.⁴⁰ 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile açılması düşünülen Dârülfünûn, 20 Şubat 1870'te Dârülfünûn-ı Osmanî adıyla resmen faaliyete başlamıştır. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Dârülfünûn'un açılışından sonra müfredatını desteklemek üzere Ramazan ayında (Aralık 1870) halka açık bir dizi konferans verilmesini kararlaştırmış, Münif ve Tahsin Efendiler serinin "Terakkiyât-ı İlim ve Sanâyi" başlıklı en önemli 10. konferansını Cemaleddin Efgânî 'ye tevdi etmişlerdi. Ef-

37 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, Maârif Vekâleti, İstanbul h. 1339, s. 303.

38 Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, s. 325.

39 Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Rafızilik ve Bektâşilik: Onaltıncı Asırda Türkiye'de Rafızilik ve Bektâşiliğe Dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Havidir*, İstanbul 1932, s. 13-16, 17-19, 21-22.

40 İler Turan, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 29, Sayı 1-4 (1969), s. 171-191.

gâni'nin konferansta sarf ettiği “nübüvvetin bir sanat” olduğu ifadesi, ulemâ tarafından ilhad sayılarak tepki çekmişti.⁴¹ Onu jurnal ederek Dârülfünûn'u kapattıran ve Afgânî'yi sınır dışı ettiren de softalardır. Hatta softaların başlarından sayılan ders vekili Filibeli Halil Fevzi Efendi, Afgânî'ye atf olunan “nübüvvet bir sanattır” sözüne reddiye olarak oğlu Hayreddin Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilen Arapça bir eser yazmıştır.⁴²

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden üç hafta önce vukû' bulan softalar kıyımı, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın azlini sağlamıştı. Bilahare softalar, bazı ulemânın teşvi-kiyle II. Abdülhamid'in rejimine karşı ilk hafta yapıştırma kampanyasını başlatmışlardı. Bu protesto üzerine Sultan, iki bin kadar softayı Doğu Anadolu'ya sürmüş, ancak bir süre sonra Ermeni komiteleriyle iş birliği yapmaya hazırlandıkları ihbarı üzerine onları geri getirmek zorunda kalmıştı.⁴³

Ülkenin kaderine yön verecek gelecek seçkin nesiller arasında softaların önemi hakkında Genç Türklerin önde gelen isimlerinden Mizancı Murad Bey'in değerlendirmesine bakmakta fayda vardır. Bu, aynı zamanda meşrûiyet mercisi olarak ulemânın önemi ve âlim/aydın iş birliği hakkında da bir fikir verir. Murad Bey, henüz Avrupa'ya kaçmadan önce ülkenin ahvâli hakkında Avrupa kamuoyunu doğru bilgilendirme maksadıyla Türkçesi *Yıldız Saray-ı Hümâyûnu ve Bâbiâli-yahut-Şark'ın Derd-i Aslısı* (Mısır'ı-Kahire, 1313) adıyla yayınlanan bir Fransızca risale kaleme alır. Yazarın kendi ifadesiyle eserin maksadı: «*Avrupa erbâb-ı iktidârıyla ahvâl-i 'umûmiyyesine Türkiye'nin ahvâl-i hâzıra-i dâhiliyyesi hakkında ma'lûmât-ı sahîha vermek, yani çürük ve kayb olmaya mahkûm olan tabakanın idâre-i resmîyeden ibaret bir dış kabuktan başka olmadığım iddi'â etmek, devlet ü millet-i 'Osmâniyye'nin pek ziyâde islâh ve kemâle müsta'id olduklarını isbât etmek.*»

Mizancı'ya göre Türkiye'de iki Türkiye vardır. Biri Saray'ın temsil ettiği resmî Türkiye, diğeri de hâiz olduğu bütün medenî ve insanî vasıflarıyla gelecek millî Türkiye'dir. «Resmî Türkiye»nin karşısında «istikbal Türkiye'si» nedir ve nasıl olacaktır? Ona göre geleceğin Türkiye'sini kuracak zümreler, “seçkinler, aydınlar, bürokratlar ve softalar”dır.

Bütün «kavm-i necib-i 'Osmânî»nin mensûb olduğu bu «hâlis millî Türkiye»nin unsurları arasında, başta «on beş senedir teessüs eden usûl-i tahsil sayesinde peydâ olan hamiyetli gençler» gelir. Yüksek tahsil yapmış olan bu gençlerin sayısı az olmakla beraber onlar kuvvet ve iktidar sahibidirler. Yarının Türkiye'sinin yapıcısıdır. Bunların yarısı doktor veya subay olarak askerî sınıfa mensuptur.

İkinci sırada, tahsil ve diplomaları olmamakla beraber okuyan, kitaplarla beslenmiş, yeni fikir ve gayelere uyanmış «Kalem müdavimleri» yer alır.

41 Bedri Gencer, *İslâm'da Modernleşme, 1839-1939*, Doğu Batı, Ankara 2017, s. 457-460.

42 Ergin, Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. I, s. 559.

43 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*. İletişim, İstanbul 2008, s. 67, 71-72.

Üçüncü sırada gelenler, «Saray-ı Hümâyûn ile sâ'irenin sû-i emsâline imtisâl etmek-
sizin safvet-i asliyyesinde sâbit-kadem kalmış olan hey'et-i milliyedir ki, en büyük
işler asıl böyle temiz bir 'unsur sâyesinde görülebilir.» Ancak Avrupa umumî efkârının
sorması muhtemel şu sabit fikir vardır: «Ey peki ama softaları -yani İslâm ta'assubunun
asıl kahramanlarını- sen hangi sıraya koyuyorsun?»

Onun cevabı şudur:

“Ah softalar... Avrupalılar rahatta ve keyiflerinde olsunlar. Zira softalara isnâd
olunan hüner ve marifetler, Beyoğlu otellerinde çorba ile yahni arasında mu-
harrerâtını yazmayı i'tiyâd eden gazete muhâbirlerinin hayâllerinden başka bir
yerde mevcûd değildir. Midhat Paşa devresinde hürriyet fırkasına dâhil olarak
fırkanın ehemmiyetini arttırmışlardı. Talebe-i 'ulûmun bâhusûs ahâlî nezdinde
itibarları çok olduğundan kıymetleri büyüktür. Sâ'ir hürriyet-perverlerden fark-
ları varsa, o da ahkâm-ı şer'iyyeye daha ziyade vâkîf bulunmak hasebiyle Sa-
ray-ı hümâyûna karşı olan şiddet husûsunda herkesten ileri bulunmalarından
'ibârettir.”⁴⁴

İkincisi, Osmanlı'da âlim, resmen Yönetenler sınıfının parçası olsa da aslında Asker/
Re'âyâ denen Yönetenler ile Yönetilenler arasında köprüydü. Ancak ulemâ zaman-
la devletle bütünleştikçe halktan koptu. Buna karşılık sûfiler veya veliler denen batın
ulemâsı, halkla kuvvetli irtibatını ve asıl kanaat önderliğini hep sürdürdü. Sûfilerin bu
önemi, Tanzimat devrinde kuvvetlendi. Yeniçerilikle birlikte Bektaşiliğin tasfiyesiyle
Nakşibendilik nüfuzunu arttırdı. Ancak Nakşibendiliğin bu gücü, modernleşme süre-
cinde devlet için iki ucu keskin kılıç olarak işleyecekti.

Nakşibendilik, Bektaşiliğe karşı sahih-sünnî İslâm anlayışının yerleşmesine hizmet
eden mektep olduğu gibi, meşrûiyet krizine gebe modernleşme sürecinde muhalefetin
cephesi de oldu. Meşrûiyet krizini zirveye çıkaran 1856 Islahat Fermanı'na en ciddi
muhalefet, iki Nakşibendî-Hâlidî şeyhten geldi: Süleymaniyeli Şeyh Ahmed ve Saryerli
Hoca Sadık. Başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar hareketi de muhalefet
ilhamını ve gücünü bu iki şeyhten aldı. Bunun sonucunda Nakşibendî-Hâlidîler, dev-
letin korkulu rüyası ve dolayısıyla sürgünler kaderleri oldu.⁴⁵ Ancak Şeyh Ahmed ve
Hoca Sadık misallerinde kuvvetli muhalefet hareketleri yanında en güçlü meşrûiyet
destekleri de gene Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî ve Kureyşizâde Mehmed Fevzi
gibi Nakşibendî-Hâlidî sûfilerden geldi.⁴⁶

Üçüncüsü, bilhassa modernleşme sürecinin hızlandığı Devr-i İstibdad, hoşnutsuz âlim
ile hoşnutsuz aydını muhalefette iş birliğine sevk etti. Aslında âlim/aydın, medrese/
mektep arasında daima bir gerginlik vardı; bu âlim/aydın gerginliği, modernleşme sü-

44 Birol Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1979, s. 408-409.

45 Rüya Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşibendi İlişkinine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 17 (2006), s. 103-119.

46 İsmail Kara, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Hilâfet Risâleleri*, C. I, Klasik, İstanbul 2002, s. 30.

recinde alaturka/alafranga rekabetine dönüştü.⁴⁷ İlginçtir ki âlim müverrihlerden Ahmed Âsım ve Ahmed Cevdet'in ikisi de Frenklerin (Batılıların) dilini öğrenen ve onları taklit eden seçkinleri devlet büyüklerinin kalplerinde sekülerleşmenin (küffarın akla-politikaya dayalı düzenlerinin) tohumlarını attıkları gerekçesiyle ağır bir dille tenkit ederler:

“Ve câme-i ‘asabiyyetden ‘uryân olan ba‘z-ı bu‘l-hevesân dem-be-dem anlardan politika te‘allüm ve niçeler dahî lisânlarına rağbetle Fransız hâceleri ittihâz ve lugatlerini tahsîl edüp, bî-mehâbâ tekellüm eylemelerini güzîde-i mesârif cümlesinden şûmâr ile medâr-ı iftihâr eylediler. Ve bu takrîble niçe sahîfu‘l-‘akîde sebûk-mağzânın kulûbuna âyîn-i Firengâne işrâb ve nizâmât-ı ‘akliyelerini beynlerinde istihbâb eder oldular. Hûşmendân-ı dür-endîşân olanlar ve sâ‘ir divel elçileri, bu vaz‘-ı ebleh-firîbâneye [M1 376] dûrdan dîdedüz-i te‘accüb ü istinkâr olup, îmâ vü tasrîhle tezyîf ü takbîh ve bu mukaddimelerin netâyic-i seyî‘e intâc edeceğine mülâhaza birle dâğdâr olurlar idi. İbtidâ politika tohumunu zemîn-i kulûb-i erkâna zer‘ ve nizâm-ı ‘akliye igrâ vü tesvîl birle, hâşâ tehvîn-i ahkâm-ı şer‘ eden ol tâ‘ife-i bî-dîn ve gürûh-i mekrûh-i mekr-âyîn idi.”⁴⁸

Eski düzenden yeni düzene geçiş süreci olarak modernleşme, ne eski düzeni isteyen âlimi, ne yeni düzeni isteyen aydını tam olarak tatmin edecekti. Bu yüzden ulemâdan önce Ali Suavî, Yeni Osmanlılar, bilahare Hoca Kadri, Hoca Muhiddin, Ubeydullah Efendi, Genç Türklerle iş birliği yaptılar. Bunlardan bilhassa II. Abdülhamid’e adavetle nam salmış Mehmed Akif Ersoy üzerindeki tesiri bakımından Hoca Kadri önemli bir simadır.⁴⁹ Bariz olarak hicri 1314 (1896-97) tarihinde başlayan, İkinci Meşrûtiyet’e giden

47 Carter Vaughn Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton University Press, Princeton 1989, s. 178.

48 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C. I, s. 721-722; Özku, a.g.e., s. 375.

49 Mehmed Akif’in Rüşdiye’den hocası, Hoca Kadri diye tanınan Mehmed Kadri Nâsîh Paşıcı (1855-1918). II. Abdülhamid zamanında Mısır’a giderek Kanûn-ı Esâsî gazetesini çıkararak, Mısır’dan da vefat ettiği Paris’e giden bu zât, yayınlarından dolayı giyabî idam cezasına çarptırılmıştı. Ali Birinci, hakkında şu bilgiyi verir: “Hoca Mehmed Kadri Nâsîh Efendi, Jöntürklerden. Gazeteci, yazar. Hoca Kadri Efendi diye bilinir. Jöntürklüğün nev’i şahsına münhasır denmeye layık nadir şahsiyetlerinden biri, belki de birincisi olan Hoca Kadri, Boşnak asıllı olup Hersek köylerinden birinde doğdu (1855). Çocuk yaşta Koniça’ya gitti. Yazları köyünde koyun çobanlığı yapıyor, kışları da okuyup yazmak için büyük bir gayretle çalışıyordu. Bütün arzusu ise üç lisan üzere neşriyat-ı İslâmiye ile meşgul olmaktı. V. Murad’ın tahta çıkışından (30 Mayıs 1876) birkaç ay önce bahar başlangıcında yirmi bir yaşında İstanbul’a giderek bir müddet Fatih medreselerinde okuduğu hakkında delilden mahrum bir rivayet vardır. Ancak üç sene okuduğu Dârü’l-Muallimîn’den 1881’de yirmi altı yaşında birincilikle mezun olduğu bilinmektedir. Hoca Kadri, mezuniyetinden sonra İstanbul rüşdiyelerinde on altı sene muallimlik yaptı, bu arada Mehmed Akif’in de hocası oldu.” Ali Birinci, *Tarih Yolunda Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh, İstanbul 2001, s. 75-78.

Yahya Kemal Beyatlı da *Tarih Musâhabeleri*’nde bir müzmin ve bedbin muhalif aydın olarak Hoca Kadri’nin portresini çizer: “Üçüncü sınıfa gelelim: Bunlar, bizde, iktidar mevkiinin mutlaka fena adamlar tarafından gasp edildiğini farz ederler. Bunların bazıları o kadar marazidirler ki, iyi kalpli, meziyetli, namuslu ve muktedir olarak tanıdıkları iktidar mevkiine geçseler onları o günden itibaren kötü görmeye başlarlar. Bazıları da yine marazî bir iffetle dâimâ mes’ûliyyetten korkarlar, iktidara ya bizzat geçseler yahud da geçmiş olanlara yardım etseler halkın nazarannda kirleneceklerini zannederler. Bu sınıfın müşahhas bir timsâli, Paris’te vefât eden mâruf Hoca Kadri idi. Bu zât, Abdülhamid’e muhâlif ve Paris’te firâf olarak yaşıyordu. Çok ahlâklî ve bedbindi. Daha Abdülhamid devrinde, Genç Türklerin ileride Abdülhamid’e rahmet okutacak derecede fenâ olacaklarını söyler durdu. Halâskâr Vak‘ası olunca yine vatana dönmedi. Çünkü iktidar mevkiine kim geçerse geçsin mutlaka fenâ bir netîce hâsıl olacağına inanmıştı. Bu büyük, bedbin ve merdümgiriz (adam) Paris’te ömrünü geçirdiği kahvelerde dâimâ hükûmete geçmişlerin aleyhinde söylenir durur ve son söz olarak Boşnak lehçesiyle: “Biçâreyüz, biçâreyüz, ah bilmezsun ne biçâreyüz!” dirdi.” Yahya Kemal Beyatlı, *Tarih Musâhabeleri*, Kubbealtı, İstanbul 1991, s. 54-55.

yoldaki bu iş birliğini, iki kesimin karşılıklı ihtiyacı, birbirini tamamlayan işlevleri mümkün kıldı. Ulemâ, yabancı olduğu muhalefet (ideolojik) dili ve stratejisinde aydınlarla iş birliği ihtiyacını duyarken aydınların ulemâyâ ihtiyacı daha büyüktü: halifeye, İslâmcı padişaha siyasî muhalefetin meşrûlaştırılması. Dolayısıyla bu aslında kerhen bir iş birliğiydi. Genç Türklerin önde gelen isimlerinden Mizancı Murad, “Talebe-i ‘ulûmun bâhusûs ahâlî nezdinde i’tibârları çok olduğundan kıymetleri büyüktür” demesine rağmen geleceğin Türkiye’sini kuracak zümreler arasında seçkinler, aydınlar ve bürokratlardan sonra âlim adayı softaları dördüncü, son sıraya yerleştiriyordu.⁵⁰

Lafzen İslâmcılık, şeriatçılık olduğundan Yeni Osmanlılar tarafından Tanzimat’ın ikinci devresindeki (1856–1870) şeriat talebi, ön-İslâmcılık olarak tanımlanabilirdi. Geçmişte “şeriat elden gidiyor” diye kazan kaldıran Bektâşî Yeniçerilerin zâhiren maksatları, şeriatın daha iyi icrâsıydı. Ancak Yeni Osmanlıların maksadı, şeriatın daha iyi uygulanması bir tarafa, sadece uygulanması, seküler mevzuatın ithali riskine karşı yürürlükte kalmasıydı. II. Abdülhamid devrinde dış şartların zorlamasıyla hilâfet kurumunun yeni bir önem kazanması ise “yukarıdan İslâmcılık” olarak görülebilirdi. Aynı kökten türeyen “ümme ve imam” kavramları gereğince daha önce Yavuz Sultan Selim için tabii bir hedef olarak algılanan “İslâm birliği”, şimdi II. Abdülhamid sayesinde “Panislâmizm” şeklinde ideolojik bir görüntü kazanmakta, geleneksel dünyanın “Gâzi”si modern devirde “Halife” olarak sahneye dönmektedir.⁵¹

Aslında Âlî Paşa’nın 1871’de vefatından sonra Yeni Osmanlı muhalefetine müşahhas gerekçesi ve hedefi kalmamıştı. Genç Türklerin önde gelen isimlerinden Mizancı Murad Bey’in görüşüne göre Yeni Osmanlılar, mensupları ve gayeleri itibarıyla tam muvafak olmuş bir hürriyet partisi değildir. Hareketin kaynağında, maksatları Türkiye’den ziyade Mısır’la ilgili birtakım paşaların ihtirası vardır ve Yeni Osmanlılar, onların bendeğânidirlar. Kanûn-ı Esâsî ilân edildiği sırada dahî onların muntazam bir programları ve parti hüviyetleri yoktu.⁵²

Namık Kemal ve arkadaşları, şeriattan uzaklaşma olarak sekülerleşmenin Âlî Paşa gibi muayyen şahısların vebali değil, milletin kaderi olduğunu anlamışlardı. 1871-1875 yılları arasında dışarıdan Düvel-i Muazzama’nın baskıları, içeriden ayrılıkçılık ve bölünme tehditleri, Namık Kemal gibi samimî aydınlarla devlet ricali arasında devletin bekâsı için dayanışma, iş birliği hissini güçlendirdi, onları daha çok birbirine yaklaştırdı. II. Abdülhamid’in tahta çıktıktan hemen sonra Namık Kemal’e el uzatması bunun tipik misalidir.

Sultan, cülûsunun sekizinci günü Kemal’i huzuruna kabul ederek bir saatten fazla sohbet etmiş ve şöyle demiştir:

50 Emil, a.g.e., s. 408-409.

51 Gencer, *İslâm’da Modernleşme*, s. 324.

52 Emil, a.g.e., s. 409.

“Allah afiyet versin, birader (Sultan Beşinci Murad) menviyyâtını dâimâ benden gizlerdi ve sizlerle husûsiyyet peydâ etdiğimi hiç istemezdi. Cenab-ı Hakkın cilvesine bakınız ki bugün o, sizi görse tanıyacak halde değil iken, tasavvurlarını gizlediği ve sizi kıskandığı kardeşini, kendisinin yapmağa muvaffak olamadığı şeyleri icrâya vâsita eyledi. Hırka-i Şerif odasında secde-i şükrâna kapanub bu lutf-i ilâhiye mazhariyyetimi kemâl-i tazarru’la niyâz eyledim. Allah için olsun Kemal Bey, heb birlikde çalışalım, bu devlet ve saltanatı eski hâlinden ‘âfî bir mertebeye getirelim.”

Namık Kemal, bu görüşmeyi aktarınca Ebuzziya Tevfik, “*Aldanma Kemal; o, daima Sultan Murad’ın dediği âdemdir. Bugün sana başka dürlü görünebilir. Lakin hiçbir vakit başka dürlü olamaz. Çünkü hilkatî müsâid değildir*” demiştir. Buna mukabil Namık Kemal, “*Sen istediğin kadar sû-i zan et. Zâten senin huyundur. Lakin göreceksin ki Abdülhamid, hürriyetperverlikte dünyaya tek gelen bir Pâdişâh olduğunu cihâna tasdik ettirecektir*” der. Ebuzziya, daha sonra bununla ilgili olarak, “*Va hayfa ki sû-i zan dediği hakikatler, üç dört ay sonra birer birer sâha-i havâdisde cilvekâr oldular*” diyecektir.⁵³

II. Abdülhamid, daha da hızlandırdığı modernleşmeyi İslâmî sembollerle yeniden meşrûlaştırmaya çalışarak Yeni Osmanlıların takipçisi Genç Türklerin “muhalafet aracı olarak İslâmcılık” kozunu ellerinden aldı.⁵⁴ Onun rejimine muhalafet için 1889 yılında kurulan, daha sonra Ahmed Rıza’nın teklifiyle pozitivistlerin parolası uyarınca İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak ismi değiştirilen İttihâd-ı Osmani’nin üyeleri yavaş yavaş Avrupa’ya kaçmaya başlamışlardı. Auguste Comte’dan etkilenerек pozitivismi benimseyen Rıza, Paris’teki pozitivist derneğine katılarak 1891 yılından itibaren onların yayın organı *Revue Occidentale* dergisinde yazı yazmaya, Kasım 1895’te de Türkçe *Meşveret* ve Fransızca eki *Mechveret Supplément Français*’i çıkarmaya başladı. Genç Türkler, 1902’deki ilk kongreye kadar yaptıkları yayınlarda Sultan’ın siyasî amaçlarla İslâm’ı kullanmasına hep çatmışlardı.⁵⁵

2 Haziran 1889 (21 Mayıs 1305) tarihinde Konyalı Hikmet Emîn, Diyârbekirli İshak Sukutî, Ohrili İbrahim Edhem (Temo), Arapgirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmed Reşid adlı beş Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye talebesi, birkaç sene sonra İttihat ve Terakki ismini alacak İttihad-ı Osmânî cemiyetini kurdular. Zamanla Abdülhamid ve Saray çevresi, haklarında “dinsiz, vatan haini, müfsit, ahlâksız, hamiyetsiz, sergerde” gibi ithamlarla yürüttüğü psikoloji harple Genç Türkleri gayr-i meşrû, haksız mevkiye düşürmüştü. Böylece mânen sıkışan Genç Türkler, haklarındaki gayr-i meşrûiyet ithamını tersine, Sultan’a çevirmek için dinin, dolayısıyla meşrûiyetin yegâne mercisi olarak

53 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, C. III, İstanbul 1982, s. 1278.

54 Gencer, *İslâm’da Modernleşme*, s. 193.

55 Mehmet Şükrü Hanioğlu, *Preparation for A Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York 2001, s. 44, 180.

ulemâyı kendi saflarına çekme zarureti duydular. İttihat ve Terakki Cemiyeti, saraydan yayılan haklarındaki “dinsiz, mason, Hristiyanlarla iş birliği yapanlar” gibi ithamlardan kurtulmak, kendilerine meşrûiyet sağlamak, Padişaha muhalefette dinî sembollere dayalı bir dil geliştirmek, halka nüfuz etmek gibi gerekçelerle ulemâ ve dinî çevrelerle münasebet kurmaya yöneldiler.⁵⁶

İdarî Meşrûiyetin Hamîdî Restorasyonu: Ceberûtta İstibdada

Osmanlı’da klasik çağda hassas bir dengeye oturan şeriat ve kanuna bağlı içtimaî ve idarî meşrûiyet, Tanzimat sürecinde kutuplaştı. Bu kutuplaşma, içtimaî ve idarî meşrûiyetin restorasyonu ile aşılabilecekti. Osmanlı’da sistem-içi Devlet/Din ayırımında sultan, beden başı olarak geniş mânâda siyasî sistemin, dar mânâda atanmış *ehl-i örfün* hükm ettiği hükümet sisteminin (Devlet=İdarî Müessesesi) başı olarak idarî meşrûiyetten, âlim (şeyhülislâm) ise *ehl-i şer’*in hükm ettiği Din=Dinî Müessesesinin başı olarak içtimaî meşrûiyetten sorumluydu. O yüzden II. Abdülhamid, öncelikle idarî meşrûiyetin restorasyonu ile işe başlayacaktı.

Kânûnî devrinde İbrahim Paşa’nın yürütmenin başı kılınmasıyla başlayan devletin tüzelleşmesi süreci Tanzimat devrinde hızlanmış, “devlet efendinin kulları”nın yerini “devlet kurumunun bürokratları”nın almasıyla devlet, padişahın şahsından bağımsız bir hükmi şahsiyet kazanmıştı. Bu zaaf, bilhassa III. Selim devrinden itibaren hızlanan çözülme ve modernleşme sürecinde belirginleşti. Devrin vak’anüvisi Mütercim Âsım Efendi, “*Devr-i sâbıkda her biri Eflâtûn-i vakt gibi dakika-dân-ı dâhiye-i devrân olanların re’y ü tedbîrleri, devlet ü saltanatı ne hâle getirüp ve ne sûrete munkalib eylediği ma’lûmdur*”⁵⁷ diyerek Osmanlı’da değişen siyasetin tabiatıyla ilgili mühim bir tenkitte bulunur.

Meşrûiyet krizinin çaresi, modern gayr-i şahsî (*impersonal*) siyasetten geleneksel kişiselci (*personal*) siyasete dönüştü. Batı insanı, icat ettiği Leviathan denen canavar devletle görünmez zalimleri görünür zalimlere, krallara tercih etmişti. Ancak Doğu insanı, en azından hesap sorabilmek için görünür zalimleri, Devlet Babayı, görünmez zalimlere, Devlet Makinesine tercih edecekti. İşte Âsım Efendi, Allah nezdinde halkın adaletini sağlamak üzere şeriatı icrâdan bürokratların değil, bizzat padişahın mesul olduğunu söyler:

“Umûr-i ‘âme, ehass-ı havâss olan Pâdişâh-ı me’âlf-ihtisâsa menût ve anların harekât ü sekenâtı, şer’-i şerîfe merbûtdur. Ve bir mülkde Pâdişâh bir olur, müte’addid olmaz. Nîk ü bed-i ahvâl-i memleketi [N1 152a] yarın hazret-i Zü’l-celâl ‘azze şânühû veliyyü’l-emr olandan su’âl eder. “Küllüküm râ’in ve küllüküm mes’ûlün ‘an ra’iyyetihî” hadîsi sahîhdur. Yoksa vükelây-ı devlet ta’bîr

56 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Nuran Yavuz (trc.), Kaynak, İstanbul 1971, s. 29.

57 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C. I, s. 649.

olunan ve mükâleme nâmiyle mesâlih-i 'ibâda teslîf kılınan eşhâsdan su'âl ey-
lemez. Ve: "Ne yapayım bunlar böyle dedi ve böyle re'y eyledi. Ben dahî an-
lara i'timâd ü muvâfakat eyledim" sözünü Rabbü'l-'izze hazretleri dinlemez.
Emânetulhah riştesi dest-i selâfindedir. Ol riştede şerî'atden gayrinin 'alâkası
yokdur."⁵⁸

Âsım Efendi, keza başka bir yerde de Cevdet'in de iktibas ettiği şu mısraları söyler:

"Şâh vâkîf gerekdir ahvâle,

Vükelâyâ kalursa vay hâle

'İbâdullâhın bu 'âlem-i dünyâda bir pâdişâhları vardır, anın dergâhına derdle-
rini 'arz ile istimdâd eylemedikce, kimin dergâhına varup istimdâd eylesünler.
[Mîsrâ]"⁵⁹

Tanzimat sürecinde "Devlet Baba"nın "Devlet Makinesi"ne dönüşmesi, gerek hükümet
sisteminde, gerekse siyasî sistemde meşrûiyet krizi yaratmıştı. Enderun denen Saray
mektebi yerine yeni mekteplerde yetişen bürokratlarda "devletin hürmeti" anlayışı de-
ğişmişti. Bunlar için artık saltanatın namusundan ziyade devletin ırzı önemliydi. Sul-
tan Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da hal'inden sonraki mâbeynci Fahri Bey ile darbeci
subayın tutumları, padişaha bağlı kul ile devlete bağlı rasyonel bürokrasi arasındaki
zihniyet farkını göstermeye yeterdi.⁶⁰ Darbeci subay için artık padişah, "Efendimiz"
değil, "Aziz Efendi" idi. Tekrar "Devlet Baba" anlayışına yönelen Sultan Abdülaziz, is-
tibdadı ceberûta dönüştürünce idarî meşrûiyet krizini derinleştirerek sonunu hazırladı.
1871'de Âlî Paşa'nın vefatından sonra II. Abdülhamid'in devrinde kızışan Yıldız/Bâbiâlî
rekabeti, aslında eski ve yeni, hakikî ve hükmî devletlerin mücadelesiydi.

Abdullah Cevdet'in Vittorio Alfieri'nin *Della Tyrannia* adlı eserini *İstibdâd*⁶¹ adıyla
1899'da tercümesiyle ve Arap milliyetçiliği önderi Abdurrahman Kevâkibî'nin üç sene
sonra 1902'de bu tercümeyle dayanarak yazdığı *Tabâi'u'l-İstibdâd* adlı kitabını Reşid
Rıza'nın *el-Menâr* dergisinde tefrika etmesiyle Osmanlı ve Arap dünyasında *istibdad*
terimi, çarpık *ceberût* mânâsını kazandı. Hâlbuki Alfieri'nin kullandığı Batılı *tyranny* ke-
limesinin Doğu dünyasındaki karşılığı *ceberût*'tur;⁶² aslı mânâsıyla *istibdad*, Weber'in
patrimonyalizmini çağrıştıran Aristo'nun kullandığı şekliyle *despotizm*'in karşılığıdır.

58 A.g.e., s. 649.

59 A.g.e., s. 694-695.

60 Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, New York 1996, s. 80.

61 Vittorio Alfieri, *İstibdâd (Della Tyrannia)*. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Geneva 1317 [1899], s. 314 (İkinci Baskı, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908, Dış Kapak 1909).

62 Arapça *cebr* kökünden türetilen bir masdar olan *ceberût*, Tanzimat'tan sonra "ceberût-ı devlet=devletin ceberûtu" diye isim tamlaması olarak revaç bulan tabirde olduğu gibi *baskı* mânâsına gelmektedir. Ancak zamanla masdar sıfata, isim tamlaması sıfat tamlamasına, "ceberût-ı devlet=devletin baskısı", "ceberût devlet=baskıcı devlet"e dönüşmüştür.

Ümit Hassan'ın İbni Haldun'un siyaset teorisini incelerken belirttiği gibi, *istibdad* kelimesi, *tyranny* değil, *otokrasi* ve *mutlakiyet* mânâsına gelir. Siyasî otoritede ifratla tefrit, çok-başlılık ile ceberût arasında gidip gelen Batı'daki bütün siyasî modernleşme süreci, aslî mânâda istibdadı başarmaya yöneliktir; ortaçağlardaki çok-başlılığı aşmak için Jean Bodin'in hâkimiyet teorisi, bunun yol açtığı ceberût tehlikesi, buna karşı Montesquieu'nun kuvvetler ayırımı, bilahare Amerikan tarzı başkanlık.⁶³

Arapça'da kelime mânâsıyla istibdad, istişarenin karşılığı olarak görünür. Mütercim Ahmed Âsim Efendi *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*'nde şu tarifi verir:

اِسْتَبْدَادٌ [el-istibdâd] Müstakil ve başlı başına olmak ma'nâsınadır; yukâlu:

مَنْ اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ فَقَدْ هَلَكَ⁶⁴ ve minhû'l-meselû: إِذَا تَفَرَّدَ اسْتَبَدَّ فُلَانٌ

Aşağıdaki gibi başka Arapça sözlüklerde de geçen “Başkalarının sözünü dinlemeyip sırf kendi görüşüyle hareket eden=müstebid, dalalete, helake düşer” şeklinde şahit cümlelerden olumuz mânâda istibdadın istişarenin zıddı olduğu anlaşılır:

- اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ: أَي انْفَرَدَ بِهِ

-يقال: مَنْ اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ ضَلَّ

- "اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ وَلَمْ يَهْتَمَّ بِرَأْيِ الْآخَرِينَ": اِنْفَرَدَ بِهِ.

- "مُسْتَبَدٌّ بِرَأْيِهِ": مَنْ يَتَعَصَّبُ، يَتَصَلَّبُ لِرَأْيِهِ وَلَا يَقْبَلُ سَمَاعَ آرَاءِ الْآخَرِينَ، الْعَنِيدُ.

İstibdadın menfî mânâsı, başkalarıyla istişare etmeden, sırf kendi görüşüyle hareket etme, bildiğini okumadır.⁶⁵ Bu mânâ, Osmanlı literatüründe “istiklâl ü istibdâd” olarak ifade edilmiştir. Nitekim Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı, Kânûnî hakkında “Kendüleri genç Pâdişâh olup umûr-ı saltanatta istiklâl ü istibdâd hevesinde idiler” der.⁶⁶ Ahmed Cevdet Paşa'nın kullanımı da bu şekildedir: “Fırka-i İslahiyye ile Kozan'a vardığımızda Kozan-ı Garbî Ağası mûmâ-ileyh Ahmed Ağa ve Kozan-ı Şarkî Ağası bu Yusuf Ağa idi. O zaman sancak mutasarrıflarına «kaymakam» ve kazâ kaymakamlarına «müdür» denildiğine kıyasen, Kozan-ı Garbî Ağasına, «Kozan kaymakamı» ve Kozan-ı Şarkî Ağasına, «Kozan-ı Şarkî müdiri» denilür ve evrâk-ı resmîyede öyle yazılır idi. Hâlbuki ikisi de evâmir-i 'aliyyeyi tanımayup yerlerinde istiklâl ü istibdâd üzre hükümet ederlerdi.”⁶⁷

Mutlak olarak kullanıldığında “istibdad” ile bilenlerle istişare ettikten sonra son sözü

63 Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1977, s. 219.

64 Mütercim Ahmed Âsim Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi: el-Okyânâsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi (yay.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, C. II, İstanbul 2013, s. 357.

65 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz, İstanbul 1994, s. 125.

66 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, İstanbul 1971, s. 194.

67 Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, Yusuf Halaçoğlu (yay.), Çağrı, İstanbul 1980, s. 122.

söyleme, tek karar mercisi olma şeklindeki orijinal müsbet mânâsının kasd edildiği görülür. Ancak Sultan Abdülaziz'in yönetimiyle istibdadı ceberût mânâsı kazandı.

II. Abdülhamid'in istibdad hakkındaki görüş ve tutumunu daha iyi anlamak için ziddi adem-i merkeziyetin türlerine bakmakta fayda vardır. "Otorite, mesuliyet ve kaynakların merkezden idarenin alt tabakalarına -tevsî', tevkil, tefviz yoluyla- nakli" olarak tanımlanan adem-i merkeziyetin (*decentralisation*) siyasî, idarî ve malî üç türü vardır. Siyasî adem-i merkeziyet olarak otonomi (*muhtariyet*), siyasî otorite devri, bir topluluğa, bir kuruluşa, merkezî otorite altında ayrı bir yasaya tâbi' olarak kendi kendini yönetme hakkının verilmesi demektir. İdarî ve malî adem-i merkeziyetin özerklik derecesine göre üç türü ayırt edilebilir. Tevsî' (*deconcentration*), tevkil (*delegation*), tefviz (*devolution*). Tevsî', yerel yetkililere karar-alma yetkisinden ziyade mesuliyet verilmesidir; bu, belli merkezî mansıpların (*offices*) bölgelere dağıtılmasıdır. *Tevkil* (*delegation*), yerel yetkililere belli alanlarda kısmen karar-alma yetkisinin verilmesi, *tefviz* ise idare ve maliyede karar-alma yetkisinin merkezden yerele nakli, yarı-özerk yetkililere devridir. Buna göre *tevsî'* ve *tevkil*, idarî, *tefviz* ise siyasî ve malî adem-i merkeziyete tekabül eder.⁶⁸

Vükelâ, sultanın kendi adına hükümet işlerini görmek üzere tevkil ettiği vekilleri, bakanlar, hey'et-i vükelâ (bakanlar kurulu) demektir. Bu, vakıf hukukundaki tevkil/tefviz ayırımıyla daha iyi anlaşılır. "Veliyyü'l-emr, ülü'l-emr" tabirlerinin de ifade ettiği üzere ülke=mülk vakıf, peygamber vâkıf (vakf eden) sultan da mütevellî hükmündedir. Merhûm Ali Himmet Berki'nin izahıyla:

"Tevkil ile tefviz arasında fark vardır. Tevkil, mütevellinin yapabileceği işlerde bir kimseyi kendi makamına ikame etmekten, tefviz ise vâkıftan telâkki olunan salahiyyete müsteniden tevliyeti âhara tevcih eylemekten ibarettir. Tevkil mütevelliyeye ve tefviz vâkıfa izafetledir. Mütevellî vekilini azl edebilir. Fakat tevliyeti kendisine tefviz eylediği kimseyi azl edemez. Meğer ki vâkıf tarafından tefviz ve azle me'zun olsun."⁶⁹

68 G. Shabbir-Rondinelli Cheema, Dennis A. (eds.), *Decentralizing Governance Emerging Concepts and Practices*, Brookings Institution, Washington 2007, s. 1-3, 90, 91.

"Decentralization was defined as the transfer of authority, responsibility, and resources -through deconcentration, delegation, or devolution- from the center to lower levels of administration (...) Decentralization is a generic term, which covers a number of modes, such as the following: deconcentration, which refers to the process of administrative decentralization whereby the central government designs a structure that enables its agents to work close to the local people in field units or agencies of central government; delegation, which is the transfer of responsibilities from the central government to semiautonomous bodies that are directly accountable to the central government; devolution, which is the process of transferring decision-making and implementation powers, functions, responsibilities, and resources to legally constituted local governments; and delocalization, which is the spatial distribution of central government socioeconomic development facilities and activities in peripheral regions."

69 Ali Himmet Berki, *Vakıflar 1*, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1916, s. 205.

II. Abdülhamid, muhtemelen Maarif Nâzırı Münif Paşa'ya yazdığı bir muhtıradan, amcası Abdülaziz'in devlet idaresinin dizginlerini ellerine kapırdığı paşaların ülkeyi uçuruma sürüklediklerini dile getirir. Amcasının yönetimi tamamen kendilerine bıraktığı ve her dediklerini yaptığı Âli Paşa, Fuad Paşa, Mahmud Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa gibi devlet adamlarının ülkeyi borç batağına sürüklediklerini, alınan paraları üretime yatırmadıklarını, borç antlaşmalarından % 1,5 rüşvet aldıklarını vurgular. Ayrıca Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa'yı bazı emelleri uğruna ülkeyi kazanılmayacağı aşikâr bir harbe sürüklemekle tenkit eder.⁷⁰ Böyle devlet/hükümet, saltanat/idare dengesinin bozulmasının neticesi, idarî meşrûiyet krizini derinleştiren bir uçtan diğer uca, tefritten ifrata, mülkî istibdattan mîrî ceberûta düşmekti. İdarî meşrûiyet krizi ise devletin ve dolayısıyla milletin zevali riski demektir. O yüzden devletin selameti için Sultan, ceberûttan istibdadı dönmek suretiyle devlet/hükümet, saltanat/idare dengesini yeniden kurarak idarî meşrûiyeti restore edecekti.

Daha 1876 anayasası hazırlığı sürecindeki tavrı, Sultan'ın aslî mânâda istibdadı (mutlakiyet, merkezîyet) mugayir bütün adem-i merkezîyet türlerine karşı olduğunu gösterir. O, Midhat Paşa'nın hazırladığı 1876 Kanûn-ı Esâsî Hatt-ı Hümayûnu müsveddelerinden "Constitution kanununun terakkîyât-ı milelin esbâb-ı asliyyesinden" olduğu gibi hamasî, naiv cümleleri çıkarmış, "başvekil" yerine "sadâret-i uzmâ" tabirini koydurmuş, vekillerin tayinini kendi salahiyeti cümlesinden addetmiştir.⁷¹ Çünkü başvekil, altındaki vekilleri tayin salahiyetini verecek şekilde başbakanı yürütmenin başı kılmak, tevkil etmek demektir. Bakanlar ve bürokratlar, ancak sultanın kontrolü altında hükümet işlerini yürüten memurlardır; Sultan, nefis-i nâtika, kutup (mıknatıs) gibi onları kendine çekmediği takdirde ya kendi aralarında çarpışsınlar veya ona karşı yapışsınlar.

Sultan, adem-i merkezîyetin ikinci mertebesini oluşturan tevkile karşı olduğu gibi birinci mertebeye tevsi'(-i mezûniyete) de karşıydı:

"Âzâde-i külfet-i beyândır ki idâre-i umûr hususunda devletlerin ittihâz ettikleri usûl-i idâre esâsen iki türdür. Bu usûllerin birisi merkezîyet ve diğeri tevsi'(-i me'zûniyet esasları üzerinedir ki her ikisi de bir mülkün ecnâs-ı muhtelif-i sekenesi ve ahvâl-i mevki'iyeye ve coğrafiyyesi nazar-ı ehemmiyet ve mülâhazaya alınarak ba'det-tatbik te'sîs ve icrâ kılındığı halde mûcib-i fâ'ide ve menfa'at yoğ ise 'ale'l-'amyâ ihtiyâr ve icrâ olunacak olur ise muzırr ve mühlikdir. Mesela tevsi'(-i mezûniyet usûlü, bir mülkte bâdî-yi ma'mûriyyet olup diğesinde müstevcib-i harâbiyyet olabilir. Ve idare-i merkezîyeye dahî bunun gibidir ki merkezîyet de mülkü hem ma'mûr, hem de harâb edebilir. Bu iki usûlün kangısı mülkün hâline muvâfık ve mutâbık olabileceği evvel-i emirde 'arız ü 'amîk mülâhaza ve tedkîk olunmak ehemmi-i umûrdan olup arzu olunan islâhatımızın dahî böyle

70 Sultan İkinci Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, C. I, s. 14-15.

71 Aksun, a.g.e., s. 63.

bir esâs-ı metin ve muhkem üzerine binâ olunması ve tehlike halinden henüz kurtarılmış olan şu mülkün bir daha tehlike ve muhâtaraya düşürülmemesi için ahvâl-i memleketi güzelce mütâla'a ile mülkü teşkil eden ahâlinin ecnâs-ı muhtelifesi ve mezâhib-i müte'addidesi ve mertebe-i ma'lûmât ve cehâleti ve ahvâl-i mâliyye ve serveti ve mevâki'in kâbiliyyet ve isti'dâdı ve civâr komşuların münâsebâtı hep hâtıra getürülerek bu iki usûl-i idâreden kangısı ihtiyâr olunacak ise kararlaştırıldıktan sonra mesâ'il-i müteferri'a ona göre tertîb olup te'âtî-i ârâ ve mütâlaât olunması lâzımdır.⁷²

II. Abdülhamid, otonomi taleplerinin bir İngiliz oyunu olduğu ve asıl maksadın “otonomi değil anatomi” (parçalama) olduğu kanaatindeydi:

“İngiliz devletinin ne'ûzü billâhi Te'âlâ Devlet-i 'Aliyye'yi tavâif-i mülûk şekline koymağa sa'y etmekde olduğu bedhîdir. Mesela Arnavutluğu Arnavutluk ve Ermeni sakin olan mahallerde bir Ermenistan ve bilcümle Arap sekencesi bulunan mahallerde bir Arap hükûmeti ve Türk sâkin olan yerleri Türkistan, ta'bîrleriyle otonomi (muhtariyet) değil yani anatomi yapmaktan 'ibârettir.”⁷³

II. Abdülhamid'e göre, güya kendi istibdadına karşı çıkan aydınlar samimî hürriyet taraftarları değildiler; asıl maksatları, kendileri müstebid olmaktı:

“Yalnız şurasına te'essûf olunur ki, bizim yâni Jön Türk ta'bîr olunan bir takım çapkın makûlesi herifler ki el ve ayakları ile İngilizlerin şu maksadını tervic ederek leyfî ve nehârî şöyle bir fenalığı fi'le getirmeye çabalamaktadırlar. Vükelâ-yı devlet içinde bulunan sosyalistler dahî istibdâdı pâdişâhdan kendileri almak, kendileri müstebid bulunmak için gece-gündüz sefâretlere mürâca'atla şu maksadı bir takım va'dlerle te'min edip bu yolda İngilizlerden birçok paralar almaktadırlar.”⁷⁴

Sultan'ın bu kanaatleri zanna değil, Ebuzziya Tevfik gibi Yeni Osmanlılar tarafından “Ebu'l-Ahrâr” (Liberallerin Babası) lakabı verilen Midhat Paşa'dan gelen bir habere dayanıyordu: “Midhat Paşa'nın konağında hemen her akşam (Namık) Kemal Bey, Ziya Bey (Paşa) ve Rüştü Paşa'larla diğer arkadaşların toplanıp içtiklerini ve ileri geri konuşmalar yaptıklarını öğreniyordum. Bir seferinde Midhat Paşa'nın «*Hânedân-ı 'Osmânî'den artık hayır gelmez. Cumhuriyete gitmekten başka çare kalmadı. Bunu nasıl sağlamalı dersiniz? Bu meseleyi sizin gibi birkaç kişi anlar. Âlemde bugüne kadar “Âl-i 'Osmân” denilmiş, bundan sonra da “Âl-i Midhat” denilse ne olur? Siz ne dersiniz?» dediğini de yine o mecliste hazır bulunan bir kimseden öğrendim.*”⁷⁵

72 Sultan İkinci Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, C. II, s. 184.

73 A.g.e., s. 181.

74 A.g.e., s. 141.

75 İsmet Bozdağ, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar, İstanbul 1985, s. 42. Bu hadisenin Şubat 1876'da yaşandığı ve İkinci Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatiratında (1876-1880) da nakl edildiği söylenmektedir.

Sultan, “Şâhî ahvâle vâkıf” olmaya çağıran Âsım Efendi gibi âlimlerin arzusu istikametinde aslî mânâda istibdada dönerek birbirine bağlı iki açıdan idarî meşrûiyet krizini aştı: Devletin dizginlerine eline alarak ve sadık bürokrasi oluşturarak. Zamanında Mahmud Nedim Paşa gibi bürokratların istibdad talebi, aslında “kula kul olmama” arzusunun kaynağıydı. Padişahın dirayet ve istibdadını kayb etmesi durumunda ise baskın çıkan Âlî Paşa gibi “kula kul olma” durumu, idarî meşrûiyet krizinin ana sebebiydi. Meşrû olan, “kula kul” değil, hamiyet ve dirayet sahibi Efendiye bağlı olma idi. Devlet baba, halkın=sürünün pederi, kulların=hizmetçilerin efendisi idi.

Sultan, devletin selameti uğruna idarî meşrûiyetin restorasyonu için bürokrasi ile yapılan kadim zimnî mukaveleyi yenilemeye yöneldi. Hedef, idarî meşrûiyetin restorasyonu yoluyla bürokrasi tarafından, orijinal mânâda istibdada dönerek devletin dizginlerini yeniden eline alan sultana ‘ubûdiyetle saltanatın namusunun, yeniden tahrir edilen devlete sadakatle devletin ırzının korunmasıydı.

Osmanlı’da devletin Sultanı da aşan gayr-i şahsî ve Sultanla kaim şahsî iki boyutu vardı. Ahmed Vâsıf Efendi’nin kullandığı “ırz-ı devlet ve nâmûs-ı saltanat”⁷⁶ tabirlerinin belirttiği gibi bu iki boyut, “devlet ve saltanat” kelimeleriyle anlatılabilir. Kullar=bürokratların bu iki boyuta karşılık iki ahdi ve vazifesi vardı: devlete sadâkat, saltanata ‘ubûdiyet ile birincisinin ırzını, ikincisinin namusunu korumak. Saray mektebi yerine modern mektepten yetişen darbeci subayın mahlû’ padişaha “Efendimiz” değil, “Aziz Efendi” dediği zihniyetten farklı olarak bürokratlar, artık hem sultana, hem devlete bağlı, hem kul, hem rasyonel bürokrat olmak zorundaydılar. Padişah namına Makâm-ı Seraskerî Mektûbî Kalemi’nden Cevdet Paşa’ya gönderilen “Düstur Cem’iyyeti kaç kişiden ibaret olduğu ve kangı sadr-ı a’zâmın zamanında ictimâ’ ettiği” konulu bir yazı, devlet/bürokrasi münasebetine dair yenilenen bu anlayışı ve istisnâî formasyonundan dolayı Cevdet Paşa’nın Sultan’ın gözündeki değerini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Yazı, gönderildikleri Berlin Kongresi’nde Osmanlı Devleti aleyhine Berlin Antlaşması’nı imzalayan üç Ermeni murahhasın meclis-i umûmî imtiyazı hakkında Meclis-i Vükelâ mazbatasını ve kararnamesinin olmadığı belirtilir:

“Taraf-ı Devletden gönderildikleri kendilerine beyân olunmuş ve bunlar Berlin’de devletin ‘aleyhinde Anadolu’yu şu hale koyacak sûrette imzâ koymuşlar ve devletin hâkiminin haberi olmadığı halde ol vakıtki vükelânın verdiği şeyi şimdi talebde bulunurlar, ne büyük küstahlık ve din ve devlete ve hemcinsine ne büyük hıyanet, la’netullâhi ‘aleyh. Bu husûsa dâ’ir olan bi’l-cümle ma’lûmât-ları hâtırlarda kaldığı derecede ‘arz buyurmaları efendimize ve devlete olan sadâkat ve ‘ubûdiyetlerine ve husûsiyle tarîk-i ‘ilmiyyeden yetişmiş bir zât-ı ‘âli-kadr olmalarıyla dîn-i mübîn-i İslâma olan şu zarardan bi’l-cümle ricâlden ziyade müte’essir olmaları (tabîidir).”⁷⁷

76 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Mücteba İlgürel (yay.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 48.

77 Zekâi Ökte, *Osmanlı Arşivi: Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989, s. 311.

Artık devlet için bürokraside aranan ana vasıf, sadakat, yani, devlete sadâkat, saltanata 'ubûdiyet idi; sadakat adalet, dirayet faziletti. Bürokrasinin istihdamında asıl, öncelikli ve kâfi şart, sadakat idi; sadakat ile dirayet, adalet ile faziletin buluşması ise 'aliyyü'l-a'lâ, kâfi ve vâfi idi. Tanzimat devrinde modernleşen devlet için yetişmiş adam kıtlığını anlatan "kaht-ı rical" tabiri revaç bulmuştu. Zaten kıt olan adamlar içinde bir de sadık olanını bulmak kolay değildi.⁷⁸ II. Abdülhamid namına 24 Ekim 1886 (25 Muharrem 1304)'da Sadrazam Kâmil Paşa (25 Eylül 1885-4 Eylül 1891)'ya hitaben yazılan muhtıradaki "tecrûbe edilmiş dirayet ve sadakat" vurgusu dikkat çekicidir: "*Bu dakîkanın dahî lâiyıkıyla ihâtasıyla bu yüzden dahî menâfi'-i mukaddese-i saltanat ve devletin her türlü nakz ve halelden vikâyesi husûsu dirâyet ve sadâkat-i mücerrebe-i fahîmâne-lerinden bi-hakkın me'mûl ve herhâlde ber-vefk-i dilhâh-i 'âli husûlü maksad-i 'uhde-i liyâkatlerine muhavveldir.*"⁷⁹

Kırımı-zâde Mehmed Neş'et'in Sultan'a sunduğu raporda olduğu gibi, devrin kayıtlarında geçen "asdikâ-yı bendegân" (sadık bendeler) tabiri, II. Abdülhamid'in oluşturduğu yeni sadık bürokrasi tipini anlatır:

"Bir haftadır Liman Reisi Dilâver Paşa hazretlerinin vukû' bulan keyfsizliğinden bi'l-istifâde Nâzır-ı müşârun-ileyh, Liman Dairesi'nin ihlâl-i umûr ve mu'âmelât fikrini tecdîd etmiş olduğu ve binâ-ber'in beş mâh mukaddem kendisinin emri mahsûs üzerine hizmetinden çıkarmış olan Kayıkçı İdâresi Müdürü Ömer Efendi'yi bi'l-ilzâm yeniden hizmetine gönderip dâire umûrunun teşvîşine vâsita itihâz ettiği tahakkuk etmiş ve Ömer Efendi dahî asdikâ-yı bendegân şimdiden bârid mu'âmeleler etmekte ve teşvîş-i mu'âmelâta girişmekte bulunmuşdur. Şimdiye kadar muhâfaza ettiğimiz sadâkat ve istikâmet tarîkindan bizim için inhirâf kâbil olmadığından Nâzır-ı müşârun-ileyh her ne türlü tedbîr ve vesâite teşebbüs etse ve Dilâver Paşa Hazretlerinin hastalıkları mâni'-i müdâfa'a ve mukâbele olsa dahî taraf-ı kemterânemizden def'-i müdâhale ile zât-ı akdes-i hazret-i veliyy-i ni'met-i a'zamî hidemât-i seniyyesinde sıdk ü hamiyyetimizi vikâye vezâ'if-i sadâkatkârîden olduğu ve Hudâ-yı lem-yezel hazretleri sıdk-ı ifâdemize şâhid-i 'âdil bulunduğu..."⁸⁰

Vali Yusuf Ziya Paşa'nın Trabzon merkez mutasarrıfının sicil dosyasına yazdığı kayıt, Devr-i Hamîdî'de bürokratik sadakat kültürünün revacını göstermesi bakımından ilginçtir: "... me'mûriyyet-i hâzırasını hüsni-îfâ etmekte olduğu gibi iktidâr ve ehliyyet ve 'iffet ve istikâmet erbâbından olmasıyla maslahatca kendisinden cidden istifâde olunur bendegân-ı sadâkat-nişân-ı saltanat-ı seniyyeden olduğu..."⁸¹

78 Ahmet Oğuz, "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 2/2 (2008), s. 109-120.

79 Sultan İkinci Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, C. II, s. 124.

80 Kırımı-zâde Mehmed Neş'et, *Kırımı-zâde Mehmed Neş'et Efendi tarafından Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Takdim Edilen Jumallerin Tahkik Raporları*, Raşit Günöğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz (yay.), İstanbul 2006, s. 107.

81 Pakalın, a.g.e., C. V, s. 123.

Sultan, vazife verdiği tüm sadrazamlarda sadakat ilkesini diğer tüm özelliklerden önde tutmuştur.⁸² İlginçtir o, Midhad Paşa'ya yönelik kaleme aldirdığı sadaret tevcihi layihasında sadakatten değil, devletin içinde bulunduğu durumun böyle bir kararı gerektirdiğinden bahseder:

“Ehemmiyeti muhtâc-ı ta'rîf olmayan mesâlih-i hâzıra-i devletin yolile görölmesi ve Devlet-i 'Aliyyemizin hukûk ve menâfi'-i meşrû'asının enzâr-ı 'umûmiyyede isbâtıyla mesâ'il-i mevcûdeye bir hüsn-i netice verilmesi ve umûr-u mâliyyece devâm eden müşkilâtın ta'dîline çalışılması husûslarında olan âmâlimiz, bir yed-i iktidâra tevdfî-i idâreye lüzûm gösterib sizin sıfât-ı matlûbe ve müstakîmeyi câmi' olmanıza binâ'en mesned-i sadâret 'uhdenize...”

Bu tür bir ifade tarzı, Abdülhamid devrinde başka bir sadrazam tayininde kullanılmamıştır. Sonraki tayinlerin tamamına yakınında ısrarla saltanata sadakat esası vurgulanmıştır. Mesela İbrahim Edhem Paşa'ya vazife verildiğini bildiren layihada Paşa'nın “emniyeti haiz” olduğuna dikkat çekilir.⁸³

Şerif Mardin'in belirttiği gibi, tahta çıktığı zaman Abdülhamid'in, 1) Hürriyetçi fikirleri yayan bir grup (Yeni Osmanlılar), 2) Bâbiâlî erkânından bir grup, 3) Askerî kuvvetlerden oluşan bir grup, 4) Din adamlarından oluşan bir grupla karşılaştığı söylenebilirdi.⁸⁴ Bu ittifak, Osmanlı İmparatorluğu'nda seyfiye, kalemiye, ilmiye gibi ana meslek gruplarının bir ittifakından başka bir şey değildi. İttifakın Âlî ve Fuad Paşa'dan kalan bir sisteme karşı başarıyla kullanılmış olması, gerektiğinde Abdülhamid'e de yönelebileceğini gösteriyordu. Abdülhamid devrinin bütün iç politikası, bu ittifakı çözmeye yönelik bir strateji olarak görülebilir. Sultan'ın askerler için kullandığı taktik, askerî kumandanların ellerinden yetkileri alıp Yıldız'ı askerî politika, “harekat ve eğitim” ve personel merkezi haline getirmek oldu. Öte yandan dış ilişkilerde sorunlar, olabildiğince asker ve silaha başvurmaksızın diplomasiyle çözülmeye çalışıldı. Donanma atıl bırakıldı. Bürokrasiye karşı kullanılan taktik ona önem vererek Yıldız'a bağlamaya çalışmak oldu.

Peki, yeni bürokratlarda saltanata ve devlete aranan bu sadakat nasıl sağlanacaktı? Bunun cevabı basitti: Yeni seçkinler, yeni okullardan yetişecekti. II. Abdülhamid'in, seyfiye, kalemiye, ilmiye denen saltanata ve devlete sadık yeni askerî, mülkî ve adlî bürokratlar, artık yeni okullardan, 1834, 1859 ve 1880'de kurulan Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'tan yetişecekti. Sultan'ın cülüsünden sonra Yıldız Sarayı'na bağlı olarak Mekteb-i Âlî diye açılan Şehzâdegân mektebinde şehzadelerle birlikte okuyan paşazâdeler, 1889'da Mekteb-i Harbiye'de açılan özel sınıflara devam etmeye başladılar.⁸⁵ Sultan, Mülkiye'den birincilik ve ikincilikle mezun olanları Mâbeyn'de kendi hizmetine alarak akranından daha yüksek bir hayat standardı sağ-

82 Tahsin Paşa, nakl eder: “Saraya gelip (arz-ı 'ubûdiyyet) etmek birçok kimseler için sadakat icabı olduğu gibi Sadrazam ve nazırlar için bir vazife, bir mecburiyet idi.” Tahsin Paşa, a.g.e., s. 31.

83 Yusuf Tekin, *II. Abdülhamit'ten Cumhuriyet'e Miras: Bir Ulus Yaratma Projesi*, Gökkuşbucağı, İstanbul 2009, s. 197.

84 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 67-68.

85 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. I, s. 6-10, C. III, s. 892.

liyordu. Mülkiye mezunu olmayan biri, kaymakamlığa tayin edilmiyordu. Mülkiye'nin 1887'den sonra bir siyasî faaliyet merkezi olmaya başladığı derecede Padişah'ın Mülkiyelileri kendine bağlaması politikası başarılı olmamış sayılmalıdır. Mülkiye'den çıkan akımları genel olarak "âdâbını muhafaza eden" tipte muhalefet yarattıkları derecede Padişah başarılı olmuş sayılabilir.⁸⁶

Sultan, bu şekilde sadık bürokratlardan bir kadro kurarak devletin dizginlerini eline aldı. Osmanlı'da kritik rejim değişiklikleriyle birlikte hükümet yerinin de değiştiği görülür. II. Mahmud, Topkapı Sarayı'ndan Beşiktaş Sahilsaray'ına, halefleri Abdülmecid ile Abdülaziz ise Eski Çırağan (1841) ile Dolmabahçe (1854) Sarayı'na taşınarak devleti yönetmişlerdi. II. Abdülhamid, birinci yılında aldığı kararla Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız Sarayı'na taşındı. Bu, sadece bir mekân değil, aynı zamanda selefi Abdülaziz devrine tepkiden kaynaklanan bir hükümet anlayışı değişikliği idi. Sultan, yabancı devlet yetkililerine karşı gereken dirayeti gösteremeyen Bâbiâli'nin gücünü Yıldız Sarayı'na taşıdı.

Sultan'ın 1 Eylül 1876'daki cülûsundan itibaren 1876-1878 arasında Mâbeyn Başkâtipliği görevini yürüten Küçük Mehmed Said Paşa, Tahsin Paşa,⁸⁷ Mehmed Memduh, Ahmed Saib, Musa Kâzım ve Celâl Nuri gibi kişilerin de belirttiği üzere, Hamidî istibdadın, Saray merkezîyetçiliğinin fikir babası sayılır: "Sultan Hamid, kuvvetli bir merkezîyetçi idi. Mülkî, askerî, siyasî, dinî ve içtimaî bütün mesâilî Yıldız'da toplamıştı. İstibdat idaresinin icâbât-ı tabîyesinden olan bu sistem, Said Paşa'nın eser-i himmetidir. Mâbeyn başkâtipliği zamanında Said Paşa, Sultan Hamid'i bu yola sevk etmişti. Said Paşa, kudret-i ilmiye ve kalemiye sahibi ve son derece cerbezeli olduğundan Sultan Hamid'i bu tarz-ı idareye sevka muvaffak olmuştur. Nihayet iş o hale gelmiştir ki, devlet mesâilinin tamamen saraydan geçmesini, sarayın itilâ'ına vâsıl olmadan hiçbir kararın ittihâz edilmemesini Sultan Hamid, adeta bir 'umde olarak kabul etmiştir. Artık her iş saraydan geçecek, her şey sarayda karar kılacak, herkes sarayı melce tanıyacaktı. Bundan dolayıdır ki her gün Yıldız kapısından giren insanlar, Yıldız telgrafhane ve postahanesinden geçen telgraf ve mektuplar sayılmayacak derecede idi."⁸⁸

⁸⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 70.

⁸⁷ Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hâtıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931, s. 30.

⁸⁸ Tahsin Paşa, Said Paşa'ya kendi eseri istibdadın iki ucu keskin kılıç gibi bir gün kendisine de dokunacağıнын hatırlatıldığını kayd eder: "Abdülhamid'i bu tarzı idareye alıştıran ve sarayı herkesin ve her işin merci ve merkezi haline getiren zât, Said Paşa olduğu hakkındaki kanaat o kadar kuvvetli idi ki seleflerimden Ali Fuad Bey, Said Paşa'nın ilk sadaretinde hatt-ı hümâyûnu hâmilen Said Paşa ile birlikte Bâbiâli'ye giderken, "Paşa Hazretleri, Saray-ı Hümâyûn'un merkezîyet usûlünden en evvel zât-ı devletinin şikâyet edeceksiniz" diyerek Said Paşa'nın sarayda tesis ettiği merkezîyet sisteminin bir Sadrazam için tahammül-fersâ bir şey olduğunu ima etmek istemiştir. Bu merkezîyet siyasetinin Sultan Hamid'in umûr-ı devlet üzerinde kontrolünü temin ettiği ne kadar aşîkâr ise, Bâbiâli'nin kuvvetini adeta sifra indirdiği de o derece bedîhîdir. Binaenaleyh idare-i memlekete ait mes'uliyetleri düşünürken bu noktanın nazar-ı dikkate alınması icap eder." Tahsin Paşa, a.g.e, s. 33. Said Paşa ise hatıratında, sarayın Bâbiâli'yi fiilen bir icra memurluğu mesabesine indirdiğini, dâhiliye, hâriciye, maliye, askerîye, zaptiye, maarif, ticaret ve nafia alanlarına sarayın nasıl müdahale ettiğini uzun uzadıya anlatır, ancak bu yönetim tarzının mimarının kendisi olduğu tenkitlerini ise reddeder. Said Paşa, *Said Paşa'nın Hâtıratı*, I-III. Dersaadet: Sabah Matbaası, C. I, Dersaadet h. 1328, s. 14-17; Inal a.g.e., C. II, s. 1046; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim, İstanbul 2004, s. 165.

Sultan, bilhassa Cevad Paşa'nın sadarete atandığı 1891'den sonra fiilen hükümetin bütün yetkilerini eline alarak, Bâbiâli'yi tamamen bypass ederek iç ve dış politikanın asıl yürütücüsü haline geldi.⁸⁹ Zaman içinde Yıldız'ın bütün kurumlarla doğrudan yazışma tekelini de ele geçirmesi, Bâbiâli'yi tamamen devreden çıkarmıştı. İbnülemin M. Kemal İnal'ın tabiriyle, bu süreçte sadrazamlar, "*Bâbiâli'de bostan korkuluğu hükmünde*" olmuşlardır.⁹⁰

Bu süreçte Yıldız Sarayı, fiilî bir meclis ve kabine haline geldi. Saray'da din, ırk sınıf ve meşrep ayırımı yapılmadan, sadece sadakat ve liyakat kıstasına göre her alanda mütehasıs bir dizi danışman istihdam edildi. Avrupalılar, yerli Hıristiyanlar, 'süper alafanga' kalem efendileriyle en muhafazakâr tarikat şeyhleri, Yıldız Sarayı'nda hep birlikte çalıştılar; bir gayr-i resmî parlamento gibi imparatorluktaki her dinî, ırkî ve sosyal grup, sarayda temsil edildi. Ayrıca Saray'da çeşitli alanlarda bir dizi geçici ve daimî komisyonlar kuruldu. Bunlar, alternatif hükümet, gölge kabine gibi çalıştı. Bâbiâli'den saraya sunulan her türlü teklif, önce Sultan tarafından bu komisyonlara havale ediliyor, komisyonların yazılı beyanları üzerine danışmanların fikirleri alındıktan sonra son sözü Sultan söylüyordu. Ancak Abdülhamid'in bu komisyonlar ve danışmanlardan gelen görüşleri çoğunlukla olduğu gibi kabul ettiği görülmektedir. Padişahın hiç müdahale etmediği tek alanın adalet ve hâkimler olması mânâlıdır. Yapılan incelemelere göre Sultan, hayatında sadece iki idam cezasını tasdik etmiştir.⁹¹

Böylece Yıldız Sarayı, sadece payitahtın değil, bütün mülkün merkezi oldu. Sultan, yerel muhtariyet yönündeki bütün eğilimleri bastırmaya çalıştığı gibi, bürokratik hiyerarşi ve kurallara bakmadan taşradaki yöneticiler üzerinde de sıkı bir kontrol kurmuştur. O, icabında taşradaki yöneticilerle doğrudan yazışarak tayinlerde bizzat müdahil olmuştur. "Bunu tamamlayıcı ve belki de paradoksal bir unsur olarak, taşradaki söz sahibi eşrafla yakın münasebetler kurup, çoğu zaman devletin memurları karşısında eşrafın yanında yer almıştır. Dahası, İstanbul ile vilayetler arasında sivil ve askerî alanlarda alternatif bir iletişim kanalı yaratmıştır. Vali-Dâhiliye Nâzırı-Sadrazam-Sultan sırasıyla işleyen resmî bürokratik kanalın yanında, vilayetler ile saray arasında gayr-i resmî doğrudan bir kanal kurulmuştu. Bunda hem vilayetlerde yaşayan, hem de o vilayetleri İstanbul'da temsil eden eşraf rol oynadı. Eşrafın talepleri resmî bürokratik mekanizmanın uzun işleyişi beklenmeden, saraydaki 'temsilcileri' tarafından -telgrafın da sağladığı

89 Akyıldız, a.g.e., s. 168.

90 İnal, a.g.e., C. III, s. 1547, 1552.

91 Akyıldız, a.g.e. s.175-177; Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları Sayı 47* (2016), s. 353-409. Nitekim Sultan, kızı Şadiye Osmanoğlu'nun hatiratında verdiği idam cezasıyla ilgili bu arşiv verilerini şöyle teyit eder: "Allah'ıma sığındım. Vicdanımı tâzip edecek harekette bulunmadım. Kimsenin başını menfaatim için kestirmedim. Kimsenin idamını imza etmedim. Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*, Timaş, İstanbul 2009, s. 56.

Yalnız bir tek harem ağasının idamını işlediği bir cinâyetten dolayı kısasa kısas olmak üzere imza ettim." Keza diğer kızı Ayşe Osmanoğlu'nun hatiratındaki ifadeler de bunu doğrular. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, Selçuk, İstanbul 1984, s. 285-286.

kolaylıkla- hemen Sultana iletilirdi. Burada hem paralel bir karar alma süreci, hem de alternatif iletişim kanalları söz konusudur.”⁹²

Bu gelişmeye karşı Bâbiâlî'nin yeniden bütün işlerin mercisi olmasını isteyen Sadrazam Cevad Paşa'ya cevap olarak gönderdiği muhtırada (Şubat 1895), Sultan, bu talepleri diktatörlük hevesi olarak tavsif edecektir:

“... kâffe-i umûrun merci'i Bâbiâlî olması, yâni şevket-meâb efendimiz hazretlerine takdim olunacak ma'rûzâtın kâmilten sadaret vasıtasile 'arz olunması ve başka hiç bir taraftan ma'rûzât vukû' bulmaması ve bir mâdde hakkında bir kaç tarafa telgraf çekilmeyüb yalnız Bâbiâlî'ye çekilmesi 'arz olunuyor. Bu hâlde zâtı-şevket simât efendimiz hazretlerinin alacakları ma'lûmât, makâm-ı sadâretin 'arzından 'ibâret kalub memleketde taş taş üzerinde kalmasa başka taraftan 'arz-ı ma'lûmât olunamayacak. Bir de yine zikr olunan 'arızalarında islâhâta me'mûr olacak komisyonun iş'ârâtını yalnız Bâbiâlî'ye bildirmesi lâzım geldiği 'arz olunuyor. Bu kadar 'asırlık bir devletin umûr-ı mühimesi mes'ûliyyetini yalnız 'uhdelerine almakdan nasıl ihtirâz edilmiyor, bunlar diktatörlük değil de nedir?”⁹³

İçtimaî Meşrûiyetin Hamîdî Restorasyonu: İkbalden İdbara Ulemâ

Saydığımız sebeplerle umumî olarak ulemânın Tanzimat sürecinde modernleştirmeyi meşrûlaştırma imkânı ve modernleştirmeyi gayr-i meşrûlaştırmak üzere muhalefetten başka bir seçeneği kalmamıştı. Ulemânın temsil ettiği şeriat adına İslâmçı-ideolojik bir muhalefete geçmesi, bekâ için sekülerleşme zaruretindeki devlete vahim bir tehdit oluşturacaktı. Klasik devirde hassas bir dengeye oturan şeriat ve kanuna bağlı içtimaî ve idarî meşrûiyet, şimdi kutuplaşmıştı. Bu kutuplaşmanın aşılması için içtimaî meşrûiyetin faili ulemânın tecrit ve tasfiyesinden sonra yeni alternatif meşrûiyet faileri ve meşrûlaştırma tarzlarının bulunması gerekiyordu.

Osmanlı'da idarî meşrûiyet, politik ve biyolojik bakımdan *siyaset* ve *ihsâ* yoluyla devletin tahrimine (nötralizasyonuna) dayanıyordu. Kapıkullarının “siyaseti” yoluyla mahrem (nötr, dokunulmaz) bir varlık, alan olarak Devletin ırzının ve Harem ağalarının “ihsâsı” yoluyla Saltanatın namusunun korunması. İçtimaî meşrûiyetin çözümü, *siyaset* ve *ihsâya* karşılık olarak tecrit ve tasfiye, ulemânın devletten tecridi ve mülkten tasfiyesine dayanıyordu. Birincisi, ulemânın İslâmçı-ideolojik muhalefete devletin hürmetini ihlal ve meşrûiyetini tehdit etmesini, ona dokunmasını önleyecek şekilde devletin-siyasetin tahrimi, ikincisi, devletin gidişatı giderek şeriatın uzaklaşma yönünde olduğundan ulemânın eğitim ve işlevinin tadili yerine tatili, fiilen işlev alanının daraltılması ve âtil bırakılması.

92 Tahsin Paşa, a.g.e, s. 30-32; Akyıldız, a.g.e, s. 139, 170-171; Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi,” s. 378.

93 İnal, a.g.e, C. III, s. 1278.

Ahmed Cevdet, bizzat mensubu olduğu ulemâyı devletten tecrit ederek İslâmcı muhalefeti temelsizleştirmek için tâ İbni Haldun'un gelen emperyal sistemlerde ortaya çıkan siyasetin özerkliği ve nötrlüğü anlayışını esas alır. Ona göre “mebâhis-i mülkiyye” (siyasî konular) üzerinde muhakeme kabiliyetlerini kayb etmeleri sonucunda ilmiyenin siyasî karar-alma mekanizmasına katılma imkânı kalmamıştı. Bu yüzden o, mensup olduğu sınıfın yetkilerinin kısıtlanmasını, muafiyetlerinin kaldırılmasını, vazife alanlarının net bir şekilde tanımlanarak umumî idarî mekanizmayla bütünleştirilmesini savunuyordu. Bunun sonucu ise ulemâ sınıfının iç özerkliğinin kaybıyla depolitize olmasıydı. Cevdet, bunun yerine, değerli saydığı tek-tük âlimin, kendisinin yaptığı gibi, ferdî olarak aktif idarî görevler almasını savunur.⁹⁴

Devr-i Hamîdî'de İliymi en çok “üvey evlat” muamelesi gören müesseseydi.⁹⁵ Tahsin Paşa'nın nakline göre: “Meşihat dairesi, Abdülhamid'in en çok dikkat ve tarassut altında bulundurduğu bir makamdı; bir fetva ile Padişahların yarım saat içinde yuvarlandıklarını biliyordu. Meşihatle münasebâtı olmak, hatta orada bir tanıdığı bulunmak, bir insan için tehlikeli idi. Meşihate ait haberler, jurnaller, hele fetva hikâyelerini de ihtiva ederse, büyük bir ehemmiyetle telakki olunurdu. Şeyhülislâm Efendi, saraya geldiği günler yolunun üstünde tesadüf edenler bile selam vermek mecburiyetinde kalmamak için ya başlarını çevirirler, ya yollarını değiştirirlerdi.”⁹⁶ Bu yüzden Devr-i Hamîdî'de medreselerin ıslahına teşebbüs edilmedi. Tanzimat devrinde ilmî Türkçülüğün öncülerinden Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892)'nin 1875 yılında ilmiye ve askeriye talebesine yabancı dil öğretmek üzere kurduğu, devrin önde gelen âlimlerinden Seydişehirli Mahmud Es'ad Efendi'nin de mezun olduğu idâdî (lise) ve âlî (yüksek) derecelerdeki Menşe-i Muallimîn, iki yıl sonra 1877'de kapatıldı.⁹⁷ Osman Nuri Ergin'e göre:

“Esasen bu devirde Abdülhamit II'ye medrese programlarının ıslahından, softaları fikren yükseltecek derslerin programa ilâvesinden bahs etmek büyük bir hiyanet ve cinayet sayılırdı ve buna kimse cesaret edemezdi. Hatta bu devirde talebe askerlikten istisna edilerek medreseler bir asker kaçacağı yuvası ve bir cehalet ocağı haline getirildi.”⁹⁸

94 Neumann, a.g.e., s. 101.

95 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 67-68.

96 Tahsin Paşa, a.g.e., s. 39-40.

97 Menşe-i Muallimîn'in tedrisatı, Doksanüç Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı çıkınca, çoğu asker olan hocalarının sefere gitmek zorunda olmasıyla bir ara gevşemiş, daha sonra da kesilmiştir. Okulun kapatılmasında Süleyman Hüsnü Paşa'ya muhalif bazı kişilerin İkinci Abdülhamid'e sundukları jurnallerin de tesiri olduğu rivayet edilmektedir (Yıldız 1992: 462). Serhafiye Zülüflü İsmail Paşa'nın jurnali: «Süleyman Paşa, efkâr-ı muzırır aşâbından biridir. Memlekette esâs-ı hürriyet üzerine müesses bir hükümet teşkil etmek istiyordu. Lâkin ümmetin pişvâsı olan ulemâ ile memleketin kuvve-i hayâtiyesini teşkil eden ordu bu mel'ünane fikre iştirak etmedikçe mevki-i tatbika vaz' etmek mümkün değildi» Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. I, s. 720

98 Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. I, s. 108, 720.

İddiaya göre, ulemâyı “köreltme” uygulamalarından biri, siyasî fikirlerin tartışılmasına vesile olacak dinî eserlerin yasaklanmasıydı. Genç Türklerle iş birliği yapan Hoca Muhiddin, bu iddiayı şöyle dile getirir: “*Zaman-ı saadetten şimdiye kadar hiçbir pâdişâh vaktinde kütüb-i şer’iyye nüshalarının toplandığını işittiniz mi? Medreselerin harâbiyetten, hayvan damlarından farkı kalmadı. Seyyahlar gelip görüyorlar, bari ecânibden hicâb ediniz...*”⁹⁹ Kanûn-ı Esâsî yayıncılarından Hoca Muhiddin, Hoca Kadri ve Ubeydullah Efendi gibi kimselerin Genç Türklerle niçin iş birliği yaptıkları meselesi bu açıdan değerlendirilmelidir. 1897 yılında Genç Türkler arasında ilk tutuklamalardan sonra kurulan Numûne-i Terakki grubunda bulunan ulemânın sayısı kabarktı.¹⁰⁰

Bu süreçte medreseler, ilan edilmeyen resmî bir kararla zaman içinde kendi kendini tasfiyeye bırakılmıştır. Yeni askerî ve mülkî bürokrasiyi (seyfiye ve kalemiye) yetiştirecek Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Mülkiye, 1834 ve 1859 yılında II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid devirlerinde kurulmuştu. Ancak ilmiyeye alternatif yeni seküler adlî bürokrasiyi yetiştirecek Mekteb-i Hukuk’un 1880’de “İslâmci padişah” II. Abdülhamid devrinde kurulması kaderin cilvesidir.

Belki de medrese ve ulemânın tatili, kasdî bir tercih ve siyasadan ziyade şartların zorladığı tabii bir gelişmeydi. Zira birincisi, Osmanlı otoriteleri belki de sezgisel olarak biliyorlardı ki, dinde ilim özünde câmi-temelli, sivildir. Ve bu din, Batı’da olduğu gibi, ulemânın değil, Allah’ın koruması altındadır; asıl peygamber vârisi âlimler olarak veliler, devlet dışındaki sivil alanda irşâd vazifelerini her halükârda sürdüreceklidir. İmam-ı A’zam gibi peygamber varisi kadim âlimlerin temsil ettiği ilmin muhtariyeti, âlimin istiklali anlayışına göre devlet bir arızaydı ve bu arızî cihaz, meşrûiyet kaygısıyla ulemâyı sahiplendiği gibi bir gün yeni bir meşrûiyet kaygısıyla pekâlâ sırtından da atabilirdi. Ulemâ, bu hakikati unutmuş ve acı da olsa hatırlamıştı.

İkincisi, bu yüzden devlet için makul olan, elindeki sınırlı kaynakları medresenin reformu için harcamak yerine ihtiyaç duyduğu yeni personeli yetiştirecek yeni okullara sarf etmektir. Sultan, medreseleri ve dolayısıyla ulemâyı zevale terk edecek, mekteplerin ve dolayısıyla aydınların kıyımını ise göze alacaktı. O, bu okullardan yetişecek Genç Türkler veya İttihat Terakki diye bilinen seçkinlerin iktidarının altını oyacağını bilerek, bindiği dalı kesmeyi göze alarak devletin bekâsı uğruna bu okulları açtı.

99 II. Abdülhamid’in hal’ fetvâsında hal’ için “İmâmül-Müslimîn olan Zeyd, ba’z-ı mesâ’il-i mühimme-i şer’iyyeyi kütüb-i şer’iyyeden tayy ve ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi sun’ ve hark ve ihrâk...” gerekçesi öne sürülür. Bu fetvânın kendisine okunması üzerine Sultan, «Ben hangi kütüb-i şer’iyyeyi yakmışım? Hasbünallâh derim» diyerek iddianın şer’î kitapları yaktığı kısmını reddederken toplattığı kısmını zimnen kabul etmiş olmaktadır. Ayşe Osmanoğlu, a.g.e., s. 150.

100 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 71.

İçtimaî Meşrûiyetin Hamidî Restorasyonu: Pederden Halifeye

II. Abdülhamid, içtimaî meşrûiyetin faili ulemâyı safdışı bıraktıktan sonra ümmetin asıl kanaat önderi olarak Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî ve Muhammed Zâfir Medenî gibi şeyhler ile vatansever Namık Kemal ve Ahmed Midhat gibi aydınlar sayesinde dört yolla içtimaî meşrûiyeti restorasyona yöneldi.

1. Patrimonyalizm: Halkın pederi imajının tahkimi
2. İmamet: Ümmetin tabîi, meşrû otoritesi olarak hilafetin tahkimi
3. Sünnet: Ümmetin birleştiği doğru inanç çerçevesi olarak ehl-i sünnet itikadının tahkimi
4. Cemaat: Ümmetin dayandığı orijinal ümmet olarak Arapların sembolleştirilmesi

II. Abdülhamid'in Arnavutluk bölgelerinin "tevhid-i idare" (otonomi) adıyla tek müstakil bir bölgeye dönüştürülmesi projesiyle ilgili şayialara karşı Arnavutları uyarmak için yazdığı siyasî muhtıradan patrimonyal ve İslâmî meşrûiyeti vurgular.¹⁰¹ Tahsin Paşa'nın da belirttiği gibi, Abdülhamid'in Arnavutların şecaat ve sadakatleri hakkında kuvvetli kanaati, onlara yüksek itimadı vardı; Sultan'ın Balkan siyaseti, Arnavutlara itimadına dayanıyordu.¹⁰² Rumeli'de Arnavutlar, Abdülhamid siyasetinin bir istihkâmı gibi telakki olunurdu. Arnavutluk'a "Osmanlı Rumeli'sinin direği" yâhut "Devlet-i Osmâniye'nin belkemiği" denirdi.¹⁰³

"Ey hüsni-haliyle, niyetiyle, hamiyetiyle, gayret, şecaat ve kuvvetiyle üstün ve meşhur olan Arnavutluk ahâlisini!" diye hitap eden Sultan'a göre tevhid-i idare, yabancıların ülkeleri bölmek ve yutmak için tasarladıkları kötü niyetli bir projeydi. Bu bozuk fikir, Kırımlıları Osmanlı, Dağıstanlıları da tâbi' oldukları devletten ayırarak yabancılar tarafından yutulacak lokma haline getirdi. Bir çobanın riayet ve himayesi altındaki sürüden ayrılan koyunlar, elbette kurtlara yem olur. Sultan, "Osmanlı, pek çok kan dökerek aldığı bu vilayetlerin yabancıların eline geçmesine nasıl göz yumabilir?" diye sorduktan sonra nida eder:

"Haiz olduğum hilafet-i kübrâ münasebetiyle, hepinizin de pederi bulunduğum, rahat ve huzurunuz her hangi bir zarar ve noksanlık gelmemesi için uykumu, rahatımı ve nefsimi hoş gelen şeylerin tamamını terk ettiğim teslim olunan hakikatlerdendir. Hal böyleyken, evlâdımın bir kısmı olan Arnavutları babalık şefkatimden nasıl uzaklaştırabilirim?"

Böylece müslim ve gayr-i müslim unsurlardan mürekkep heterojen Arnavut halkına karşı yatay ve dikey diyebileceğimiz, hem patrimonyal babalık, hem İslâmî halifelik otoritesini vurgular.

101 Sultan İkinci Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, C. I, s. 125-127.

102 Tahsin Paşa, a.g.e, s. 25.

103 Aksun, a.g.e, s. 200.

Sultan, “devlet/mülk” ayırımına tekabül eden “islâh/ihyâ” formülünü modernleşme sürecine uyarlayarak modernleşme ile birlikte onu dengeleyecek ve kaçınılmaz olarak bir şekilde İslâm’ı ideolojileştirecek meşrûlaştırma hareketini elele yürüttü: Devlet=politik toplumda islâh, mülk=sivil toplumda ihyâ. Geleneksel İslâmî terminolojide islâh, bid’at denen sünnete aykırı yenilikleri gidermek demektir. Oysa Osmanlı XIX. asrında islâh, “düşmana kendi silahlarıyla karşı koyma” mânâsına gelen klasik misilleme düsturunca, Batı’dan gelen tehdit edici yenilikleri dengeleyecek, *bid’at-ı seyîye* olarak modernleşmeye karşı *bid’at-ı hasene* sayılan yeniliklerin icrâsı mânâsını kazandı.¹⁰⁴ Devlette islâh, *Mecelle* projesinde tecessüm eden Cevdet tarafından temsil edilen politik muhafazakâr aktivizmin ürünüydü. Asırlardır *el-Mültekâ* (İbrahim Halebî) gibi eserlerde geleneksel formatıyla uygulanan fıkıh, modernleşen devlette hâkimiyetini sürdürmesi umidiyle *Mecelle* ile mevzuat kisvesine büründürüldü.

Buna karşılık milletin yaşadığı sivil alanda ihyâ, ehl-i sünnet ve cemaat tabirindeki sünnet ve cemaate vurgu şeklinde iki türlü yapıldı. Burada sünnetin ihyâsı da ilmî ve amelî olarak iki boyutta ele alınabilirdi. Geleneksel olarak ilmihâller, dini sünnet olarak anlatan popüler İslâmî kılavuzlar olarak görülebilirdi. İslâm’a göre din, Rasûl-i Ekrem ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâmın sünnetinde mütecessim ve meknûzdu. İmam Birgivi’nin *Risâle-i Birgivi* adlı ilmihâlinin 1803 yılında matbaada ilk basılan eser olması, bu bakımdan mânâlidir. Bilahare 1842 yılında *Mızraklı İlmihâl* adıyla bilinen diğer bir klasik ilmihâl *Miftâhu’l-Cenne* basılacaktır. Oflu Mehmed Emin Efendi’nin *Risâle-i Birgivi*’nin izinde giden *Necâtü’l-Mü’minîn: Namazı ve Zekâtı ve Orucu Beyânı Hakkında Necâtü’l-Mü’minîn Risâlesidir* adlı ilmihâl de bu sıralarda yayınlanır. Gazâlî’den Nâblusî’ye Sünnî İslâm’ın klasiklerinin bu devirde Arapça asılları veya Türkçe tercümeleriyle yayınlanması tesadüf değildi.

Osmanlı reform asrında sivil alanda sünnetin ihyâsının amelî boyutu ise halkı sünnete sarılmaya zorlama olarak kendini gösterir. Modernleşmeden dolayı meşrûiyet krizinin krizi” başladığı Nizam-ı Cedid devrinden itibaren padişah, bir taraftan muhtemel dinden uzaklaşma ithamlarını önlemek, diğer taraftan İslâm’ın içtimaî kaynaşmayı sağlayan moral gücünden yararlanmak için câmilerde cemaatle kılınmasını, Ramazan orucunun tutulmasını emir, bunlara uymayanlara ceza gibi uygulamalara gidiyordu.¹⁰⁵ Bu tür uygulamalar, II. Abdülhamid devrinde daha da arttı.

104 Kemal Haşim Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity State Faith and Community in the Late Ottoman State*. Oxford University Press, Oxford 2001, s. 187-188; Selim Deringil, “The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808-1908”, *Comparative Studies in Society and History* vol. 35/1 (January 1993), s. 27.

105 Enver Ziya Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayûnları-Nizam-ı Cedid 1789-1807*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1946, s. 127; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII: Birinci Meşrûiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 198.

Devr-i Hamîdî'de "ehl-i sünnet ve cemaat" tabirindeki sünnete vurgudan sonra cemaate vurguya baktığımızda II. Abdülhamid'in meşrûiyet siyasetinin ana ayaklarından biri olan İslâmcılığa geliriz. İslâmcılığın mânâsı, sünnet/cemaat ile devlet/ulus ayırımlarına göre değişir. Burada *cemaat* ile *ulus* arasında tekabül açıkken *sünnet* ile *devlet* arasındaki münasebet muğlak görünür. *Sünnet*, aslında *şeriat*, *şeriat* ise *İslâm* mânâsına gelir.¹⁰⁶ Dolayısıyla *şeriatçılık*=İslâmcılık, emperyal devletlerden ulusal devletlere dönüşüm sürecinde önce ulus-kurucu, sonra devlet-kurucu bir ideoloji olarak işlemiştir.

Tanzimat devrinde proto-milliyetçilik (ön-milliyetçilik) olarak Osmanlıcılıktan İslâmcılığa, Osmanlıcılık milliyetçilikten İslâmcı milliyetçiliğe doğru ulus-kurma sürecinin üç merhalesi ayırt edilebilir:

1. Tanzimat-1839: Osmanlı vatanseverliği
2. Islahat-1856: Osmanlı milliyetçiliği
3. Berlin Kongresi-1878: Osmanlı-İslâm milliyetçiliği

Heterojen Osmanlı tebaasını bir arada tutacak bir bağ olarak Osmanlı vatanseverliğini öngören İttihâd-ı 'Anâsır=Osmanlılık, Tanzimat'ın ilk proto-milliyetçilik (ön-milliyetçilik) ideolojisiydi. Geleneksel olarak Dâru'l-İslâm=Osmanlı'da tebaiyet, "eşit fakat ayrı" denen bir tefrîk-i cins ü mezhebe (etnik ve dinî ayırıma) dayanıyordu. II. Mahmud, "*Ben tebaanın Müslümanını câmide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim; aralarında başka gûnâ bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki mahabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakîki evlâdımdır*" sözüyle "bilâ tefrîk-i cins", yani dinî-hukukî hiyerarşi korunmakla birlikte ırk ayırımının kaldırıldığı bir Osmanlı vatanseverliğini ifade ediyordu. Namık Kemal, Tanzimat Fermanı'nda ifadesini bulan bu Osmanlıcılığı "Vatan sevgisi imandandır" mânâsına gelen "Hubbü'l-vatani mine'l-îmâni" hadisiyle temellendirmişti. Tanzimat Fermanı'ndaki şu ifadeler aslında geleneksel dinî-hukukî hiyerarşinin korunduğunu ifade ediyordu: "...tebe'a-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere cân ve ırz ve nâmus ve mâl maddelerinden hükm-i şerî iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyyet-i kâmile verilmiş..."¹⁰⁷

Düvel-i Muazzama'nın bunun modern vatandaşlık anlayışına uymadığı gerekçesiyle Osmanlı otoritelerine yaptıkları baskı sonucunda ilan edilen 1856 Islahat Fermanı ile "bilâ tefrîk-i cins ü mezheb" (etnik ve dinî ayırım yapmaksızın) Osmanlı tebaası arasında ırkî ve dinî-hukukî hiyerarşiyi tamamen kaldıran modern seküler vatandaşlığa geçildi. Artık Osmanlı tebaası "bilâ tefrîk-i cins ü mezheb", yani ırk ve din ayırımı yapılmaksızın eşit vatandaşlar kılınmıştı: "...ve mezheb ve lisân ve yâhûd cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebe'a-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın âhar sınıfdan aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'bîrât ve elfâz ve temyîzât-ı muharrerât-ı dîvâniyyeden ile'l-ebed mahv

106 Muhammed Hayr Ali Ferec, *Târîhu Mustalahi's-Sünneti ve Delâletühû*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 2012, s. 48, 72, 73.

107 Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i İslâhâtı: 1826-1882*. Ali Reşad (trc.), Kanaat Kütüphanesi, İstanbul h. 1328, s. 479, 481; Roderick Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*, Saqi, USA 1990, s. 116-119.

u izâle kılınması...” İlginç olan, Islahat Fermanı’nda ilk defa “vatandaşlık” kavramının kullanılmasıydı: “...revâbit-ı kalbiyye-i vatandaşı ile birbirine merbût olan ve nazar-ı ma’delet-eser-i müşfikânemde müsâvî bulunan kâffe-i sunûf-ı tebe’a-i şâhânemin her yüzden husûl-i temâmî-i se’âdet-i hâl ve mcmâlik-i şâhânemizin ma’mûriyyetini müstelzim olacak esbâb ve vesâ’ilin an-be-an ilerlemesi murâd-ı merhamet-i’tiyâd-ı mülükânem iktizâsından bulunduğuna binâ’en...”

Bununla İttihâd-ı Anâsır denen Osmanlıcılığın bir adım ilerisine, vatansızlıktan milliyetçiliğe geçileceği umuluyordu. Böylece Gülhane Fermanı’nın öngördüğü Osmanlı vatansızlığından eşit vatandaş kimliğinde temellenen Osmanlı milliyetçiliğine geçilecekti. Ancak mutlak eşitlik, “vahdet içinde kesreti” sağlamaya yönelik kadim hiyerarşik dünyagörüşüne mugayir modernizmin herkesi kandıran yanılgısıydı. Eşit vatandaşlıkla kimlikler hiyerarşisi eşitliğe yerini bırakmayacak, sadece kılık değiştirecekti.

1839 ile 1856 fermanları arasında gözden kaçırılan kritik bir nokta vardı. 1839 Fermanı’nda gayr-i müslim tebaanın ötekisi Müslümandı; gaye, hâkim müslim kimlik karşısındaki zimmî zilletinden kurtulmaktı. 1856 Fermanı ile gayr-i müslim tebaa, zimmî zilletinden kurtulmaya başlayınca ötekisi de değişti. Ötekisi, artık siyasî milliyetçiliklere dönüşecek dinî asabiyetler, Ortodoks, Katolik, Protestan gibi farklı mezheplerden dindaşlarıydı. Modern vatandaşlığın bütün dinî kimliklerle çeliştiğini gören Tanzimat paşaları, Islahat Fermanı ile gayr-i müslim tebaayı müslim hakimiyetinden kurtardıktan sonra kendi dinî cemaatlerinin otoritesinden kurtarmak için her gayr-i müslim cemaate has bir anayasa (*charter*) tanzimini öngören milletlerin reorganizasyonuna yöneldi.¹⁰⁸

Beklentiye göre dinî dogmatizm ve kilise otoritesi ne kadar azaltılabilirse, imparatorluğu Osmanlılık temelinde birleştirme şansı da o kadar artacaktı. Reorganizasyonun hedefi, istismarların kökünü kazımak, halk yönetimi ilkesini genişletmek ve azınlıkların Osmanlı devletine sadakatini arttırmaktı. Ancak Osmanlı sadakatini arttırma niyetinden kaynaklansa da reorganizasyonun milletler temelinde yapılması, zımnen Osmanlı halkları arasında adem-i tecanüsün teyidi, milletin ayrı niteliğinin tasdiki mânâsına geliyordu. Ruhban sınıfının gücü azaltılmış ve bir derece sekülerleşme getirilmiş olsa bile, Osmanlı halkları arasındaki dinî ayırım çizgileri silinmek yerine kalınlaşmıştı.¹⁰⁹ Cemaat-içi dinî-mezhebi kimliklerle hesaplaşma, artan seküler eğitim ve milliyetçi propagandanın da etkisiyle siyasî milliyetçiliklere dönüşmekte gecikmeyecekti.

Giderek yükselen Slav milliyetçiliği dalgasıyla Balkanlardaki Osmanlı varlığına bilkuvve son veren Rusya ile ‘93 (1877–78) harbini izleyen 1878 Berlin Antlaşması’nın Hristiyan tebaa lehindeki kararları, müslim/gayr-i müslim Osmanlı tebaası arasındaki gerginliği had safhaya çıkarmış, Balkanlar, patlamaya hazır bir bombaya dönmüştü. Batılı güçler, Osmanlı’dan Berlin Antlaşması’nda öngörülen reformların icrasını, Doğu Rumeli ve Makedonya için belirlenen yeni statünün tatbikini, küçük Balkan devletleri lehindeki sınır revizyonunun tahkikini istiyorlardı.¹¹⁰

108 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 449-462.

109 Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, s. 115, 132.

110 Aksun, a.g.e., s. 210.

Artık Osmanlılık fiilen çökmüş, İmparatorlukta Müslüman, Arapça konuşan nüfus oranı artmıştı. Devr-i Hamîdî'de İslâmcılık siyaseti, Avrupa'da neredeyse varlığı kalmayan Osmanlı Devleti'nin Asya'daki varlığını sürdürme, topraklarını koruma kaygısından doğmuştur. Nitekim Yeni Osmanlıların iyimserliğine karşılık Tunuslu Hayreddin Paşa, 1868 yılında yayınladığı *Akvemü'l-Mesâlik* adlı eserinde daha realist bir bakışla Osmanlılık projesinin ciddi risklerine dikkat çekmişti. Sonunda gerçeği gören Namık Kemal'in başını çektiği Yeni Osmanlılar da daha gerçekçi bir tutumla Sultan Abdülhamid ile birlikte İmparatorluğun Müslüman nüfusu arasında birliği öngören Osmanlı-İslâmcılığa, İttihâd-ı Anâsır'dan İttihâd-ı İslâm'a kaydılar.¹¹¹ Artık hedef, heterojen bir Osmanlı siyasî kimliği yerine homojen bir Müslüman siyasî kimlik geçirmekti. Osmanlı aydınlarının "İttihâd-ı İslâm" dediği bu emperyal İslâmcılık, aslında geleneksel Müslüman siyasî kimlik "*ümmîn*in (ümmete mensup)" daraltılarak tahkiminden ibaretti. İslâm'da "ehl-i sünnet ve cemaat" tabirindeki *sünnet* ve *cemaate* tekabül eden dinî-içtimaî ve siyasî kimliklerin kaynağı dinî topluluk olarak milletin tarikat (sünnet), siyasî topluluk olarak ümmetin ise şeriatla temellendiği söylenebilir.

İslâm'da siyasî topluluk olarak *ümme*t veya *cemaat*, müslim/millî ve gayr-i müslim/zimmî tebaaya şamilidi; ancak gayr-i müslim tebaanın tedricî ayrılışı sonucunda *ümmî*, Müslüman tebaaya inhisar edecekti. Müslim/millî ve gayr-i müslim/zimmî tebaa, Osmanlı'da Arap/Yunan'ın karşılığı sayılabildi. Bu durumda ümmetin inhisar ettiği Müslüman tebaa, Araplık demektir. Bilahare dinî topluluk olarak milletin temellendiği sünnetin tahkimine sıra gelecekti. Bu şekilde II. Abdülhamid devrinde Müslüman tebaa için geleneksel İslâmî yatay ve dikey özdeşleşme tarzları dönüştürülerek tahkim edildi. Birincisi, ehl-i sünnet inancının tahkimi, ikincisi, Arapların yüksek İslâm'ın sembolü haline getirilmesi.

Araplar dinî olarak İslâm ve Osmanlı dünyasında İslâm'ın sembolü olarak alınmıştır. Aslında İbni Haldun ve Kâtib Çelebi'nin de vurguladığı gibi, İslâm kültürü, daha çok Acem denen İranlılar ve Türkler sayesinde gelişmiştir. Ancak İbni Haldun'un da müşahede ettiği gibi Araplar, hem dinî topluluğun kuruluşunu sağlayan nesep asabiyetini taşıdıkları, hem de dinin kutsal kitabının indirildiği Arap dilini konuştuklarından dolayı Müslüman kültürün sembolü sayılmıştır. Mesela Namık Kemal'in İbni Haldun'un mantığıyla Fârâbî ve diğer Türk kökenli Müslüman âlimleri Arap sayması bu yüzdendir. İnanç ve dil bağı, Türkler ile Arapları birbirlerine sıkıca bağlamıştır. Türkler, Hz. Peygamber 'aleyhi's-salâtü ve's-selâmın da aynı soydan gelmesinden dolayı Arapları *kavm-i necîb* (temiz kavim), Arapçayı ise *lîsân-ı mübârek* (mübarek dil) olarak vasıflandırmıştır.¹¹² Hem dinin mukaddes kitabı Kur'ân başta olmak üzere şehir ve insan isimleri gibi ortak İslâmî kültürel sembollerin, siyasî unvanların, ezan ve ibadet dilinin Arapça olması, hem de ilmî üretimin Arapçada yapılmasından dolayı Araplarla Türkler bir "yüksek İslâm" anlayışında buluşmuşlardır.¹¹³

111 Tunuslu Hayreddin, *Akvemü'l-Mesâlik fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Memâlik*. Munsif İşnûfî (yay.), ed-Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1986, s. 144.

112 Namık Kemal, *Renan Müdâfa'ânâmesi*, İstanbul h. 1326, s. 38.

113 Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism: With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, Khayats, Beirut 1966, s. 10-18.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, MaârifVekâleti, İstanbul 1339.
- — , *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal (yay.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Abu-Manneh, Butrus, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, The ISIS Press, İstanbul 2001.
- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Nuran Yavuz (trc.), Kaynak İstanbul 1971.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, I-XII, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309.
- — , *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, I-II, Bedir, İstanbul 1969 [1331].
- — , *Ma'ruzât*, Yusuf Halaçoğlu (yay.), Çağrı, İstanbul 1980.
- — , *Tezâkir*, I-IV. Cavid Baysun (yay.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.
- Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Mücteba İlgürel (yay.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Rafizîlik ve Bektâşîlik: Onaltıncı Asırda Türkiye'de Rafizîlik ve Bektâşîliğe Dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Havidir*, İstanbul 1932.
- Aksun, Ziya Nur, *II. Abdülhamid Han, Ötüken*, İstanbul 2010.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim, İstanbul 2004.
- Altuntaş, Zeynep, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- — , “Sultan Abdülmecid Döneminde Trabzonlu Bir Şeyhülislam: Şatırzâde/Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, Şenol Saylan-Betül Saylan (yay.), I/65-79, Değişim, İstanbul 2016.
- Anscombe, Frederick E., “Islam and The Age of Ottoman Reform”, *Past & Present*, 208 (August 2010), s. 159-189.
- — , *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Cambridge University Press, New York 2014.
- Asılsoy, Abdülkerim, *Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.

- Bein, Amit, *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agent of Change and Guardians of Tradition*, Stanford University Press, Stanford 2011.
- Bell, Dean Phillip, *Jewish Identity in Early Modern Germany: Memory, Power and Community*, Ashgate, Aldershot 2007.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı, İstanbul 1978 [1964].
- Berki, Ali Himmet, *Vakıflar 1*, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1946.
- Beyatlı, Yahya Kemal, *Târih Musâhabeleri*, Kubbealtı, İstanbul 1991.
- Birinci, Ali, *Tarih Yolunda Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh, İstanbul 2001.
- Bozdağ, İsmet, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar, İstanbul 1985.
- Chambers, Richard L., "The Ottoman Ulema and the Tanzimat", *Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, Nikki R. Keddie (ed.), s. 33-46, University of California Press, Berkeley 1972.
- Cheema, G. Shabbir-Rondinelli, Dennis A. (eds.), *Decentralizing Governance Emerging Concepts and Practices*, Brookings Institution, Washington 2007.
- Cihan, Ahmet, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)*, Birey, İstanbul 2004.
- Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim, İstanbul 1994.
- —, *Bir Medeniyet Analizi: Türk Yanlısı İngilizlerin Osmanlı'ya Bakışı*, Ufuk, İstanbul 2002.
- Çetinsaya, Gökhan, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi*, s. 54-71, İletişim, İstanbul 2001.
- —, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi," *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 353-409.
- Danışman, Zuhuri-Gök, S., *Osmanlı Padişahları*, Zuhuri Danışman, İstanbul 1971.
- Danışmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V., Türkiye, İstanbul 1971.
- —, *Tarihî Hakikatler*, I-II, Tercüman, İstanbul 1979.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton 1963.
- —, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*, Saqi, USA 1990.
- Deringil, Selim, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II", *International Journal of Middle East Studies*, 23/3 (August 1991), s. 345-359.

- —, “The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808–1908”, *Comparative Studies in Society and History*, 35/1 (January 1993), s. 3–29.
- —, *Well-protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I.B. Tauris, London 1999.
- Donbay, Ali, *Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesindeki Makaleleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, *The Political Systems of Empires*, Free Press, New York 1963.
- Emil, Birol, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1979.
- Engelhardt, Ed., *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i İslâhâtı: 1826-1882*, Ali Reşad (trc.), Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1328.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti, 1856-1908*, Ötüken, İstanbul 1992.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maârif Tarihi*, I–V, Eser, İstanbul 1977.
- —, “İslâmiyet'in Hukûk-ı Beşere Hizmetleri”, *İslâmî Araştırmalar*, XIV/2 (2001), s. 316-336.
- Ferec, Muhammed Hayr Ali, *Târîhu Mustalahi's-Sünneti ve Delâletühû, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrût 2012.
- Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 1980.
- —, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton University Press, Princeton 1989.
- Fleischer, Cornell H, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton 1968.
- Gencer, Bedri, “Osmanlı Siyasi Felsefe ve Rejimi: Kuruluşun 700. Yıldönümü Müna-sebetiyle Bir İcmal”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2/4–5 (Şubat-Temmuz 2000), s. 103–154.
- —, *İslâm'da Modernleşme, 1839-1939*, Doğu Batı, Ankara 2017.
- Göçek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, New York 1996.
- Güldöşüren, Arzu, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

- Hanioğlu, Mehmet Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal, İstanbul 1981.
- —, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim, İstanbul, 1986.
- —, *Preparation for A Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York 2001.
- Hassan, Ümit, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1977.
- Heyd, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *The Modern Middle East*, Albert Hourani-Philip S. Khoury-Mary C. Wilson (eds.), s. 23-28, I. B. Tauris, London 1993.
- İbn Haldûn, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, I-III. I-II Pîrîzâde Mehmet Sâhib (trc.), III: Ahmed Cevdet (trc.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, I-IV, Dergâh, İstanbul 1982.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul 1996.
- —, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1800*, Phoenix, London 1997.
- Cezar, Mustafa, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, I-VI, İskit, İstanbul 1957.
- Kantarıcı, Şenol, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I-III, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz, İstanbul 1994.
- —, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Hilâfet Risâleleri*, I-VI, Klasik, İstanbul 2002-2014.
- —, "Turban and Fez: Ulema as Opposition", *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*, Elisabeth Özdalga (ed.), s 162-200, Routledge Curzon, London 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümâyûnları-Nizam-ı Cedid 1789-1807*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1946.
- —, *Osmanlı Tarihi VIII: Birinci Meşrûtiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal Haşim, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity State Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985.
- Keçecizâde İzzet Mollâ, *Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr*. Ömür Ceylan, Ozan Yılmaz (yay.), Sah-haflar Kitap Sarayı, İstanbul 2005.

- Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1955.
- Kılıç, Rüya, "Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşebendi İlişkinine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 17 (2006), s. 103-119.
- Kınalızâde Alî Çelebî, *Ahlâk-ı 'Alâî*. Mustafa Koç (yay.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2014.
- Kırmî-zâde Mehmed Neş'et, *Kırmî-zâde Mehmed Neş'et Efendi tarafından Sultan İkinci Abdülhamîd Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları*, Raşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz (yay.), Çamlıca, İstanbul 2006.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Musâhabe-i İçtimâiye: Mekteb-Medrese," *Tasvîr-i Efkâr*, 15 Mart 1913.
- Kushner, David, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1838-1918)", *Turcica* 19, 1987, s. 51-74.
- Lewis, Bernard, *The Middle East: A Brief History of the Last 2000 Years*, Scribner, New York 1996.
- Levy, Avigdor, "The Ottoman Ulema and the Military Reform of Sultan Mahmud II", *The Ulama in the Modern Muslim Nation-State*, Abubaker A. Bagader (ed.), s. 29-53, MYMOM, Kuala Lumpur 1983.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1326-1327/1908-1909.
- Mahmud Nedim Paşa, *Âyine ve Hasbihâl*, Karabet Matbaası, İstanbul 1327.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim, İstanbul 1983.
- — —, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, SUNY Press, Albany 1989.
- — —, *Türk Modernleşmesi*, İletişim, İstanbul 1991.
- — —, "The Just and the Unjust", *Daedalus*, 120/3 (Summer 1991), s.113-129.
- — —, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim, İstanbul 1992.
- — —, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim, İstanbul 1995.
- — —, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim, İstanbul 1996.
- — —, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, İletişim, İstanbul 2008.
- MEB (1940-1988) *İslam Ansiklopedisi*, I-XX. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Muallim Nâcî, *Lügat-ı Nâcî*, Asır Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1308 [1891].

- Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, I-IV, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327.
- Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi: el-Okyânâsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-VI, Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi (yay.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2013.
- —, *Âsım Efendi Tarihi, I-II*. Ziya Yılmaz (yay.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015.
- Namık Kemal, *Renan Müdâfa'anâmesi*, İstanbul 1326.
- —, *Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye*, İstanbul 1327.
- —, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*. Bütün Makaleleri 1. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara (yay.), Dergâh, İstanbul 2005.
- Napoléon, *The Mind of Napoléon: A Selection from His Written and Spoken Words*, J. Christopher Herold (ed. and trs.), Columbia UP, New York 1961.
- Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasal Anlamı, Tarih Vakfı*, İstanbul 1999.
- Norton, Claire (ed.), *Conversion and Islam in the Early Modern Mediterranean: The Lure of the Other*, Routledge, Abingdon 2017.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.
- Oğuz, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Devlet Adamı Kıtlığı (Kaht-ı Rical) Hakkında II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Rapor," *Türklük Bilimi Araştırmaları* 24 (Güz), 2008, s. 99-134.
- Oğuz, Ahmet, "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi," *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 2/2, (2013), s. 109-120.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, Selçuk, İstanbul 1984.
- Osmanoğlu, Şadiye, *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*, Timaş, İstanbul 2009.
- Ökte, Zekâi, *Osmanlı Arşivi: Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989.
- Özdalga, Elisabeth (ed.), *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, Routledge Curzon, London 2005.
- Özkul, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulemâ*, Bir Harf, İstanbul 2005.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I-III, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993.
- —, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, I-XIX, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

- Peters, Rudolph, "Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire: A Nineteenth Century Pious Text on Steamships, Factories and the Telegraph", *Die Welt des Islams*, 26/1/4 (1986), s. 76-105.
- Saîd Paşa, *Saîd Paşa'nın Hâtîrâtı*, I-III, Sabah Matbaası, Dersaâdet 1328.
- Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, Dergâh, İstanbul 1975.
- Sultan İkinci Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, I-II. Atilla Çetin (yay.), Çamlıca, İstanbul 2011.
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*. Ziya Yılmaz (yay.), Çamlıca, İstanbul 2008.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hâtıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.
- Tekin, Yusuf, II. Abdülhamit'ten Cumhuriyet'e Miras: Bir Ulus Yaratma Projesi, Gök-kubbe, İstanbul 2009.
- Tunuslu, Hayreddin, *Akve mü'l-Mesâlik fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Memâlik*, Munsif İşnûfi (yay.), ed-Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1986 [1868].
- Turan, İlter, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 29, Sayı 1-4 (1969), s. 171-191.
- Weismann, Itzhak-Zachs, Fruma (eds.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, I. B. Tauris, London 2005.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlik: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap, İstanbul 2005.
- Yıldız, Hakkı Dursun (yay.), *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim, İstanbul 2008.
- Zeine, Zeine N., *The Emergence of Arab Nationalism: With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, Khayats, Beirut 1966.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN
KAMUSAL ALANDA GÖRÜNÜRLÜĞÜ

Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL

Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN KAMUSAL ALANDA GÖRÜNÜRLÜĞÜ

Fatmagül DEMİREL¹

Sultan II. Abdülhamid saraydan çıkmayan bir padişah olarak toplumsal hafızada iz bırakmış olsa da, iktidarı döneminde toplumun gündelik hayatına “görünmeden görünür” olarak sürekli nüfuz etmiş ve her yerde varlığını hissettirmiştir.² Osmanlı kamusal alanı padişahın şahsında ve sarayı merkeze alan uygulamalar ile biçimlendirilirken³ pek çok unsur onun görünür olmasını sağlamıştır. Bunlar içinde en etkin olanlarını törenler, basın, kamu yatırımları ve hayır işleri olarak sıraladığımızda hepsinin birbiri ile bağlantılı ve iç içe geçtiği görülür. Bu çalışmada, önce II. Abdülhamid'in iktidarda olduğu yıllarda kamusal alanda nasıl görüldüğü ve onu görünür kılan unsurların neler olduğu açıklanacaktır. Daha sonra tahtan indirilmesiyle yaşanan süreçte onu görünür hale getiren/kılan unsurların nasıl değiştiğine yer verilecektir.

II. Abdülhamid'in kamusal alanda görünür olmasını sağlayan törenler arasında en etkili olanlar Cuma Selamlığı, cülûs ve doğum yıldönümü kutlamalarıdır. Bu törenler içinde Abdülhamid, Cuma Selamlığı'nda fiziki olarak halkın içinde bulunmuştur. Her yıl düzenli olarak yapılan cülûs ve doğum yıldönümü kutlamalarında halkın içinde yer almamış olmasına rağmen, onun varlığı imparatorluğun en uzak vilayetlerinde dahi hissedilmiştir.⁴ Cuma Selamlığı, Osmanlı padişahlarının her hafta cuma namazını kılmak üzere camiye gidişleri ve dönüşleri sırasında yapılan törendir. Cuma Selamlığı'nın dinî yönü öne çıkmasına rağmen, padişahın halkın içinde olması onların istek ve şikâyetlerini alması açısından çok daha farklı anlamlar taşımaktaydı. Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda ikamet etmeye başladıktan sonra, 1886 yılında sarayının çok yakınında Hamidiye Camii'ni yaptırmış ve düzenli olarak Cuma Selamlığı töreni de burada yapılmıştır. Bu tarihe kadar II. Abdülhamid cuma namazını Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii, Dolmabahçe Camii, Beşiktaş Şazeli Dergâhı, Teşvikiye Camii, Ortaköy Büyük Mecidiye Camii gibi civardaki camilerde kılmıştır.⁵

1 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

2 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve ideoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 29.

3 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 43-44.

4 Osmanlı Devletinde yapılan törenler hakkında bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999; Fatmagül Demirel, “Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü Kutlamalarına Bir Örnek”, *İlmi Araştırmalar*, 11 (2001); Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004; Dündar Ali Kılıç, *İmparatorluk Seramonisi: Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004; Nigar Ayyıldız, *II. Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

5 Mehmet İpşirli, “Sultan II. Abdülhamid'in Merasimleri”, *II. Abdülhamid*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010, s. 138-140.

II. Abdülhamid Cuma Selamlığı'na ayrı bir önem vermiş, oldukça etkileyici ve gösterişli törenler yapılmıştır. Her cuma töreni izlemek isteyenler Yıldız Hamidiye Camii'nin etrafını doldurmakta, sarayın konukları da özel bir platformdan töreni seyrederek padişahı selamlamaktaydı.⁶ Cuma Selamlığı'na birkaç tabur piyade, bir iki alay süvari ve iki batarya topçu birliğiyle katılan askerler gerek kıyafetleri gerekse silahları ile tören alanında etkileyici bir manzara oluşturmaktaydı. Namazdan sonra askerî geçit töreni de icra edilirdi.⁷ Cuma Selamlığı bu yönüyle devletin askerî gücünün sergilendiği bir gövde gösterisine dönüşürdü.⁸ Tören sırasında halkın şikâyet ve isteklerini içeren arzuhaller toplanır ve halka sadaka da dağıtılırdı. Her cuma sadaka verme âdeti Yıldız çevresine münhasır kalmayıp, İstanbul'un belirlenen bir semtinde de padişah adına yirmi bir adet kurban kesilerek ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı. Genellikle bu tür sadakanın dağıtıldığı mekânların bir tekke veya medrese olmasına dikkat edilirdi. Yoksul halka törensel bir havada dağıtılan sadakalar, dualar ve "Padişahım Çok Yaşa" tezahüratı eşliğinde yapılırdı. Ertesi gün yayınlanan gazeteler hem Cuma Selamlığı'ndan hem de sadaka-ı seniyyeden bahsederek hedef kitleyi genişletirdi.⁹

II. Abdülhamid'in kendisini halka gösterdiği başka bir tören ise, her yıl Ramazan ayında tekrarlanan Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet ziyaretiydi.¹⁰ Yıldız Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na alayla gidilen bu ziyarette, sahil yolu takip edildiğinde Galata Köprüsü üzerinden Topkapı Sarayı'na kırk beş dakikada ulaşılmaktaydı. Tabii ki padişahın geçtiği güzergâh boyunca halk, askerler ve mektep öğrencileri sıralanarak tezahüratlarıyla padişahı selamlamaktaydılar. Sultan Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında bu ziyaret sonrası iftara kadar Topkapı Sarayı'nda kalır, iftardan sonra fener alayıyla Yıldız'a dönerdi. Yollarda saf tutan askerlere iftar vakti yemek verilmesinin yanı sıra çeşitli hediyeler de tevzi edilirdi. Yıldız'a geldiğinde ise kurbanlar kesilir ve etleri dağıtılırdı.¹¹ Dolayısıyla Abdülhamid her hafta Cuma Selamlığı'nda ve her yıl Hırka-i Saadet ziyaretine giderken geçtiği güzergâh üzerinde toplanan halkın arasında bizzat görünmekteydi.

II. Abdülhamid'in kamusal alanda görünmeden görünür olduğu iki tören ise her yıl yapılan cülûs ve doğum yıldönümü kutlamalarıydı. Her iki kutlama sarayda devlet ricalinin, yabancı sefirlerin tebrikleriyle ve verilen ziyafetlerle gerçekleştirilmesine rağmen etkisi çok daha geniş kitlelere ulaşmaktaydı. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu hatıratında saraydaki doğum yıldönümü kutlamalarını şöyle anlatmaktadır:

6 Deringil, a.g.e., s. 33-34

7 Örikağasızâde Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, haz. Ali Adem Yörük, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 194-197.

8 Karateke, a.g.e., s. 106-108.

9 Özbek, a.g.e., s. 132-133

10 Deringil, a.g.e., s. 35.

11 Karateke, a.g.e., s. 198-199.

“Doğum günlerinde babam erkenden Büyük Mabeyin-i Hümayun’a çıkar akşama kadar gelen vekiller vezirler ve paşaları ve yabancı sefirlerin tebriklerini kabul ederdi. Ancak akşama doğru hareme gelip, kendi ailesinin ve sultanların tebriklerini kabul etmeye vakit bulabilirdi. Hepimiz uzun etekli güzel tuvaletlerimizi giyer bütün nişanlarımızı takar, büyük salona gidip padişaha tebriklerimizi arz ederdik. Sarayın bahçesinde dairelerimizin önü fener ve bayraklarla donatılır, kapıların üzerine “Padişahım Çok Yaşa” levhalarını asardık. Aramızda o gece için zarif eğlenceler tertip eder, birbirimizi davet eder ziyafetler verirdik. Sarayın bütün kalfaları en güzel elbiselerini giyerler müzik ve neşe içinde geç vakitlere kadar eğlenirdik”¹²

Peki, kamusal alanda cülûs ve doğum yıldönümü kutlamaları nasıl yapılmaktaydı? Dönemin gazeteleri ayrıntılı olarak kutlamaların nasıl yapıldığı hakkında bilgi verirken,¹³ taşradaki mülkî idareciler de buldukları yerde törenin nasıl icra edildiğini merkeze resmî yazılarıyla bildirmektedir.¹⁴ Ülke genelinde cülûs ve doğum yıldönümü kutlamaları her yıl benzer etkinliklerle gerçekleşirdi. Resmî dairelerin süslenmesi, öğle vakti bir nöbet top atışı,¹⁵ hükümet konaklarında yapılan tebrik merasimleri, padişahın saltanatının daim ve ömrünün uzun olması yolunda yapılan dualar, atılan toplar, askerî geçit törenleri, devlet görevlilerinin konaklarını ve halkın evlerini süslemeleri, “Padişahım Çok Yaşa” levhalarının asılması bu törenlerin vazgeçilmez ritüelleri ve Abdülhamid’i sürekli hatırlatan unsurları olmuştu. Vilayetlerden ve yabancı ülkelerdeki elçiliklerden gelen telgraflar buldukları yerde kutlamaların nasıl yapıldığını bildirirken, gazeteler günlerce kutlamalardan bahsetmekteydi.¹⁶ Halk arasında bayram olarak görülen bu özel günlerde bol bol nişan, rütbe, madalya dağıtılır, sürgün, mahkûmiyet ve vergi borcu olanların cezaları da affedilirdi.¹⁷ Özellikle cülûs ve doğum yıldönümü kutlamalarına denk getirilen ve kamuoyunda etkili olan uygulama ise cezaların üçte ikisini tamamlayan mahkûmlara getirilen kısmi aflardı. Bu tür aflar dinî bayramlar ve gecelerde de çıkarılırdı. Fakat siyasî, suikast ve tecavüz gibi suçlar af kapsamı dışında bırakılmaktaydı.¹⁸ Af kapsamına girenlerin serbest bırakılması hükümet konağının önünde, kamusal bir alanda törenle gerçekleşmekteydi. Mülkî amirin nasihat niteliğindeki konuşmasından sonra mahkûmlar, üç defa “Padişahım Çok Yaşa” duasıyla özgürlüklerine kavuşmaktaydı.¹⁹

12 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1994, s. 82-83.

13 Cülûs kutlamaları için bkz. *Tarık*, nr. 1331, 31 Ağustos 1887, s. 1-4; *Tarık*, nr. 1332, 1 Eylül 1887, s. 1-4.

14 BOA., DH.MKT., nr. 1200/36.

15 BOA., DH.MKT., nr. 1538/19.

16 *Tarık*, nr. 1331, 31 Ağustos 1887, s. 1-4; *Tarık*, nr. 1332, 1 Eylül 1887, s. 1-4; Demirel, “Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü”, s. 67-72., Karateke, a.g.e., s. 40-45.

17 Karateke, a.g.e., s. 44-45.

18 Demirel, “Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü”, s. 70

19 Fatmagül Demirel, “Kastamonu Hapishanesi”, *Üsküdar’a Kadar Kastamonu*, hazırlayan Lütfi Seymen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 303.

Kuşkusuz yukarıda ifade edilen bu tür törenler aracılığıyla iktidar sahipleri hem toplum nezdinde kendilerini içselleştirmekte hem de meşruiyetlerini sağlamlaştırmaktaydı.²⁰ Dolayısıyla önceki padişahlar ile mukayese edildiğinde II. Abdülhamid'in cülûs ve doğum yıldönümü kutlamalarıyla kamusal alana daha çok nüfuz ettiğini söyleyebiliriz. Kutlamaların kamusallaşmasında basın etkin bir rol üstlenerek geniş kitlelere ulaşmasını sağlarken,²¹ kamu binalarının temel atma veya açılış töreni de kutlamaların parçası haline gelmiştir.²² Cülûs veya doğum yıldönümüne denk getirilerek açılış yapılan kamu binasına "Hamidiye" ismi verilmesi²³ törenin veya binanın fotoğraflarının merkeze gönderilmesi,²⁴ dönemin sık rastlanan uygulamasıydı. Kamu binalarının açılış veya temel atma törenlerine halkın katılımı ve bunların basında da yer aldığı dikkate alınırca, basın Sultan Abdülhamid'in iktidarını tanımlamada ve hedeflerini anlatmada kullandığı en etkin araçlardan biri olmuştur.²⁵ Özellikle kamu binalarının açılış töreninde coşkulu bir şekilde halkın karşısına çıkan devlet ricali "Padişahım Çok Yaşa" avazeleri arasında yaptıkları konuşmalarda padişaha olan sadakati, yapılan yatırımları ve yapılacakları kamuoyuna iletme fırsatı bulurdu. Örneğin, 3 Kasım 1890 tarihinde Sirkeci gar binasının açılış sırasında Anadolu'da yapımı devam eden demiryolu hattının Bağdat'a kadar uzanacağına müjdesi verilmiş, bu hat ile Hindistan ile bağlantı kurulacağına da vurgu yapılmıştır.²⁶

Sultan II. Abdülhamid döneminde inşa edilen okul, hastane, istasyon binası, hükümet konağı, çeşme, saat kulesi gibi yapıların sayıca fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu binalar modernleşen imparatorluğu simgeleyen yapılar olmasının yanı sıra, kamusal alanda II. Abdülhamid'i de hatırlatmaktadır.²⁷ II. Abdülhamid iktidarına damga vuran ve pek çok vilayette inşa edilen hükümet konakları ise devletin temsiliyeti açısından oldukça önemliydi. Taşradaki saraylar olarak görülen hükümet konakları, içinde adliye,

20 Karateke, a.g.e., s. 211-212.

21 Alev Erkmen, *Geç Osmanlı Dünyasında Mimarlık ve Hafıza: Arşiv, Jübile Âbide*, Ofset Yayınevi, İstanbul 2010, s. 112-115

22 İstanbul'da Ziraat Bankası binasının açılış padişahın doğum gününe denk getirilerek 5 Mart 1893 tarihinde açılmıştır. Bkz. BOA., İrade Hususi, nr. 9, 1310. Ş. 6, Darülaceze'nin açılış ise II. Abdülhamid'in doğum yıldönümüne getirilerek 31 Ocak 1896 tarihinde açılmıştır. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5210, 17 Şaban 1313; Erkmen, a.g.e., s. 112-115

23 Padişahın 1901 yılındaki cülûs kutlamasında Balıkesir'de Hamidiye caddesinde inşa edilen kütüphaneye "Hamidiye" ismi verilmiştir. Bkz. BOA., İ. DH., nr.1386/27/ 1319. Ca.3, Kosova vilayeti İştib kazasında açılış yapılan medreseye padişahın isminin verilmesi hakkında bkz. BOA., DH.MKT. nr. 2568/112

24 BOA., Y.A.HUS., nr. 390/113; BOA., Y.MTV., nr. 105/83; BOA., DH.MKT., nr. 1017/25

25 Karateke, a.g.e., s. 209-210.

26 II. Abdülhamid döneminde müze olarak açılan Çinili Köşk'ün açılış sırasında yapılan konuşma için bkz. Fatmağül Demirel, *Sultan II. Abdülhamid'in Mirası: İstanbul'da Kamu Binaları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2011, s. 66. Sirkeci garının açılış töreni konuşması için bkz. Demirel, a.g.e., s. 45-47, Karateke, a.g.e., s. 209-212.

27 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 402-403.

defterdarlık, nüfus gibi pek çok resmî daireyi barındırmasından dolayı halkın sürekli girip çıktığı binalardı.²⁸ Bu yapıların devletin gücünü, padişahın siyasi ve idarî iktidarını temsil etmesinden ötürü diğer kamu binaları gibi devletin şan ve şerefine yakışır bir şekilde inşa edilmesine özen gösterilmiştir. Aynı zamanda resmî törenlerin gerçekleştirildiği hükümet konaklarının önü halk ile devlet ricalinin bir araya geldiği kamusal alanlar haline gelmiştir.²⁹

II. Abdülhamid dönemi icraatları arasında eğitim alanında yapılan yatırımlar kuşkusuz ilk sırayı almaktadır. Okul binalarında yer alan “Padişahım Çok Yaşa” levhası, tuğra ve okulun kuruluşunda padişahın inayetini anlatan kitabeler öğrencilere her zaman Abdülhamid’i hatırlatmaktaydı.³⁰ Her eğitim yılının sonunda halkın ve devlet görevlilerinin katılımıyla bir ödül töreni düzenlenirdi. Padişaha yapılan dualarla gerçekleşen bu törenler hem İstanbul gazetelerinde hem de vilayet gazetelerinde padişahın maarif perverliği öne çıkarılarak verilirirdi.³¹ Bu noktada, dönemin basını Abdülhamid’in görünürlüğünü ve etki alanını genişletmesi açısından kullanılan en etkin kamuoyu oluşturma aracı olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid tahtan indirildikten sonra Selanik’te geçirdiği sürgün günlerinde şahsı ve dönemindeki icraatları olumsuz haber ve yorumlarla gazetelerde yer almaya başlayacaktır. Bu tür yayınlar genellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin görüşlerini temsil eden gazeteler tarafından yapılmıştır. İktidarın yeni aktörleri, yeni padişah Sultan Reşad’ı kamuoyu nezdinde meşrulaştırmaya çalışırken, Abdülhamid algısını silmeye gayret etmişlerdir. II. Abdülhamid’in aksine Sultan Reşad saltanatı süresince halkın içinde olan meşrutiyet padişahı olarak kamuoyuna tanıtılacaktır. Sultan Reşad’ın ilk cülüs yıldönümü İstanbul’da binlerce kişinin katılımıyla vatan şarkıları eşliğinde şenlikler yapılarak kutlanır. Tanin gazetesi yazarı Babanzâde İsmail Hakkı, Sultan Reşad’ın cülüs yıldönümü kutlamalarını anlattığı yazısında, Abdülhamid döneminde halkın gönülsüz bir şekilde kutlamalara katıldığına vurgu yaparak “...kendini gizleyen milletle temas halinde bulunmaktan çekinen bir padişaha muhabbet ya ismarlamadır veya kırbaç ve para tesiriyle hasıl olur...” sözleriyle muhabbet ve sevginin karşılıklı olduğunu halkın samimi duygularla Sultan Reşad’ın cülüs yıldönümünü kutlamalarına katıldığını anlatır.³²

28 İber Ortaylı, “Söyleşi: Osmanlı’da Bugüne Hükümet Konakları”, yöneten Güven Birkan, *Mimarlık*, 5 (1984) s. 5-6; Hakan Kaynar, “Siyasal iktidar ve Şehir”, *Kebikeç*, 10 (2000), s. 149. Tanzimat sonrasında yapılan hükümet konakları için ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

29 Avcı, a.g.e., s. 240-241.

30 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 176.

31 *Malûmat*, nr. 174, 26 Temmuz 1900, s. 1; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 319.

32 *Tanin*, nr. 593, 27 Nisan 1910, s. 1; *Tanin*, nr. 594, 28 Nisan 1910, s. 1; *Tanin*, nr. 595, 29 Nisan 1910, s. 3.

Yeni döneme damgasını vuran yeni bayram ise “Hürriyet” ve “Meşrutiyet” düşünceleriyle kurgulanan Hürriyet Bayramı’dır.³³ Artık gazeteler her yıl gerçekleşen Hürriyet Bayramı kutlamalarının nasıl coşkulu bir şekilde icra edildiğine detaylı bir şekilde yer verecektir.³⁴ Fakat ilk yıllardaki kutlamaların coşkusu ve gazetelerde bayrama ayrılan sütunlar, art arda patlak veren savaşların etkisiyle azalacaktır.³⁵ Kamusal alanda oldukça gösterişli bir şekilde yapılan Hürriyet Bayramı kutlamaları ile II. Abdülhamid’in cülüs kutlamaları karşılaştırıldığında, iktidarın sahibi ve biçimi değişmiş olmasına rağmen, mevcut yıldönümü geleneğinin farklı isim ve yeni bir anlam yüklemesiyle devam ettiğini söyleyebiliriz.³⁶

II. Abdülhamid’in iktidarı süresince gazetelerde Cuma Selamlığı her hafta büyük başlıkla ve ilk sayfadan verilirken, Sultan Reşad’ın Cuma Selamlığı ikinci sayfa haberi olarak ve cuma namazını hangi camide kıldığına çok kısa değinilerek anlatılmıştır.³⁷ Sultan Reşad’ın gerek İstanbul içine gerekse İstanbul dışına yaptığı seyahatleri Abdülhamid’in saraydan çıkmadığına atfen gün gün ve oldukça detaylı bir şekilde basında yer alırdı.³⁸ Bu seyahatler eski idare ile yeni idare arasındaki farkın maddi bir alameti olarak kamuoyuna yansıtılıyordu. Eski idareyi hatırlatan II. Abdülhamid’in iktidarı olumsuz anlatımlarla öne çıkarılarak, meşrutiyet övgüsü yeni padişah üzerinden yapılmıştır. Örneğin, Sultan Reşad 1909 yılının Eylül ayında Bursa seyahatine çıktığında Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit [Yalçın] makalesinde, İstanbul halkının büyük bir sevgi ile padişahı uğurladığını bunun tarihî bir olay olduğunu ifade ederek, artık padişahın ismini işitince milletin gözünün önünde din ve vatani mahv ve izmihlâle götüren kan dökücü bir müstebidin canlanmadığından bahseder.³⁹ Abdülhamid’in şahsına yönelik olumsuz yorumlar yapılırken, halkın ve askerlerin Sultan Reşad’ı derin bir muhabbetle sevdiği gazete sütunlarına sık sık yansır.⁴⁰

33 Erkmen, a.g.e., s. 242-243.

34 23 Temmuz 1909 tarihinden itibaren kutlanmaya başlanan Hürriyet Bayramı kutlamaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Sanem Yamak, “Meşrutiyet’in Bayramı: 10 Temmuz İd-i Millisi”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (Mart 2008), s. 323-341; Filiz Çolak, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hürriyet Bayramı*, Çizgi Kitapevi, Konya 2013.

35 Çolak, a.g.e., s. 40-42.

36 Erkmen, a.g.e., s. 242-243.

37 *Tasvir-i Efkâr*, nr. 6, 5 Haziran 1909, s. 2

38 Sultan Mehmed Reşad’ın seyahatleri hakkında bkz. Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981; Mevlüt Çelebi, *Sultan Reşad’ın Rumeli Seyahati*, İzmir 1999; Fatmagül Demirel, “Sultan Mehmed Reşad’ın Edirne Seyahati”, *Uluslararası Edirne’nin Fethinin 650. Yıldönümü Sempozyum Bildiriler Kitabı*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2012, s. 341-348; Haluk Selvi, “Sultan V. Mehmed Reşad’ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, s. 925-946; Kemalettin Kuzucu, “Balkanlarda Son Osmanlı Padişahı: Sultan V. Mehmed Reşad’ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahati”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2017), s. 1-39.

39 *Tanin*, nr. 359, 1 Eylül 1909, s. 1.

40 Sultan Reşad’ın Bursa seyahati hazırlıkları yapılırken halkın ve askerlerin Sultan Reşad’ı derin bir muhabbetle sevdiği gazete sütunlarına da yansır. Padişahı Bursa’da selamlamak üzere bir tabur asker gönderileceği zaman hangi tabur gönderilirse diğeri mahzun olacağı düşünülerek, askerler arasında kura çekmek suretiyle bir askeri tabur hazırlanmıştır. Bkz. *Tanin*, nr. 362, 4 Eylül 1909, s. 2.

Abdülhamid'in Selanik'teki sürgün günleri İttihatçı basında alaycı bir üslupla yer alan bir diğer konu olmuştur. Örneğin, Tanin gazetesi Abdülhamid'in uğursuzluğu başlıklı haberinde, Edirne'den gazete idarehanesine gelen bir kişinin bölgede kuraklık yaşandığını ve ahalinin de bunu Abdülhamid'e bağladığını anlatmıştır. Abdülhamid trenle Selanik'e giderken sinekli mevkiine kadar uyumuş daha sonra uyanarak pencereden etrafı seyretmiş dolayısıyla onun seyrettiği yerlerde kuraklık baş göstermiştir.⁴¹ Yine bir başka haberde Abdülhamid'in Selanik'te sinir krizleri geçirdiği, zaman zaman yumruğunu masaya vurarak "lanet olsun" sözlerini sarf ettiği ve uykusuzluk çektiği için geceleri sabaha kadar odasında oturduğu anlatılmaktadır. Yine aynı haberde, Abdülhamid'in köşkteki kadınlara geleceği ile ilgili fal baktırdığı ve sakalını boyamadığı için sakalının bir tarafının beyaz diğer tarafının siyah olduğuna değinilir.⁴² Ayrıca Abdülhamid'in kanser olduğu⁴³ ressamlığa başladığı gibi haberler de basında yer almaktaydı.⁴⁴

Selanik ile ilgili bir haber verileceği zaman imalı bir şekilde Abdülhamid'e gönderme yapıyordu. Tanin gazetesinde çıkan haberde, Selanik'te yumurta büyüklüğünde yağın dolunun ardından şehirde meydana gelen hasar anlatıldıktan sonra haberin sonuna ünlem işaretiyle acaba korkanlar oldu mu yazılmıştı. Selanik o günlerin basınında Abdülhamid'i de hatırlatmaktadır.⁴⁵ Abdülhamid'in sürgün günlerinde yanında olan başkadın Sırrıcemal kalfanın ölümü de İstanbul gazetelerinde "Meğer Abdülhamid değilmiş" başlığıyla verilmiştir. Habere göre, Abdülhamid üzüntüsünden hüngür hüngür ağlamaktadır.⁴⁶

Kamusal alanda Abdülhamid'i hatırlatan kamu binalarına veya yerleşim yerlerine verilen "Hamidiye" adı da İttihat ve Terakki yönetiminde değişmeye başlar.⁴⁷ Abdülhamid tarafından İstanbul'da açılan ilk çocuk hastanesi Hamidiye Etfâl Hastanesi'nin ismi Osmanlı Etfâl Hastanesi olarak değiştirilmiştir.⁴⁸ Yine Abdülhamid'in girişimiyle açılan adeta şahsı ile özdeşleşmiş bir hayır kurumu olan Darülhayr-i Âli de⁴⁹ tahtan indirilmesinden sonra çıkarılan bir kanun ile kapatılır. Abdülhamid ile özdeşleşen ve onu hatırlatan pek çok kurum idarî düzenlemeye tabi tutulmuş, adeta hayır işleri ve sosyal yardım konularında Abdülhamid döneminin izlerini silme ve yeni bir sistem kurma çabasına girilmiştir.⁵⁰

41 *Tanin*, nr. 357, 30 Ağustos 1909, s. 2.

42 *Tanin* nr. 354, 27 Ağustos 1909, s. 3-4.

43 *Tanin*, nr. 353, 26 Ağustos 1909, s. 3.

44 *Tanin*, nr. 619, 23 Mayıs 1910, s. 4.

45 *Tanin*, nr. 618, 22 Mayıs 1910, s. 4.

46 *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 477, 20 Kanûn-ı sani 1911, s. 2.

47 Erkmen, a.g.e., s. 243-244, Kemalettin Kuzucu, *Kahramanı Yaratmak: İttihatçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 74-75.

48 Nuran Yıldırım, *Hamidiye Etfâl Hastanesi*, İstanbul 2010, s. 69.

49 Özbek, a.g.e., s. 237.

50 Özbek, a.g.e., s. 251-252.

Abdülhamid'in iktidar yıllarında buldukları yerdeki bir camiye, hastaneye, karakola veya bir köye "Hamidiye" adını vermek istediklerini bildiren yerel idarecilerin⁵¹ iktidar değişimiyle birlikte istekleri de değişir. Vilayetlerden gelen yazılar bu isimlerin değiştirilmesi yönündedir. Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e gönderdiği 3 Haziran 1909 tarihli yazı durumu özetler niteliktedir. Yazıda Hüdavendigâr vilayetinin her tarafında yer isimlerinin değişikliği yönünde genel bir meyil olduğu ancak bu değişikliklerin resmî işlemlerle yapılabileceği anlatılır. Dâhiliye Nezareti, bu tür işlemlerle vakit geçirilmemesi ve vilayetin kalkınması için neler yapılabileceği ile meşgul olunmasının daha uygun olacağını düşünmektedir.⁵² Her ne kadar Dâhiliye Nezareti böyle düşünse de pek çok vilayetten bu tür istekler gelmeye devam eder. Gelen yazılarda mülkî idareciler değişiklik gerekçesinde ahalinin taleplerini ön plana çıkarırken, aynı vilayet içinde çok sayıda "Hamidiye" isminin olmasının tapu, nüfus ve askerlik gibi pek çok bürokratik işlemde karışıklığa ve gecikmeye yol açtığı vurgulanır.⁵³ Yeni verilen isimler doğal olarak yeni iktidarı hatırlatacaktır. Örneğin, Antalya'da Girit muhacirlerinin yaşadığı "Hamidiye" mahallesinin adı "Osmaniye", yeni yapılan caminin adı Reşadiye ve mekteb-i iptidainin adı da "Meşrutiyet" olur.⁵⁴

Sultan Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a getirilmesinin ardından şahsına yönelik basında yer alan olumsuz haberler de azalacaktır. Zaten yaşanan Cihan Harbinin olumsuz koşulları basın gündemini değiştirmiştir. Vaktini Beylerbeyi Sarayı'nda harbin seyrini gazetelerden takip ederek geçiren Abdülhamid, doktoru Atıf Bey ile yaptığı söyleşilerinde savaşın gidişatı hakkında endişelerini sık sık dile getirir.⁵⁵ Sultan Abdülhamid, Beylerbeyi Sarayı'nda 10 Şubat 1918'de akciğerlerindeki ödem ve kalp yetmezliği sonucu vefat eder. Padişahlara mahsus düzenlenen cenaze törenine binlerce kişi gözyaşlarıyla katılır.⁵⁶ Abdülhamid ölümünden sonra da şahsı ve iktidar yılları en çok tartışılan Osmanlı padişahı olarak zihinlerde iz bırakmıştır.⁵⁷

II. Abdülhamid iktidarı, döneminde basını da etkin bir şekilde kullanarak en uzak vilayetlerde dahi görünmeden görünür olmuştur. Dönemin basını onun şahsını ve icra-

51 BOA., Y.PRK. UM., nr. 54/88; BOA., Y.PRK ASK., nr. 161/2; BOA., YA.HUS., nr. 315/67; BOA., YA.HUS., nr. 374/100.

52 BOA., DH.MKT., nr. 2841/85.

53 BOA., ŞD., nr. 1607/34; BOA., BEO., nr. 3753/281446; BOA., BEO., nr. 3894/291981; Kuzucu, a.g.e., s. 74-78.

54 BOA., BEO., nr. 3804/285227.

55 M. Metin Hülâgü (haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 40, 283; Georgeon, a.g.e., s. 500.

56 Georgeon, a.g.e., s. 502.

57 Sultan II. Abdülhamid algısının tarihsel süreçte içerisinde değişimi üzerine bkz. Gökhan Çetinsaya "II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s. 55-64; Nadir Özbek, "Modernite Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi ve Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*" 1 (2004), s. 71-90; Serkan Yazıcı, "Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılaşmanın Değişimi", *History Studies*, 6 (2014), s. 233-247.

atlarını sürekli hatırlatarak ve gündemde tutarak toplumda ortak bir hafıza oluşmasını sağlamıştır. Aynı dönemde Avrupa basını da II. Abdülhamid aleyhine bir kamuoyu oluşturma gayreti içine girmiştir.⁵⁸ Abdülhamid tahttan indirildikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamaları ve Cemiyet taraftarı gazeteler Abdülhamid'in şahsını ve dönemini aleyhte haber ve yorumlarla toplumsal hafızadan silme ve unutturma üzerine yayın yapmışlardır. Peki, kendisine karşı yapılan aleyhte yayınlara Abdülhamid'in bakışı nasıldı? Abdülhamid, Selanik'te ve Beylerbeyi Sarayı'nda yanında olan doktoru Atıf Hüseyin Bey ile yaptığı söyleşilerde şahsına ve icraatlarına yönelik aleyhte yayınları şöyle yorumlar: “*Yine gazeteler beni gagalamaya başladılar. Benden ne isterler. [...] yazdıkları hep yanlış iftiradan ibaret [...] benim ne kadar çalıştığıma Allah şahittir. Başka bir şey diyemem. Allah aleyhimde bulunanlara bildiğini yapsın. İnsan bu zamanda ya derviş ya filozof olmalı.*”⁵⁹ Yine kendisi hakkında gazetede çıkan bir yazı üzerine şöyle der:

“...Teessüf ettiğim iki nokta var, biri müdafaa-i nefse muktedir olmayan birine tecavüz doğru olmasa gerek. Hatta müdafaası olmayan şehirlere top bile atmazlar. Madem ki ben müdafaa-i nefis edemiyorum ağza gelen şeyi yazmak hüner değildir. Benim evrakımın içinde jurnallerimde her gün kiminle görüştüm kime ne söyledim hepsi muntazaman mevcuttur. Onlar yanımda olsa hepsini arza muktedirim. İkinci cihet beni halk nazarında çürütmek... beni teşhir etmek için galiba hükümetten de teşvik görüyorlar...”⁶⁰

Son söz olarak şu hususun altını çizmek gerekir, Sultan II. Abdülhamid'in toplumsal hafızada derin izler bırakmasının en önemli unsurları onun döneminde yapılan hayır kurumları ve günümüzde de pek çoğu ayakta olan kamu binalarıdır. Bunlar Sultan II. Abdülhamid'in icraatlarının sessiz tanıkları olarak sürekli kendisini hatırlatmaktadır.

58 Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007, s. 148-152. Ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın kaskacında Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998; Necmettin Alkan, *Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı*, Selis Kitaplar, İstanbul 2006.

59 Hülalü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 187.

60 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri...* s.190

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, BEO., nr. 3804/285227, 3753/281446, 3894/291981

BOA, Y.PRK. UM., nr. 54/88,

BOA, Y.PRK. ASK., nr. 161/2

BOA, YA.HUS., nr. 315/67, 374/100, 390/113

BOA., İ. DH., nr.1386/27/ 1319

BOA, Y.MTV., nr. 105/83

BOA, ŞD., nr. 1607/34

BOA., İrade Hususi, nr. 9, 1310. Ş. 6

BOA, DH.MKT., nr. 2841/85, 2568/112, 1017/25, 1538/19, 1200/36

Sürelî Yayınlar

Tarîk, nr. 1331, 31 Ağustos 1887

Tarîk, nr. 1332, 1 Eylül 1887

Tanin, nr. 353, 26 Ağustos 1909

Tanin, nr. 354, 27 Ağustos 1909

Tanin, nr. 357, 30 Ağustos 1909

Tanin, nr. 359, 1 Eylül 1909

Tanin, nr. 362, 4 Eylül 1909

Tanin, nr. 593, 27 Nisan 1910

Tanin, nr. 594, 28 Nisan 1910

Tanin, nr 595, 29 Nisan 1910

Tanin, nr 618, 22 Mayıs 1910

Tanin, nr 619, 23 Mayıs 1910

Tasvir-i Efkâr, nr. 6, 5 Haziran 1909

Yeni Tasvir-i Efkâr, nr. 477, 20 Kanûn-ı sani 1911.

Telif-Tetkik Eserler

Alkan, Necmettin, *Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı*, İstanbul, Selis Kitaplar 2006.

Avcı, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

Ayyıldız, Nigar, *II. Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

Benjamin, C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Çelebi, Mevlüt, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, İzmir 1999.

Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s. 55-64.

Çolak, Filiz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hürriyet Bayramı*, Çizgi Kitapevi, Konya 2013.

Demirel, Fatmagül, "Kastamonu Hapishanesi", *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*, hazırlayan Lütfi Seymen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 299-305.

— —, "Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü Kutlamalarına Bir Örnek", *İlmi Araştırmalar*, 11 (2001), s. 67-72.

— —, "Sultan Mehmed Reşad'ın Edirne Seyahati", *Uluslararası Edirne'nin Fethinin 650. Yıldönümü Sempozyum Bildiriler Kitabı*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2012, s. 341-348.

— —, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.

— —, *Sultan II. Abdülhamid'in Mirası: İstanbul'da Kamu Binaları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2011.

Deringil, Selim, "Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Simgesel ve Törensel Doku: Görünmeden Görünmek" *Toplum ve Bilim*, 62 (1993), s. 34-55.

— —, *İktidarın Sembolleri ve ideoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Erkmen, Alev, *Geç Osmanlı Dünyasında Mimarlık ve Hafıza: Arşiv, Jübile Âbide*, Ofset Yapımevi, İstanbul 2010.

Ertuğ, Zeynep Tarım, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

Hülagü, M. Metin (haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2007.

İpşirli, Mehmet, "Sultan II. Abdülhamid'in Merasimleri", *II. Abdülhamid*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 138-140.

Karateke, Hakan, *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Kaynar, Hakan, "Siyasal iktidar ve Şehir", *Kebikeç*, 10 (2000), s. 141-157.

Kılıç, Dündar Ali, *İmparatorluk Seramonisi: Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004.

Koloğlu, Orhan, *Avrupa'nın kışkacında Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Kuzucu, Kemalettin, "Balkanlarda Son Osmanlı Padişahı: Sultan V. Mehmed Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahati", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2017), s. 1-39.

Kuzucu, Kemalettin, *Kahramanı Yaratmak: İttihatçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340.

Ortaylı, İlber, "Söyleşi: Osmanlı'da Bugüne Hükümet Konakları", yöneten Güven Birkan, *Mimarlık*, 5 (1984), s. 3-15.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, Ankara 1994.

Örikağasızâde Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, haz. Ali Adem Yörük, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.

Özbek, Nadir, "Modernite Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi ve Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*" 1 (2004), s. 71-90.

— —, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Selvi, Haluk, "Sultan V. Mehmed Reşad'ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, s. 925-946.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981.

Yamak, Sanem, "Meşrutiyet'in Bayramı: 10 Temmuz îd-i Millisi" *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (Mart 2008), s. 323-342.

Yazıcı, Serkan, "Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılamanın Değişimi", *History Studies*, 6 (2014), s. 233-247.

Yıldırım, Nuran, *Hamidiye Etfâl Hastahanesi*, İstanbul 2010.

BÜYÜK SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE
İÇ VE DIŞ MUHALİF HAREKETLER

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU

Prof. Dr. Ş. Tufan BUZPINAR

Dr. Öğr. Üyesi Nasrollah SALEHİ

Prof. Dr. Caner Arabacı

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

**BALKANLARDA MUHALİF HAREKETLER VE
SULTAN ABDÜLHAMİD**

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU

Yıldız Teknik Üniversitesi BALKAR Müdürü

Balkanlarda Muhalif Hareketler ve Sultan Abdülhamid

Mehmet HACISALİHOĞLU¹

Osmanlı Devleti'nin büyük tehditler ve meydan okumalarla karşı karşıya kaldığı bir çağda uzun bir padişahlık dönemi geçiren II. Abdülhamid, çok sayıda ve farklı özelliklerde muhalif hareketle karşı karşıya kalmıştır. Bu muhalif hareketlerin ana merkezlerinden biri de Osmanlı Devleti'nin Balkan toprakları olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'e karşı bilinen en büyük muhalefet hareketi Jön Türk hareketidir. Fakat Jön Türkler arasında II. Abdülhamid'i İkinci Meşrutiyeti ilan etmeye zorlayan fraksiyon Selanik-Manastır merkezli gruptur. Bununla birlikte Jön Türkler, Balkanlarda Abdülhamid yönetimine karşı oluşan muhalefetin öncüleri değildir. Bu hareket 33 yıllık Abdülhamid iktidarının ancak son üç yılında ön plana çıkabilmiştir. Abdülhamid döneminde, Jön Türklerden daha eski ve hatta çok daha etkili muhalif hareketler ortaya çıkmıştır.

Muhalif kavramı burada Abdülhamid'in başını çektiği Osmanlı hükümetine karşı yönelen tüm hareketler için kullanılmaktadır. Abdülhamid'in iktidarının ilk yıllarında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın uygulanmasına karşı Arnavutlar tarafından kurulmuş Prizren Birliği, özellikle Makedonya diye adlandırılan bölgede 1890'larda kurulmuş komiteler, Makedonya komiteleri ve diğer siyasi örgütler bu bağlamda değerlendirilmektedir. Muhalif hareket olarak değerlendirdiğimiz örgütlenmelerin siyasi ideolojileri de farklılık göstermektedir. Bunlar arasında milliyetçilik, sosyalizm, anayasacılık/liberalizm gibi farklı akımlar sayılabilir. Bu çalışmada, bu hareketler özetlenerek Abdülhamid yönetiminin bu muhaliflere karşı nasıl bir politika takip ettiği değerlendirilecektir.

Abdülhamid'in İlk Yıllarındaki Muhalif Hareketler

Abdülhamid, Osmanlı Devleti Balkanlarda büyük bir krizle boğuşurken iktidara geldi. İktidarının henüz başında Büyük Güçler, Balkan meselesine müdahil olma kararı almıştı ve İstanbul'da Elçiler Konferansı toplanmıştı. Toplantının ilk günü Midhat Paşa'nın yönlendirmesiyle Meşrutiyeti ilan eden padişah, bununla bir yandan Balkanlardaki ayrılıkçı hareketleri sakinleştirmek, diğer yandan da Büyük Güçlerin taleplerini yumuşatmak arzusunu taşıyordu. Fakat umulan sonuç alınamadı. Bosna-Hersek ve Bulgaristan bölgesinde özerk vilayetler oluşturmayı içeren reform taslağı Avrupalı güçler tarafından padişaha sunuldu, fakat padişah bu talepleri reddetti. Osmanlı hükümetinin bu meydan okuması Rusya'nın Osmanlı'ya karşı askerî müdahalesinin meşruiye-

¹ Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi BALKAR Müdürü.

tini oluşturdu ve Osmanlı Devleti savaş sürecinde ve sonunda ağır bir bedel ödemek zorunda kaldı. İktidarının ilk yıllarında yaşadığı bu ağır travma, Sultan Abdülhamid'in ilerleyen dönemde daha temkinli ve pasifist bir siyaseti benimsemesinde etkili olmuş görünmektedir.

3 Mart 1878'de Rusya'nın Osmanlı'ya dikte ettiği Ayastefanos Antlaşması Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığını neredeyse sona erdiriyordu ve kurulan Büyük Bulgaristan üzerinden Ege Denizine kadar Balkan toprakları Rusya'nın kontrolü altına giriyordu. Rusya, Kavala Limanı üzerinden Akdeniz'e bir kapı elde etmişti ve bu da özellikle İngiltere'nin Akdeniz siyasetine ters düşüyordu. Kıbrıs'ı Osmanlı'dan alan İngiltere, Rusya'yı Ege kıyılarından da uzaklaştırmak amacıyla Berlin Kongresinin düzenlenmesine öncülük etti. Berlin Kongresi ile Osmanlı'ya reform yapması şartıyla geri iade edilen Makedonya bölgesi (Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetleri) sayesinde Osmanlı başkenti ile Arnavutluk arasında bir koridor oluşturulmuş oldu ve Osmanlı'nın Balkanlardaki ömrü 35 yıl uzadı.

Ayastefanos Antlaşması yalnızca Büyük Bulgaristan'ı kurmakla kalmadı, aynı zamanda Karadağ'ın, Sırbistan'ın ve Romanya'nın topraklarını Osmanlı aleyhine genişleterek bağımsızlık ilanlarını da beraberinde getirdi.

Bu kadar büyük bir kaybın yaşanması ilk olarak Arnavut aydınlar arasında bir direnişî tetikledi. Özellikle Karadağ ve Sırbistan'a verilen toprakların bir kısmı yoğun Arnavut nüfus barındırıyordu ve Arnavutlar Berlin Kongresi öncesinde Arnavut haklarını savunmak amacıyla örgütlendiler.² Osmanlı hükümeti, 10 Haziran 1878'de kurulan Prizren Birliğini başlangıçta desteklese de Berlin Antlaşmasının imzalanmasından sonra örgüt Osmanlı hükümetine karşı bir muhalif harekete dönüştü. Örgüt, Osmanlı hükümetini Arnavut topraklarını vermekle suçlamaya başladı ve Kosova'daki bazı bölgeleri kontrol altına aldı. Arnavut milliyetçileri bölgedeki üç vilayetin Arnavut vilayeti adıyla birleştirilmesi, Arnavutça okul sistemi ve Arnavut güvenlik gücü oluşturulması gibi özerkliğe varan talepler dile getirmeye başladılar. Özellikle Berlin Antlaşması gereği bazı toprakların Karadağ'a tesliminin ardından Osmanlı jandarmasıyla silahlı Arnavutlar çatışmaya başladılar. 1881 yılında Osmanlı hükümeti silahlı direniş gösteren Arnavutların üzerine ordu sevk ederek Ülgün'ü aldı ve Karadağ'a teslim etti. Akabinde diğer bölgelerdeki isyan bastırıldı, Arnavut hareketinin öncüleri tutuklandı ve Birlik kapatıldı. Hem isyanın bastırılma sürecinde hem de isyandan sonraki süreçte Abdülhamid halife olarak kendisine karşı isyan etmenin ne kadar büyük bir yanlış olduğu, halifeye sadakatle bağlı

² Arnavutların örgütlenmesi hakkında çok sayıda çalışma mevcuttur. Bunlardan belli başlıları için bkz. Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997; Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Dönemi Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul 2004; Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Esnasında Arnavut Müslümanları, 1878-1912*, Çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul 1998.

olunması gerektiği şeklinde bir propagandaya da başvurdu. Abdülhamid, böylelikle Arnavutları İslâm birliği ve kardeşliği siyasetine başvurarak kontrol altına almaya çalıştı. “Müslüman tebaası arasında bir bölünmeye izin vermek” istemeyen Sultan Abdülhamid, Arnavut milliyetçilerinin muhalefetine de bu siyasetle etkisiz hale getirmeye gayret etti.³

Makedonya Meselesi Kapsamındaki Muhalifler

Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı'ya bırakılan topraklarda Osmanlı yönetimine karşı daha 1878 yılında Kresna-Razlık ayaklanması çıktı. Bölgede yaşayan Bulgarlar, Rus subayların da teşvikiyle Osmanlı yönetimine iade edilmeyi protesto ederek ayaklandılar. Osmanlı hükümeti bölgeye ordu sevk ederek bu isyanı bastırdı.⁴

Berlin Antlaşmasınının 23. maddesi gereğince bölgede reform yapma yükümlülüğü taşıyan Osmanlı hükümeti; Hıristiyan, özellikle Bulgar-Makedon ahalinin taleplerini karşılamak için ciddi bir adım atmayınca, Osmanlı yönetimine karşı gizli örgütler kurulmaya başlandı. Bunlardan en önemlisi, 1893 yılında Makedonya Devrimci Örgütü adıyla kuruldu ve daha sonra Dahili Makedonya ve Edirne Devrim Komitesi adını aldı. Bu örgüt, sosyalist akımlardan etkilenen Makedonya kökenli gençler ile Bulgar milliyetçileri tarafından müştereken kurulmuş ve hedef olarak da Makedonya'nın özerkliğinin sağlanmasını belirlemişti. Ardından doğrudan Bulgaristan'ın girişimiyle 1895 yılında Yüksek Makedonya Komitesi adıyla bir gizli örgüt daha kuruldu.⁵ Bulgaristan'daki göçmen dernekleri (Makedonya'dan Bulgaristan'a göç edenlerin kurduğu dernekler) de Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşmasında vaat ettiği reformları yapması için sürekli gösteriler düzenliyordu. Yüksek Makedonya Komitesi, 1895 yılında Melnik'te bir ayaklanma başlattı. Ayaklanmanın asıl amacı bölgenin Bulgar toprağı olduğunu ve Bulgarların Osmanlı yönetimi altında mutsuz olduğunu dünya kamuoyuna duyurmak ve bu şekilde büyük güçlerin müdahalesini sağlamaktı. Osmanlı'da çıkarılan bu isyanla, Bulgar Prensi Rusya ile arasındaki tanınma sorununu da çözmeyi hedefliyordu. Ancak Osmanlı kuvvetleri isyanı bastırdı.⁶

3 Nuray Bozboru, “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi”, *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt: Tarih, 2. Baskı, Akçağ, Ankara 2013, s. 563.

4 İsyarla ilgili Bulgar tarih yazımına örnek olarak bkz. Doyno Doynov, *Kresnensko-Razloşkoto Vistanie 1878-1879*, BAN, Sofya 1979, s. 37-38; Makedon tarih yazımı için bkz. Mihailo Apostolski vd. (ed.), *Kresnenskoto Vostanie 1878-1879*, MANU, Üsküp 1982. Karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, “Muslim and Orthodox Resistance against the Berlin Peace Treaty in the Balkans”, *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. Hakan Yavuz, Peter Sluglett, The University of Utah Press, Salt Lake City 2011, s. 130-133.

5 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu: Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 118-124.

6 Adanır, a.g.e., s. 124-125; Hristo Silyanov, *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya*, Cilt 1, Nauka i İzkustvo, Sofya 1983, s. 61; Tuşe Vlahov, *Kriza v bilgaro-turskite Otnoşeniya 1895-1908*, BAN, Sofya 1977, s. 21-22.

1897 Girit Krizi ve Osmanlı-Yunan Savaşı da Abdülhamid'i uğraştıran önemli konulardan biridir. Nitekim Osmanlı ordusu savaşı kazanmış olmasına rağmen yapılan müzakereler sonunda alınan kararlar Osmanlı ordusunun Girit adasından çekilmesi Büyük Güçler tarafından Osmanlı hükümetine dikte edilmiştir.⁷

Girit'teki bu gelişme Makedonya komitelerinin de stratejilerini değiştirmesine veya şekillendirmesine etki etti. Demek ki silahlı bir hareket veya isyan Osmanlı ordusunun müdahalesiyle bastırılabilirse bile Büyük Güçler devreye girdiğinde özerklik elde etmek mümkün olabiliyordu.

Bölgedeki Bulgar-Makedon halkın asıl temsilcisi olduğunu göstermek isteyen Dahili Makedonya Edirne Devrim Komitesi 1898'den itibaren Gotse Delçev isimli bir öğretmenin liderliğinde çeteler örgütleyerek silahlı harekete başladı. Gotse Delçev, Ermeni örgütlerle de iş birliği yaparak silah temin etmeye başladı. Osmanlı hükümeti bu örgütün varlığını ancak 1897 yılında bir ev araması neticesinde öğrenebilmiştir. Osmanlı hükümeti, kendisine yönelen bu tehdide karşı şiddetli önlemler almaya çalışmışsa da örgütün gittikçe büyümesine engel olamadı.⁸

Yüksek Makedonya Komitesi, 1902 yılında Cuma-i Bala (Gorna Cumaya) isyanını gerçekleştirerek Avrupa devletlerinin müdahalesini sağladı. Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hükümetleri öncülüğünde Viyana Maddeleri adıyla bir reform programı oluşturuldu. 1903 yılında Dahili Makedonya-Edirne Devrim Komitesi büyük bir ayaklanmaya öncülük etti. İlinde İsyanı olarak adlandırılan bu ayaklanma ile tüm Avrupa'nın dikkatleri Makedonya meselesi üzerine çekilmiş oldu. Ardından da Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın öncülüğünde Müritz Reform programı oluşturularak büyük güçler tarafından Osmanlı devletine dayatıldı.⁹

Bu örgütler ve bunları destekleyen Balkan hükümetleri Osmanlı hükümetine karşı çok ağır ithamlarda bulunuyorlardı. Bu propaganda faaliyetleri farklı kanallarla yürütülüyordu. Bunlara örnek olarak, 1901 yılında Makedonyalı bir kadın tarafından kaleme alınarak Evrensel Kadınlar İttifakı'na gönderilen bir çağrı görülebilir. Bu yazı Osmanlı'ya karşı propagandanın önemli yayın organlarından biri olan *Pro Armenia* gazetesinde de yayınlanmıştır. Yazıda Makedonya şöyle tarif edilmektedir:

7 Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Pınar Şenışık, *The Transformation of Ottoman Crete. Revolts, Politics and Identity in late Nineteenth Century*, I.B. Tauris, New York 2011.

8 Adanır, a.g.e., s. 129-143.

9 Adanır, a.g.e., s. 192-219. Konuyla ilgili farklı bakış açıları için ayrıca bkz. Gligor Todorovski, *Makedonskoto Praşanye i Reformite vo Makedoniya*, Kultura, Üsküp 1989, s. 141-143; Manol Pandevski, *Makedonskoto Osloboditelno Delo vo XIX i XX vek*, Cilt II: *Ilindenskoto Vostanie*, Institut za Natsionalna Istoriya, Üsküp 1987, s. 79-9-87; Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1911*, 2. Baskı, Institut for Balkan Studies, Selanik 1993, s. 148-149.

“Ermenistan’ı kan gölüne çeviren, aydınlığa kavuşmuş insanlığı böyle acı bir biçimde altüst eden korkunç olaylar, Makedonya’da yinelenme tehlikesi taşıyor... Doğu Hıristiyanlığı hiçbir zaman böylesine karanlık ve trajik anlar yaşamamıştı. Türkler artık hiçbir şeye saygı göstermiyorlar. Acımasız bir düşünce hükümetin bütün eylemlerine hükmediyor; bu düşünce, Makedonya Sorunu’nun kabul edilebilir tek çözümü olarak, Hıristiyanların sistematik olarak yok edilmesidir.”¹⁰

Bir yandan Makedonya komitelerinin şiddetli muhalefeti ve propagandası devam ederken, diğer yandan Osmanlı hükümeti kendisine dayatılan reform programını uygulamaya koyduğunda Arnavutların direnciyle karşılaştı. Arnavutların direncini kırmak için padişah 1903 başında Arnavut ileri gelenlerinden Ferid Paşa’yı Sadrazamlık makamına getirdi. Ferid Paşa, önce müzakereler yoluyla Arnavutların direncini kırmaya çalıştıysa da başarılı olamadı ve yine Arnavutların üzerine ordu sevk edilerek isyanları bastırıldı.¹¹

Jön Türk Muhalefeti

Yukarıda değinilen muhalif hareketler dışında Abdülhamid yönetimine karşı gelen bir diğer grup Jön Türklerdir. Jön Türk hareketi başlangıcından itibaren padişah ve hükümete karşı muhalif söylemler üretmiştir. Bu durum Balkanlardaki Jön Türk grupları için de geçerlidir ve bu konuda çok sayıda çalışma mevcuttur.¹²

1895 yılında Ermenilerin Babiali’yi basmaları üzerine kendini deşifre eden bir bildiri yayınlayan Jön Türkler bu bildiriye “... *hakikatte zulüm, istibdat ve idaresizlik, bu mucib-i teessür ve teessüf hadiseleri doğurmaktadır*” demektedir.¹³

1895’ten itibaren Osmanlı’da takibata uğrayan Jön Türkler farklı ülkelere kaçmaya başladılar. Bu süreçte Bulgaristan ve Romanya’da örgütlenmeye girişip farklı gazeteler yayınlamaya koyuldular. Örgütün kurucularından biri olan İbrahim Temo, Romanya’ya yerleşerek faaliyetlerini oradan yürüttü. Jön Türkler, Bulgaristan’ın Filibe şehrinde *Muvazene* isimli bir gazete çıkardılar. Bu gazetede, Osmanlı hükümeti eleştirilirken Bulgaristan’la karşılaştırmalar da yapılıyordu. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu’nda geliş-

10 “Appel à l’Alliance universelle des Femmes pour la Paix, présidée par Mma la princesse Wicnewska”, *Pro Armenia*, 14 (10 Haziran 1901), s. 107-108; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 102.

11 Adanır, a.g.e., s. 179-182.

12 Jön Türkler ve Balkanlar hakkında bkz. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul 1996; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*; Mehmet Hacısalihoğlu, “Jön Türklerin Balkan Politikası 1908-1913”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, Vol. 13 (2008), s. 99-127; Şükrü Hanoğlu, *Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, Oxford 1995; Şükrü Hanoğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford 2001; E. Semih Yalçın, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Balkanlar”, *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt: Tarih, 2. Baskı, Akçağ, Ankara 2013, s. 575-594.

13 Hacısalihoğlu, *Jön Türkler*, s. 57-58.

menin olmamasının temel sebebi özgürlüğün olmamasıydı. Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak isteyenler saf dışı bırakılıyor ve “Engizisyonlara rahmet okutacak” baskılarla engelleniyordu. Gazetede ayrıca, Osmanlı'nın düne kadar bir parçası olan Bulgaristan'ın meşruti idare sayesinde hızla geliştiği özellikle vurgulanıyordu.¹⁴

Genel olarak Jön Türkler Abdülhamid'in pasif bir politika takip ettiğini, İmparatorluğu dış saldırılara karşı koruyamadığını iddia ediyorlardı. 1897 Girit Krizi döneminde Abdülhamid'in Yunanistan'a karşı savaşma kararı alması ise olumlu karşılanarak bu dönemde Abdülhamid yönetimine karşı yürütülen muhalefet durduruldu. Fakat Osmanlı'nın açık zaferine rağmen savaş sonrasında yapılan müzakerelerle Osmanlı ordusunun Girit'i boşaltması kararı alınınca ve Osmanlı hükümeti bu karara karşı direnemeyince yeniden Jön Türk muhalefeti başladı ve daha şiddetli bir şekilde devam etti.¹⁵

Bu dönemde Abdülhamid kendisine yönelen bu muhaliflere karşı yasaklarla önlemler alıyordu. Abdülhamid'in aldığı önlemlerden biri sürgündeki Jön Türklerin çıkardığı muhalif gazetelerin Osmanlı'ya girişine engel olunmasıydı. Bunun yanı sıra, Abdülhamid ekonomik zorluklar içinde sürgün hayatı yaşayan Jön Türkleri gönderdiği araçlarla ülkeye geri getirerek pasifize etmeye çalışıyordu. Nitekim 1897 yılında Ahmed Cemaleddin Paşa Avrupa'ya gönderildi ve sürgünde bulunan Mizancı Murad Bey'i padişahın reformlar yapacağı konusunda ikna ederek İstanbul'a dönmesini sağladı.¹⁶

Makedonya reformları gündeme geldiğinde Arnavutların silahlı direniş göstermesi üzerine Jön Türk gazetesi *Osmanlı*: “*Eyvah! Hükümetin her türlü fena yola gitmeye icbar ettiği Türkün Osmanlılar içinde nefret etmediği bir Arnavud kavmi kalmışdı. Artık onlardan da soğuyacak. Arnavudlar da dipçiğini yediği Türkten uzaklaşmak hissine tudulacaktır*” diye yazıyordu.¹⁷ Buradan da Jön Türklerin padişahın Arnavutlara yönelik tutumunu eleştirdiğini ve bunun tehlikeli sonuçlar doğuracağından endişelendiklerini görüyoruz. Örneğin, Tunali Hilmi Bey kaleme aldığı *Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali* başlıklı broşürde Makedonya sorununun Balkan devletlerinin ve büyük güçlerin yayılmacı emelleriyle ortaya çıktığını belirtmekle birlikte sorunun çözülememesinin Sultan'ın kötü idaresinden kaynaklandığını belirtiyordu.¹⁸ Fakat bu meselede Sultan'ın kötü idaresini ancak ikinci, üçüncü sınıf bir neden olarak değerlendirmiştir. Jön Türk liderlerinden Ahmed Rıza Bey ise Osmanlı'ya dış müdahaleyi önlemenin gerekliliği

14 “Mektub”, *Muvazene*, 180 (21 Şubat 1312), s. 2-3; Hacısalihioğlu, *Jön Türkler*, s. 61-62.

15 Örnek olarak bkz. Tunali Hilmi, *Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali*, 2. Baskı, Kahire 1326 [1910]; “Makale-i Mahsusa: Makedonya, Mazi, Hal, İstikbal”, *Osmanlı*, sayı 9 (1 Nisan 1898), s. 4-5; “Makedonyacılar”, *Osmanlı*, sayı 10 (15 Nisan 1898), s. 3-4.

16 Hacısalihioğlu, *Jön Türkler*, s. 68.

17 “Siyasi ve İctimai: Girit, Yeşil Kitab ve Arnavudluk”, *Osmanlı*, sayı 2 (15 Aralık 1897), s. 1-2; Hacısalihioğlu, *Jön Türkler*, s. 71.

18 Tunali Hilmi, *Makedonya, Mazisi, Hali*, s. 30-32, 43; Hacısalihioğlu, *Jön Türkler*, s. 80.

hakkındaki bir yazısında “*Ne için milliyet, cinsiyet ayırmaksızın umum ahaliyi razı ve memnun edecek ıslahatla düşmanı hayrette bırakmıyoruz, utandırmıyoruz*” diyordu.¹⁹

Padişahla ilişkileri bozularak 1900 yılında Jön Türk hareketine katılan Damad Mahmud Paşa da “*Geçmişimiz ne kadar parlaksa ne yazık ki yaşadığımız şu günler de o kadar karanlıktır ve bundan da yalnızca Abdülhamid sorumlu tutulmalıdır*” diyordu.²⁰

1902 yılında Paris’te bir kongre düzenleyen Jön Türkler iki fraksiyona bölünmüştü. Fakat her iki fraksiyonun hemfikir olduğu konu Sultan’ın kötü yönetimi ve bunun değiştirilmesi gerektiği idi. 1906’dan itibaren *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* adıyla kendi örgütünü kuran Damad Mahmud Paşa’nın oğlu Prens Sabahaddin’in düşüncesinin temelinde padişahlık rejiminin bir “istibdad” rejimi olduğu iddiası vardı. Fakat Prens Sabahattin bu duruma kaynak olarak; Osmanlı’da istibdada direnecek bağımsız bir toplum tabakasının mevcut olmamasını gösteriyordu. Ona göre, devlet memurluğu ve himaye ile yükselme beraberinde itaat ve istibdadı getiriyordu. Bunun çözümü için teşebbüs-i şahsinin gelişmesi ve yönetimin de merkezilikten kurtarılması gerekiyordu.²¹

Nihayet 1908 Haziran ayında Jön Türk devrimi Manastır ve çevresinde başlayınca İttihat ve Terakki Cemiyeti bildirimler hazırlayarak halka dağıtmaya başladı. Bu bildirimlerden biri Müslümanlara yönelikti: “*Ey, Vatanın evlatları! Ey, Osmanlı kardeşler! Ey, Rumeli’nin cesur halkı! Cesaretinizi göstermenin zamanı geldi nihayet. Bir araya gelip, vatanımızı istila etmiş olan zulümlerden kurtarma zamanı geldi çattı. Eğer kendi kendimize yardım etmezsek, bize kim yardım edebilir? Toprak mı, yoksa taş mı? Vatan tehlikededir*” diyordu.²² Bu bildiride, Sultan’ın kötü idaresinden çok, Balkan topraklarını istila etmek isteyen dış düşmanlar ve çetelere atfı yapılmıştı.

Hıristiyanlara yönelik bildiride de amacın anayasal bir düzen kurmak ve hürriyet getirmek olduğu belirtiliyor ve “*Hıristiyan vatandaşlarımızdan kim gerçek özgürlük, eşitlik ve kardeşlik idealine sahipse, hiç şüphesiz bizim istek ve taleplerimize katılacak ve ortak düşmanımıza – despot yönetime – karşı mücadele eden kutsal hareketimize elini uzatacaktır*” diyordu.²³ Bu şekilde Hıristiyanları da Sultan’ın yönetimine karşı Jön Türklerle birleşmeye davet ediyordu. Fakat devrim başarıyla gerçekleşikten sonra Jön Türklerle destek veren Dahili Makedonya Edirne Devrim Komitesi’nin solcularının lideri Yane Sandanski’nin nutuklarından sürekli olarak “kahrolsun Sultan” sloganları yükselince,

19 Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler*, s. 83.

20 Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler*, s. 89.

21 M. Sabahaddin, *Teşebbüs-i Şahsi ve Tevzi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, Dersaadet 1324 [1908].

22 “Proclamation au Peuple Mohamétan”, *Tsentralen Dirjaven İstoriçeski Arhiv* (Sofya), Fond 331, Op. 1, ae. 233, varak 136-151; M. Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler*, s. 177.

23 “Vızvanie kim Vsiçki Naşi Sioteçestvennitsi Hristiyani”, *Tsentralen Dirjaven İstoriçeski Arhiv* (Sofya), Fond 771, Op. 6, ae. 71, varak 1-4; Bildirinin tam metni ve Türkçe çevirisi için bkz. M. Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler*, s. 445-449.

Jön Türkler bu durumdan rahatsız olacaktır. Jön Türkler onu sultanlık makamının yıpratılmaması konusunda uyaracaklardır. Çünkü sultanlık makamı Osmanlılık düşüncesi için vazgeçilmez olarak görülmüştür.

Sonuç olarak, Balkan topraklarındaki Osmanlı Devleti'ne muhalif hareketleri değerlendirirken bu hareketler arasındaki büyük siyasî-ideolojik farkların da altını çizmemiz gerekir. Nitekim Makedonya komiteleri özerklik ve bu doğrultuda milli haklar talep ederken, Jön Türkler, Osmanlı'da anayasal bir sistemin kurulmasını talep etmekteydi. Jön Türklerin muhalefeti ile Makedonya komitelerinin muhalefeti arasındaki farkı, Dahili Makedonya Edirne Devrim Komitesinin sağcı fraksiyonunun lideri Hristo Matov şu şekilde izah ediyor:

“Aralık 1907’de bizim Ermeniler, Gr. Vasilev ve diğerleri beni, Ahmed Rıza tarafından organize edilen kongreye Paris’e gitmeye veya oraya bir delege göndermeye ısrarla ikna etmeye çalıştılar. Ben mutabık olmadığımı açıkladım. [...] Biz otonomi istiyoruz. Türkiye’nin tekrar canlanmasını isteyen kişilerle birleşmekle ilgilenmiyoruz. Bizim orada bulunmamız reform faaliyetlerinin mantıksal sonuçlarına kadar gelişmesi eğilimine zarar verir. Hem Yaşlı Türkler hem de Genç Türkler ve de Avrupalılar bunu bize karşı istismar etmek isteyeceklerdir. [...] Ermenilerle ve hatta Jön Türklerle yalnızca yok etme zemininde birleşebiliriz: Hem onlar, hem de biz, Türk egemenliğinin otoritesini sarsmak için eylem yaparız.”²⁴

Matov’un ifadesinden de anlaşıldığı gibi, Jön Türklerin Osmanlı Devleti’ni kurtarmak ve güçlendirmek (“Türkiye’nin yeniden canlanmasını”) isteyen bir hareket olduğu Balkanlardaki komiteler tarafından iyi biliniyordu. Bu nedenle, Balkanlarda Abdülhamid yönetimine karşı homojen bir muhalefetten söz edemeyiz. Fakat tüm muhaliflerin bulunduğu ortak noktaların bulunduğu da göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Sultan’ın idaresinin “istibdad” rejimi olduğu bütün muhalif grupların ortak düşüncesiydi. Bir diğer ortak düşünce Abdülhamid’in İmparatorluğu kötü yönettiğine yönelik kanaattir. Yine Jön Türklerde dikkat çeken başka bir düşünce ise padişahın yanına topladığı yönetici sınıfın memleketin menfaatlerini değil, kendi menfaatlerini düşünen kişilerden oluştuğu şeklindeydi. Jön Türkler göre, bu yöneticiler vatana ihanette bir beis görmüyorlardı. Makedonya komitelerinde ise padişahın “kanlı” bir rejim uyguladığı, yani katliamcı olduğu şeklinde söylemler mevcuttur. Nitekim bu komiteler prensip olarak ayrılıkçı hareketlere öncülük ediyorlardı.

Son söz olarak, bütün muhalif hareketler göz önünde bulundurulduğunda II. Abdülhamid dönemini Türk tarihinde siyasî muhalefetin -özellikle Jön Türkler bağlamında- modern anlamda yaygınlaştığı bir zaman dilimi olarak değerlendirebiliriz.

24 Hristo Matov, *Hristo Matov za Svojata Revolyutsionna Deynost. Liçni Belejki*, Yer yok 1928, s. 53; M. Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler*, s. 160.

KAYNAKÇA

- “Appel à l’Alliance universelle des Femmes pour la Paix, presidée par Mma la princesse Wicnewska”, *Pro Armenia*, 14 (10 Haziran 1901), s. 107-108.
- “Makale-i Mahsusa: Makedonya, Mazi, Hal, İstikbal”, *Osmanlı*, sayı 9 (1 Nisan 1898), s. 4-5.
- “Makedonyacılar”, *Osmanlı*, sayı 10 (15 Nisan 1898), s. 3-4.
- “Mektub”, *Muvazene*, 180 (21 Şubat 1312), s. 2-3.
- “Proclamation au Peuple Mohamétan”, Tsentralen Dirjaven İstoriçeski Arhiv (Sofya), Fond 331, Op. 1, ae. 233, varak 136-151; M. Hacısalihoğlu, *Jön Türkler*, s. 177.
- “Siyasi ve İctimai: Girid, Yeşil Kitab ve Arnavudluk”, *Osmanlı*, sayı 2 (15 Aralık 1897), s. 1-2.
- “Vızvanie kim Vsiçki Naşi Siotecestvennitsi Hristiyani”, Tsentralen Dirjaven İstoriçeski Arhiv (Sofya), Fond 771, Op. 6, ae. 71, varak 1-4.
- Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu: Oluşumu ve 1908’e Kadar Gelişimi*, Çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- Apostolski, Mihailo vd. (ed.), *Kresnenskoto Vostanie 1878-1879*, MANU, Üsküp 1982.
- Bartl, Peter, *Milli Bağımsızlık Esnasında Arnavut Müslümanları, 1878-1912*, Çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul 1998.
- Bozboru, Nuray, “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi”, *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt: Tarih, 2. Baskı, Akçağ, Ankara 2013.
- —, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.
- Çelik, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Dönemi Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul 2004.
- Dakin, Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1911*, 2. Baskı, Institut for Balkan Studies, Selanik 1993.
- Doynov, Doyno, *Kresnensko-Razloşkoto Vostanie 1878-1879*, BAN, Sofya 1979.
- Hacısalihoğlu, Mehmet *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- —, “Jön Türklerin Balkan Politikası 1908-1913”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, Vol. 13 (2008), s. 99-127.
- —, “Muslim and Orthodox Resistance against the Berlin Peace Treaty in the Balkans”, *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Eds. Hakan Yavuz, Peter Sluglett, The University of Utah Press, Salt Lake City 2011, s. 125-143.
- Hanioğlu, Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- —, *Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, Oxford 1995.
- Matov, Hristo, *Hristo Matov za Svojata Revolyutsionna Deynost. Liçni Belejki*, Yer yok 1928.
- Pandevski, Manol, *Makedonskoto Osloboditelno Delo vo XIX i XX vek*, Cilt II: *Ilindenskoto Vostanie*, Institut za Natsionalna Istoriya, Üsküp 1987.
- Sabahaddin, M., *Teşebbüs-i Şahsi ve Tevzi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, Dersaadet 1324 [1908].
- Silyanov, Hristo, *Osvoboditelne Borbi na Makedoniya*, Cilt 1, Nauka i İzkustvo, Sofya 1983.
- Şenişik, Pınar, *The Transformation of Ottoman Crete. Revolts, Politics and Identity in late Nineteenth Century*, I.B. Tauris, New York 2011.
- Todorovski, Gligor, *Makedonskoto Praşanye i Reformite vo Makedoniya*, Kultura, Üsküp 1989.
- Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul 1996.
- Tunali Hilmi, *Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali*, 2. Baskı, Kahire 1326 [1910].
- Vlahov, Tuşe, *Kriza v bilgaro-turskite Otnoşeniya 1895-1908*, BAN, Sofya 1977.
- Yalçın, E. Semih, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Balkanlar”, *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt: Tarih, 2. Baskı, Akçağ, Ankara 2013, s. 575-594.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
İNGİLİZ HİRİSTİYAN SİYONİSTLER

Prof. Dr. Ş. Tufan BUZPINAR

İstanbul Şehir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

Sultan Abdülhamid Döneminde İngiliz Hıristiyan Siyonistler

Ş. Tufan BUZPINAR¹

Filistin meselesinin oluşum sürecinde Hıristiyan Siyonistlerin oynadığı rol, genellikle göz ardı edilen hususlardandır. Siyasî bir kavram olarak 1890'larda kullanılmaya başlanan Siyonizm,² kısaca, Yahudilerin Filistin'e dönüşü ve burada bağımsız bir devlet kurma fikrini ifade etmektedir. Filistin'de kurulacak yeni devletin Yahudi nüfusuna dayanması öngörüldüğünden, bugüne kadar yapılan Türkçe neşriyatta Siyonizm konusunda daha çok Yahudilerin faaliyetleri ele alınmıştır. Bu çalışmada ise, Siyonizm'in oluşum seyrinde katkısı giderek önemsenen Hıristiyan Siyonizm'inin İngiliz temsilcilerinden birkaç önemli isme dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Filistin'e Yahudi göçü hususuna katkısı bakımından Alman, Amerikan ve Fransız Hıristiyan Siyonistlerin rolü de dikkate değer olmakla birlikte, bu çalışmada İngiltere kökenli üç Hıristiyan Siyonist'in, sırasıyla Anthony Ashley-Cooper (1801-1885), Laurence Oliphant (1829-1888) ve William Henry Hechler (1845-1931)'in üzerinde durulacaktır.

Sultan Abdülhamid döneminde etkin olan İngiliz Hıristiyan Siyonistlerin önemli isimlerinden bahsetmeden önce Hıristiyan Siyonist fikrin özü ve İngiltere'deki gelişim seyri hakkında kısa bilgiler vermek gerekmektedir. Hıristiyanların kendi inanışlarının bir gereği olarak Yahudilerin Filistin'e dönmeleri ve orada bir devlet kurmaları fikri, Hıristiyan Siyonist düşüncenin özünü oluştururken bu fikrin İngiltere'deki tarihî kökenleri, 16. yüzyılda yaşanan Reformasyon sürecine kadar gitmektedir. Reformasyon öncesinde Avrupa genelinde ve İngiltere özelinde Yahudi aleyhtarlığı oldukça kuvvetli iken, Reformasyon, Hıristiyanların Yahudilere ve Filistin'e bakış açılarında köklü değişikliklere yol açmış görünmektedir. Hıristiyanlar geleneksel olarak Eski Ahit'te geçen ilk Yahudilere saygı duyup kendi dönemlerinde yaşayan Yahudileri hor görürken, Reformasyonla birlikte bu iki gruba yönelik farklı yaklaşım yerini geçmişte ve o dönemde yaşayan Yahudilere saygı duymaya matuf pozitif bir algıya bırakmıştır. Reformasyon öncesi İngiltere'sinde yaygın olan anlayışta Filistin, Hıristiyan Kutsal Toprağı olarak görülüyorken 17. yüzyıla gelindiğinde Filistin, Yahudilerin vatanı ve onlara vaat edilmiş topraklar olarak algılanmaya başlanmıştır.³

1 Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

2 Nathan Birnbaum (1864 Vienna-1937 Scheveningen/Netherlands), kendisinin çıkardığı *Selbstemanzipation* adlı süreli yayında Siyonizm kavramını ilk olarak 1890'da kullanmıştır. Siyasî Siyonizm kavramı da yine Nathan Birnbaum tarafından ilk defa 1892'de kullanılmıştır. Nathan 1897'deki ilk Siyonist Kongre'nin genel sekreteri idi ama çok geçmeden ayrıldı. 1912'den itibaren Ortodoks Yahudiliğe geçen Nathan, siyasî Siyonizm'e karşı tavrı almış ve 1933'te Hollanda'ya yerleşerek siyasî Siyonizm karşıtı *Der Ruf* (The Call) gazetesini çıkarmıştır.

3 İngiltere'de Yahudilerle ilgili gerçekleşen bu önemli fikrî değişimlerle ilgili olarak bkz. Regina S. Sharif, *Non-Jewish Zionism: Its Roots in Western History*, Zed Books, London 1983, s. 10-27. İncil'in İngilizce çevirilerinin Yahudilerle ilgili fikri değişimlerdeki etkisi için bkz. Barbara W. Tuchman, *Bible and Sword: England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, Random House Trade Paperbacks, New York 2014, s. 71-89.

Konumuz açısından, Eski Ahit metinlerini anlama konusunda yaşanan önemli gelişmelere de değinmek gerekir. Eski Ahit'e dayandırılan bir kehanete göre, Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi için Yahudilerin Filistin'e dönmeleri gerekiyordu. İlginçtir, bu anlayışın geliştiği dönemde Yahudilerin İngiltere'de yaşamaları yasaktı. Kral I. Edward tarafından 1290 yılında İngiltere'den çıkarılan Yahudiler, ancak Oliver Cromwell'in 1650'lerde iktidara gelmesinin ardından İngiltere'ye dönebilmişlerdir. Cromwell'in Yahudileri İngiltere'ye çekmeye çalışmasının temel nedeni ise dini değil, dünyevî idi. İç Savaş (1642-1651) nedeniyle zor durumda olan İngiltere'nin, Avrupalı Yahudilerin sahip oldukları zenginliklerden yararlanma çabaları Yahudilerle ilgili yasağın kaldırılmasına yol açmıştı. Yahudilerin İngiltere'de yaşamalarına izin verildi ama onların bazı haklardan yararlanmaları için 200 yılı aşkın bir süre daha beklemeleri gerekecekti. Bir başka ifadeyle, Yahudiler, İngiltere'de 1858 yılına kadar eşit vatandaş statüsüne sahip olamamışlardır. Yahudiler, 1858 Özgürlük Kanunu ile birlikte seçme seçilme hakkını elde ettiler. Yahudilerle ilgili böylesine ilginç tecrübelerin yaşandığı İngiltere'de, 16. yüzyıldan itibaren giderek güçlenen Yahudilerin Filistin'e dönmeleri fikri 1830'lardan itibaren hayata geçirilmeye çalışılacaktı.

Hayatının son yıllarını Sultan Abdülhamid döneminde geçiren Anthony Ashley-Cooper (ö.1885), yaygın olarak bilinen unvanıyla Lord Shaftesbury, 1830'lu yıllardan itibaren Filistin'e Yahudi göçü meselesine çok büyük emek vermiş bir siyasetçiydi. Anthony Ashley-Cooper, 1826-51 yılları arasında parlamentoda, 1851'den itibaren de ölünceye kadar Lord Shaftesbury unvanıyla Lordlar Kamarasında görev yaptı. Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi öğretisine kuvvetle inanan birisiydi ve Anglikan Kilisesi mensupları arasında önemli bir yere sahipti. İngiltere, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı merkezî hükümetine karşı isyan ederek Filistin ve Suriye bölgesini hâkimiyeti altına aldığı dönemin şartlarını iyi değerlendirerek Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik temsilciliğini 1838'de açtığında,⁴ Lord Shaftesbury, Kudüs Konsolosluğuna kendisiyle aynı öğretiyeye kuvvetle inanan William Young'ın atanmasını sağladı. Young, Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmelerinin gerekliliğine inanan birisi olarak kendisini Filistin'de yaşayan Yahudilerin koruyucusu gibi görüyor ve bu konuda, bağlı bulunduğu Kahire Başkonsolosu Patrick Campbell ile zaman zaman ters düşmekten çekinmiyordu.⁵

Young'ın halefi James Finn (1806-1872) de Lord Shaftesbury çevresinden biriydi ve aynı yönde politikalar izlemeye devam etti. Finn, kısa adı *London Jews Society* (Londra Yahudi Cemiyeti) olan *London Society for Promoting Christianity amongst the Jews* (Londra Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti) adlı cemiyette de Shaftesbury ile beraberdi. 1863 yılına kadar 17 yıl gibi uzun bir süre yürüttüğü konsolosluk

4 19. Yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin Filistin bölgesindeki nüfuz mücadelesinin bir değerlendirmesi için bkz. Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 421-427.

5 Sharif, a.g.e., s. 57.

görevi boyunca bölgede Yahudi nüfusunu artırmak için çalıştı.⁶ 1853'de Kudüs surları dışında bir arazi satın aldı. 1855'te burada bir ev inşa etti ve Yahudilere çiftçiliği öğretmeye çalıştı. Beytül-Lahim kasabası dışında Artas köyünde deneme çiftliği kurulmasına da destek oldu. Lord Shaftesbury, James Finn'in 1865'te kurduğu ve Filistin bölgesi üzerine önemli araştırmalara ve yayınlara öncülük edecek olan *Palestine Exploration Fund* adlı cemiyetin kurucu üyeleri arasına da almıştı.

Lord Shaftesbury, İngiltere siyasetinde Yahudilerin Filistin'e dönmeleri hakkındaki düşüncelerin kuvveden fiile geçmesinde öncü rolü oynayan bir siyasetçidir. Yakın arkadaşlarından biri 1830'lu ve 40'lı yılların etkin dışişleri bakanı ve 1859-65 yıllarının başbakanı Lord Palmerston (1784-1865) idi. Diğeri ise, 1835-1841 yılları arasında başbakanlık yapan Lord Melbourne (1779-1848) idi. Lord Shaftesbury, dinî ve siyasî bağlantılarını Filistin'e Yahudi göçü fikrini hayata geçirmek için kullanmak konusunda kararlıydı. Bunu yaparken, kamuoyu oluşturma çabalarını da esirgemiyordu. Lord Shaftesbury, 1839'da *Quarterly Review*'da yayımlanan konuyla ilgili makalesinde, Osmanlı hâkimiyetinde fakat İngiltere'nin himayesinde başkenti Kudüs olan bir Yahudi yönetimini savunuyordu. Aynı çerçevede, Avustralya'da yayımlanan *The Colonial Times* gazetesinin 23 Şubat 1841 tarihli nüshasında "Memorandum to the Monarchs of Europe for the Restoration of Jews" başlığı altında bir bildiri de yayımladı.

1830'ların sonlarına doğru Filistin'e Yahudi göçü konusunda faaliyetlerini yoğunlaştıran Lord Shaftesbury, yoğun müzakereler sonunda Lord Palmerston'ın desteğini sağladı. Lord Palmerston'ın Ağustos 1840 tarihinde İngiltere'nin İstanbul büyükelçisine Avrupa'da bulunan Yahudilerin Filistin'e dönüşü konusunda Osmanlı hükümetinin izni temin etmesi hususunda yazılı talimat vermesi, Lord Shaftesbury'nin girişimlerinde ne denli başarılı olduğunu gösteriyordu.⁷ Filistin'e Yahudi göçü hususunda izin alınmamış olması bu girişimin başarısız olduğu anlamına gelmez. Aksine, İngiltere hükümetinin konu hakkında Osmanlı Devleti ile resmî temasa geçecek derecede ilgilenmiş olması çok önemli bir gelişme olarak görülmelidir. Bu konuda yapılmış ilk ve tek resmî girişimin de böylece gerçekleştiğini belirtmek gerekir.

Lord Shaftesbury'nin Filistin'e Yahudi göçü konusundaki en önemli adımlarından biri de 1865'te *Palestine Exploration Fund* adlı bir cemiyeti kurmuş olmasıdır. Bu kuruluşun ana gayesi Filistin'i mümkün olduğu kadar detaylı araştırıp Yahudilerin dönüşü için hazır hale getirmektir. Bu gaye, cemiyetin 1875'teki yıllık toplantısında Lord Shaftesbury tarafından şu şekilde dillendirilmişti: "Filistin'i enine boyuna araştırmak için gelin bir an önce en iyi elemanlarımızı gönderelim, bölgeyi tarayalım, mümkünse her bir

6 Finn'in Filistin'e Yahudi yerleşim fikrinin gerçekleştirilmesi yönündeki çabaları için bkz. Donald M. Lewis, *The Origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and Evangelical Support for a Jewish Homeland*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 247-250.

7 Tuchman, *Bible and Sword*, s. 152.

köşesine gidelim... ve eski maliklerinin [Yahudilerin] dönüşüne hazır hale getirelim.”⁸ 1870’lerde Osmanlı Devleti’nin yaşadığı ciddi problemler ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusya’nın Yahudilere artan baskısı Lord Shaftesbury’nin hayatının son yıllarında ümidini kuvvetlendiren gelişmelerdi. Bir taraftan Doğu Avrupa’daki Yahudilerin ihtiyaçlarının karşılanması, İngiliz kamuoyunda Yahudi meselesi hakkında farkındalığın artırılması ve İngiltere’ye giden on binlerce Yahudi’ye sahip çıkma çalışmalarına öncülük ederken, diğer taraftan bunların Filistin’e dönüşünü sağlama çalışmalarına devam etti. Londra Yahudi Cemiyeti aracılığı ile de Filistin’e ulaşan Yahudilere yardım ediyordu.⁹ Lord Shaftesbury, 1882’de zor durumdaki Yahudilere yardım etmek amacıyla *Society for the Relief of Distressed Jews* adıyla yeni bir cemiyet kurdu, cemiyetin ilk başkanı da kendisi oldu ve bütün imkânlarını Filistin’deki Yahudilere yardım için kullanma kararı aldı. Lord Shaftesbury, 1 Ekim 1885’te vefat edinceye kadar aynı çizgideki çabalarını sürdürdü.¹⁰ Lord Shaftesbury’nin karşılaştığı en olumsuz gelişme, Sultan Abdülhamid’in Filistin’e Yahudi göçünü engelleme konusunda ciddi anlamda kararlılık gösteriyor olmasıydı.

Lord Shaftesbury’nin hayatının son yıllarında Hıristiyan Siyonizm’ine gönül vermiş başka isimler de öne çıkmaya başladı. Bunlardan birisi Lord Shaftesbury’nin oğlu Evelyn Ashley’nin yakın arkadaşı eski gazeteci, diplomat ve seyyah Laurence Oliphant (1829-1888) idi. Evelyn Ashley, babasının yakın arkadaşı olan Lord Palmerston’ın 1859-1865 yılları arasındaki başbakanlığı döneminde özel kalem müdürlüğünü yaptı. Bu bağlantıların dışında, Oliphant’ın 19. yüzyılın en güçlü Yahudi hayırseverleri arasında yer alan Moses Montefiore (1784-1885) ile de ilişkisi vardı. Ayrıca, kraliyet ailesinden prenses Christian ile yakın arkadaşlık bağı bulunan Oliphant, en üst düzeyde hükümet ve diplomatik çevrelerle irtibat sahibi birisiydi.

Bu arka plana ilave olarak, 93 Harbi sonrasında Berlin Kongresi’nde yaşanan gelişmeler ve uluslararası ilişkilerdeki yeni denge oluşturma çabaları, Oliphant’ı harekete geçirmiş görünmektedir. Oliphant, 93 Harbi sonrasında Filistin’e Yahudi göçü hakkındaki düşüncelerini çocukluk arkadaşı prenses Christian’ın aracılığı ile zamanın İngiltere başbakanı ve dışişleri bakanı gibi üst düzey politika belirleyicileriyle de paylaşarak desteklerini aldıktan sonra Suriye ve Filistin bölgesinde incelemelerde bulundu.¹¹ Oliphant, bölgede görev yapan İngiliz diplomatlar ve Osmanlı yetkilileriyle de görüşerek projesine uygun arazi tespiti yapmaya çalıştı. Bu tür ön hazırlıkları tamamladıktan sonra

8 Alıntı için bkz. Lewis, a.g.e., s. 319.

9 Lord Shaftesbury’nin 1880’li yıllarda Yahudilerle ilgili faaliyetleri için bkz. Lewis, a.g.e., s. 322-327.

10 Albert Montefiore Hyamson, *British Projects for the Restoration of the Jews*, The British Palestine Committee Publications, 1917, s. 9; Lewis, a.g.e., s. 328-29.

11 Oliphant’ın Hıristiyan Siyonizm’ine katkılarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Norma Claire Moruzzi, “Strange Bedfellows: The question of Lawrence Oliphant’s Christian Zionism”, *Modern Judaism*, 26/1 (February 2006), s. 55-73.

1879 yılında Filistin'e Yahudi göçü hususunda kapsamlı bir projeyi Osmanlı hükümetine sundu. Projenin detaylarını bir başka çalışmamda¹² belirttiğim için burada şu kadarını ifade etmekle yetinmek isterim: Projeye göre, konuyla ilgili iskân-ı muhacirin için bir şirket kurulacak, şirket aracılığıyla Belka sancağında yaklaşık 4,5 milyon dönüm arazi nakit ödeme yapılarak satın alınarak Yahudi göçmenler yerleştirilecek, söz konusu araziye yerleştirilen Yahudiler kendi idarî, adli ve güvenlik birimlerini oluşturarak bir nevi muhtariyete haiz bir yönetim oluşturacaklardı.¹³ Osmanlı hükümeti, Oliphant'ın projesini "hükümet içinde bir hükümet demek olarak" görmüş ve hiçbir şekilde kabul edilebilir bulmamıştır. Osmanlı Devleti'nin projeye tavır net bir şekilde olumsuz olmasına rağmen İngilizce literatürde Sultan Abdülhamid ve hükümetinin başlangıçta olumlu yaklaştığı, projenin detaylı bir incelemeye tâbi tutulduğu ve bazı değişikliklerin müzakere bile edildiği gibi yanlış bir anlatım bulunmaktadır.¹⁴

Oliphant, İngiliz yetkililerin desteğiyle yaptığı girişimden sonuç alamayınca Amerikan diplomatlarının desteğiyle ikinci bir girişimde bulundu. Zira birinci girişiminin olumsuz sonuçlanmasında Türk aleyhtarlığıyla bilinen Gladstone'ın Nisan 1880'de hükümet kurması ve Osmanlı-İngiliz siyasî ilişkilerinin giderek kötüleşmesinin önemli payı olduğunu düşünüyordu. Bu arada, Romanya ve Rusya'da Yahudi aleyhtarlığının kuvvetlenmesi, binlerce Yahudi'nin göçmen durumuna düşmesi, bunlardan önemli bir kısmının Amerika ve İngiltere'ye göç etmekle birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınanların da sayısının giderek artması Oliphant'ın ikinci girişimi öncesinde inancını ve motivasyonunu kuvvetlendiren gelişmelerdi. Haziran 1882'de Amerika'nın İstanbul diplomatik temsilcisi Wallace ile görüşerek zor durumda olan Yahudilerin durumunu gerekçe gösterip Wallace'ı Filistin'e Yahudi göçüne izin almak konusunda Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunmasına ikna etti. Wallace, Osmanlı hükümet yetkilileriyle konuyu görüştüğünde kendisine, yürürlükte olan göç mevzuatı çerçevesinde Yahudilerin Filistin ve civarı bölgeler hariç Osmanlı topraklarına yerleşebilecekleri, yerleşimlerin yetkililer tarafından planlı bir şekilde yapılacağı ve yerleştikleri yerlerin durumuna göre de sorumluluklarının farklılaşacağı bildirilmiştir. Örneğin, Anadolu'ya yerleşecek olanlar 12 yıl vergiden ve askerlikten muaf tutulacakken Rumeli'ye yerleştirilecekler 6 yıl muaf olacaklardır.¹⁵ Wallace'ın olumlu bulunduğu bu şartlar Oliphant için kabul edilemezdi,

12 Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskânı Girişimleri, 1879-1882", *Türkiye Günü*, No. 30 (Eylül-Ekim 1994), s. 58-65. Bu makale kısmî değişikliklerle daha sonra *Hilafet ve Saltanat* (İstanbul 2016) adlı çalışmamızda da yer almıştır. Bkz. s. 370-384.

13 Oliphant'ın Bâb-ı Âli'ye sunduğu dört genel ve otuz üç detay maddeden oluşan teklifin tamamının yeni harflere aktarılmış hali için bkz. Ömer Telloğlu, *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 285-290.

14 Hyamson, a.g.e., s. 32; Philip Henderson, *The Life of Laurence Oliphant*, Robert Hale Ltd, London 1956, s. 208-209.

15 Wallace'ın konuyla ilgili yazışmaları ve ekleri için bkz. *Papers relating to the Foreign Relations of the United States*, 1882, Washington Government Printing Office 1883, s. 516-519. Bu belgelerin temininde desteğini esirgemeyen Şükrü Hanioğlu Hocama bir kez daha teşekkür ederim.

çünkü kuvvetle inandığı Hıristiyan Siyonist öğreti gereği Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi öncesi Yahudilerin Filistin'e dönmeleri gerekiyordu.

Oliphant, 1888'de ölünceye kadar hayatının son altı yılını bu inancın gerçekleşmesi için çalışmakla geçirdi. Aralık 1882'de kuzey Filistin'de bulunan Hayfa kasabasına yerleşti. Hayfa'nın içinde bugün de kendi adıyla anılan kışlık evi ve yaz aylarını geçirmek üzere Hayfa'nın yüksek yerlerinde Dürzi ailelerin yoğun olduğu bölgede yazlık evi vardı. Eşi Alice, Aralık 1886'da bu yazlık evde vefat etti. Kendisi gibi Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi kehanetine inanan Hıristiyanlarla, özellikle de Temple Society adı altında bir araya gelerek Hayfa'ya yerleşen Alman Hıristiyanlara¹⁶ yakın mekânlarda faaliyet gösterdi. Osmanlı hükümetinin Yahudi göçüne karşı tavrı devam etmekle birlikte bir şekilde bölgeye gelebilen Yahudilere sahip çıkmak, onlara çiftçilik yaparak hayatlarını kazanmayı öğretmek ve Filistin'e Yahudi göçü meselesini gündemde tutmak amacıyla çabalarını sürdürdü.

Oliphant'ın Hayfa'da iken yazdığı ve 1886'da ilk baskısı yayımlanan *Haifa or Life in Modern Palestine* adlı kitabının "Filistin'de Yahudi Meselesi" başlıklı bölümünde anlattıklarına göre, Rusya ve Romanya'da Yahudilere yapılan baskılar, bölgeye Yahudi göçü konusunda yeni cemiyetlerin kurulmasına ve göç masraflarının karşılanması için kaynak oluşturulmasına devam edilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı hükümetine diplomatik baskı yapılarak Yahudilerin hac maksadıyla bile Filistin'e girişlerine izin verilmediği yolunda tartışmalar başlatılmıştır. Osmanlı hükümeti ise bunu yalanlayarak kutsal mekânlara hac ziyareti konusunda hiçbir sınırlandırma getirilmediğini, sadece yerleşmek maksadıyla Filistin'e göçe müsaade edilmediğini vurgulamıştır. Kapitulasyonlar nedeniyle Rusya vatandaşı olan Yahudilerin bölgeye yerleşmesine mâni olunamayacağını belirttikten sonra Romanya ve Rusya'dan gelen yirmi beş Yahudi ailenin Taberiye Gölü civarına yerleştirildiklerinden bahsetmektedir.¹⁷

Oliphant, Hayfa'da kaldığı dönemde İbrance'de kendisine yardımcı olmak ve Yahudilerle ilişkilerinde desteğini almak üzere Naftali Herz Imber (1856-1909)'i özel sekreteri olarak yanında bulundurdu. Imber'in burada hazırladığı *Morning Star* (Sabah Yıldızı) adlı şiir kitabı 1886'da yayımlandı ve bu kitapta yer alan "ümidimiz" adlı şiir önce Siyonist marşın, sonra da İsrail ulusal marşının güftesini oluşturdu. Özellikle Romanya ve Rusya'dan gelen fakir Yahudilerle yakından ilgilenmeyi sürdürdü. Maddî yardımlarının yanı sıra Hayfa'da yaşayabilmeleri için tarım arazilerini nasıl ekip biçeceklerine yardımcı olmaktan ihtiyaç duydukları alet edevatı temin etmeye kadar onlarla ilgilendi. Beceri

16 Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi kehanetine inandıkları için 1868'den itibaren peyderpey Hayfa'ya gelip yerleşen Alman Hıristiyan kolonisi için bkz. Mahmoud Yazbak, "Templars as Proto Zionists? The "German Colony" in Late Ottoman Haifa", *Journal of Palestine Studies*, 28/4 (Summer 1999), s. 40-54.

17 Laurence Oliphant, *Haifa or Life in Modern Palestine*, Blackwood, Edinburgh and London, second edition 1887, s. 48-49.

yetersizliği nedeniyle iş yapamayanlara da kendi imkânlarıyla destek oldu.¹⁸ Hatta bu konuda Amerikan hükümetinin de desteğini sağlamak üzere Özgürlük Abidesi kitabesi yazarı Yahudi kökenli Emma Lazarus'a mektup yazdı.¹⁹ Oliphant bu dönemde Filistin'i ziyaret eden üst düzey isimlerle irtibatı olmayı da ihmal etmiyordu. Sudan'da görevlendirilen General Gordon ve Sunderland Dükü bu isimlerin önde gelenlerindendi. Dahası, Dük ile irtibatı kuvvetlendiren Oliphant, Hayfa'da bazı yatırımlar için 1884'de ondan para talep etmenin ötesinde 1885'te Sunderland Dükü'nün Filistin'i ziyareti sırasında Sultan Abdülhamid'e atfen Hamidiye Demiryolu adı verilmesini teklif ettiği Ürdün Vadisini Akka'ya bağlayacak bir demiryolu projesinde İngilizlerin yer alması gerektiğini savundu. Ona göre, bu demiryolunu kim ele geçirirse Suriye ve Fırat vadisinin kontrolü ona geçecekti.²⁰

Sultan Abdülhamid döneminde İngiliz Hıristiyan Siyonistlerin Filistin meselesinin oluşumuna katkıları bakımından öne çıkan üçüncü önemli isim William Henry Hechler (1845-1931)'dir.²¹ Evanjelik Kiliseye bağlı bir misyoner olan Alman babanın (Dietrich Hechler) ve bir İngiliz annenin çocuğu olarak 1845'te Hindistan'da doğan Hechler, babasının da tesiriyle erken yaşlardan itibaren Evanjelik Kilisesinin aktif misyonerlerinden birisi olur. Babasının Yahudilere karşı pozitif ilgisi William'ı da etkilemiş görünmektedir. William, 1860'lardan itibaren Evanjeliklerin Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişinin ön şartı olarak Filistin'e Yahudi göçü ve orada bir Yahudi devleti kurulması fikrinin etkisinde kaldı. 1870'te Anglikan papazı oldu. 1873'te Baden Dükü I. Frederik'in çocuklarının özel öğretmeni oldu. Frederik'in oğlu ve kendi öğrencisi Ludwig aracılığıyla sonradan Kayzer olacak olan Wilhelm ile diyalog geliştirdi. 1880'lere geldiğinde ise, koyu bir Hıristiyan Siyonist oldu ve bütün imkânlarını bu öğretinin hayata geçirilmesi için kullanmaya başladı. 1882'de Almanya, Fransa ve Rusya'yı ziyaret ederek Yahudi meselesini daha iyi anlamaya çalıştı. İstanbul üzerinden İngiltere'ye dönerken Sultan Abdülhamid'e Filistin'e Yahudi göçüne müsaade etmesi için ricada bulunma girişimi İngiliz büyükelçisinin yardımcı olmaması nedeniyle sonuçsuz kaldı. Meşhur risalesi "The Restoration of the Jews to Palestine" (Yahudilerin Filistin'e Dönüşü) yayımlandı.²² Bu risalenin ana fikri, Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi için Yahudilerin Filistin'e dönüşünün ön şart olduğudur. Ona göre, her Hıristiyan Yahudileri sevmeyi bir vazife bilmelidir.

18 Oliphant'ın bu tür yardımlarda kullandığı paranın bir kısmı *The Christadelphian* adlı cemaat tarafından gönderilmektedir. Bkz. Thomas Amit, "Laurence Oliphant: Financial Sources for His Activities in Palestine in the 1880s", *Palestine Exploration Quarterly*, 139/3 (2007), s. 205-212.

19 Anne Taylor, *Laurence Oliphant*, Oxford University Press, Oxford 1982, s. 217-18.

20 A.g.e., s. 225-26.

21 Hechler'in İngilizcenin yanı sıra Almanca, İbrance, Grekçe, Latince, Arapça, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Fransızca ve İki Afrika dili bildiği belirtilmektedir.

22 Lewis, bu risalenin 1882'de yayımlandığını belirtirken, Jerry Klinger (The Jewish American Society for Historic Preservation başkanı) bu risalenin 1893'te yayımlandığını ifade etmektedir. Lewis, a.g.e., s. 329; Klinger, "William H. Hechler", *The Jewish Magazine*, July 2010.

1885'ten itibaren İngiltere'nin Viyana Büyükelçiliği din görevlisi olarak çalışan Hechler, resmî görevi dışında Filistin üzerine yayın topluyor, harita koleksiyonu oluşturuyor ve kendince Süleyman mabedinin yeniden inşası fikrini kuvvetlendirmek için model mabet bile yapıyordu. Bu sırada Yahudilerin Filistin'e dönüşü fikri üzerinde daha çok çalışma fırsatı buluyordu. Mart 1896'da bir kitapçıda Theodore Herzl'in yeni yayımlanan *Yahudi Devleti* kitabına rastlayınca²³ yeni bir heyecan yaşamaya başladı. Kitabın ana fikrini kendisinin yıllardır savunuyor olması nedeniyle hemen Herzl ile şahsen temasa geçti. Herzl'in günlüğüne göre, ilk tanışmaları 10 Mart 1896'da Hechler'in isteğiyle gerçekleşti. Bu ilk buluşmada, kuvvetle inandığı kehanetlere göre 1897-98'de Yahudilerin Filistin'i tekrar ele geçireceklerini iddia etti. Herzl'in kitabını Alman kraliyet ailesine sunacağını da belirten Hechler, kendisini kraliyet ailesine takdim edebileceğini de belirtti.²⁴

Hechler, Mart 1896'dan itibaren Herzl'in Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması fikrinin gerçekleşmesine çalıştı. Şüphesiz bu kararlılığın temel nedeni kendi inançlarıydı ancak Herzl'in başarısının kendi inancının gerçekleşmesine doğrudan katkı yapacak olması Hechler-Herzl ikilisinin sekiz yıllık kesintisiz birlikte çalışma başarısını açıklar niteliktedir. 10 Mart 1896'da gerçekleşen birinci görüşmeden yaklaşık bir hafta sonra Herzl, Hechler'i evinde ziyaret ettiğinde Filistin hakkında farklı malzemelerin biriktirildiğine şahit oldu. Filistin hakkında çeşitli kaynakların yanı sıra çok büyük bir askerî harita da sergilenir. "*Sizin için ortamı hazırladık*" diyerek Herzl'e jest yapmaya çalışan Hechler, kendi çalışmalarına göre Süleyman mabedinin nerede olması gerektiğini anlatır ve önceden yaptığı mabet maketlerini gösterir. Görüşmenin can alıcı noktası, Herzl'in Yahudilerin kendisine inanması ve değer vermesi için kendisinin saygın devlet adamlarıyla, bir prensle hatta mümkün olur ise Alman Kayzeri ile birlikte görünmesi gerektiğini belirtmesidir. Herzl, o zamana kadar kendisinin hep engellendiğinden ve bunun da enerjisini tükettiğinden yakınıdır. Onun için bu hedef o kadar önemli ve ulaşması zor idi ki, Hechler bunu başarabileceğini belirttiğinde Herzl, hiç emin olamamıştı.²⁵ Çünkü Hechler'den önce Herzl'in Avrupa'nın büyük devletlerinin yöneticileriyle irtibat kurabilmesi mümkün olmamıştı.

Hechler daha önce çocuklarına özel öğretmenlik yaptığı Baden Dükü I. Frederik ile irtibata geçti ve Herzl'in ve kendisinin Siyonist fikirleri hakkında detaylı bilgi paylaşımında bulundu. Bu irtibat önemliydi, çünkü Kayser II. Willhem I. Frederik'in yakın akrabasıydı ve Wilhelm üzerinde etkili bir isimdi. I. Frederik ile uzun müzakerelerde bulunan Hechler, onu Herzl ile görüşmeye ikna etti ve bu iki önemli ismi 23 Nisan 1896'da görüştüler. Bu görüşmede Herzl, Hıristiyan Siyonist inanç gereği Filistin'e Yahudi göçü anlayışından ziyade zor durumda olan Yahudilere bir yurt arayışı için Filistin'e Yahudi göçü projesini anlattı ve destek istedi.

23 Herzl'in bu yıllarda İstanbul'daki girişimleri ve II. Abdülhamid ile görüşme çabaları hakkında bkz. Vahdetin Engin, *Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatani" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

24 Marvin Lowenthal, *The Diaries of Theodor Herzl*, The Dial Press, New York 1956, s. 104.

25 Lowenthal, a.g.e., s. 105-106.

Bu arada Kayzer ile görüşme imkânı olmadı. Siyonist kongreyi toplamaya çalışan Herzl, beklediği maddi ve manevi desteği bir türlü sağlayamıyordu. Rothschild gibi zengin ve güçlü Yahudi aileleri Herzl'e itibar etmiyordu. Herzl, İngiltere'nin yanı sıra Avusturya ve Fransa'nın güçlü Yahudi ailelerinin de desteğini alamıyordu. Sadece güçsüz aileler ve göçmen Yahudilerin desteğiyle de mesafe alamıyordu.²⁶ Münih'te gerçekleştirmeyi planladığı kongre şehrin Yahudilerinin sert muhalefeti üzerine İsviçre'nin Basel kentine kaydırılmak zorunda kalındı. 1897 Ağustos'unda zor şartlar altında yapılan Birinci Siyonist Kongre'ye Hechler de özel misafir sıfatıyla katıldı. Kongre, Siyonizm konusunda Yahudiler arasındaki fikir ayrılığını iyice gün yüzüne çıkardı ama Batı dünyası medya-sında yer alması önemli bir başarı sayıldı.

Kongre sonrasında da Kayzer'e ulaşma çabaları devam etti. I. Frederik'in de tavsiyesi üzerine Hechler, eşi eski bir öğrencisi olan Almanya'nın Avusturya büyükelçisi ve Kayzer'in yakın arkadaşı Philipp-Fuerst-von-Eulenburg ile bağlantı kurdu. Hechler, Eylül 1898'de von-Eulenburg ile Herzl'i tanıştırdı ve fikirlerini büyükelçiye etraflıca anlatarak konunun Kayzer'e ulaşmasını sağlamaya çalıştı. Mart 1896'dan itibaren bu minvalde yürütülen kulis faaliyetleri neticesinde Hechler, Kayzer II. Wilhelm'in yakınındaki iki önemli ismin (Baden Dükü ve Viyana Büyükelçisi) ve onlar aracılığıyla da Kayzer'in Filistin'e Yahudi göçü fikrine aşına olmasını sağlamayı başardı.

Bu başarının önemli sonuçlarından biri de, 1898 sonbaharında gerçekleşen Kayzer'in İstanbul ve Kudüs seyahatine kendisinin de katılmış olmasının yanı sıra Herzl'in İstanbul'da ve Kudüs'te Kayzer ile görüştürülmüş olmasıdır. Böylece, dönemin bir kısım Yahudi ileri gelenleri tarafından eleştirilen ve değersizleştirilmeye çalışıldığı bir zamanda Herzl'in, Hechler'in bağlantıları ve sarsılmaz desteği sayesinde, Alman kraliyet ailesiyle kurduğu bağlantı dünya kamuoyuna mal olmuştur. Bu irtibatlar, II. Abdülhamid'in Filistin'e Yahudi göçüne karşı tavrını değiştirememiş ise de Herzl'in dünyadaki şöhretini ve Siyonizm ideolojisinin tanınırlığını ciddi anlamda artırdığı söylenebilir.²⁷

Alman kraliyet ailesiyle kurulan bu bağlantılardan pratikte bir sonuç çıkmaması Hechler'i yeni arayışlara yöneltti. Herzl'i ve Filistin'e Yahudi göçüne dair fikirlerini dönemin etkin siyasî isimlerine tanıtmaya çabalarını devam ettirdi. Hesse Dükü, Galler Prensi (daha sonra VII. Edward olarak tahta çıkacaktır) ve Rus Çarı II. Nikola bu bağlamda irtibat kurulan önemli isimler arasında zikredilebilir. Hechler, Herzl'in 1904'te vuku bulan vefatına kadar desteğini hiçbir zaman esirgemedi.²⁸

Sonuç olarak, bu çalışmada söz konusu edilen üç İngiliz Hıristiyan Siyonistin Filistin'e Yahudi göçü konusunda belirgin katkı yaptıkları açıkça ortaya konulmuştur. Ele alınan

26 Bu dönemde Herzl'in karşılaştığı Yahudi muhalefeti için bkz. David Vital, *The Origins of Zionism*, Oxford, Paperback reprint 1990, s. 268 vd.

27 Herzl'in Kayzer ile görüşmesi ve Kudüs seyahatinin bir değerlendirmesi için bkz. Desmond Stewart, "Herzl's Journeys in Palestine and Egypt", *Journal of Palestine Studies*, III/3 (Spring 1974), s.19-28.

28 Lawrence J. Epstein, *Zion's Call: Christian Contributions to the Origins and Development of Israel*, University Press of America, Lanham 1984, s. 77-82.

şahıslardan ikisi Abdülhamid döneminin ilk yarısında, sonuncusu ise ikinci yarısında etkin olmuştur. Osmanlı Devleti'ne konu ile ilgili doğrudan yapılan iki müracaattan 1840 tarihli olan ilki, bizzat Lord Shaftesbury'nin yoğun çabaları sonucu Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'ın talimatıyla gerçekleşmiştir. Bir diğer ifadeyle, İngiltere hükümeti 1840 müracaatıyla resmî olarak Osmanlı hükümeti ile irtibata geçecek kadar konuyla ilgilendiğini göstermiştir. Lord Shaftesbury'nin Filistin meselesi ile ilgili en önemli başarılarından biri budur. Ayrıca, Filistin hakkında sayısız yayın gerçekleştirerek 19. yüzyıldan bugüne faaliyetlerini aralıksız sürdüren *Palestine Exploration Fund*'in kuruluşunda Lord Shaftesbury'nin önemli rol oynadığını da belirtmek gerekir. İkincisi ise, Laurence Oliphant tarafından 1879 tarihinde yapılmış olup kraliyet ailesinin ve İngiltere hükümetinin gayri resmî olarak desteklediği bir müracaattır. Sultan Abdülhamid'in 1880 yılında Oliphant'ı huzuruna kabul ederek Filistin meselesini görüşmesi bu müracaat sonucunda olmuştur. Bilinebildiği kadarıyla Abdülhamid'in gayri Osmanlı birisiyle konuyu resmî olarak müzakere ettiği ilk ve tek kişi Oliphant'tır. Bu müracaatın bir diğer özelliği de, Yahudi Siyonizm'inden yıllarca önce Abdülhamid yönetiminin Filistin'e Yahudi göçü konusunu inceleyip cevap üretmesini sağlamış olmasıdır. Bu çalışmada sözü konusu edilen üçüncü İngiliz Hıristiyan Siyonist William Henry Hechler ise, Kayzer II. Wilhelm'in Filistin'e Yahudi göçü meselesini Ekim 1898'de Sultan Abdülhamid ile görüşmesinin arka planını hazırlayan kişidir. Bu görüşme öncesinde yıllardan beri konuya vakıf olduğu için Sultan Abdülhamid'in Kayzer'e net olumsuz cevap vermesi şaşırtıcı değildir.

Son olarak, bu üç teşebbüsün Filistin meselesinin gidişatı açısından ne anlama geldiği hususu da önemlidir. Osmanlı Devleti her üç girişime de olumsuz cevap verdiği için pratik bir sonuç üretilmediği söylenebilir. Ancak bu girişimlerin, Filistin'e Yahudi göçü meselesine katkıları oldukça önemlidir. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, zikredilen girişimler mesele hakkında farkındalığı ciddi anlamda güçlendirmiştir. Başlangıçta İngiliz kamuoyunda ve yüzyılın sonlarına doğru ise Avrupa ve Amerika genelinde Filistin'e Yahudi göçü ve Osmanlı Devleti'nin bu göçü engelleme çabaları bilinen bir konu haline gelmiştir. Ayrıca bu girişimler, Yahudi Siyonistlerden çok önce ve onlardan daha fazla çabanın Hıristiyan Siyonistler tarafından gösterildiğinin belirgin işaretleridir. Bu kısa çalışmada sunulan bilgiler de göstermektedir ki, Filistin meselesinin oluşumunda Yahudi olmayan unsurların ve özellikle de Hıristiyan Siyonistlerin katkısı küçümsenmeyecek düzeydedir.

KAYNAKÇA

- Amit, Thomas, "Laurence Oliphant: Financial Sources for His Activities in Palestine in the 1880s", *Palestine Exploration Quarterly*, 139/3 (2007).
- Buzpınar, Ş. Tufan, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskânı Girişimleri, 1879-1882", *Türkiye Günlüğü*, No. 30 (Eylül-Ekim 1994).
- —, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Engin, Vahdettin, *Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- Epstein, Lawrence J., *Zion's Call: Christian Contributions to the Origins and Development of Israel*, University Press of America, Lanham 1984.
- Henderson, Philip, *The Life of Laurence Oliphant*, Robert Hale Ltd, London 1956.
- Hyamson, Albert Montefiore, *British Projects for the Restoration of the Jews*, The British Palestine Committee Publications, 1917.
- Klinger, Jerry, "William H. Hechler", *The Jewish Magazine*, July 2010.
- Lewis, Donald M., *The Origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and Evangelical Support for a Jewish Homeland*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Lowenthal, Marvin, *The Diaries of Theodor Herzl*, The Dial Press, New York 1956.
- Moruzzi, Norma Claire, "Strange Bedfellows: The question of Lawrence Oliphant's Christian Zionism", *Modern Judaism*, 26/1 (February 2006).
- Oliphant, Laurence, *Haifa or Life in Modern Palestine*, Blackwood, Edinburgh and London, second edition 1887.
- Papers relating to the Foreign Relations of the United States*, 1882, Washington Government Printing Office 1883.
- Sharif, Regina S., *Non-Jewish Zionism: Its Roots in Western History*, Zed Books, London 1983.
- Stewart, Desmond, "Herzl's Journeys in Palestine and Egypt", *Journal of Palestine Studies*, III/3 (Spring 1974).
- Taylor, Anne, *Laurence Oliphant*, Oxford University Press, Oxford 1982.
- Tellioğlu, Ömer, *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Tuchman, Barbara W., *Bible and Sword: England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, Random House Trade Paperbacks, New York 2014.
- Vital, David, *The Origins of Zionism*, Oxford, Paperback reprint 1990.
- Yazbak, Mahmoud, "Templars as Proto Zionists? The "German Colony" in Late Ottoman Haifa", *Journal of Palestine Studies*, 28/4 (Summer 1999).

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

İRANLI MEŞRÛTİYETÇİLERİN
II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDEKİ FAALİYETLERİ
İSTANBUL'DA YAYINLANAN İKİ FARŞÇA GAZETE:
AHTER VE ŞEMS BAĞLAMINDA

Dr. Öğretim Üyesi Nasrollah SALEHİ

Farhangian Üniversitesi, Kerec, İran

İRANLI MEŞRÛTİYETÇİLERİN II. ABDÜLHAMİD DEVİRİNDEKİ FAALİYETLERİ - İSTANBUL'DA YAYINLANAN İKİ FARŞÇA GAZETE: AHTER VE ŞEMS BAĞLAMINDA¹

Nasrollah SALEHİ²

Günümüz İran'ının yüz yıllık tarihindeki önemli değişim ve dönüşümlerden biri, meşrûtiyet talebi hareketinin ortaya çıkmasıdır. Bu hareket, her ne kadar 20. asrın başlarında (1324 k./1906 m.) zafer kazanmışsa da, fikrî, siyasî ve iktisadî kökleri 19. yüzyıla, bilhassa da bu yüzyılın ikinci yarısına kadar gider. Bu hareketin müteaddit dâhilî ve hâricî sebepleri mevcuttur. Hâricî sebepleri içinde, şüphesiz İran'ın komşusu olan devletin, yani Osmanlı Devleti'nin yaşadığı değişim ve dönüşümlerin tesiri dikkate değerdir. İranlılar, birkaç yoldan Osmanlıların yaşamakta olduğu değişim ve dönüşümlerden haberdar olmaktadır:

- İstanbul'da bulunan İranlı bazı devlet adamları ve bunların göndermiş oldukları raporlar vesilesiyle
- İranlı pek çok kimsenin, bilhassa da İranlı münevverlerin İstanbul'da bulunması ve bunların yazdığı yazılar yoluyla
- Neşredilen gazeteler ve eleştirel eserler ve bunların İran'a gönderilmesi yoluyla
- İranlıların İstanbul'a ve Osmanlı devletinin diğer bazı şehirlerine gidiş-gelişleri vesilesiyle

Bütün bunların içinde her şeyden daha fazla tesir eden husus, şüphesiz "Ahter" isimli bir gazetenin İstanbul'da 23 yıl aralıksız olarak yayınlanması olmuştur. Bu gazetenin Doğu İslam Dünyası'nda geniş bir okuyucu kitlesi mevcuttu. Ahter, İran ve Osmanlı coğrafyasından başka Kafkasya, Orta Asya, Hindistan, Afganistan, Irak ve Mısır'da da dağıtılıyordu.

Ahter'in neşri, 33 yıl hükümdarlık süren II. Abdülhamid'in devrinde, tam olarak 23 yıla yakın devam etmiştir. Bu bakımdan Sultan Abdülhamid devrinin vakaları bu gazetede ziyadesiyle yer bulmuştur. Buna binaen Ahter, sadece Nâsirî dönemi İran tarihi için değil, Abdülhamid dönemi Osmanlı tarihi için de birinci el kaynak olarak kabul edilebilir. Osmanlı Sultanı şahsen bu gazeteye olumlu bakıyor ve bazen de onu görüp okuyordu. Bu gazetenin şemsiyesi altında bazen Osmanlı Devleti'nin siyasetleri ve menfaatleri doğrultusunda çalışmalar yapıyordu. Gazete, Rusya ile Osmanlı arasında cereyan eden harp sırasında Osmanlı tarafını tutmuş ve İttihad-ı İslâm siyasetini destekleyerek

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Ali Ertuğrul tarafından Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

² Dr. Öğretim Üyesi, Farhangian Üniversitesi, Kerec, İran.

bu düşüncenin propagandasını yapmıştır. İstanbul'daki İran Sefaretine ait belgelerden birinde, İran Sefiri Mu'înülmülk'e ait bir mektupta, İran Sefiri'nin Osmanlı sultanıyla görüşmesi anlatılırken, İran Hâriciye Vekâleti'ne yönelik bir hitap mevcuttur. Bu görüşme 60 sayı yayınlandıktan sonra gazetenin ilk kapanışıyla ilgili olup İran Sefiri, Zilhicce 1293/Ocak 1877'de Hâriciye Vekâleti'ne yolladığı raporunda şunları yazmıştır: “Kurban Bayramı'nda Sultan ile mülakata gittim. O, Ahter Gazetes'i'nin kapanmış olmasından dolayı üzüntülerini izhar buyurdu ve şöyle dedi: “*Maalesef İstanbul'da Türkçenin temeli ve dillerin en tatlısı olan Farsça bir gazete mevcut değil.*” Bu şekilde Farsça bir gazete yayınlanması için hayli istekli olduğunu izhar ettiler.”³ Mu'înülmülk devamında şunları yazmıştır: Sultan'ın teşvik edici görüşleri neticesi Ahter Gazetes'i 28 Muharrem 1294/12 Şubat 1877'de tekrar yayınlanmaya başladı. Bu kez ilk nüshayı Sultan'ın huzuruna göndermişler ve onun emri neticesi 55 nüsha abone yapmışlardır. 20 nüsha Hâriciye Vekâleti'ne, 20 nüsha Ma'ârif Vekâleti'ne, 10 nüsha Saray'a, 5 nüsha şehzâdelere taksim buyurmuşlar; 1 nüsha da âdeti olduğu üzere kendileri için istemişlerdir.⁴

Ahter'in Doğuşu

İstanbul'da ikâmet eden Tebrizli iki hemşehri, Aka Mirzâ Muhammed Tâhir Tebrizî ile Aka Mirzâ Mehdi Tebrizî müdür ve yazar unvanı altında birlikte çalışarak İstanbul'da “Ahter” Gazetes'i'nin altyapısını oluşturdular. Bu gazetenin ilk sayısı 13 Ocak 1876'da, yani ilk Osmanlı meşrûtiyet belgesi olan Kanun-i Esasî'nin imzalanmasından (23 Aralık 1876) bir yıl önce ve İran meşrûtiyet hareketinin zafer kazanmasından (1324/1906) otuz yıl önce İstanbul'da neşredilmiş ve bu neşir faaliyeti 23 yıl düşe kalka devam etmiştir.

Öncü bir gazete olarak Ahter, ilk sayılarından itibaren aydınlatan başyazılar ve makaleler yayınlamak yoluyla efkâr-ı umûmiyenin haberdâr kılınmasında ve İranlı seçkinlerin uyandırılmasında bâriz ve mühim bir paya sahip olmuştur. Ahter'in ilk yılında yayınladığı sayılarda yer alan başyazıların bir kısmının başlıkları, yeni birtakım bahislerin ve mefhumların ele alınmakta olduğunu göstermektedir. Sadece misal olarak: “İnsâniyet ve Medeniyet”, “Fikir Özgürlüğü”, “Özgürlük ve Hürriyet”, “Adalet ve Özgürlük”, “Vatan Sevgisi”, “Vatanı Tanımak ve Onunla İlgili Vazifeler”, “Vatan Çocuklarının Vazifeleri”, “İlk Vadandaşlık Teklifi”, “Kızların Terbiyesi”, “Vatan Muhafazası” vd.

23 yıllık yayın hayatı boyunca Ahter'de farklı tutumlar ve tavırlar görülmüştür. İlk tutum, Osmanlı'daki özgürlük ve istibdâdla ilgili iki türlü yaklaşımdır. Bu tutuma bağlı olarak Ahter, iki dönem hâlinde 22 yıl ve 1 yıl olarak yayın hayatını sürdürmüştür. 2 yıl, Birinci Meşrûtiyet'le ortaya çıkan özgürlük parlıtları altında; 21 yıl da Abdülhamid'in hükûmeti dönemindeki istibdâd gölgesi altında geçmiştir. Tabii ki bu dönemlerin aynı zamanda İran'daki Nâsirî istibdâdî dönemiyle yakın irtibatı vardı.

3 Han Melik Sasanî, *Yâdbûdhâ-yi Sefâret-i İstanbul*, s. 205.

4 A.g.e., s. 206.

Ahter'in uzun süren neşir hayatı sırasında Mirzâ Akahân Kirmanî, Şeyh Ahmed Ruhî, Mirzâ Habîb İsfahanî gibi meşhur yazarlar ve aydınlar bu gazete ile iş birliği içinde çalışmışlar; bu kimselerin kaleme aldığı yazılar bu gazetede daimî olarak yayınlanma imkânı bulmuştur. 23 yıl zarfında adı geçen yazarların ve de isimli-isimsiz diğer yazarların daimî ve sürekli olarak halkı aydınlatma çabalarının İranlılarda yeni siyasî fikirlerin uyanmasında ziyadesiyle tesirleri olmuştur. Bu gazetenin ehemmiyeti hususunda, neşredilmeye başladığı zamandan bugüne kadar pek çok söz söylenmiş ve yazılmıştır. Mesela Mirzâ Melik Han Ahter'den 15 yıl sonra Londra'da yayınlanmış olan "Kanun" Gazetesi'nde Ahter'in ehemmiyeti hakkında şunları yazmıştır: "*Bu Gazete İran devleti ve milletine yetmiş vezir-i a'zamdan (başbakandan) daha fazla hizmet etmiştir...*" Ya da Ahter'in sıkı okuyucularından olan Mirzâ Alihan Terbiyet-i Tebrizî bu hususta şunları demiştir: "*Ahter'in sayfalarından çıkan medeniyet şimşekleri halkın kalplerinde parlıyor...*"⁵

Ahter'in yazarları, Osmanlı'da birinci meşrûtiyetin ilan edilmesiyle geçen iki yıllık kısa fırsatı ganimet bilmişler ve Osmanlı tecrübesini dikkatle takip etmişlerdir. Bu yüzden sayılarının ekseriyetinde, Osmanlı'daki meşrûtiyet talebi hareketinin geniş yansımaları görülür. Gazete sayfaları, meşrûtiyet, kanun, hürriyet, şurâ meclisi ve bu nevi mefhumların ehemmiyeti hususunda bolca bahislerin tercümesine tahsis edilmiştir. Bununla birlikte istibdâd mağduru ve "İran"ın resmî yüzü olan gazete, Osmanlı meşrûtiyeti hakkında bir tek kelime bile yazacak halde değildi. Sanki İran'la duvardan duvara komşu olan bu ülkede hiçbir şey olmuyordu. Ancak Midhat Paşa'nın tevkif edilip muhâkeme edilmesi hususu ortaya çıktığında, "İran" Gazetesi'nin müdürü İ'timâdüssaltana yeniden canlanmış ve Midhat Paşa'nın hıyânetini ispat etmek hususunda kalem aşındırma gayreti içinde olmuştur.⁶

Osmanlı'daki Birinci Meşrûtiyet'in ömrünün gayet kısa olduğunu biliyoruz. Meşrûtiyet neticesi ortaya çıkan meclis, açıldıktan iki yıl sonra Sultan Abdülhamid'in emriyle 19 Aralık 1878'de tatil edilmiştir. Bu tarihten sonra Kanun-ı Esasî ve meclis, 30 yıl müddetle Osmanlı siyasî sahnesinden çekilip ortadan kalkmıştır. Abdülhamid'in tek adam olma kararı yolundaki ilk adımı Midhat Paşa'yı devre dışı bırakmak olmuştur. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın sadrazamlığı sırasındaki bir buçuk aylık süre içinde takriben bütün alanlarda onunla ihtilaf içinde olmuştur. Bu yüzden meclisin açılmasından önce Midhat Paşa'yı işten el çektirip sürgüne yollamıştır.

23 yıllık yayın hayatı sırasında Ahter, sadece iki yıl, Birinci Meşrûtiyet ile aynı zaman dilimi içinde tümüyle özgür ve demokratik bir ortamda yayınlanma imkânı bulmuş; bundan sonraki 21 yıl Abdülhamid'in mutlakîyet hükümeti devresinde faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu yüzden bu dönemin sansür uygulamasından geçmek için hâkim du-

5 Reisniyâ, "Ahter ve Mukaddime-i Ân", *Cihân Kitâb*, sy. 141-144, s. 22.

6 A.g.m., s. 22.

rumdaki heyetin hassasiyetlerine mümkün olduğunca dikkat etmek zorunda kalmış; bu sırada İran toplumunda meydana gelen hadiselerin bazısına da sayfalarında yer verememiştir.⁷ Buna binâen Ahter'in aşağı-yukarı yirmi yıl içindeki neşri düşe-kalka geçen gayet zor bir yolculuk olmuştur. Bu gazete defalarca tevkif ve tatil edilme durumuna maruz kalmıştır. Bunun sonucu, Nâsirî ve Abdülhamid gibi iki liderin temsil ettiği mutlakî yönetimlerin siyasetine çaresizce riayet etmek olmuştur.

Ahter, 3 Muharrem 1293/17 Ocak 1877 tarihli üçüncü yılın ilk sayısında, "Hatt-ı Hümâyûn Sûretinin Tercümesi"ni vermeden önce, "Hak-şinasî-İnsâf" başlıklı bir başyazıda, Osmanlı sultanının Kanun-ı Esasî'yi ilân etme hususunda attığı adımlardan övgü ve sitayişle söz eder ve devamında "Hatt-ı Hümâyûn Sûreti"nin tercümesini tam olarak verir.

Ahter, üçüncü yılın dördüncü sayısında (7 Şubat 1877), Osmanlı Kanun-ı Esasî'sini tam metin olarak neşretme vaadini yerine getirmiştir. Osmanlı Kanun-ı Esasî'sini "güzel-talimli bir başlangıç" olarak gören Ahter, bu sebeple onun tüm metnini de yayınlamıştır. Filvâki' Osmanlı meşrûtiyetinin ilanından kısa bir süre sonra Kanun-ı Esasî'nin tam metni bu şekilde Farsça olarak ilk kez Ahter'de yayınlanmış oluyordu.⁸

Ahter'in Osmanlı Kanun-ı Esasî'sini tam metin olarak neşrettiği tarihte, İran'ın resmî gazetesi konumunda bulunan "İran", Osmanlı meşrûtiyet hareketinin zaferi, Kanun-ı Esasî'nin tedvini ve Meclis-i Meb'ûsân'ın teşkili hakkında tek bir kelime bile yazmıyordu. Elbette bu sessizlikten niyet, İran halkının komşuları Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişim-dönüşümlerden haberdâr olmasını engellemekti. Filvâki' Ahter, ilk kez ve resmî olarak Osmanlı Meşrûtiyeti ve Kanun-ı Esasîsi hakkında kelam sarf eden ve muhataplarını bu mefhumlara aşına kılan gazete idi. Takîzâde'nin inancına göre "meşrûtiyet" kelimesi ve "kanun-ı esasî" istilâhı bu şekilde Osmanlı ülkesinden İran'a giriş yapmıştı.⁹ O açık bir şekilde şöyle yazmaktadır: "*Meşrûtiyet kelimesi şüphe götürmez bir şekilde Osmanlı ülkesinden gelmiştir. 1293/1877 senesinde İstanbul'da millî hükümetin tesis edildiği zamandan ve Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başlangıcından bu yana, bu ülkenin önayağı ve meşhur ıslahatçısı olan Midhat Paşa marifetiyle bu kelime burada revaç bulmuştur.*"¹⁰

Osmanlı Kanun-ı Esasî'sinin metnini neşrettikten sonra Ahter, ana ilgi alanı olarak Meşrûtiyetle birlikte ortaya çıkan değişim-dönüşümlere yoğunlaşmış ve neredeyse bütün sayılarında Osmanlıların hârici ve dâhili meseleleriyle bağlantılı hususlara sayfalarında yer vermiştir. Mesela:

7 A.g.m., s. 23.

8 Ahter, yıl 3, sy. 4, s. 1-8, s. 269-276.

9 Makâlât-ı Takîzâde, C. I, s. 256: Reisniyâ'nin nakliyle, *İran ve Osmanî*, C. II, s. 858.

10 Aynı eser, s. 390, Reisniyâ'nin nakliyle, c. II, s. 859.

- “Müslümanlık Esası ve Kanun-ı Esası”
- “Meclis-i Umumî’nin Açılışı”
- “Nutm-ı Hümayûn Metni”nin tercümesi
- “119 Madde Hâlinde Kanun-ı Esasî Metni”nin neşri
- “Hey’et-i A’yân ve Meclis-i Meb’ûsân Azaları”nın isimleri
- “Hey’et-i Meb’ûsân’ın Dâhili Nizamnâmesi”nin tam metninin neşri
- “Osmanlı Meclis-i Umumî’sinin Açılışı” haberi
- “Sultânın Nutku”nun tercümesi

Ahter, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin hârici meseleleriyle bağlantılı hususlarda, bilhassa da Osmanlı-Rus Savaşıyla ilgili olarak Osmanlı tarafını tutmuş ve bu devletle ilgili pek çok hususa hakkaniyet ölçüleri içinde sayfalarında yer vermiştir. Mesela:

- “Avrupa Devletlerinin Yapmaya Zorladığı İslahatları Tenkit” hususunda tahlili bir bahis
- “Rusya’nın Osmanlı’ya Savaş İlanı Hususunda Bâb-ı ‘Âlf Beyannâmesi”
- “Düşman Karşısında Durmak İçin Osmanlı Askerlerine Hitâben İrâd Edilen Nutk-ı Hümayûn” tercümesi
- “Osman Paşa’ya Hitâben Yazılan Padişah Hattı” tercümesi
- “Hindistan saflarında yaşanan savaşın tesirleri ve ve Cihad Hükmünün Müslümanlar için anlamı
- “Düşmanlara Mukavemet ve Savaşın Devam Etmesinin Lüzumuna Dair Padişahın Askere Hitabı” tercümesi

Osmanlı Devleti’nin dâhili ve hârici değişim-dönüşümlerinin Ahter’e geniş bir şekilde yansımış olması, bilhassa İran’ın dâhilinde gayr-ı resmî ve özgür bir gazete yayınlanması imkânı bulunmadığından, İran’daki efkâr-ı umumiyenin uyandırılması hususunda büyük tesirler yaratmıştır. Buna binâen Ahter’de yer alan her bir bahis, İranlıların haberdâr edilmesi ve uyandırılması yolunda önemli katkılarda bulunmuştur. Geniş bir düzlemde ele alınan yeni bir takım mevzu ve mefhumların Farsçaya girip yerleşmesi bu gazete vesilesiyle mümkün olmuştur. Mesela: Vatan ve vatan talebi, kanun ve kanun talebi, Kanun-ı Esasî, meşrûtiyet rejimi, hürriyet ve özgürlük, eşitlik ve birliktelik, fikir özgürlüğü, meclis-i meb’ûsân vd.

Meşrûtiyet talep eden ülke dışındaki İranlıların çabaları, bilhassa da İstanbul'daki Ahter halkasının fikren ve kalem yoluyla gösterdiği gayretler, İran'da meşrûtiyet talebinin fikrî bakımdan şekillenmesinde büyük tesirler ifâ etmiştir. Nâsîrüddin Şah'ın 1895'te terör estirmesi ve neticesinde Nâsîrî istibdâdının sona ermesinden sonra şartlar, meşrûtiyet talebi fikrinin gelişmesi için gayet münasip hâle gelmişti. Birkaç on yıl zarfında gösterilen tüm çaba ve gayretlerin meyvesi nihayet 1906'da olgunluğa erişti ve meşrûtiyet talep eden hareket İran'da zafer kazandı. Muzafferüddin Şah, meşrûtiyet fermanını imzaladıktan birkaç gün sonra vefat etti ve genç oğlu Muhammed Ali taç giyip tahta oturdu. O işin başında meşrûtiyet ile aynı tempoda sözler sarf ederek Meclis-i Şûrâ-yı Millî'yi teşkil etmiş ve millet de temsilcilerini seçmiştir. Kanun-ı Esasî tedvin edilmiş ve yeni düzen tedricen olgunlaşma yoluna koyulmuştur. Ancak çok geçmeden istibdâd talep edenler yeni düzenle uzlaşmaz tavırlar içine girmişler ve müstebid Şah'ın himayesine güven duyan meşrûtiyet düşmanı öfkeli kavgacılar tedricen yükselişe geçmişlerdir. Özgürlük ve istibdâd taraftarlarının karşı karşıya gelmesi sertlik ve çatışmayı beraberinde getirmiş; Meclis topa tutularak kapatılmış ve meşrûtiyet talep edenlerin defteri dürülmüştür (1326/1908). Bir kez daha istibdâd rejimi gâlip gelmiş ve özgürlük ve meşrûtiyetin önüne set çekilmiştir.

“Ahter”in Batışı

23 yıl düşe kalka sürdürdüğü neşir hayatından sonra Ahter, nihayet Nâsîrüddin Şah'ın estirdiği terörden birkaç ay sonra, Abdülhamid'in mutlakiyet hükümetinin baskıları neticesi kapanmıştır. Abdülhamid yönetimi yirmi yıl önce Osmanlı özgürlük talepçilerini şiddetli bir şekilde baskı altına almıştı. İran'da meşrûtiyet hareketinin zafer kazanması gibi meydana gelen önemli hadiselerin hiçbir şekilde Osmanlı'ya aksetmemesi için Osmanlı hâkimi her türlü nefesi elinden geldiğince kesmeye çalışıyordu. Ancak iki yıl sonra, İran'daki Meclis-i Şûrâ-yı Millî topa tutularak kapatılınca ve İran'da meşrûtiyetin esaslarının önü kesilince (1326/1908), bu haber Osmanlı matbu'âtında geniş bir şekilde yankı bulmuştur. Takîzâde'nin yazdığına göre: “Osmanlı halkı hangi meclisin ortadan kaldırıldığını anlamamışlardı. Zira böyle bir şeyin varlığından haberdâr değillerdi.”¹¹

“Şems”in Doğuşu

Meclisin bombalanmasından sonra, şehâdet ve esâretten kaçan ve kendini Tebriz'e, Gilan'a veya İran sınırlarının dışına atan meşrûtiyetçiler hemen çalışmaya başladılar. Bir kez daha İstanbul, İranlı meşrûtiyetçilerin merkezi hâline geldi. Bu kimseler bu kez de efkâr-ı umûmiyeyi aydınlatmak için gazete neşretme işine el attılar. Bu sırada talih onlara yardımcı oldu. Çünkü İran'da meclisin bombalanmasından takriben bir ay sonra Osmanlı meşrûtiyetçilerinin çaba ve gayretleri meyvesini vermiş ve Osmanlı sultânını 23 Temmuz 1908'de resmî olarak meşrûtiyeti geri getiren ve Meclis-i Meb'ûsân'ı

¹¹ Makâlât-ı Takîzâde, C. I, s. 242-243, Reisniyâ'nin nakliyle, İran ve Osmanî, C. II, s. 860.

teşkil eden bir ferman yayınlamak zorunda kalmıştı. Bu şekilde Osmanlı'daki İkinci Meşrûtiyet zafere ulaşmıştı. Sürgündeki Osmanlı aydınlarının ve özgürlükçülerinin geri dönmesiyle ortam, sadece Osmanlı meşrûtiyetçileri için değil, İran'dan kaçmış meşrûtiyetçiler ve de Osmanlı topraklarında ikâmet eden İranlı özgürlükçüler için de millî ve özgür gazeteler neşretmeye uygun hâle gelmişti. Bu nev'i şartlar dâhilinde Şems Gazetesi'nin ilk sayısı, Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin bombalanmasından tam iki ay on dört gün sonra ve de Osmanlı'da İkinci Meşrûtiyetçilerin zafer kazanmasından bir ay ve birkaç gün sonra, 5 Eylül 1908 tarihinde İstanbul'da neşredilmeye başlandı.

İstanbul'daki "Şems Kütüphanesi"nin sâhibi olan Seyyid Hasan Tebrizi'nin küçük istibdâd devresinde bu gazeteyi neşretme teşebbüsü, Azerbaycan'da ve bilhassa da Tebriz'de Muhammed Ali Şah'ın gönderdiği sipahilere karşı mukavemet gösteren cengâverlere ümit ruhu üfleme için özgürlükçülerin attığı en büyük adım olmuştur. Küçük istibdâd dönemiyle aynı zamana denk gelen Şems'in birinci yılındaki bahislerinin muhtevası, meşrûtiyetçilerin zaferi ve İran'da ikinci meşrûtiyet safhasına geçilmesi hususunda bu gazetenin olumlu ve tesirli bir rolü olduğunu göstermektedir. Birinci yılda yayınlanmış bahislerin tümüne bir göz atıldığında, bunların umumiyetle makaleler, raporlar, telgraflar, mektuplar ve hatta fotoğraflar ve tasvirler olduğu görülür. Bütün bunlar, bu gazetede yazan ve çalışan kimselerin tüm çaba ve gayretlerinin, istibdâdi ve müstebidleri ortadan kaldırmak ve meşrûtiyeti geri getirmekten başka bir şey olmadığını gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Şems, bu mukaddes maksadına nâil olmak için gazetenin ilk yıl neşrettiği bütün sayfalarını, aşağıda görüleceği üzere kendi aslı ve temel istikameti olan farklı ve türlü bahislere tahsis etmiştir:

- 1) İran halkını Muhammed Ali Şah'ın baskıcı rejimine karşı ayaklandırmak için istibdâd aleyhine makaleler neşretmek
- 2) Necef'teki âlimlerin ve büyük merci'lerin müstebidlerle çatışmanın ve meşrûtiyeti savunmanın vâcib olduğu yönündeki hükümleri, fetvâ, telgraf ve mektuplarını neşretmek
- 3) İran'ın muhtelif şehirlerindeki isyan ve kıyamın, bilhassa da Tebrizli meşrûtiyetçi mücahitlerin kıyamının yayılmasının akisleri
- 4) Tebriz muhâsarasına katılan halka destek olup yardım yapmak için İran hâricinde yaşayan İranlıların teşvik edilmesi
- 5) Osmanlı'nın muhtelif şehirlerinde, Mısır'da ve başka yerlerde ikamet eden İranlıların İran'da mücadele eden savaşıçılara yaptıkları yardımların akisleri
- 6) İranlıların Osmanlı, Kafkasya, Kahire ve Necef'te meşrûtiyet talebiyle ilgili yaptıkları faaliyetlerin akisleri

- 7) Osmanlı sefaretinin İranlı meşrûtiyetçilere arka çıkması ve onların haklı taleplerini savunmasıyla ilgili haberlerin neşri
- 8) İstanbul'daki İranlıların mutluluklarını ve onların faaliyetlerini yansıtan onlarca mektup ve telgraf neşri
- 9) İstanbul'daki İranlı kadınlar komitesinin Avrupalı devlet başkanlarına Muhammed Ali Şah rejiminin mahkûm edilmesi yönünde yazdıkları birkaç mektup ve telgrafın neşri
- 10) Milletin birliği yolunda çatışma ve mukavemet gösterme ruhunu üfleme için gazetenin edebiyat sütunlarında millî duygulara hitap eden ve özgürlük arzusunu dile getiren şiirlerin neşri
- 11) İran'ın dâhilinde meşrûtiyet talebiyle mücadele eden mücâhit ve savaşıları himaye edip teşvik etme adına gazetenin ilk sayfasında onlarla ilgili yer verilen onlarca fotoğraf ve tasvir
- 12) İran'ın dâhilinde mücadele eden savaşılar arasında ümit uyandırmak niyetiyle Osmanlı meşrûtiyetçilerinin zaferi, bilhassa da Abdülhamid'in düşüşünün safahatı ve Genç Türklerin zaferiyle ilgili muhtelif haberlerin ve raporların neşri

Zikredilen bu faaliyetleri sırasında Şems, İran şehirlerindeki, bilhassa da Azerbaycan'daki isyanın yayılmasının akislerine her şeyden daha çok ilgi göstermiştir. Yine Nefes'teki meşrûtiyetçi âlim ve merci'lerin istibdâd ile mücadele etmenin vâcib olduğu yönündeki hüküm ve fetvalarına genişçe yer vermek sûretiyle, İran halkının dinî his ve heyecanını harekete geçirmek hususunda önemli ve etkili bir rol ifa etmiştir. Kesrevî gayet açık bir şekilde: "*Settârhan gibi mücâhitler, âlimlerin fetvalarına sarılarak istibdâd ile savaşta mukâvemet göstermişler ve nihayet istibdâd sahasını kapamaya muvaffak olmuşlardır.*" diyerek¹² bu noktaya işaret etmiştir.

Son olarak, Şems Gazetesi de Ahter gibi muasır İran tarihinin zor bir döneminde ortaya çıkmış ve geride kalıcı bir tesir bırakmıştır. Küçük istibdâd devresinde meşrûtiyetçilerin İran'ın dâhilinde ve hâricindeki mücadelelerini takviye etme hususunda bu Gazete'nin rolü emsalsizdir. Birinci el kaynak olarak bu Gazete, küçük istibdâd devresinde meşrûtiyet talebiyle ilgili değişim ve dönüşümlerin tarihini anlamak için ciddi ve dikkatli bir şekilde araştırılıp incelenmelidir.

¹² Kesrevî, *Tarih-i Meşrûta*, s. 665-666.

KAYNAKÇA

Anja Pistor- Hatam, “Ahter ve İntikâl-i Efkâr-ı Siyâsî ez Osmânî be-İran”, trc. Müctebâ Şükûrî, *Mecelle-i Yâd*, Zemistan 1386 hş., s. 86.

Hân Melik Sasanî, *Yâdbûdhâ-yı Sefâret-i İstanbul*, İntişârât-ı Babek, 1354. Bu kitabın Türkçe tercümesi için bkz. Hân Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

Reisniyâ, Rahîm, “Ahter ve Mukaddime-i Ân”, *Cihân Kitâb*, İsfend 1380 ve Ferverdîn 1381 hş., ss. 141-144.

— —, “İran ve Osmânî der Âsitâne Karn-ı Bîstom”, *Sutûdeh*, Tahran 1374 hş.

Sâlihî, Nasrullah, “Ufûl-i Ahter ve Tulû'-i Şems der İstanbul”, *Peyâm-ı Behâristân*, Devre-i dovvom, sy. 2, n. 7, Bahar 1389, ss. 895-906.

— —, “Rûznâme-i Şems ve Pîrûzî-yi Meşrûta-i Dovvom (1326-1327 hk.)”, *Matbû'ât-ı Behâristân*, n. 1, Pâyîz 1390, ss. 128-138.

Kesrevî, Ahmed, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, İntişârât-ı Kûşeş, Tahran 1388 hş.

Rûznâme-i Ahter, Müdür: Muhammed Tâhir Tebrîzî.

Rûznâme-i Şems, Müdür: Seyyid Hasan Tebrîzî.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

II. ABDÜLHAMİD'E
İSLÂMCI MUHALEFET

Prof. Dr. Caner ARABACI

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü

II. Abdülhamid'e İslâmcı Muhalefet

Caner ARABACI¹

Sultan II. Abdülhamid, halkıyla özdeşleşen ve halkının büyük teveccühünü kazanmaya mazhar olmuş devlet adamlarından biridir. Sultan II. Abdülhamid'in bu hususiyeti, onun halk arasında "yedi evliya" kudretinde bir hükümdar olarak telakki edilmesini sağlamıştır.²

Sanayi ve ticaret alanında kalkınmayı, devletin varlığını idame ettirmesinin şartlarından biri olarak gören II. Abdülhamid, sanayi ve ticaretin gelişimine büyük önem vermiştir. II. Abdülhamid, sanayi ve ticaretin yanı sıra, fikir, düşünce, tarım, hayvancılık vb. alanlarda yetişmiş insan gücünün devletin ilerlemesi için elzem olduğunu düşünmekteydi. II. Abdülhamid, toplumun hürriyet ve meşrutiyete kavuşabilmesi için olgunlaşması ve cehaletten kurtulması gerektiğine inanmaktaydı. Bu nedenle, ilkokuldan üniversiteye kadar her kademede pek çok eğitim kurumu açmıştır. Sultan Abdülhamid, okulsuz ve camisiz köy, kasaba bırakmak istememiş, mülkiye, hukuk ve ticaret mekteplerinin yaygınlaştırılmasına öncülük etmiş ve İstanbul'da 14 yüksekokul ve ihtisas okulu açmıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde rüştiyelerin sayısı 250'den 600'e, idadilerin sayısı 5'ten 104'e, darülmualiminlerin sayısı da 4'ten 32'ye çıkmıştır. II. Abdülhamid'in başa geçtiği 1876 yılında 200 olan iptidailere 33 yıl içinde beş bine yakın yenisi eklenmiştir. 10 bin sıbyan mektebi, yeni usulde eğitim verecek şekilde değiştirilmiştir.³ II. Abdülhamid, babası Abdülmecid ve dedesi II. Mahmud devrinde başlayan Avrupa'ya talebe gönderme geleneğini devam ettirmiştir. Fakat Avrupa'ya gönderilen talebeler, Osmanlı'ya has sadelik erdemi yerine, genellikle Avrupa'dan "İçki içmek, ahlaka uygunsuzluk" gibi hasletler yüklenmiş olarak dönmüşlerdir. II. Abdülhamid, açtırdığı mekteplerde, kendisi başta olmak üzere, din ve devlete karşı "nefret" öğretilmesine engel olamamıştır.

İslami kaygıları ön planda tutan politikalar izleyen II. Abdülhamid'in açtığı bütün okulların, Batı tipi eğitim kurumları olduğu göz önünde tutulmalıdır. II. Abdülhamid'in, Avrupa'nın Osmanlı'ya galebe çalması ve İslâm topraklarına yönelik yayılcı politikası karşısında, her türlü olumsuzluk ve engellere rağmen gelişmeyi sağlamak üzere düşündüğü tedbirler arasında, Latin Harflerinin alınması, zaten kullanılmakta olan Rumi Takvim üzerine Miladi Takvimin kabulü, Batı müziğine önem verilmesi, tek kadınlık evlilik, boşanmanın zorlaştırılması gibi reformlar başı çekmektedir. Bunun yanı sıra, Alman askerleri usulü "sivri uçlu" başlık (şapka) giymenin de dinle bir alakası olmadığı görüşündedir.⁴ Keza çocukları Yıldız Sarayı'nda piyano ve keman eğitimi almışlardır.

1 Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

2 Süleyman Kocabaş, Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası, Vatan Yayınları, İstanbul 1995, s. 321.

3 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980, s. 251-252; Kocabaş, a.g.e., s. 314-317.

4 Kocabaş, a.g.e., s. 318-319.

Sarayda bulunan yazlık ve kışlık tiyatrolarda ise ağırlıklı olarak İtalyan sanatçılar icra-yı sanat eylemişlerdir. Abdülhamid'in batı dillerinden çevirterek okuduğu veya okutarak dinlediği kitap sayısı altı yüz civarındadır.⁵ Bunların ağırlıklı kısmının polisiye romanları olması dikkat çekmektedir. Aralarında ülkeleri tanıtan seyahat, keşif eserleri de bulunmaktadır. Bir halife ve devlet başkanı olarak onun, bu tür eserleri çevirtip okuması hangi anlama gelmektedir? Abdülhamid, hem batı dünyasını en sivri yanlarından tanımayı hem de ülke içinde amcasının şehit edilmesi dâhil cinayetlere, batı uzantılarının tertiplerine karşı zihni hazırlık içinde olmayı istemiş olmalıdır.

Aile ve yakın çevresindeki yönelişlere rağmen Abdülhamid, Hıristiyan dünyasının ortak saldırıları karşısında İslâm Birliği düşüncesini genel bir politika olarak benimsemektedir. Buna karşın en önemli darbeyi İslâm birliği düşüncesinde olan aydınlardan yemesi, kaderin bir cilvesi gibidir. Pozitivist, batıcı, laik, liberal bir zihniyeti temsil eden Jön Türklerle yaşadığı fikri ayrılığın bir neticesi olarak siyaseten kavgalı olması normaldir. Fakat İslâmcı olduğu bilinen aydınlarla da kavgalı olması, değerlendirilmesi icap eden ilginç bir noktadır.

İslâm Birliği Düşüncesi

1860'lardan itibaren "İttihad-ı İslâm" terkihiyle Osmanlı literatürüne giren İslâm Birliği düşüncesi, 1877'den sonra Batı literatüründe Pan-İslâmizm olarak tedavül etmeye başlayacaktır. İslâmcılık ya da "İttihad-ı İslâm" düşüncesi, Osmanlı Devleti'ni Batı sömürgeciliğine karşı, korumak için kullanılan bir araç durumundadır. Sultan Abdülhamid Hıristiyan dünyasının sürekli saldırılarına ve devletin yaşadığı siyasi, ekonomik ve askeri problemlere karşı durabilmek için İslâm Birliği düşüncesine sarılmıştır. Bu sebeple, Türkiye dışındaki Müslümanlarla da zihinsel ve duygusal bir ortaklık kurarak hem onlara yardım etmek hem de onların desteklerini almak istemiştir. Bu niyetin bir neticesi olarak Hilafet; İstanbul'dan uzaktaki Müslümanlara, tarikat şeyhleri ve özel temsilciler aracılığıyla ulaşmaya gayret etmiş ve Sultan Abdülhamid bütün dünya Müslümanlarına küresel bir liderliği ifade eden halife" sıfatıyla takdim edilmiştir. Bu aynı zamanda desteği kaybedilen, dâhildeki batılı tarzda eğitim almış kitleye karşı, hariçten bir denge sağlama çabasıdır.

Halife ve Osmanlı Sultanı olarak dünya Müslümanlarının doğal lideri konumunda olan Abdülhamid'in, lideri olduğu geniş bir kitleyi koruma görevi bulunmaktadır. Bunun için de yeryüzünde evrensel bir güç olan İslâm varlığının, etkin bir şekilde sömürgecilere karşı değerlendirilmesi gerekmektedir. Bir savunma refleksi tarzında gelişen İslâm Birliğinin gerekçeleri bu yönden açıktır.

5 Erol Üyepazarcı ve Ahmet Ümit, "Sultan II. Abdülhamid'in Polisiye Roman Merakı", *Yıldız Saray Sohbetleri 2016*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sultan II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi yayını, İstanbul 2017, s. 74. Aynı yerde Üyepazarcı'nın belirttiğine göre, Abdülhamid'in tek nüsha yazma eserlerinin de bulunduğu özel kütüphanesi, inanılmaz zenginliktedir ve otuz bin civarında kitap barındırmaktadır.

Osmanlı varlığı 19. yüzyıl itibariyle ciddi iç ve dış tehditler altındadır. 1856 Paris Konferansına göre, Osmanlı'ya toprak bütünlüğünü koruma sözü veren İngiltere ve Fransa Osmanlı topraklarını yağmalama girişiminde başı çeken iki ülke durumundadır. Verilen söz, yapılan anlaşma, anlamsızlaşmış, Hıristiyan dünyasına güven kalmamıştır. *Cezayir, Kırm, Kıbrıs, Tunus, Girit, Şarki Rumeli, Mısır ardı ardına ana gövdeden koparılmıştır.* Henüz Cezayir'in işgaline tepki gösterilirken, sömürgecilerin taarruzuna bir de Tunus'un 1881'deki işgali eklenmiştir. Tunus'un Fransızlar tarafından işgalinin peşi sıra İngilizler 1882'de Kahire'ye girmişlerdir. Birçok yer, önce kan dökülerek asayiş yönünden sorunlu hale getirilmiş, ardından bu sorunların mûcidi olan "Düvel-i Muazzama" çözüm olarak sunduğu "ıslahat" telkinleriyle Osmanlı'yı baskı altına almıştır. Bu bağlamda Hıristiyan halkın korunması en önemli bahane olarak öne sürülmüştür. Neticede yürütülen bu menfi çabalar başarılı olmuş; İslahat, Hıristiyan nüfusun yaşadığı bölgelere Hıristiyan valilerin atanması ve özerklik gibi kademe kademe yükselen söylem ve isteklerle Osmanlı toprakları hızla parçalanmıştır. Bu arada bütün bunlar olurken Müslüman halka acınmamıştır. Asayiş ve güvenliği sağlamak için harekete geçen Osmanlı güçleri ise Hıristiyanları koruma bahanesiyle durdurulmuştur. Müslüman ve Türk nüfus, büyük güçlerin himayesi altında faaliyet gösteren silahlı çetelerce acımasız katliamlara maruz bırakılmıştır. Hıristiyan Medeniyeti, gelişme, ilerleme adı altında görülmemiş bir kıyıcılığı bütün İslâm beldelerinde uygulamıştır.

İslâm Birliği düşüncesi, bu ortamda Müslümanların maruz kaldığı bu geniş çaplı saldırıya karşı ortak direnç noktası olarak tebarüz etmiştir. Devrin ayakta kalan tek büyük Müslüman devleti olarak sorumluluk Osmanlı'nın omuzlarındadır. II. Abdülhamid dönemi dış politikasında, İslâm kimliği bu yüzden öne çıkmaktadır. Zaten, 1876 Kanun-ı Esasisi'ne göre İslâm resmi din, Osmanlı Devleti'nin devlet başkanı da İslâm'ın koruyucusudur. Şeyhülislâm hala devlet örgütlenmesinin bir parçasıdır. Bu sebeple hem medenî hem de şer'î hukuk câridir. Âyan Meclisinin görevlerinden biri, İslâm'a aykırı yasaların reddedilmesidir. Yeni Osmanlıların hazırladığı Kanun-ı Esasi'de yer alan bu maddeler Osmanlı'nın şer'î kimliğine delalet eden önemli göstergelerdendir.

Bu dönemde İslâm Birliği düşüncesini işler kılmaya matuf pek çok faaliyet yürütülmüştür. Bu meyanda, Yıldız hafiye teşkilatı bütün dünyada cevval bir faaliyet içindedir. İttifak ve ittifak için en önemli vasıta ise Hac mevsimi olarak görülmüştür. Her yıl bir araya gelen, aynı amaç etrafında toplanmış yüz binlerce Müslümanın lideri olarak halife figürü ön plana çıkarılmıştır. Bu arada kaybedilen İslâm diyarlarının ilim adamları, başka Müslüman beldelerde istihdam edilmiş ve bu âlimlere bir liderlik misyonu yüklenmiştir. Dini kurumlar hızla onarılmıştır İslâmî müfredat batı tipi okullarda da okutulmaktadır. Dini organizasyon ve faaliyetlerin takviye edilmesi için yardımlar artırılmıştır. İslâm'a ait temel kitaplar basılmış, İslâm Birliği mefkuresine hizmet edecek konsolosluklar açılmıştır. Kafkasya bölgesine oradaki Müslümanların desteğini kazanmak için

Afganistan üzerinden çok sayıda hafiye gönderilmiştir. Yıldız Sarayı'na birçok hoca, imam, seyit, şeyh ve şerif alınmış, bazı idari memurluklara sarıklılar tayin edilmiştir. Müslümanların kalabalık olduğu, Afrika ve Çin içlerine elçiler yollanmış, Hicaz Demiryolu projesi hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

Abdülhamid'i Destekleyen Bazı İslâmcılar

Abdülhamid'e muhalif olan İslâmcı aydınlar olduğu gibi onu destekleyen İslâmcı aydınlar da bulunmaktaydı. Bu İslâmcı münevverlerin ortak özelliği bugün Türkiye'ye tekabül eden coğrafyanın dışından olmalarıdır.

Şeyh Ebu'l-Huda el Şayyadî: Sultan Abdülhamid'e yakınlığı ile bilinir. Cemaleddin Efgânî ile aralarında anlaşmazlık vardır. Uzun süre (1878-1908) sarayda yaşamış çok sayıda kitap yazarak sultanın iltifatlarına mazhar olmuştur. Abdülhamid'in halifelikliğini benimseyen, bütün Müslümanları ona itaat etmeye çağıran birisidir. Özellikle Arap Müslümanları yanına çekmeye gayret eden Huda, Osmanlı Devleti sınırları dışında kısmen etkili olmuştur.⁶

Ebu'l-Hasan Miraç Kaçar (1846-1917): Osmanlı Sultanı liderliğinde bir Şii-Sünni birliği üzerine kafa yormuş bir âlimdir. 1884'de İran'dan ayrılarak İstanbul'a yerleşmiş ve İstanbul'da bulunduğu dönemde gerek kaleme aldığı yazılar gerekse kurduğu kişisel ilişkiler vasıtasıyla etkili olmuştur. 1894'de Bombay'da, Farsça kaleme aldığı 96 sayfa-dan müteşekkil "İttihad-ı İslam" risalesini yayınlamıştır. Bu risale adından anlaşılacağı üzere Müslümanların aynı amaç etrafında birleşmesini teşvik etmektedir. Kaçar'a göre Müslümanların esaretten kurtulması için birlik olmaları şarttır. Mezhep farkı, İran ile Osmanlı Devleti'nin bir araya gelmesine engel olmamalıdır. Bu birliği İran şahı başaramadığı için Osmanlı Sultanı etrafında birleşmesi gerekmektedir. Osmanlı Sultanına itaat edilmeli, onun maddî, manevî otoritesi altında İslâm birliği sağlanmalıdır. Zikrettiğimiz bu iki önemli ismin dışında çeşitli vesilelerle II. Abdülhamid'in yanında yer almış başka İslâmcı düşünürler de bulunmaktadır. Örneğin, Suriyeli Arap gazeteci *Abdurrahman el-Kevakibi* (1854-1902), kurduğu *Ummu'l-Şûra* adlı birliktelik kanalıyla muhtelif Müslüman ülkelerden temsilcileri bir araya getiren toplantılar düzenlemiştir.

1909'ların başlarında ise İranlı gazeteci *Ali Aga Şirazi*, çıkardığı *Muzaffer* adlı gazete aracılığıyla İslâm Birliği düşüncesini desteklemeye çalışmıştır. Mekke ve Medine'yi ziyaret ederek, İslâm Birliğinin gerçekleşmesinde Hac ibadetinin oynayabileceği rolü vurgulamıştır. Bunun yanında ulemâdan müteşekkil bir konsey oluşturmaya teşebbüs etmiştir.⁷

6 Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslâmcılık Hareketi (1908-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 33.

7 Küçük, a.g.t., s. 34.

II. Abdülhamid, İslâm Birliğini mümkün kılmaya matuf fikrî, mimarî, içtimaî pek çok çaba gösterse de bu gayretlerinden net bir netice alması mümkün olmamıştır. Bu durumun temel sebebi ona destek veren yerli aydın kadrosunun oldukça yetersiz olmasıdır.

Zümrelerde Abdülhamid Karşıtlığı

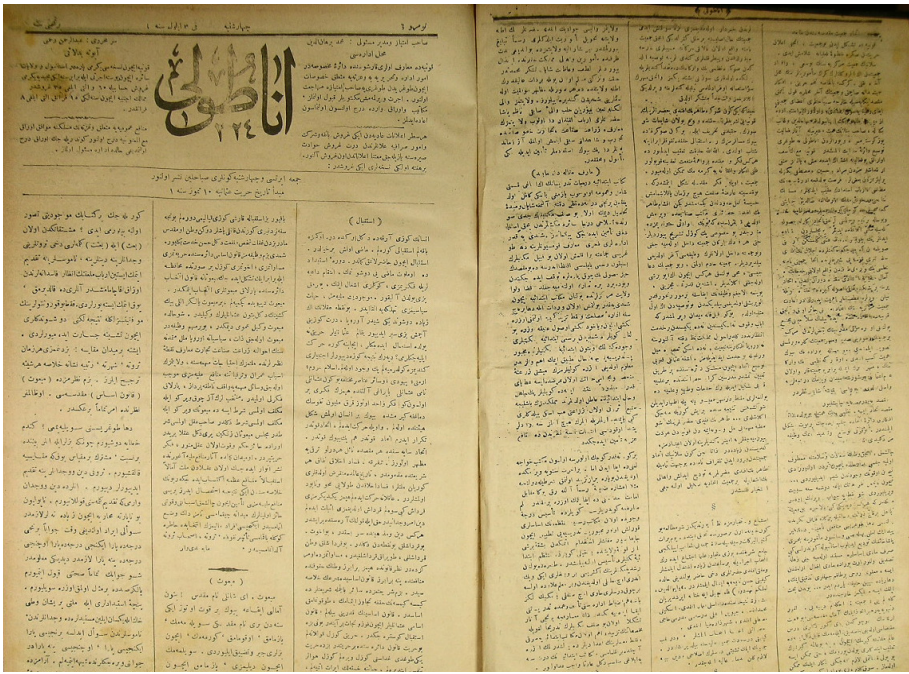
II. Abdülhamid dönemi İslâmcılığı, saray ve çevresinin bir politikası olmak durumunda kalmış ve okumuş aydın zümre ile bütünleşerek gelişen bir akıma dönüşmemiştir. Bu nedenle, halk tabanı dışındaki elit zümrenin desteği yönünden zayıf kalmıştır. Bu yüzden de, Abdülhamid tahttan indirilir veya öldürülürse çözülebilecek bir politika olarak görülmüştür. Tarihin bir cilvesi olarak Temmuz 1908 hareketiyle birlikte Jön Türkler, Abdülhamid düşmanlığını bırakmadan Abdülhamid'in temsil ettiği İslâmcılığa sarılmışlardır. Elbette bu akımın düşünsel merkezinde yüceltilen hatta kutsanan İttihat ve Terakki Cemiyeti vardır. Ancak İslam Birliği bu parti için temel bir görüş olmaktan ziyade politik fayda vadeden bir araç durumundadır. Dinin potansiyel gücünün farkında olan Jön Türkler, 1909'da Abdülhamid'i tahttan indirirken Şeyhülislamdan fetva alıp meşruiyet kazanmaya çalışmışlardır.

İttihat ve Terakki Komitesinin özellikle ilk dönem söylem ve faaliyetleri İslamcı entelektüeller arasında da heyecan uyandırmıştır. Özellikle Avrupalı güçlere yönelen Müslümanları himaye etmeye yönelik tehditkâr söylem bu heyecan dalgasında önemli rol oynamıştır. Komite, Avrupalı güçleri Müslümanlara eziyet etmeye devam ederlerse onlara karşı bazı tedbirler alacağı yönünde tehdit etmiştir. Buna göre: İslâm ülkelerinden gelen temsilciler kurulu her yıl İslam dünyasının meselelerini tartışmak üzere İstanbul'da toplanacak, Rusya Müslümanları, Rus askeri arasında propaganda yapmak üzere ikna edilecek, Bulgaristan, Bosna ve Hersek'te bulunan ve göç etmeye zorlanan Türkler organize şekilde harekete geçirilecektir. Bunların yanında; Bulgaristan'da bulunan çok sayıda Türk genci Türkiye'de eğitilecek, Pomaklara Türkçe öğretilen, Bosna ve Hersek'e Türk öğretmenler gönderilecek ve buradaki gençler, Sırpça yerine Almanca öğrenmeleri konusunda ikna edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca hac zamanında Mekke'ye delegasyon gönderilmesi, Sünnî-Şîî ayrımı gözetilmeksizin İran ile yakınlaşılması ve Cemiyet-i Hayriye-yi İslamîye, Encümen-i Terakki-i İslam gibi birleştirici cemiyetler kurulmasına çalışılmıştır. Bunlar, hem yeni meşrutiyet rejimi için İslamî destek arama, hem Hıristiyan dünyası saldırıları karşısında Müslümanları birleştirip ayakta kalma çalışmalarıdır. Bütün bunlardan dolayı, II. Abdülhamid'in tahttan indirilip sürülmesi ve Meşrutiyetin getirilmesi, başlangıçta sadece halk değil ulema ve ehli tarik gruplar arasında da büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanmıştır.

Nakşi Hâlidîye kolundan, Bekir Sami Paşa Medresesi müderrislerinin organize ederek çıkardığı, müderris Ahmet Ziya'nın yazılar yazdığı *Anadolu*, İttihat ve Terakki yandaşlığı

öne çıkan gazetelerden biridir. 3 Eylül 1908 tarihinde baş sayfa da yer alan "Mebus" başlıklı yazıda milletvekilleri övülürken, o tarih itibarıyla "otuz iki seneden beri" devleti elinde tutan kuvvet yerilir. Bu kuvvet, "söylememek, yazmamak, okumamak, görmemek, için bizleri cebr ve tazyik eyliyordu. Söylememek için dilimizi, yazmamak için parmaklarımızı okumamak için ağızımızı görmemek için gözümüzü kapıyordu. Söyleyecek yazacak bir muhabbatı okutacak görülecek bir kitabını mevcudiyeti umut olunabilir mi idi?" denilir. Henüz başta ve Halife olan Abdülhamid yönetimi kastediler: "Pençe-i istibdatları ile milleti perişan vatani hâk ile yeksan eyleyen müstebidlere de vicdanlarından, namuslarından sual edilse birincisi para, ikincisi para, üçüncüsü yine paradır cevabını vereceklerinde şüphe etmeyelim" denilir. Gazete için kahramanlar bellidir. İttihat ve Terakki, mukaddes cemiyettir: "Enver, Niyazi gibi bir kısım fedailetimiz de milleti teşciya çılıştılar... Müttehidten ve muntazam icra-yı faaliyet eyleyen ve bihakkin cemiyet-i mukaddese namını taşıyan hamiyetperverler milletin vatanını atıyan saadetini temine bez-i mahassil iktidar eyleyeceklerdir." Nakşi bir medrese ve dergâha sahip olan gayretli, İslah-ı Medaris-i İslâmiye gibi ülkeye devrinin en ünlü medresesini kazandıran grup, başlangıçta basında çıkan İttihat ve Terakki haberlerinden bile memnun olmakta, kalplerinin derinliklerinde tarifsiz serinlikler hissetmektedir: "Gazetelerde İttihat ve Terakki hakkında görülen mütaalalar kemal-i hovahişle okudukça a'mak-ı kalbimizden kopan meserretleri tarif kabil olamıyor."⁸

Anadolu gazetesinin 3 Eylül 1908 tarihli 4. Sayısı baş sayfası.

8 Anadolu, 3 Eylül 1908, s. 2.

Aynı gazete, 6 Eylül 1908 tarihli 5. sayısında bir önceki yazıyı devam ettirir. Birinci sayfanın başında şöyle hitap edilir: “Vatandaşlar! Her ne kadar Cemiyet-i Mukaddese bizim muavenetimize asla muhtaç değil ise de biz ona dinen ve vicdanen vüsamız miktarı muavenetle hizmete medyunuz. Muavenet ve hizmet canen, malen, ilmen, kalem olacağı gibi muhabbet göstererek dua eyleyerek de ifa edilebilir. Bu halde içimizden hiç birisi Cemiyet-i Mukaddeseye karşı ben ne gibi bir hizmette bulunabilirim iddiasında bulunamaz. Cemiyet-i Mukaddese asıl bundan sonra yorulacaktır. Vatanın mamuriyeti, milletin saadeti bundan sonra düşünülecektir.”⁹

Benzeri bir durum, köklü, kurumlaşmış başka bir ehl-i tarik grup olan Mevlevilerin gazetesi *Şems Konya*'da vardır. 9 Rebiyülahir 1327/16 Nisan 1325/29 Nisan 1909 tarihli gazetenin baş sayfası, İttihat ve Terakki övgüsü, Abdülhamid yergisine ayrılmıştır. *Şems*'in anlattığına göre, Abdülhamid devri, tarif edilemeyecek felaketler devridir. Kan dökücü sultanın baskı siyaseti ile yapılmadık zulüm kalmamış, ocaklar söndürülmüş, aileler babasız, anasız, evlatsız kalmıştır. O kadar çok genç öldürülüp Marmara Denizi'ne atılmıştır ki, Marmara'dan tutulan balıklar yenmez olmuştur. Gazete, Abdülhamid'in devleti yönettiği Yıldız Sarayı'nın da, kanın akıtıldığı kesim yeri olduğunu, padişahın dinin ana kaynaklarını yaktırarak İslâm'a saldırdığını kaydeder. İfadeler normal bir bakış açısından ziyade açık bir düşmanlığı sergilemektedir: “Ah şu otuz üç seneden beri Millet-i Osmaniye'nin geçirdiği felaketler acaba kabil-i tasvir ve tasavvur mudur?.. Tarih-i insaniyete kanlı hututla yazılacak olan bu otuz üç senede hükümdar-ı hunhuvanın takip eylediği siyaset-i müstebidâne neticesi olarak edilmedik fenalık, yapılmadık mezalim kalmadı, nice hanümanlar söndürüldü. Birçok aileler babasız, anasız, evlatsız perişan edildi. Vatan-ı azizi kurtarmak üzere ortaya atılan hamiyetperverân hapis ve nefy edildi. Denizlere atıldı. O derecede ki bir zamanlar Marmara Denizi'ndeki balıkların eti yenmez bir hale geldi. Yıldız Sarayı melanet ihtivası bir salhane şekline girdi. Kan dökmekte Haccac'lar, Gengiz'ler, Timur'lar fersah fersah geçildi. Ümmühat-ı kütüb-i diniyeden birçokları ihrak olunarak din-i mübine taarruzdan bile çekinilmedi.”

Aynı yazının devamında Jön Türkler ise yüceltilir. Kendi devleti ve devlet başkanına karşı yer yer dış güçlerle irtibata geçerek karşı mücadele edenler, hamiyet sahibi kurtaçlılardır: “Temmuz onunda gayretullah zuhura geldi. Bütün mevcudiyetlerini tehlikeye koyan erbab-ı hamiyetin mütemadi mesaisiyle teşekkül eden İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesi ile şanlı ordu berc-i istibdadı yıkarak yerine hisn-ı metin meşrutiyeti bünyad eyledi.”

9 Rebiyülahir 1327/16 Nisan 1325/29 Nisan 1909 tarihli *Şems Konya* gazetesinin baş sayfası.

9 *Anadolu*, 6 Eylül 1908, s. 1

II. Meşrutiyetin hürriyet sloganı doğrultusundaki düşünce özgürlüğü ortamı, kısa sürede bunalıma dönüşmüştür. Aslında zaten var olan bunalım, ilk heyecanlar yatışmaya başlayınca görünür hale gelmiştir. İnsanların hayat hakkı başta olmak üzere insan haklarının ihlali ve dini istismar gibi fiillerle beklentilerin karşılanamaması hüsrana dönüşmüştür.

Başlangıçta İttihatçı hatta bir ara sürgün olan *Volkan* gazetesinin sahibi, Meşrutiyet sonrasında tavrını değiştirmiştir. İslâmcılığı savunan *Volkan*, 4 Mart 1909 tarihli 63. sayısında; “Millet eskiden esir-i istibdat iken şimdi de esir-i Cemiyet mi olacak? Talebe-i ulumun şeriat istemesi neden haddini bilmezlik olsun?... Şeriat-ı tahire ve mutahharımız o derece muazzez ve muallâdır ki, döner de fırlatan hainin kellesini hurdahas eder” ifadesine yer verir. “Ser”deki İttihatçılık, karşı dayılanmaya çoktan dönüşmüştür.

Daha ılımlı yürüse de Abdülhamid karşıtlığı değişmeyen bir başka İslâmcı yayın organı olarak *Beyanü'l Hak*'tan söz edilebilir. O da “İstanbul'da istibdat ve zulmün hüküm sürdüğü bir zaman”ın karşısında, İttihat ve Terakki Genel Merkezi, Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye teşkilatlarının tarafında yer tutmuş bulunmaktadır.

Abdülhamid dönemi basını, aynı sıralar vatan toprakları olan Tunus'u (1881, Fransa), Mısır'ı (1882, İngiltere) işgal edenlere karşı, ona gösterdikleri dozda bir saldırganlık göstermez. Daha ötesi, işgalci ülkeleri; medeni, ileri, Abdülhamid'e karşı kurtarıcı gören bir muhteva öne çıkmıştır. Vatan düşmanı ile devleti vatani üzerine titreyenlerin yer değiştirdiği, bir zihniyet bunalımı yaşanmaktadır. Bunalımın, milletin değerlerinden kopmuş, Avrupa kültür ve medeniyetini benimsemiş kesimlerde görülmesi normal karşılanabilir. Yalnız benzeri durumun İslâmcı kesimlerde de görülmesi anlaşılması güç bir haldir. Aslında İslâmcılığın da bir tür baticılık olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Özdeki düşünce tarzı benzerliği, düşüncenin kullandığı malzemelerin farklılığı yüzünden değişmemektedir. Açık saldırılar karşısında gelişen tepkiler bir yana, temelde özgün bir çıkış gerçekleştirilememesi söz konusudur. Gruplar bazındaki Abdülhamid karşıtlığı ile şahıslar bazındaki karşıtlık farklı gözükmemektedir. Oluşturulan atmosferin anaforunda, şahıslar, gruplar hatta kitleler savrulmaya devam etmiştir.

Abdülhamid Karşıtı Bazı İslâmcılar

İttihat-ı İslam hareketinin ileri gelenleri, Abdülhamid'e karşı ya resmi bir saygı göstermişler ya da açıktan hasmane bir pozisyon almışlardır. İlk İslâmcılar olarak bilinen yazarlar, hasmane vaziyet alanlar arasındadır. Ali Suavi, Namık Kemal ve Efgânî bu isimlerden bazılarıdır. Onlar hakkında bilinenleri tekrar etmemek adına bu isimler üzerinde kısaca durulabilir.

Ali Suavi, “Sankli İhtilalci” olarak bilinen biridir. Fikri yapısında İslâmcılık dahil değişik çizgiler bulunmaktadır. Çırağan Baskını sırasında Abdülhamid'i indirip, ağabeyi Beşinci Murat'ı başa çıkarmak için uğraşırken öldürülür.

Namık Kemal, başlangıçta gözyaşları içinde Beşinci Murat'ın indirilmesi için imza atanlar arasındadır. Abdülhamid'in başa geçirilişinden kısa süre sonra, tiyatro eserini seyredenler sokağa dökülüp, “*Muradımızı isteriz*” diye gösteri yaparken sürgüne gönderilir. “*Vatanı Sattık Bir Pula*” şiirinin ibretle okunması gerekmektedir.¹⁰

Cemaleddin Efgānî, İttihad-ı İslâm düşüncesinin ilk düşünürlerinden biri olarak kabul edilir. İslâmcı zümrenin bir kısmını derinden etkilemiştir. Abdürreşit İbrahim, Mehmet Akif, Şemsettin Günaltay derinden etkilediği isimlerden bazılarıdır. Abdülhamid karşıtlığı, uluslararası örgütler ve İngiltere irtibatları ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir husustur.

Abdürreşit İbrahim, Abdülhamid devrinin, Kazan ve Medine'de eğitim almış, İstanbul'da çok bulunmuş olan bir şahsiyettir. “1897'de Efgānî'nin etkisi altına girmiştir” iddiası dikkat çekicidir.¹¹ 1895'de *Çoban Yıldızı* adında bir kitap bastırıp, Rusya'daki Müslümanların zulüm gördüğünü açıklayan Abdürreşit İbrahim, Orenburg'da kadılık yapmıştır. Rusya'da yaşayan Müslümanlar arasında Pan-İslamcı çalışmalar yürütmüştür. Birçok gazete, dergi, broşür çıkaran bu gayretli âlim, Rusya'nın kendisini engelleyen tutumu üzerine gerçekleştirdiği Hindistan ve Japonya seyahatlerini “20. Asrın Başlarında İslam Dünyası ve Japonya'da İslamiyet” adıyla kitaplaştırmıştır. Kitap İstanbul'da ve Mehmet Akif'in desteği ile yayımlanmıştır. İslâm birliği düşüncesinde samimidir. Inananları tek bir vücut gibi görür. Öyle olduğu için, “bir organ rahatsız olduğunda, bütün vücut acı” çekecektir. Ya da Müslümanlar, “bir bina gibidirler, bir taş yerinden oynadığında diğerleri de bundan” etkilenecektir. Eğer Müslümanlar samimi inananlar olurlarsa hasım güçlerin hüsrana uğramasına sebep olacaklardır. Rus ordusundaki iki yüz elli bin Müslüman asker, diğer Müslümanlara saldırmayı reddedecektir. Trablusgarb Savaşı'na, Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesine katılan Abdürreşit İbrahim, ömrünün tamamını bu uğurda geçirmiştir.

Mizancı Murat/Mehmet Murat: Dağıstanlı olan Mehmet Murat (1854-1957,¹² 1873 yılında İstanbul'a gelmiş, Mülkiyede felsefe dersi vermiş, tarih kitapları yazmış ve İstanbul'da *Mizan* dergisini çıkarmıştır (1886-1890). Bir ara Mısır'da çıkardığı (1896), daha sonra tekrar İstanbul'da (1908) çıkarmaya devam ettiği *Mizan*, genel olarak İttihad-ı İslâm'ı savunan bir mecmuadır. Muhalif kişiliğiyle tanınan Mizancı Murat, başlangıçta Abdülhamid'le görüşür, ona devleti islah ile ilgili raporlar verir. Sarayda bir göreve tayin beklentisi karşılanmayınca tavrı değişir. Tek başına mücadele zordur. “Cemiyete” mensup beş kişi ile görüşür. Milletin kurtuluşu için engel olarak görülen hükümdarın şahsının etkisiz hale getirilmesine karar verirler. Mizancı Murat, Darüşşafaka'da tarih muallimliği yaparken bu doğrultuda talebe yetiştirmede bir hayli gayretli olmuştur.

10 Hıfzı Topuz, *Vatanı Sattık Bir Pula-Namık Kemal'in Romani*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013.

11 Küçük Sevil, a.g.t., s. 32.

12 Birol Emil, *Mizancı Murat Bey*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

Her vesile ile talebelerine, “Abdülhamid’in kötü idaresinden, zulmünden söz eder”. “Hafiyelerin jurnalleriyle sürülen günahsız kimselerin zindanlarda nasıl çürüdüklerini” anlatır. Anlattıklarından birisi de, “İzzeddin Vapuru ile Tekirdağ açıklarında, ayaklarına zincir vurularak denize atılan” masum genç okumuşlardır. Onları, “âdeta kendi gözleri ile görmüş gibi” hikâye ettiği zaman çocuklar heyecanlanmakta, “Abdülhamid’e karşı kin ve nefret” duymaktadırlar. Yalnız tedbirlidir. Üstelik, anlattıklarının etki oranını artıracak vesileler icat eden bir tedbir anlayışına sahiptir. Bunları anlatırken, “bir öğrenciyi kapiya nöbetçi” olarak diker. Böylece talebelerin heyecanını büsbütün artırır. Artık Abdülhamid nefreti ile yetişen çocukları, aleyhte eylemlere sürmek kolay olmaktadır. Darüşşafaka talebeleri de ellerine aldıkları bir şişe mavi mürekkep ve sünger ile gece yarısı, duvarlara, “İstemezük” diye yazarlar. Bu kelimedden çıkartılan anlamın Abdülhamid olduğu o zamanlar çok bellidir. Yalnız yönetim, “İstemezük” yazısını kimlerin yazdığını onca hafiyesine rağmen öğrenememiştir.¹³

Abdülhamid nefretinin hedefi, sultanın devrilmesidir. Abdülaziz’in hal’i gibi ordu ile birlikte hareket etmek ya da fedailer eliyle suikast girişiminde bulunmak yerine Avrupa’nın yardımını alarak indirme stratejisi üzerinde mutabık kalınmıştır. Görev de Murat Bey’e verilmiştir. Murat Bey, İstanbul’dan 19 Kasım 1895’te çıkmadan önce, Düyûn-ı Umûmiyye komiserliğinden istifa etmiş ve bir Rus vapuru ile Kırım’a oradan Viyana, Paris’e geçmiştir. Fırası, Jön Türklerin cüretini artırmış, Abdülhamid aleyhine yapılan yayınlar çoğalıp yabancı postalarla ülke içine dağıtılmıştır. Bunlardan birisi de “Osmanlı İhtilal Fırkası” adıyla dağıtılan beyannamedir. Kırmızı mürekkeple, taş basması, yarım formalık risale şeklindeki beyanname, Abdülhamid’i, yirmi yıldır milletin başında “zulüm ve gadir değirmenleri döndüren, ellerimizdeki parayı yedikten ve damarlarımızdaki kanı emdikten başka şimdi de kanlı elini ta kalbimize sokmaya hazırlanan zalim ve gaddar” biri olarak tanımlamıştır. Onun için, bütün Osmanlılar silahlanmalı, “vatanını ve tebasını bile bile, Moskof’a vermekte olan Abdülhamid gibi din ve millete ihanet eden bir hükümdara” karşı ayaklanmalıdır. Zira “Kanun-ı Esasi uğruna şehit” Midhat Paşa’yı Taif’te boğduran, binlerce ilim talebesini Yıldız işkence hanelerinde aylarca zincire vurdurup Marmara Denizi’nde öldürten, şanlı askerimizi Girit, Makedonya, Havran eşkiyası karşısında acıklı hallere düşürten, “cihana velvele salan dehşetli ve kuvvetli donanmamızı tersanede çürüten”, “asırlarca kardeş gibi yaşadığımız Ermeni vatan-daşlarımızla aramıza kandan nifak ve düşmanlık tohumları saçan”, boş yere “halife diye takdis ettiğimiz alçak Abdülhamid’dir”. Ona ve yakınlarına kıyılmalıdır. “Bu yolda akacak kanın vebali Abdülhamid’in boynuna”dır. “O nasıl bunca mazluma kıymış ve ailelerini feryatlar, matemler içinde bırakmışsa” onun “murdar şahsı ve avanesine de” öylece kıyılmalıdır. Hain memurları, hafiyeleri öldürülmeli, Yıldız ve her taraftaki Yıldız mensupları havaya savurulmalıdır.¹⁴

13 Malik Aksel, *İstanbul’un Ortası*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, s. 137.

14 Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler-İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Gizli Tarihi*, Yayına Hazırlayan: O. S. Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 56-65.

Mizan, Paris'in devamı olarak 11 sayı Cenevre'de yayınlandığı dönemde, II. Abdülhamid'i, "ya Meşveret usulünü kabul" veya saltanatı terk etmeye çağırmıştır. Yalnız *Mizan* başlığı altında, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vasıta-i neşriyatıdır" ibaresi bulunmaktadır. Cenevre'de Abdülhamid düşmanlığı ilerlemiştir. Osmanlı Devlet başkânına, "Memleketi yöneten artık bir sultan değil, şeytandır", "Sultan değil taht üzerinde kurulmuş ifritin ta kendisi, uğursuz herif, katil-i ekber, şeyn-i (ayıp) beşeriyet, câni-i azam" gibi ifadelerle hitap edilmiştir.¹⁵ Nedense Avrupa'dan destek istenirken içeride kargaşa, güvensizlik ortamı oluşturma çalışmaları da ihmal edilmemiştir. Mizancı Murat, ana hatları ile İslam Birliği görüşünü savunduğu halde Abdülhamid'i eleştirmeye devam etmiştir. Ama Avrupa'dan, sarayla anlaşarak ilk dönemlerden birisi o olmuştur. Bu yüzden ihtilalci ekiple arası açılmıştır. Abdülhamid hal' edildikten hemen sonra padişaha yakın kimselerle birlikte Haziran 1909'da Rodos'a sürülenler arasında Mizancı Murat da yer almıştır.¹⁶ Daha sonra İslâm Birliği düşüncesini güçlendirmiştir. Ona göre, Asya ve Afrika'daki Müslüman ülkelerin dini temsilcileri bir Yüce Meclis oluşturup, İslam dünyasında halifenin liderliğini sağlamalıdır. Müslümanlar, ekonomik yönden güçlenmelidir. Zira, Müslüman ülkelerle, ticaret yoluyla birlik sağlanabilecektir. Abdülhamid'den sonra, 1911 yılında yayınladığı *Tatlı Emeller, Acı Hakikatlar* kitabında; halife seçmek için, işgal altında bulunan topraklardaki Müslümanlardan daimî olarak dokuz üyeli bir heyet kurulmasını teklif etmiştir.

"*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*" adlı eseri ile bir yönüyle İslâmcı tavır alan *Ziya Gökalp*'in en keskin yanı Abdülhamid aleyhtarlığıdır. Bu arada Almanlarla irtibatın geliştiği sıralar, *İttihad-ı İslâm ve Almanya* (1913) kitabını yayımlayan *Celal Nuri* üzerinde aynı anlamda durmaya gerek yoktur.

Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (1865-1914), Libya'da Sünusi Tarikatı ve diğer Müslümanlar arasında, uzun yıllar geçirmiş biridir. "İttihad-ı İslam" adında, 4 Aralık 1908 ve 23 Nisan 1909 tarihleri arasında on sekiz sayı İslamcı, İslâm Birliği çizgisinde haftalık, Türkçe bir gazete çıkarmıştır. İslamcılık'tan anladığı, bütün Müslümanları bir araya toplamak değil, "İslam toplumu yerine, İttihat ve Terakki ruhuna uygun olarak sosyal Pan-İslamizm"i hayata geçirmektir. Filibeli Hilmi de Efgânî gibi, tüm Müslüman ülkelerin bağımsızlığını destekler. Bağımsız olan Müslüman ülkeler, aynı amaçlar doğrultusunda buluşmalıdır. Osmanlı Devleti'ni, içinde bulunduğu güç durumdan kurtaracak, bağımsızlığını koruyacak tek yol, Müslümanların birliğidir. Bölünme bir felakete yol açabilir. Müslümanların temsilcisi olan Osmanlı Devleti'nin devamı için İttihad-ı İslam, bir çaredir.

15 Caner Arabacı, "İttihat ve Terakki Basını", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, ed. Hakan Aydın, Palet Yayınları, Konya 2010, s. 97.

16 İrtem, a.g.e., s. 91.

Said Halim Paşa (1863-1921), Ittihat ve Terakki içerisindeki İslamcı kesimin en önemli şahsiyetidir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu, Halim Paşa'nın oğludur. Yurt dışındayken Jön Türk çevresine aktif olarak katılan Sait Halim Paşa, 1908'den sonra İstanbul'a dönmüş, 1912'de Ittihat ve Terakki Komitesi'nin genel sekreteri, 1913'de Hariciye Nâzırı, ardından Sadrazam olmuştur. *İslamlaşmak* adlı kitabı yazan paşa, İslam'a yönelmenin kurtuluş olacağını altını çizmiştir. Said Halim Paşa'ya göre, Müslümanlar, Halifelik etrafında bir araya gelmelidir. Müslümanlar, din birliğinde başarılı olmalı, şimdiki gibi hürriyetin esiri olmamalıdır. Ona göre, dinde cehalet, inançtaki yetersizlik, İttihad-ı İslam'ın önündeki en önemli engeldir. Fakat artık onun bu fikirleri savunduğu dönemlerde Abdülhamid, siyasi bir mevta haline getirilmiş, atıldığı köşesinde ölümü bekleyen biri durumundadır.

Fikir ve siyaset adamlarından *M. Şemseddin Günaltay* (1883 Erzincan-1961), Muhafazakâr ve dindar bir çevrede büyümüştür. Yurt içi ve dışı eğitimle, kendini iyi yetiştiren Günaltay, 1914'te Darü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesinde Türk Tarihi ve İslâm Kavimleri müderrisi olarak dersler vermiştir. İlahiyat Fakültesi dekanlığı yapmıştır. 1915'de İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Mebus seçilmiştir. Cumhuriyet devrinde CHP'nin önde gelen politikacılarından biri olmuştur. Başbakanlık ve senatörlük gibi görevler üstlenmiştir. İslâmcılığı benimsemiştir. Ona göre İslam, ilerlemeye engel değildir. İslâmiyetin baki olabilmesi için Müslümanlar uyanmalı, birleşmeli, hilafet makamı etrafında ahenkli bir kitle oluşturulmalı, asr-ı saadete dönülmelidir.¹⁷ En fazla önemsedığı fikirlerini benimsemiştiği kişi, Cemaleddin Efgâni'dir. Kendisini Efgâni'nin öğrencisi olarak vasıflandırır. Ona göre, İslam ülkelerinin durumunu en iyi tahlil eden, doğru çözümler bulan kişi Efgâni'dir.

Bediüzzaman Said-i Nursî, 1907'de Van, Bitlis, Siirt, Mardin, Erzurum üstünden dolaşarak İstanbul'a gelmiştir. Medreseden yetişme bu zat, memleketinde medrese açtırarak halkı aydınlatmayı düşünmekte, maksadını yüksek makamlara anlatmak istemektedir. Fakat İstanbul'da "mahalli kıyafetiyle, şalıyla dolaşırken herkesin dikkatini üstüne celb etmiştir". Bu durumdaki başvuruları, "kıyafeti, hali, tavır, lisanı cinnetine hamledilerek birkaç defa tevkif edilmiştir". Üsküdar'da Toptaşı tımarhanesine konulmuş fakat daha sonra serbest bırakılmıştır. Divan-ı Harpte sorgulanan Said-i Nursî'ye Zaptiye Nâzırı Şefik Paşa, kendisine padişahın bir kuruş maaş bağladığını, sonra bunu yirmi, otuz lira yapacağını haber vermiştir. O, "devlete intisab hizmet içindir, maaş kapmak için değildir" diyerek bu teklifi reddetmiştir. Nursî, nasihat ve eğitim alanında hizmet vermek istediğini belirtmiştir. "Siz maarifi tehir, maaşı tacil ediyorsunuz! Ne kaide iledir ki benim şahsi menfaatimi milletin umumi menfaatine tercih ediyorsunuz?" diye mevcut tavır sorgulamıştır.¹⁸ Daha sonra, baştan indirilen sultanın "Zabtiye nâzırı ile bana verdiği maaş ve ihsan-ı şahanesini kabul etmedim, reddettim. Hata ettim. O şefkatli sultana boyun eğmedim. Şahsî menfaatımı terk ettim" açıklamasını yapacaktır.¹⁹

17 Küçük, a.g.t., s. 57.

18 İrtem, a.g.e., s. 215-217.

19 Bediüzzaman Said Nursi, *İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnamesi Veya Divan-ı Harb-i Örfi*, Rnk Neşriyat, İstanbul 2014, s. 28.

Said Nursî, hacim olarak küçük bir eser olan *Divan-ı Harb-i Örfi* kitabında, otuzdan fazla yerde, “istibdat”, “müstebit” kelimesini kullanır. “Muhammed’in yolundan” gitmek isteyen, “milliyetini yalnız İslâm” bilen, “şeriat”, İslâm Birliği isteyen bir yazar olarak “istibdat” diye adlandırdığı Abdülhamid yönetimine şiddetle karşıdır. Abdülhamid yönetimini; o baştan indirildikten sonra da “Dünya için din feda olunmaz. Gebermiş istibdatı muhafaza için, vaktiyle mesail-i şeriat rüşvet verilirdi” diye eleştirir.

Said Nursî, meşrutiyet yönetimi gelsin, Abdülhamid devri sona ersin diye çalışmıştır. Anlattığına göre, doğu aşiretlerine, İkinci Meşrutiyetin ilan edildiği günler “elli altmış telgraf”ı kendisi, “sadaret vasıtasıyla” çekmiştir. İstanbul’da Ayasofya’da, Bayezit’te, Fatih, Süleymaniye’de “umum ulema ve talebeye müteaddit nutuklar” vermiş, “mütehakkimane istibdadın, şeriatla bir münasebeti olmadığını” anlatmıştır.²⁰ İstanbul’da yirmi bine yakın, hamal vb. işler yapan, particiler tarafından yönlendirilen hemşerilerine, umum yerleri kahveleri gezerek meşrutiyeti yani; “İstibdadın, zulüm ve tahakküm, meşrutiyetin adalet ve şeriat” olduğunu anlatmıştır.²¹ Kargaşa günleri, büyük toplantılar yapmıştır. “Bayezit’de talebenin içtimanda ve Ayasofya mevlidinde ve Ferah Tiyatrosu’ndaki heyecana yetiştim. Bir derece heyecanı teskin ettim. Yoksa bir fırtına daha olacaktı” demiştir.²² Askerlerin bazı cemiyetlere girip politikaya karıştıklarını görünce bunun önüne geçmek için gazetelerde yazılar yazmıştır. 31 Mart günündeki “dehşetli hareketi, iki üç dakika uzaktan temaşa” etmiş ve isyancı gurubun taleplerini dinlemiştir. İtaatin bozulduğunu, nasihatın etkisiz hale geldiğini ve işlerin kötüye gideceğini anlayan Said Nursi, üç dakikadan sonra çekilip, Bakırköy’e gitmiştir. Nursî’nin maksadı, kendisini tanıyan hemşerilerinin, olaya karışmayıp çekilmesini sağlamaktı. Gazetelerde, askerlere hitaben subaylarınıza itaat edin, “şeriat istiyorsunuz, fakat itaatsizlikle şeriata muhalefet ediyorsunuz” diye yazılar yayınlamıştır. Harbiye Nezaretindeki askerler için, cuma günü ulema ile birlikte gitmiş ve gayet etkili nutuklarla, “sekiz tabur askeri itaata” getirmiştir.²³ Yalnız meşrutiyet, beklentisini karşılamamıştır. Büyü, kısa sürede bozulmuştur.

Said Nursî, Abdülhamid sonrasında “siyasetin dinsizliğe alet” edildiğini fark etmiştir. “Şimdiki hafiyeler eskisinden beterdir”²⁴ noktasına gelen Nursî, “Yeni, gizli ve dinsiz bir istibdat, pis elyle” o mübarek meşrutiyet ve hürriyeti lekeleyen demiştir.²⁵ Artık “istibdat” İttihat ve Terakki temsil etmektedir. İstibdat, meşrutiyet elbisesi giyip o ismi kullansa da, “rast gelsem sille vuracağım” demiştir. İttihat ve Terakki adını lekeleyen, “şube-i müstebidaneye muhalefet ettim”²⁶ diyen Nursî için meşrutiyet, bir partinin bas-

20 A.g.e., s. 14.

21 A.g.e., s. 15.

22 A.g.e., s. 18-19.

23 A.g.e., s. 24-25.

24 A.g.e., s. 13.

25 A.g.e., s. 17.

26 A.g.e., s. 31.

ki rejiminden ibaret hale gelmiştir. Öyleyse, “ifsâdât üzerine müesses olan ism-i meşrutiyet fâsittir” hükmüne varmıştır.²⁷ Yapılanın, Abdülhamid’den hürriyeti kurtarmak değil, “belki hafif ve az istibdadi, şiddetli ve kesretli yapmak” olduğunu görmüştür.²⁸ Ama artık iş işten geçmiştir. Nursi, bir ömrü, ömürleri kaplayacak istibdatlar ve tek parti zulümleri yaşayacaktır.

Elmalılı Ahmet Hamdi, (1878-1942), *Hak Dini Kur’an Dili* adlı tefsiri ile tanınan son devrin din âlimlerindedir. “İnandığına kuvvetle bağlanır ve kimse onu fikrinden çeviremez” birisidir.²⁹ “Elmalılı Küçük Hamdi”, Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Adanalı Hayret Efendi gibi ulemadan tanınmış kimselerle birlikte İttihat ve Terakki’ye üye olmuştur.³⁰ Âlim aynı zamanda hattat, şair, musikişinas da olan Elmalılı Hamdi, devrinin din bilginleri gibi hem İslâmcı hem Abdülhamid karşıtıdır. Ülkeyi, “çağdaş ilim ve medeniyet seviyesine çıkaracağı” ümidiyle meşrutiyet idaresini hararetle savunan birisidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üyeliği yanında II. Meşrutiyet’in ilk meclisine Antalya milletvekili olarak girmiştir. Bu sıralar fetva emini Nuri Efendi, II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesine rıza göstermeyerek fetva vermemiştir. Fetva eminini, hal fetvası müsveddesini bizzat yazarak ikna eden Elmalılı Ahmet Hamdi olmuştur.³¹

Devrinin “içtihat ehliyetine haiz” âlimlerinden biri olan Elmalılı, tasavvuf, hikmet, mantık ile de ilgilenmiş birisidir. İttihat irtibatı, sadece cumhuriyet başlarında işine yaramıştır. Zira, cumhuriyetin ilanından sonra İstiklal mahkemesi tarafından gıyabında idama mahkûm edilmiştir. Çalıştığı kurumlar kapatıldığı için işsiz ve fakru zaruret içindedir. İdam mahkûmu olarak İstanbul’daki evinden alınıp Ankara’ya getirilerek kırk gün tutuklu kalmıştır. Suçu, Millî Mücadele döneminde İstanbul hükümetlerinde görev yapmasıdır. Mahkeme, İttihatçılığın dolaylı suçsuz bularak İstanbul’a dönmesine izin vermiştir. Elmalılı, uzun süre camiye çıkma dışında evinde kapalı kalmıştır.³² 1926’dan itibaren Diyanet İşlerinin isteği ile Kur’an tefsirini yazan bu âlimin hayatı da Osmanlı son devri bilginlerinin dramının şahidi durumundadır.

Babanzade Ahmet Naim (1872-1934), Arapça, Farsça, Fransızca’yı çok iyi bilen, çokça telif ve çeviri esere sahip âlim bir zâttir. “İslâm birliği ve kardeşliği konusunda çok titiz ve dikkatli olup bu birliğe zarar verme ihtimali bulunan her harekete karşı çıkmıştır.”³³ Fatih Türbedarı Ahmet Amiş Efendi kayınpederi ve şeyhidir.³⁴ Devrin birçok saygın, ünlü şahsiyeti gibi Babanzade Ahmet Naim de başlangıçta İttihat ve Terakki’ye girmiş-

27 A.g.e., s. 33.

28 A.g.e., s. 40-41.

29 Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi yayını, İstanbul 1990, s. 358.

30 A.g.e., s. 38.

31 Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 57-62.

32 A.g.e., s. 58.

33 İsmail L. Çakan, “Babanzade Ahmet Naim”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 375-376.

34 İz, a.g.e., s. 161.

tir.³⁵ Mahir İz, Abdülhamid idaresine karşı olan hürriyetçi ulemadan Hoca Kadri Efendi, Küçük Hamdi Efendi, Babanzade Naîm, Akif ve arkadaşları için şu tespiti yapar: “Hep istibdat idaresinden müşteki idiler; fakat Meşrutiyet’in ilanından daha bir sene geçmeden hep birden nâdim oldular, tövbe ettiler. En geç kalan filozof Rıza Tevfik Bey idi ki, o da nedametini ‘Abdülhamîdin Ruhâniyetinden İstimdad’ diye yazdığı manzume ile ilan etmiştir.”³⁶

Manastırlı İsmail Hakkı, Meşrutiyetten önce din âlimlerinin “Ulema-yı Sitte” dedikleri altı otoriteden biridir. Abdülhamid yönetimi karşıtlarındandır. Ayasofya’da kürsüden inerken düşmüş, ayağı kırılmıştır. Meslektaşları ve muhalifleri, bu olayı, “İttihatçılara boyun eğdiği için Allah camide dersini verdi” diye değerlendirmişlerdir.³⁷

Mehmet Âkif, sadece şair birisi değildir. İslamcılık düşüncesini *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad*’da şekillendirip, geniş kitlelere ulaştırmış bir düşünür, bir eylem adamıdır. Abdülhamid karşıtlığı, ilk çocukluk ve gençlik dönemini kapsamaktadır. Çünkü Abdülhamid karşıtlığını, Fatih Merkez Rüştiyesi’nde Türkçe derslerine giren Hoca Kadri Efendi’den (Hoca Mehmet Kadri Nâsîh, 1855-1918) öğrenmiştir. Jön Türklerin “ulema takımının en dikkate değer simalarından” biri olan Hoca Kadri Efendi, 1889’da Fatih Merkez Rüştiyesi’nden mezun olan Âkif üzerinde etkili olmuştur. O, Âkif’in, “çok sevdiği ve ismen zikrettiği” hocasıdır.³⁸ Âkif, Meşrutiyet öncesinde Abdülhamid aleyhtarı çevre içindedir. Çok etkilendiği babası da Abdülhamid’i sevmemektedir. Eğitim dönemindeki mevcut atmosferle birlikte dostlarından da etkilemiştir. Onlardan birisi Hüseyin Kâzım’dır. Âkif, Hüseyin Kâzım’dan, Trabzon valiliği yapan babası Kadri Efendi ile ilgili Oflu Mandal Hoca olayını dinlemiştir. Bunu Âkif, *Asım* içinde şiirleştirerek nakleder. O münasebetle, devrin devlet başkanı Abdülhamid için, “zâlim”, “korkak”, “kabahatli” gibi ifadeleri kullanır. Âkif’in II. Abdülhamid ile ilgili görüşleri, temelde benzese de dönem dönem doz olarak şiddetlenir ya da hafifler.

Âkif, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne, II. Meşrutiyet’in ilanından dört gün sonra katılmıştır. Dindar bir aile çevresinde yetişmiş, Baytar Mektebi’nde de pozitif düşünceyi öğrenmiştir. Cehalete, hurafeye, taassuba karşıdır. İslam Birliği düşüncesine sahiptir. Müslümanların birliğinden ve Avrupa taklitçiliğinden vazgeçilmesinden yanadır. İslam Birliği düşüncesini, zor zamanlarda bozgunu durdurmak için dile getirmiştir. Müslüman toplumların ayrılıkçılık fitnesinden kaçınmaları; hurafe, taassup, tembellik ve tefrikadan uzaklaşmaları gerektiği kanaatindedir.

Âkif, *İstibdad* şiirinde, sadece Abdülhamid aleyhtarı görüşlerini değil devlet başkanının çevresini kuşatan insaf, merhamet yoksunu, ehliyetsiz insanların, halk gözündeki durumunu da tasvir etmiştir. Mithat Cemal’in anlattığına göre: “Âkif, *Hamit’ten öğrenir.*”

35 A.g.e., s. 38-39.

36 A.g.e., s. 176.

37 A.g.e., s. 254.

38 Ali Birinci, “Mehmet Âkif’in Tahsil Hayatından Bir İsim: Hoca Mehmet Kadri Nâsîh Efendi”, *Vefatının 71. Yılında Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni Mehmet Âkif Dönemi ve Çevresi*, TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi yayını, Ankara 2008, s. 18-19.

Şair Eşref'i "*Abdülhamid'e söven adam diye sever*". Abdülhamid aleyhtarlığında, Ef-gânî taraftarlığının da bir payı vardır. Yalnız bu durum hep böyle devam etmez. Mahir İz, ulemeden ve hürriyetçi kesimden Hoca Hayret Efendi ve arkadaşlarının Âkif dâhil, Abdülhamid aleyhtarı iken, Meşrutiyetin ilanının üstünden bir yıl geçmeden "hep birlikte" pişman olduklarını açıklamıştır. Âkif'in Süleymaniye Kürsüsünden seslendirdiği Abdürreşit İbrahim ağzından 28 Ağustos 1912 tarihini taşıyan şiiri, İz'i doğrular mahiyettedir.

Âkif'in burada "dilli düdük" dediği, her taşın üstüne çıkıp nutuk çekenlerden Rıza Tevfik ve benzeri İttihatçıları içnelemiştir. Meşrutiyet devrinde, Abdülhamid ile ilgili düşüncelerinde değişme başlamıştır. Gelenin gideni arattığı bir garip süreç yaşanmaktadır. *Asım*'da, Köse İmam ile Hocazâde (Âkif) konuşur. Semerci, gemici hikayelerini anlatır. Acemi semerci, "usta semercinin" yerini alınca eşeklerin belini yara etmiştir. Acemi kaptan gemiyi, kayaya bindirmiş, Akdeniz yerine Karadeniz'e götürmüştür. "Eski kaptan"dan kastedilenin Abdülhamid, "yeni kaptan"ın da İttihat ve Terakki ileri gelenleri olduğu bellidir. Âkif, Meşrutiyet döneminin Abdülhamid devrinden hiç de iyi olmadığını görmüştür.³⁹

Sonuç olarak, II. Abdülhamid devlet adamı ve aydın zümre irtibatı yönünden şanssız bir devlet başkanıdır. Halk desteği ve Yıldız istihbaratının varlığı, çok önemli bir rol oynamış olmakla beraber, aydın zümrenin yerini tutmamıştır. Devrinde açılan batı tipi eğitim kurumları; yerli, millî okumuş, elit zümre ihtiyacını karşılamak yerine dış etkilere açık, kendi devleti ile mücadeleye teşne tipleri üretmiştir. Dönemin okumuşlarının büyük ve etkin kısmının darbeci, batı meftunu, İslâm Medeniyeti ile kavgalı tipler olması, toprak kayıplarından daha menfi bir etki yapmıştır. Zira millete rehberlik yapacak kesimlerin, başkalarının safına geçmesi, kalıcı kayıpların öncüsü olmuştur. "Kaht-ı ırcal" dönemi, kafa ve yüreklerdeki yenilginin benimsendiği zamandır. İnsan unsurundaki çözümlenin yerini, hiç bir gelişme ve teknolojinin doldurması mümkün değildir. Bu çözülmeye, oluşturulan atmosferin etkisi altında kalarak, İslâmcı, İslâm birliği düşüncesine sahip kesimler de kapılmıştır. Abdülhamid onun için, bölücü, ayrılıkçı, terör örgütleri, Balkan komiteleri yanında kendi safında olması gerekenlerle de mücadeleye mecbur kalmıştır.

Çok yönlü yıkıcı saldırıların olduğu bu dönemde, devleti ayakta tutmak için alınan tedbirleri, yönetim şeklini İslâmcılar da eleştirmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, Abdülhamid'le mücadele ettiği için "Cemiyet-i mukaddese" olarak görmüşlerdir. Abdülhamid, dümenden indirilip devlet gemisi "acemi kaptanların" eline geçince, önceki dönemde eleştirilen ne varsa kat kat fazlası yaşanmaya başlamıştır. Aslında yıkılmak istenenin; Abdülhamid değil, onun şahsında Osmanlı Devleti olduğu anlaşılmıştır. Bu duruma ilk tepki gösterenler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yolunu ayıran İslâmcılar olmuştur. Tek parti rejimi, basın sansürü, sürgünler, muhalif gazetecilerin öldürülmesi gibi hadiseler,

39 Bkz. Caner Arabacı, "Âkif ve Abdülhamid İlişkisi", *80 Yıl Sonra Mehmed Âkif Ersoy*, ed. Enes Dağ, TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi yayını, Ankara 2017.

“istibdat” yönetimini mumla aranır hale getirmiştir. Bu ortamlar yaşanıp önceki dönemle kıyaslanınca, Abdülhamid yönetimi tahassürle anılmıştır. Devranın hızı baş döndürücü olmuş, yıkımlar umulmadık düzeyde süratli yaşanmıştır. Medeniyetler kavgasında batı tarafı, diğerlerine hayat hakkı tanımaz olmuştur. Bu yüzden iç çatışmayı, yenik tarafın ezikliğinin de bir sonucu olarak görmek gerekmektedir.

Bundan sonra geriye dönük olumlu değerlendirme ve kıyasların yapılması, neticeyi değiştirmez. Mehmet Âkif başta olmak üzere, devletin yıkılışını derinlerinde hisseden aydınların bazı çabaları görülür. Yıldız istihbaratı yerine kurulan Teşkilat-ı Mahsusa emrinde, devlet gemisini batırmamak adına bazı çabalar gösterilir. Fakat bu çabalar, ülkeyi yıkım ve işgallerin neticesinde ortaya çıkan bir Kurtuluş Savaşı verme zorunluluğundan kurtarmaya yetmez.

Peki Elmalılı Ahmet Hamdi, Babanzade Ahmet Naim, Bediüzzaman Said-i Nursî, Mehmet Âkif gibi İslâm Medeniyetini benimseme konusunda tereddüdü olmayanların, yıkım devrinde II. Abdülhamid’le birlikte hareket etmeleri, en azından ortak cephede yardımlaşmaları gerekmez miydi? Devlet, vatan, bayrak, din gibi değerlere bağlılıkta benzer olan, ortak hassasiyetlere sahip insanların niçin dayanışma gösteremedikleri sorgulanmalıdır. Abdülhamid ile İslâmcı aydınlar; Hıristiyan Medeniyetinin saldırıları, sömürgeci Haçlı yayılmacılığı karşısında İttihad-ı İslâm düşüncesinde idiler. Varlığı korumak, gücü zayıflatmamak için, en azından birbiri ile mücadele etmemeleri gerektiğini biliyorlardı. Öyleyse sonraki dönem Enver Paşa, Mustafa Kemal ile vatan için dayanışma içine giren aydınlar, benzer bir irtibatı Abdülhamid döneminde niçin gösteremediler?

Millî Mücadele’nin kazanılması için gösterilen çabalar sonuç verdi. Çünkü Haçlı saldırılarına karşı, Batıcısı, Osmanlıcısı, Milliyetçi-Türkçüsü, İslâmcısı; vatan söz konusu olunca omuz omuza verebildi. Birlik ve dayanışma, gücü büyüttü, başarıyı sağladı. İçinde Âkif’in de olduğu, İstiklâl Marşı’nı kabul eden Türkiye Büyük Millet Meclisi; farklılıkları, hizip kavgalarını, iç çatışmayı öne çıkarmadan vatan müdafaasında birleşebildi. Bu durum, geçmişteki yanlışın anlaşıldığını gösteren bir örnektir.

Abdülhamid’e gösterilen İslâmcı muhalefetin, normalde haklı olduğu yönlerin ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Burada, “Abdülhamid yönetiminin, Abdülhamid aleyhtarlığının doğup gelişmesinde hiç mi payı yoktur?” diye sorulabilir. Âkif’in de içinde bulunduğu İslâmcılar, II. Abdülhamid’e, “istibdat, ittihadi-ı İslâm, hilafet, meşrutiyet, hürriyet, din ve yenileşme” konularında farklı düşünerek muhalif olmuşlardır. 1876 darbesi, ardından zamansız başlatılan Osmanlı-Rus Harbi, Sultan Abdülhamid’i, dışı karşı içeride bütünlüğü sağlamak üzere mesaisini, muhalif sesleri bastırmaya yöneltir. İdareyi disipline etme çabası, tepkileri büyütür. Sansür idaresi, 1864’ten itibaren devam etmektedir. Ona Yıldız istihbarat sistemi eklenmiştir. Devlet; hazineye maaş alan, Osmanlı nimetiyle gırtlaklarına kadar dolu ama ihanet içinde olanları tanımak, izlemek ister. Kendi devletini yıkmak, kendi padişahının canına kıymak karşılığı, yabancı devletten para alan devlet adamlarının varlığı korkunçtur. Daha kötüsü, paslaşması gerekenlerin, yüksek değerler adına dayanışmamalarıdır.

KAYNAKÇA

- Aksel, Malik, *İstanbul'un Ortası*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011.
- Arabacı, Caner, "Mehmet Âkif'in Mısır Hayatı Üzerine", *Vefatının 71. Yılında Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni Mehmet Âkif Dönemi ve Çevresi*, TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi Yayını, Ankara 2008, s. 38-51.
- —, "İttihat ve Terakki Basını", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, ed. Hakan Aydın, Palet Yayınları, Konya 2010, s. 73-171.
- —, "Âkif ve Abdülhamid İlişkisi", *80 Yıl Sonra Mehmed Âkif Ersoy*, ed. Enes Dağ, TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi yayını, Ankara 2017.
- Bediüzzaman Said Nursi, *İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnamesi Veya Divan-ı Harb-i Örfi*, Rnk Neşriyat, İstanbul 2014.
- Birinci, Ali, "Mehmet Âkif'in Tahsil Hayatından Bir İsim: Hoca Mehmet Kadri Nâsîh Efendi", *Vefatının 71. Yılında Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni Mehmet Âkif Dönemi ve Çevresi*, TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi yayını, Ankara 2008, s. 18-25.
- Cerrahoğlu, A. (Kerim Sadi), *Bir İslâm Reformatörü Mehmet Âkif*, İstanbul Matbaası 1964.
- Çakan, İsmail L., "Babanzade Ahmet Naim", *DİA*, C. IV, İstanbul 1964, s. 375-376.
- Çitçi, Selahattin, "Namık Kemal'in Eserlerinde Rusya ve Ruslar", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yayını, C. XXV/ Bahar, s. 29-56, İstanbul 2015.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Âkif Ersoy*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.
- Emil, Birol, *Mizancı Murat Bey*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Yayına Hazırlayan: Necmettin Türinay, TOBB yayını, Ankara 2011.
- Eşref Edip (Fergan), *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebülürreşad Neşriyatı, c. I, İstanbul 1381 h./1962.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Yıldız ve Jön Türkler-İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Tarihi*, Yayına Hazırlayan: O. S. Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- İz, Mahir, *Yılların İzi*, Kitabevi yayını, İstanbul 1990.
- Karaer, Nihat, 2011, "Mehmet Akif ve Sultan II. Abdülhamid", *Selçuk Üniversitesi/ Seljuk University Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal of Faculty of Letters*, sy. 26, s. 137-144.
- Kocabaş, Süleyman, *Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yayınları, İstanbul 1995.

- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Mehmet Akif Ersoy*, Türkiye İş Bankası yayını, Ankara 1990.
- Küçük Sevil, Hülya, *İttihat ve Terakki Döneminde İslâmcılık Hareketi (1908-1914)*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Okay, Orhan, *Mehmed Âkif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- Sâfi, İhsan, “Mehmet Âkif’in Hürriyet’e (İkinci Meşrutiyet’e) Bakışı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXX, 2003. s. 387-402.
- Sılay, Mehmet, *Seyyâh-ı Beyâban Mehmet Akif (Mehmet Akif’in Seyahatları)*, Erguvan Yayınevi, İstanbul 2009.
- Tekin, Mustafa, 2011, Dönemin İslâmcılarının II. Abdülhamid’e Bakışı, *Birey ve Toplum*, C. I, sy. 1, Bahar 2011, s. 41-60.
- Topuz, Hıfzı, *Vatanı Sattık Bir Pula-Namık Kemal’in Romanı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013.
- Üyepazarcı, Erol ve Ahmet ÜMIT, 2017, “Sultan II. Abdülhamid’in Polisiye Roman Merakı”, *Yıldız Saray Sohbetleri*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sultan II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi yayını, İstanbul 2016, s. 64-81.
- Yavuz, Yusuf Şevki, 1995, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *DİA*, C. XI, İstanbul, s. 57-62.

**BÜYÜK SULTAN
II. ABDÜLHAMİD**
VE
DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE
**OSMANLI DIŞ POLİTİKASI VE
DÜNYA SİYASETİ**

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

Doç. Dr. Rahman ADEMİ

Prof. Dr. Bülent ARI

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN
DIŞ SİYASETİ VE UYGULAMALARI

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları

Azmi ÖZCAN¹

19. yüzyılın ikinci yarısı hem Osmanlılar hem de Avrupalı devletler için öngörülemeyen pek çok yeni gelişmeye sahne olmuş, 1854 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Antlaşması sonrasında Avrupa'da yeni bir siyasî tablo tezahür etmiştir. Yeni bir döneme işaret eden bu siyasî tablo Avrupalı devletler arasında kurulan yeni ittifakları ve nevezuhur devletleri haber veriyordu. Artık sömürgecilik faaliyetleri Osmanlı topraklarını daha fazla tehdit ediyordu. Sultan II. Abdülhamid, gençlik yıllarını bu şartlar altında, Osmanlı tarihinin en köklü dönüşüm hamlesi olan Tanzimat'ın sıkıntılarını bizzat yaşayarak geçirmiştir. Reformların sarsıntısı ve maliyeti, devlet adamları arasında yaşanan güç mücadeleleri, alınan dış borçlar nedeniyle Avrupalı devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri, II. Abdülhamid'in bu devirde bizzat şahit olduğu gelişmelerdi.

Sultan II. Abdülhamid, padişah olduğunda, arka arkaya gelen taht değişiklikleri yüzünden ülkedeki istikrar altüst olmuş, yaşanan kanlı hadiseler Bâb-ı Âli'de güvensizlik ve karamsarlık uyandırmıştı. Balkanlarda özellikle Rusların tahrikleriyle ortaya çıkan karmaşa bütün şiddetiyle devam ederken, Avrupa kamuoyu daha çok dinî gerekçelerle Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüştü. Bu ortamda, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 93 Harbi başlamıştı.

Kanun-ı Esâsî'nin ilanından sonra Meclis'in açılışı (13 Aralık 1877) Osmanlı ordularının neredeyse tamamen dağıldığı ve Rusların Edirne'ye dayandığı olağanüstü gelişmelere rast geldiği için teşriî bütün meseleler ikinci plana atıldı. Sadece Osmanlı-Rus Savaşıyla ilgili hususlar siyaseti meşgul etmekteydi. İstanbul'un da elden gitmesi korkusuyla Rus isteklerine boyun eğildi. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya muazzam bir savaş tazminatı ödemeyi kabullenmesinin yanı sıra artık Romanya, Sırbistan ve Karadağ toprakları Osmanlı hâkimiyetinden tamamen çıkmış, Bulgaristan fiilen Rus nüfuzuna bırakılmıştı. Ayrıca, Bosna-Hersek idaresinde Avusturya ve Rusya etkileri kabul edilmiş ve nihayet doğuda Kars, Ardahan, Batum ve Doğubayazıt Rusya'ya terk edilmişti. Ancak Rusya'nın bu kazançları bölgedeki çıkar hesapları yüzünden başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerini endişelendirmiş ve bu devletler duruma müdahale ederek Rusya'yı, Yeşilköy Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmeye zorlamışlardır.

Berlin Kongresi (13 Temmuz 1878) neticesinde Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telafisinden çok, Rusya'nın daha önce elde ettiği kazançların sınırlandırılması yoluna gidildi. Avrupalı devletler, kendi aralarındaki pazarlıklar çerçevesinde Paris Antlaşması'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma prensibini bir tarafa bıraktı ve Osmanlı topraklarını

¹ Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

kendi aralarında paylaşma imkânlarını aramaya başladı. Nitekim Makedonya dışında Balkanların neredeyse tamamen elden çıkması, Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'u alması, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi, Yunanistan'ın Teselya'yı (2 Temmuz 1881) ve Fransa'nın Tunus'u (12 Mayıs 1881) işgal etmesi Avrupalı devletler arasında yürütülen pazarlıkların neticesidir. Yine Berlin Kongresi kararları gereği, Osmanlı Devleti Hıristiyanlarla mukim eyaletlerinde Avrupalı devletlerin nezaretinde islahat yapmayı taahhüt ederek, bir bakıma yabancı devletlerin iç işlerine müdahale etmesini de resmen kabul etmek zorunda kalmıştı.

Avrupalı devletler, kimin nereyi alacağı hususunda mutabakata varamadıkları için takip ettikleri Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetini terk ederek Osmanlı Devleti'ni paylaşma planları yapmaya başlamışlardır. Avrupalı devletlerin emperyalist yayılmacılığının farkında olan Sultan II. Abdülhamid, devletin kendisini toparlayabilmesi için acil ve uzun süreli bir barışa ihtiyaç bulunduğu hükmetmiş ve bir yandan tarafsızlık anlayışıyla büyük devletler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya, diğer yandan da yabancı devletlerle olan meselelerini mümkün olduğunca sulh yolu ile halletmeye gayret ederek sonuca ulaşmaya çalışmıştır.² Berlin Kongresi'nin ardından yaşanan süreçte, Osmanlı Devleti'nin önünde ya bir devletle müttefik olarak devam etmek ya da tarafsızlık siyaseti gütmek gibi iki seçenek kalmıştı. Birinci tercihte, yaşanmış tecrübelerin ittifak taahhütlerine ne kadar güvenilebileceğini açıkça ortaya koyması bir tarafa, eşit şartlar ve güçlerde gerçekleşmeyen bir ittifakın bir bakıma güçlü müttefikin güdümüne girmek anlamına geldiği açıktı. Böyle bir durumun kabul edilmesi mümkün olmadığı gibi, Osmanlı Devleti'nin böyle bir arayışı da söz konusu değildi. Kaldı ki, dönemin siyasî teamülü devletlerin birbirleriyle ittifaka girmelerinden ziyade ancak belirli konularda birbirlerine yaklaşmalarını mümkün kılıyordu.

Sultan II. Abdülhamid'in tarafsızlık politikası, Avrupalı devletlere duyulan güvensizliğin yol açtığı bilinçli bir politik tercihti. Sultan II. Abdülhamid'in asıl amacı devleti birinci planda mümkün olduğunca savaşıtlardan uzak tutmak sonra da devletin elinde kalan toprakları muhafaza edebilmektir. Bu çerçevede, Sultan II. Abdülhamid 1880'lerden itibaren başka devletlerin iştahını kabartan Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Balkanlardaki Osmanlı topraklarına özel hassasiyet göstermiş, buraları en azından hukuken Osmanlı sınırları içerisinde tutabilmek için gayret sarf etmiştir. Özellikle Tunus ve Mısır konusunda Fransa ve İngiltere'ye yönelik tutumu bu anlayışa örnek olarak gösterilebilir. Fransa daha Berlin Kongresi'nde Avrupalı devletlerden Tunus tavizini almış ve işgal için uygun vesile kollamaya başlamıştı. Nitekim Nisan 1881'de bu işgal gerçekleşmesine rağmen Osmanlı Devleti yaşanan fiili durumu hiçbir zaman kabullenmedi. Ancak bundan sonra ortaya çıkan daha büyük keyfiyetli Mısır meselesi Bâb-ı Âli'yi Tunus meselesiyle ilgilenmekten alıkoyan bir gelişme oldu.

2 Padişah'a göre mevcut şartlarda Avrupa devletlerine karşı izlenebilecek en iyi politika tarafsızlık idi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 9-1820-72; 8-2609-77-3; 9-2727-72-4; A. Çetin ve R. Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976, s. 31-39; 47-55; 56-61.

İngiltere, en son 93 Harbi sonrasında bir ara Kıbrıs yerine Mısır'a yerleşmeyi düşünmüş fakat diğer devletlerin buna razı olmayacağı telakkisiyle bundan vazgeçmişti.³ İngiltere, nihayet Fransa'nın da onayını alarak 15 Temmuz 1882'de "Bâb-ı Âli adına barış ve istikrarı temin" gerekçesiyle Mısır'ı işgal etti. İngilizlerin verdiği teminatlara göre bu işgal geçici nitelikteydi ve durumun müsait olduğu en kısa zamanda sona erecekti. Sultan II. Abdülhamid, bu oldu bittiyi kabullenmeye yanaşmadığı gibi hiçbir zaman da devletin Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmedi.

Sultan II. Abdülhamid'in Berlin Kongresi'nden sonra uğraşmak zorunda kaldığı meselelerden bir diğeri de 93 Harbi ile Balkanlarda ortaya çıkan bunalımdır. İngiltere ve Rusya, yeni (bağımsız veya muhtar) Balkan devletlerinin kurulmasıyla bunlar üzerinde nüfuz mücadelesine girmiş ve özellikle Bulgaristan Prensiği ile Osmanlı idaresinde kalan Doğu Rumeli bölgesine yönelik planları çerçevesinde Abdülhamid idaresine baskı kurmuşlardır. Büyük devletlerin baskılarına maruz kalan Sultan II. Abdülhamid, bölgede askerî bir çözümün yeni sorunlar doğuracağı endişesini taşımaktaydı. İngiltere'nin Rusya'ya karşı artık Osmanlı Devleti yerine yeni bir tampon bölge arayışı ve Fransa'yla birlikte Bulgaristan'ı himaye etmeye çalışması değişen İngiliz politikasının bir başka göstergesiydi.

Diğer taraftan, Avrupa devletleri 1896'da Girit'te patlak veren isyanın ardından muhtemel bir Osmanlı-Yunan savaşını önlemek gerekçesiyle Osmanlı Devleti'nden Girit'e özerklik tanımalarını istediler. Ancak Yunanistan Girit'i ilhak ettiğini ilan etti ve dikkatleri başka yöne çekmek için Teselya ile Makedonya'daki Osmanlı mevzilerine saldırmaya başladı. Osmanlı Hükümeti, bu durumda Yunanistan'a savaş ilan etti (17 Nisan 1897). Avrupa devletleri ise kendi kararlarını dinlemeyen Yunanistan'a duydukları kızgınlık sebebiyle tarafsız kalacaklarını deklare ettiler. Fakat bu devletler, savaş kısa sürede Osmanlı ordularının kesin zaferiyle sonuçlanıp Atina yolları açılınca Osmanlı Devleti'nden ilerlemesini durdurmasını talep ettiler. Sonuçta 20 Mayıs 1897'de ateşkes ilan edildi. Ateşkese göre, Osmanlı Devleti sahadaki başarısının diplomatik karşılığını alamıyor ve savaşın önceki durum büyük oranda muhafaza ediliyordu.

Yunan Savaşı ve sonuçları Sultan II. Abdülhamid için birçok açıdan ders verici oldu. Her şeyden önce bu savaşın akabinde Batılı devletlerin tutumu bir daha açıkça göstermişti ki, eğer gelişmeler aynı zamanda Avrupa'nın da hesaplarına uygun düşmezse, Osmanlı Devleti haklı olduğu bir meselede dahi hak ettiğini alamayacak, sadece kaybettikleriyle kalacaktı. Bununla birlikte, Yunanlılara karşı kazanılan askerî başarı manevî açıdan hem Osmanlılar hem de bütün İslâm alemi için moral olmuş ve İslâm dünyasının hemen her yerinde kutlanmıştır. Zira bu galibiyet her ne kadar küçük çaplı da olsa son yarım yüzyıl içerisinde Müslümanların Hıristiyanlara karşı kazandığı tek

3 Public Record Office (PRO), FO, 78/4341; 195/2363, Annual Report for Turkey, BOA, YEE, 8-1063-77-3; 9-2612-72-4.

galibiyetti. Bu yüzden Osmanlı ordularının galibiyeti bütün İslâm alemine bir ümit ışığı oldu. Galibiyet aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in şöhretinin yayılmasına ve onun muzaffer bir halife olarak selamlanmasına vesile oldu.⁴

19. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid'i en çok uğraştıran meselelerden biri de Anadolu Islahatı ve Ermeni Meselesidir. Sultan II. Abdülhamid, Ermeniler konusunda bir takım yeni düzenlemelerin yapılmasının gerekliliğine gerçekten inansa da, ilan etmek zorunda kaldığı "mevadd-ı muzır" hemen tatbika başlanılacak tedbirlerden ziyade baskıları geçiştirmeye yönelik bir manevra gibi görünmektedir. Zira II. Abdülhamid, Anadolu'da yaşanan gelişmelerin arkasında yatan siyasî emellerin nihai olarak, önce muhtariyetini daha sonra bağımsızlığını kazanmış bir Ermeni devleti kurulmasını öngördüğünü düşünüyordu. Dolayısıyla son kertede "*Muhtariyete götürecektir ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim*" diyordu.⁵ Ancak Ermeni Meselesi ve bu dönemde yapılan propagandalar Avrupa'da Osmanlı Devleti için "imaj" bakımından silinmesi güç izler bırakmıştır. Dönemin iletişim vasıtalarının yardımıyla hem Müslüman Türkler hem de Padişahın bizzat kendisi son derece vahşi varlıklar olarak tasvir edilmişlerdir. Sultan II. Abdülhamid için bir kısım çevrelerde kullanılagelen "Kızıl Sultan" nitelendirmesi de esasen o günlerden kalan bir mirastır.⁶

Şu ana kadar temas ettiğimiz harici meseleler Sultan II. Abdülhamid idaresinin ilgilenmek zorunda kaldığı işlerin yalnızca bir boyutunu teşkil ediyordu. Sultan II. Abdülhamid'in içişleri, maliye, ticaret ve sanayi, ordu ve güvenlik, eğitim ve kültürü kapsayan, alanlarda çözmesi gereken devasa sorunlar vardı. Devletin varlığını devam ettirebilmesi kendi güç ve dinamiklerinin yanı sıra başka devletler arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklardan faydalanan bir denge politikasına bağlıydı. Hal böyle olunca gün gelip ilgili devletlerin Osmanlı üzerindeki hesaplarında anlaşabilmeleri ihtimali Abdülhamid'i daima tedirgin ediyordu. Dolayısıyla Abdülhamid'in dış siyasetteki en önemli hedefi bu ihtimali önlemeye çalışmak, devletler arasındaki anlaşmazlıklardan istifade etmek ve her devlete karşı farklı siyaset izlemek şeklinde özetlenebilir. Bu bağlamda, Abdülhamid'in Almanya dışındaki Avrupa devletlerine yaklaşımı daima şüphe, güvensizlik ve tereddüt üzerine bina edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in en tehlikeli devlet olarak gördüğü İngiltere'nin "*maksad-ı aslisi tevsi-i daire-i ticaret olup... Devlet-i Âliyye'ye zahiren gösterdiği asar-i dosti ve muhaleset dahi maksad-ı aslisine hizmet içindir.*"⁷ Ve "*amal ve makasidına mümanaat*

4 Osmanlı basını bu vesileyle dünyanın muhtelif yerlerinden gelen tebrik telgraflarını yayımlamıştır. Mesela bkz. Malumat 5 Haziran 1897.

5 Geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984.

6 Bu dönemdeki Avrupa kamuoyu için bkz. W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, N. York 1969.

7 BOA, YEE, 9-1820-72-4.

eylediğini gördüğü gün ref'i nihab-ı garazkari ederek alenen ibraz-ı husumete” başlar.⁸ Sultan II. Abdülhamid, hilafet konusunda da İngilizlerin tutumundan şikâyetçi olmuştur. Hiçbir şekilde İngiltere'nin vaatlerine güvenilemeyeceğinden emin olan Padişah, Mısır'ın işgal edilmesindeki hedeflerden birinin; Hilafet otoritesinin İslâm dünyasında zaafa uğratılması ve daha sonra da Hilafetin İngilizlerin kontrolünde Cidde veya Kahire'ye aktarılması olduğunu düşünmekteydi.⁹

II. Abdülhamid, Rusya'dan da her zaman çekinmiştir. Abdülhamid'e göre, her ne kadar iki devletin dost olabilmesi için birçok tarihî ve coğrafi sebep olsa da Rusya açık bir düşmandı ve Osmanlı aleyhtarı siyaseti her zaman belliydi. Panslavizm'le Balkanları kontrol altına almak ve boğazlar yoluyla açık denizlere inmek isteyen Rusya'nın bu siyaseti Osmanlı Devleti'nin kaderiyle yakından ilgiliydi. Bu durumda, Rusya'ya karşı başka devletlerle iş birliğine ihtiyaç vardı. Fakat böylesine hayati bir hususta II. Abdülhamid artık İngiltere ve Fransa'ya güvenilemeyeceği kanaatini taşıyordu. Bu sırada İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yanında Almanya'nın da diğer bir güçlü devlet olarak siyasî ve askerî sahnede tezahürü, Sultan II. Abdülhamid tarafından alternatif bir güç merkezinin ortaya çıkışı olarak telakki edilmiştir. Üstelik Almanya'nın Müslüman ülkelere yönelik sömürgeci bir politika benimsememesi veya bunun için çok geç kalmış olması Almanya-Osmanlı ilişkilerinin gelişmesi için olumlu bir durumdu. Böylece iki devlet arasında önce ticarî ve kültürel alanlarda bir yakınlaşma başladı. Daha sonra Alman İmparatoru'nun Osmanlı ülkesini iki defa ziyaret ederek Müslümanların halifesi olan Osmanlı Padişahı ile dost olduğunu ve daima dost kalacağını ilan etmesi iki devlet arasındaki siyasî yakınlaşmayı pekiştirdi. Ardından Almanların teklif ve taahhütleriyle İstanbul'u Anadolu'nun ve Arabistan'ın büyük şehirlerine bağlayacak ünlü Bağdat Demiryolu projesi başlatıldı. Osmanlı-Alman ilişkilerindeki gözle görülür gelişme ve stratejik önemi çok büyük olan demiryolu projesinin Almanlara verilmesi bu iş için iştah kabartan diğer Avrupa devletlerini ciddi manada telaşlandırdı. Rusya, İngiltere ve Fransa çeşitli vesilelerle tepkilerini açıkça belirttiler, hatta Rusya buna mukabil Karadeniz Demiryolu imtiyazını elde etti.¹⁰

Sultan II. Abdülhamid dönemini karakterize eden en önemli hususiyetlerden biri 'İttihad-ı İslâm'¹¹ siyasetidir. Onun bu anlayış ve siyasetini, İslâm âlemindeki birlik imkânı uluslararası siyasette mübalağalı da olsa zaman zaman gündeme getirmesi ve koz olarak kullanmış olması şeklinde hülasa edebiliriz. Söz konusu siyasetin oluşumunda

8 BOA, YEE, 8-2609-77-3, II Abdülhamid aynı yerde 93 Harbine İngiltere'nin sebebiyet verdiğini de söylemektedir.

9 BOA, YEE, 9-2638-72-4, II. Abdülhamid'e göre İngiltere'nin gayesi Hilafeti Araplara nakletmekle bu kurumu “kendi maiyetinde bir alan ittihaz ederekten cümle müminini istediği gibi tasarruf etmektedir.” Geniş bilgi ve tartışmalar için bkz Azmi Özcan İngiltere'de Hilafet tartışmaları 1873-1909”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, II (1998), s. 49-71.

10 Konu ile ilgili genel olarak bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983.

11 Geniş bir değerlendirme için bkz. Azmi Özcan, “İttihadi İslam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIII, s. 470-475.

dönemin konjonktürü oldukça belirleyici olmuştur. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönem, sömürgecilğin İslâm âlemi üzerinde (Osmanlı toprakları dışında) büyük oranda hâkimiyet sağladığı, buna karşılık Müslüman toplulukların belirli bir şaşkınlıktan sonra direniş ve kurtuluş yollarını aramaya başladıkları bir zaman dilimine tekabül etmiştir. Bu aşamada, öncelikle diğer Müslümanlara karşı sorumluklar taşıdığına inanılan Hilafet kurumunu elinde bulunduran ve aynı zamanda tarihteki başarıları nedeniyle İslâm âleminin gururu olan Osmanlı Devleti, bütün Müslümanlar için gerektiğinde başvurulacak ve sığınılacak bir liman konumundaydı.

Sultan II. Abdülhamid, İslâm âleminin bir bakıma tek tesellisi olan hilafet makamını bir taraftan çeşitli tedbirlerle güçlendirmeye çalışmış, diğer taraftan da Avrupa devletleri ile ilişkilerinde koz olarak kullanmaya gayret etmiştir. Sultan Abdülhamid'e göre, Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün Müslümanların umudu olduğu için Osmanlı ülkesinde ve haricinde yaşayan bütün Müslümanların en önemli sorumluluğu devleti korumak, hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmaktır.¹² Bunun aksi, din ve devlet düşmanlarına yardımcı olmaktır ki, böyle bir şeyin İslâm'da asla yeri yoktu. Bu hususta II. Abdülhamid'in sadece "pragmatist" bir anlayışla hareket ettiğini söylemek mümkün değildir. Zira Abdülhamid'in inandığı değerler sisteminin devletine ve ülkesine sağlayacağı faydaları göz ardı etmesi düşünülemez. O halde, burada yapılması gereken şey zaten dinin kendisinde var olan bu anlayışı insanların davranışlarında, devlete ve saltanata karşı olan tutumlarında ön plana çıkarmaktır. "Osmanlı sultanı İslâm'ın halifesidir ve ona hizmet etmek bütün Müslümanlara hizmet etmek" demektir.¹³ Bu durumda devlet ve saltanat meşruiyetini dinden almalıdır ki, Sultan II. Abdülhamid zamanında üzerinde hassasiyetle durulan hususlardan birisi de budur. Daha 1876'da Padişahın İslâm'ın halifesi, din ve devletin koruyucusu olduğu Kanun-ı Esâsî'de ilan edilmiştir. Sonra da devletin resmî evraklarında ve Padişaha ait unvanların kullanımında halife ve *Emirü'l-Mü'minîn* gibi cihanşümül dinî sıfatlar yaygınlaşmıştır. Benzer hususlara basın ve yayın faaliyetlerinde de yer verilmiş gerek gazete makalelerinde gerekse müstakil olarak yayımlanan risale ve kitaplarda birlik beraberlik duygusu, halifeye itaat ve devlete sadakat gibi konular sık sık işlenmiştir. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in tasavvufa olan ilgisi ve memleketin muhtelif bölgelerindeki tarikat şeyhleri ile olan yakın irtibatı geniş halk kitlelerinin Padişah'a ve devlete karşı olumlu tavır takınmalarında etkili olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in İttihâd-ı İslâm siyasetinde özellikle Hindistan önemli bir yer tutmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan'la bu kadar ilgilenmesinin nedeni İngiliz siyaseti konusunda Hindistan tecrübesinden dersler çıkarmaktır.¹⁴

¹² BOA, YEE, 9-2008-72-4; BOA, YEE, 11-1763-130-5.

¹³ BOA, YEE, 9-2610-72-4.

¹⁴ Bir vesile ile İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne zahirde gösterdiği dostluk ile İngilizlerin "*Hindistan'ın evâil-i istilâsında hükümet-i mahalliyeye karşı izhâr ve ittihâz eylediği politika*" arasında pek ziyade bir benzerlik olduğunu ifade etmiştir. BOA, YEE, 8-2609-77-3. Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtraları*, İstanbul ty., s. 55

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir müddet sonra hem İngiltere ile ilişkilerin yavaş yavaş bozulması hem de Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde İttihâd-ı İslâm anlayışının belirgin bir şekilde öne çıkması, İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Layard ve Hindistan Genel Valisi Lytton tarafından Londra'ya yazılan raporlarda da yer almıştır. Bu raporlara göre, Sultan II. Abdülhamid 93 Harbi'ndeki tutumundan dolayı İngiltere'ye olan kızgınlığının tesiriyle intikam alabilmek için Hindistan Müslümanlarını İngiltere aleyhinde bir ayaklanma için teşkilâtlandırmaya çalışmaktadır.¹⁵ Nitekim İngilizlerin buna cevabı gecikmemiş, çok geçmeden, "Abdülhamid'in önderliğinde insanlığı tehdit eden bir Pan-İslâmizm" heyulâsı icat edilmiş ve bununla da Batılıların İslâm ülkelerine yönelik sömürge politikalarına meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır.¹⁶

Şüphesiz devletin çok bunaldığı bazı anlarda Sultan II. Abdülhamid yeryüzündeki diğer Müslümanlarla irtibatını Batılı devletlere karşı caydırıcı bir araç olarak kullanmak istemiştir. Ancak 19. yüzyılda İslâm dünyasının içinde bulunduğu şartlar itibarıyla İttihâd-ı İslâm fikrinin hayata geçirilmesinin çok mümkün olmadığı Abdülhamid'in de malumuydu. Nitekim kızı Ayşe Sultan, hatıralarında babasının bu siyaseti "blöf" olarak ifade ettiğini açıkça belirtmektedir.¹⁷ Sultan II. Abdülhamid'in kendi çizdiği hedefler açısından durumunu değerlendirdiğimiz zaman, onun genelde beklediklerini elde ettiğini söylemek mümkündür. Zira uzun saltanatı sırasında Sultan'ın ismi ve nüfuzu Hindistan'ın ücra köylerine kadar yayılmış ve her yerde ihtiramla anılır olmuştu. Öte yandan, Osmanlıların ihtiyaç duydukları anlarda Hindistan Müslümanları imkânlarını zorlarcasına daima yardım ve destek sağlamışlardı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren uluslararası olaylarda Hindistan Müslümanları gerek siyasî platformlarda gerekse basın yoluyla hep Osmanlıların sözcülüğünü üstlenmişler ve onların haklarını savunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin cihanşümül siyaset anlayışı çerçevesinde ilgilendiği bir başka coğrafya da Uzak Doğu'dur. Sultan II. Abdülhamid özellikle Endonezya ve Malezya gibi Müslüman ülkelerle özel olarak ilgilenmiştir. Bu bölge Müslümanlarının Osmanlılar ile ilişkileri hakkında yapılan çalışmalar bize Endonezya adalarından "*Müslümanların XVI. Yüzyıldan itibaren Osmanlı tebaaiyyetine ve himayesine girdiklerini*" bildirmektedir.¹⁸

Osmanlı Devleti bölgedeki ilk konsolosluğunu (şehbenderliğini) 1882'de Cava Adası'ndaki Batavia şehrinde açmıştır. Bundan sonra, Osmanlı şehbenderleri bir taraftan bölgede Osmanlı nüfuzunu ve halifeye bağlılığı arttırmaya yönelik faaliyetler yaparken

15 Lytton ve Layard'ın görüşleri ve raporları için bkz. IOR, Ltton Papers, E. 218/23, Layard Papers, 39132/16, British Museum; FD, Sec. March, 1881, no. 45-90, National Archives of India (NAI).

16 V. Chirol, "Pan-Islâmizm", *Proceedings of Royal Central Asian Society*, Nov. 1906, s. 19-24; B. Vehbi Bey, "Pan-Islâmizm", *Nineteenth Century*, LXI (May 1907), s. 861-872.

17 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Hatıralarım, İstanbul 1986, s. 231.

18 Antony Reid, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indnesia and Malaysia", *Journal of Asian Studies*, XXVI (Feb. 1976), s. 268

diğer taraftan da Hollanda nezdinde Müslümanların hukukunu korumak için çalışmışlardır. Mesela 1886'da Şehbender Ali Galip Bey'in faaliyetleri bu cümledendir. Ali Galip Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporda bölge adaları ve bunlar üzerindeki Hollanda hâkimiyetinin geniş bir tarihi verildikten sonra Hollandalıların Müslümanların Osmanlı Devleti ile irtibatlarını zayıflatmaya yönelik çalışmaları anlatılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid ve dönemi Osmanlı tarihinin en fazla tartışılan, hakkında en fazla söz söylenen ve üzerine en çok kalem oynatılan dönemlerinden biridir. Bu yüzden konu üzerine ortaya çıkan literatür hem çok çeşitli hem de çoğu kere birbirleriyle çelişkilidir. Bu farklılık ve çelişkilerde, ideolojik ve siyasî kaygılardan kaynaklanan önyargılar ile ilerleyen yıllarda beliren hassasiyetlerin tesiriyle geriye dönük tarih inşa etme gayretlerinin payı inkâr edilemez bir gerçekliktir. Sultan II. Abdülhamid dönemi üzerine oluşan literatürün bu denli farklı ve çeşitli olmasına yol açan bir diğer önemli faktör, bu dönemin Osmanlı tarihi ve uluslararası ilişkiler açısından çok hassas olması ve Sultan II. Abdülhamid'in çok girift bir kişiliğe sahip olmasıdır. Her şeyi kontrol etmek isteyen ve bunda da kararlı olan bir iradenin böylesine hassas bir dönemde günden güne çözülmeye doğru sürüklenen bir imparatorluğu bir arada tutabilme gayret ve endişesi normal şartlarda farklı gelişmesi mümkün olan siyasî tecrübeyi katı bir merkezîyetçiliğe götürmüştür. Ancak Sultan II. Abdülhamid zor bir zamanda yaşamasına ve zor şartlar altında olmasına rağmen, devletin varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli olan uzun süreli bir barış dönemini tesis etmeyi başarmış, birçok alanda yeni müesseseler inşa etmiş ve "modern" bir devlet olmanın gerektirdiği alt yapının temellerini başarıyla atmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, YEE, 8-1063-77-3; 9-2612-72-4.

BOA, YEE, 8-2609-77-3.

BOA, YEE, 8-2609-77-3.

BOA, YEE, 9-1820-72; 8-2609-77-3; 9-2727-72-4.

BOA, YEE, 9-1820-72-4.

BOA, YEE, 9-2008-72-4

BOA, YEE, 11-1763-130-5.

BOA, YEE, 9-2610-72-4.

BOA, YEE, 9-2638-72-4.

FO, 78/4341; 195/2363, Annual Report for Turkey,

IOR, Ltton Papers, E. 218/23, Layard Papers, 39132/16, British Museum; FD, Sec. March, 1881, no. 45-90, National Archives of India (NAI).

Telif-Tetkik Eserler

Bey, B. Vehbi, "Pan-İslâmizm", *Nineteenth Century*, LXI (May 1907), s. 861-872.

Chirol, V., "Pan-İslâmizm", *Proceedings of Royal Central Asian Society* (Nov. 1906), s. 19-24.

Çetin A., ve R. Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976.

Hocaoğlu, Mehmet, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, İstanbul ty.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984.

Langer, W. L., *The Diplomacy of Emperialism 1890-1902*, N. York 1969.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, Hatıralarım, İstanbul 1986.

Özcan, Azmi, "İngiltere'de Hilafet tartışmaları 1873-1909", *İslam Araştırmaları Dergisi*, II (1998).

— —, "İttihadi İslam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIII, s. 470-475.

Reid, Antony, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indenosia and Malaysia", *Journal of Asian Studies*, XXVI (Feb. 1976).

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE
POLİTİKASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler

Cezmi ERASLAN¹

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) Osmanlı Devleti'nin bir yandan idarî ve siyâsî alanda yenileşme, modernleşme çabalarını sürdürmesine, diğer yandan emperyalist Batı dünyasının dünya Müslümanlarını sömürgeleştirmesine son noktayı koymaya matuf büyük bir çaba ve direniş sahne olmuştur.

II. Abdülhamid Han'ın Osmanlı Devleti için adeta son bir nefes olarak ortaya koyduğu İslâm birliği siyaseti hem Osmanlı sınırları içindeki Müslümanlar hem de dünya Müslümanları arasında bir dayanışmayı hedeflediği için emperyalist devletleri son derece rahatsız etmiştir. Bu politikanın esası, İstanbul'dan başlayıp Anadolu ve Rumeli'ye uzanan topraklarda din kardeşliği esaslı bir dayanışma tesis etmek ve bu vesileyle de dünya Müslümanlarının ilgi ve desteğini Osmanlı Devleti'nin devam ve bekasını sağlamaya tevcih etmektir.

II. Abdülhamid'e göre, "Milletin niyeti halistir. Fertleri arasında bir ittifak ve ittihat hâsıl edilecek olursa Osmanlı Devleti büyük güçlerin ortasında bir politika ittihaz edebilirdi."² Milletın bağımsız yaşama arzusunu güçlendirip, birbirine bağlayacak ortak bağ ise İslâm dini idi. Burada II. Abdülhamid devri siyasetinin üç esasına işaret etmeliyiz: 1. İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı etkin bir denge politikası takip etmek. 2. Osmanlı cemiyetini din esası etrafında birleştirerek huzuru ve gelişmeyi sağlamak. 3. Hilafeti İngiltere ve Rusya gibi büyük Müslüman nüfusa sahip sömürgeci ülkelere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmak.³ Bu anlayış ile İslâm birliği siyaseti hayata geçirilmeye çalışıldı.

II. Abdülhamid Döneminde İslâm Birliği Siyaseti

Öncelikle Abdülhamid'in İslâm birliği siyaseti anlayışı çerçevesinde iç politikada devamlı olarak devletin İslâmî niteliği vurgulanmıştır. Bu nedenle, II. Abdülhamid padişahlık sıfatının geride tutulup halifelik vasfının öne çıkarılmasına büyük önem vermiştir. Sultan Abdülhamid yönetiminde ülke sathında İslâm dinine ait cami, tekke, medrese ve benzeri müesseselerin iç ve dış görünüşleri, çalışanları ve işlevi dünya Müslümanlarının beklentilerine cevap verecek bir hale getirildi. Camiler, türbeler tamir edildi, çevre düzenlemeleri yapıldı. Din adamlarının maddi imkânları iyileştirildi, sosyal statülerinin devlet için önemli olduğunu gösteren uygulamalar hayata geçirildi. Toplumla en kolay ulaşılacak vasıta olarak tarikatlara ayrı bir önem verildi. Halife/Padişah II. Abdülhamid,

1 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

2 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992, s. 184.

3 A.g.e., s. 190.

şeyhlere özel ilgi gösterirken tekkelerin pek çok ihtiyacını bizzat kendi cebinden karşıladı. Halk ile devleti birleştiren bir ortam oluşturuldu. Bu politikanın temel motivasyonu ülke içindeki birliği sağlamaktı. Çünkü ancak içeride güçlü olan bir devlet gözünü dış politikaya çevirme imkânı bulabilirdi.

II. Abdülhamid'in bu politikası imparatorluğun farklı bölgelerinde çeşitli biçimlerde uygulanmıştır. Örneğin, Arabistan'ın merkezî bölgesi ile Yemen'de bulunan kabile şeyhleri ve ileri gelenlerine çeşitli hediyeler göndermek veya son zamanlarda Halifenin huzuruna çıkma şerefi ile onurlandırmak Osmanlı yönetimine olan bağlılıklarını arttırmak için kullanılan bir yöntemdi. Ayrıca üç ayların başında Mekke ve Medine'ye gönderilen hediyeleri taşıyan Surre alaylarının güvenliğine özen gösterilmiştir. Zira Müslüman hacıların bedevi kabilelerin saldırısından korunarak güvenliklerinin sağlanması devletin saygınlığı açısından oldukça önemli bir meseleydi.⁴

Bu politikanın en büyük rakibi konumunda bulunan İngiltere ise II. Abdülhamid'in Arap yarımadasına yönelik bu politikalarını engelleme gayreti içinde oldu. İngiltere, özel yetiştirilmiş oryantalistleri, misyonerleri, politikacıları ile Halifeliğin yani İslâm âleminin dinî reisliğinin Mekke Şerifine ait olduğu ve hakkını alabilmesi için siyasî, askerî ve malî destek verebileceği propagandasını yapıyordu. Bilhassa Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla soğuyan Osmanlı-İngiliz ikili ilişkileri, İngiltere'nin Mısır ve Süveyş Kanalı'nın kontrolünü ele geçirdiği 1882 yılından itibaren açık bir düşmanlığa dönüşmüştü. Yemen'de ise Osmanlı Devleti, halifeliğini tanımayan âsi Zeydi emirleriyle uğraşırken, İngiltere bu ortamdan yararlanarak nüfuzunu iç bölgelere kadar yayabilme imkânı bulmaktaydı.⁵

II. Abdülhamid, İslâm birliği politikasının bir gereği olarak kendisine yakın olan ve hâkimiyetini destekleyen şahsiyetlere sahip çıkmış, halkın halifeye tâbi olmasını sağlamak için kabileler arasına vaiz ve hocalar göndermiştir. Sultan Abdülhamid, bu minvalde dinî kitapların halka ulaşmasını sağlamayı, Halifenin bütün Müslümanların hâdimi/hizmetçisi olduğu anlayışını yaymayı ve aleyhteki neşriyatı engellemeyi de önemsemıştır. Fakir bölgelerden vergi almamak, bilakis dinî günler ve bayramlarda halka maddi yardımlarda bulunmak, halkı halifeye bağlamak için gerekli görülmüştür. Burada görevlendirilecek memurların bölgenin dil ve kültürüne aşina kişiler olmasına özen gösterilmiştir. Diğer yanda dünyanın her tarafından hacca gelen Müslümanların ve bölge halkının umumi sıhhatini muhafaza etmek, salgın hastalıkların yayılmasına engel olmak Mekke ve Medine'yi yönetme ehliyetinin de göstergesi olarak algılanmıştır. Bölgede hacıların istifade edeceği sıhhi, hayrî müesseseler yapmak, hacıların bir yerden diğeri-ne giderken kullanacakları her türlü ulaşım vasıtasını makul şartlarda sağlamak, muhtaçların ihtiyaçlarını gidermek, kanun dışı uygulamaları önlemek meşru idare olmanın gereklerinden olarak görülmüştür.

4 A.g.e., s. 198.

5 A.g.e., s. 205.

Kuveyt ve Katar emirliklerinin İngilizlerin kontrolüne girmemeleri için her türlü hassasiyet bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından gösterilmiştir. Buna mukabil, Basra Körfezi'ndeki kabileler arasında kendine taraftar bularak savaşta ilk kontrol edeceği petrol kuyularını belirleyen İngiltere, II. Abdülhamid ve İslâm birliği siyasetinin en önemli rakibi olmuştur. Bu sahada Hıristiyan Batının sömürgeci devletlerini en çok endişelendiren, "Panislamizm'in en görkemli eseri" olarak niteledikleri Hamidiye-Hicaz demiryolu zikre değer bir başarı olmuştur. Büyük bir kısmı Türk mühendis ve işçilerinin elinden çıkan demiryolu gerçekten de II. Abdülhamid'e ve Osmanlı Devleti'ne büyük itibar kazandırmıştı. Osmanlı Devleti'nin malî sıkıntılarına karşın, dünya Müslümanlarının maddi yardımları hattın vaktinden önce bitirilmesine imkân sağlamıştır. Hamidiye-Hicaz demiryolu hattı sömürgeci devletlere karşı İslâm âleminin bir öndere duyduğu ihtiyacın ve dayanışma isteğinin sembolü haline gelmiştir. Hattın inşa amacı, dinî, askerî, ekonomik başlıklar altında toplanabilir. Fakat bu hat her şeyden önce Müslümanların sürat ve emniyet içinde hac yapabilmelerini kolaylaştırmıştır.

İngilizlerin, II. Abdülhamid'in Mısır'daki halifelik pozisyonuna vurdukları darbe son derece önemlidir. Padişah kendini Müslümanlar önünde gururu kırılmış olarak algılamış ve bunu ortadan kaldırmak için ciddi uğraşlar vermiştir. İngiliz emperyalizminin en önemli kamuoyu oluşturma silahı olan basın yayın faaliyetlerini engellemek ilk uygulamalar arasında yer almıştır. Mısır'daki din adamlarının ve kanaat önderlerinin desteğini halife lehine kazanıp İngilizlere karşı kamuoyu desteği oluşturmak ağırlıklı bir politika olarak uygulanırken, basın yayın organları desteklenerek Osmanlı hâkimiyeti lehine bir algı oluşturmaya çalışılmıştır. İngilizlerin *El-Mukattam* gazetesine verdikleri desteğe mukabil II. Abdülhamid de *Bosfor Egyptian* gazetesinin sahip ve yazarlarına nişanlar verip maaşlar tahsis ederek Osmanlı hilafeti lehine yayın yapmalarını teşvik etmiştir. Tefvik ve Abbas Paşa gibi Mısır Hidivlerinin İngiltere'ye meyletmelerine mâni olmak için de daha yakın temasta olunmaya gayret edilmiştir.⁶ Hidiv Abbas Paşa'nın İngiltere'nin tahrik ve teşviki ile Osmanlıdan sonra halifeliğin Mısır'a geçeceği propagandasını yapması iki taraf arasında oluşturulmaya çalışılan yakınlaşmayı ve güven ortamını imha etmiştir. II. Abdülhamid Suriye'de bulunan Mısırlıları sınır dışı ederek bu tutuma tepki göstermiştir.⁷ II. Abdülhamid döneminde İran ile yakınlaşarak Sünni-Şii ittifakının sağlanmasının yolları araştırılmıştır. İran'ın bilhassa Irak havalisinde Şiiliği yayma çabalarını bloke etmeye yönelik birkaç girişimde bulunulmuşsa da nihai bir netice alınması mümkün olmamıştır. İran'ın 19. asrın başından itibaren İngiltere ve Rusya arasında nüfuz alanlarına bölünmüş bulunmasının da bu neticedeki etkisi unutulmamalıdır.

II. Abdülhamid, devletin son derece zor şartlar altında bulunduğu bir sırada tahta çıkmıştı. Yetişme yıllarında yaşadığı tecrübelerin yanı sıra şehzadeliliğinin son yıllarında

6 A.g.e., s. 297.

7 A.g.e., s. 299.

şahit olduğu saltanat kavgaları onun iktidar yıllarındaki uygulamalarını derinden etkilemiştir. Amcası Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümü ile ağabeyi Sultan V. Murad'ın tahta çıkarılmasından kısa bir süre sonra akli dengesindeki bozukluk dolayısıyla tahttan indirilmesi gibi olaylar Sultan Abdülhamid'in vehmini artırarak döneminin devlet adamlarına güvenmesini zorlaştırdı. Bununla birlikte, II. Abdülhamid gerçekçi bir kişiliğe sahipti ve elindeki imkânların kıymetini, gücünü layıkıyla takdir edebilen bir anlayışta idi. Devletin mukadderatını belirleyecek dış gelişmelerin İngiltere ve Rusya gibi toprakları üzerinde çeşitli emelleri bulunan emperyalist devletlerce yönlendirilebileceğinin bilincindeydi. II. Abdülhamid, bu düşüncelerle devletin üst kademe yöneticilerine verdiği çeşitli direktiflerde, "İngiltere veya Rusya'dan hangisinin emel ve teşebbüslerinden devletin zarar görmeyeceği, devletin toprak bütünlüğüne, merkezi idare sistemine ve bağımsızlığına zarar getirmeyeceğine kanaat getirilirse" o tarafa meyledilmesini, politikaların bu çerçevede belirlenmesini istemişti.⁸ Bununla birlikte, Sultan Abdülhamid bu devletlerden hangisi ile birlikte hareket edilirse edilsin diğerinin maddi ve manevi zararlara sebep olacağına da bilincinde idi.

Bu ortamda II. Abdülhamid, İngiltere ve Rusya'yı dengeleyebilecek bir alternatif güç ihtiyacı içerisinde idi. Padişah "Devlet-i Aliyye'ye karşı doğrudan doğruya bir niyet-i faside ve tecavüzkarânesi bulunmadığının anlaşıldığı" Almanya'yı kazanmayı hedeflemiştir.

Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin ve topraklarının paylaşılmasını önemsemeyen dış politikası nedeniyle Almanya ile mümkün olmayan iş birliği, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in hükümeti değiştirerek dış politikaya kendisinin yön vermeye başlaması üzerine gerçekleşme sürecine girmişti. Osmanlı yönetiminin 1880 yılındaki Alman askerî ve mülkî memurlar getirme isteği, Almanya tarafından da olumlu karşılanmıştı. 1882'de gelen ilk Alman heyeti ve ardından gelenlerle 1918'e kadar Osmanlı Devleti'nin merkezinde varlığını sürdüren Alman etkisi gerek askerî ıslahat ve gerekse kültürel planda derin bir iz bırakmıştır. Askerî staj için Almanya'ya gönderilen kurmay subayların arasında ciddi manada yayılan Alman hayranlığının etkileri sonraki yılların stratejik kararlarında belli ölçülerde görülecektir. Ancak hemen ifade edelim ki II. Abdülhamid'in şahsında Almanya sadece dış politikada kullanılan önemli bir unsurdan başka bir şey değildi. Öyle ki Bismarck ile başlayan tereddütlü yakınlaşmayı çok daha ileriye taşıma kararındaki II. Wilhelm kendisini ziyaret etmek istediği zaman uluslararası ilişkiler kaidelerini hiçe sayarak "iade-i ziyaret istememe" koşuluyla kabul etmiştir. Bu, bir yandan da devletin askerî ve malî sıkıntılara rağmen kendini çaresiz hissetmediğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bir diğer deyişle, II. Abdülhamid İngiltere'yi hiçbir zaman gözden çıkarmamıştır. Nitekim II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği dönemde özel doktoruna yaptığı değerlendirmelerde İngiltere'ye yönelik çekincesinin hayatının

8 A.g.e., s.184.

sonuna kadar sürdürdüğünü görüyoruz. “...Ben her vakit İngilizlerden korkarım. Ona hiçbir şey olmaz. O herkese zarar verir. Yaman bir millettir. İngilizler mağrur, muannit bir millettir. Pek çok fenalıklar yapabilirler, korkarım...”. “Rusları insan kullanabilir, lakin İngilizler ele avuca sığmaz...”⁹

II. Abdülhamid dönemin diğer güçleri için yaptığı değerlendirmelerinde de siyasetinin ana çizgisinin değişmediğini düşündürmektedir: “...Ben Ruslardan korkmam. Onların Çar’ını elde etmek kâfidir. Çünkü Çar onlarca hem padişah hem de Allah gibidir. O kadar hürmet ederler. Onun dediği olur.” Rusların Osmanlı Devleti’ni İngiltere ile yaklaşmasını, buna mecbur kalmasını istemeyeceğini belirten II. Abdülhamid, bu yaklaşımına delil olarak da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı dolayısıyla yardım istendiğinde Rus Çarının tereddütsüz desteğini gösterir.¹⁰

Birinci Dünya Savaşına Almanlar ile birlikte girmeyi şartların getirdiği bir netice olarak gören II. Abdülhamid, “savaşın bitiminde Alman hâkimiyeti altına düşmekten çekinmiyoruz” diyerek Alman ittifakını İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ni gözden çıkarmaması için teyakkuza tutmak adına bir hamle olarak gördüğünü ortaya koymuştur.¹¹

II. Abdülhamid tarafından ortaya konan dış siyaset iki kısımdır. 1- İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa’nın büyük devletlerine karşı aktif denge, 2- Hilafeti İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman sömürgeleri olan devletlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanma. Halifeliğin etkinliğini göstermek için de dünyanın dört bir bucağındaki Müslümanlarla ilişkiler kurmak ve geliştirmek. Ancak bu surette Batılı devletlerin papalık gibi bir konum ve güç vehmettikleri Halifelik bu işlevi yerine getirebilirdi.¹²

Burada II. Abdülhamid merkezli uygulamaları iki ana başlıkta incelemekte fayda vardır. Öncelikle Batı yazınında Panislamizm olarak adlandırılan dış faaliyetleri ana hatlarıyla ele almakta fayda vardır. Abdülhamid’in yaptıklarına baktığımızda sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlara Kur’an-ı Kerim ve dinî kitaplar göndermek, küçük Müslüman devletçiklerin idarecilerinin problemlerine arabuluculuk yapmak, haklarından tecrit edilen Müslümanlara yardımcı olmak gibi tamamen küçük çapta, Müslüman cemaatlere onları himaye ettiği izlenimini verecek faaliyetlerde bulunduğunu görüyoruz. Ayrıca, dinî günlerde, bayramlarda ve halifenin özel günlerinde İslâm âleminin çeşitli yerlerinden gelen tebrik telgraflarına cevaplar vermek, medreselerde dereceye giren öğrencilere Kur’an-ı Kerimler göndermek de bu kısımda sayılabilir. Müslüman yerleşim birimlerinde temsilcilikler açmak, çeşitli vesilelerle İstanbul’a gelen Müslümanların acil ihtiyaçlarını karşılamak (ulaşım, yiyecek, içecek, barınma vs.) gibi ferdi

9 Atf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918)*, haz. M. Metin Hülâgü, İstanbul 2014, s. 283.

10 A.g.e., s. 328-329.

11 A.g.e., s. 294.

12 Geniş bilgi için bkz. Eraslan, a.g.e., III. Bölüm.

çapta uygulamalar da mevcuttur. İslâm âleminin genelinde II. Abdülhamid'e destek kazandıracak faaliyetler arasında, Müslümanların dinî hislerini rencide edecek davranışlara karşı tavır alma (İslâmiyet ve peygamber aleyhtarı unsurlar taşıyan oyunlara engel olunması gibi) ve bilhassa Hollanda gibi katı bir baskı uygulayan emperyalistlerin idaresindeki Müslümanların çocuklarına Osmanlı devlet merkezinde eğitim imkânı sağlama çabalarını sayabiliriz. Halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için bir şeyler yapmak istediğini gören, duyan Müslümanlar da daha bir sevgi ile Osmanlı Devleti'ne, onun padişah-halifesine bağlanıyorlardı. Ancak hemen ilave etmeliyiz ki, bunlar öyle geniş çaplı, yaygın faaliyetler olmaktan uzaktır. Zira II. Abdülhamid bu tip çalışmalarda sömürgelere hâkim devletler ile doğrudan problemler yaşamak istememiştir. Mesela, sömürge idaresinde yaşayan Müslümanlarla ilgili bir etkinliğe kendi adının veya mevkiiinin karıştırılmasından son derece rahatsız olmuştur. (Japonlara İslâm'ı öğretmek için Batavyalı bir âlimle birlikte kitap yazan Osmanlı şehbenderinin kitaba adını koymasına izin verilmemesi gibi).¹³

Bu kısımda son olarak Çin'e ve Japonya'ya heyet gönderilmesine değinmeliyiz. 19. asrın sonu ile 20. asrın ilk yılları Halifenin İslâm'ı yaymak için bu bölgeye heyetler, hocalar göndermesi hususu dikkate şayandır. Alman imparatorluğunun Çin Müslümanlarının Boxer ayaklanmasına katılmamaları için Halifenin mektup göndermesi yolundaki teklifi usta bir manevra ile heyet gönderme şekline çevrilmiştir. Daha önce İngiltere ve Fransa'nın faydalandığı yöntemi bu kez II. Abdülhamid Osmanlı Devleti adına daha faydalı bir hale getirmiştir. Heyetin bütün masrafları ve naklieleri Almanya'ya yüklenmiştir. Zira hükümetin böyle bir organizasyonu gerçekleştirebilecek teşkilat kapasitesi yoktur. Ancak bu vesile en iyi şekilde değerlendirilmek istenmiştir. Fransız kaynaklarına da akseden hoca meseleleri ise doğrudan Halifenin faaliyeti olmaktan uzak görünmektedir. Abdülhamid baskısından kaçarak bu bölgeye giden muhalif gençler bile Fransız istihbaratı tarafından "Halifenin Panislamik ajanı" kabul edilmiştir.¹⁴

Diğer taraftan, 1870'li yılların başından itibaren görülen, Güney Afrika Müslümanlarından, Japonya Müslümanlarına kadar, Halifeden İslâm'ı öğretecek din âlimleri gönderilmesinin talep edilmesi dikkat çekici bir durum olarak kaydedilmelidir. Ancak 1868'de Güney Afrika'da "İslâm'ı unutmamak, çocuklarını Müslümanca yaşatmak" isteyen insanlara gönderilecek vasıflarda bir hoca, iki sene sonra tesadüfen bulunabilmiş,¹⁵ Japonların isteğine ise "öyle hocalar bulunursa memleket dâhilinde vazifelenireceği" cevabı verildiğini II. Abdülhamid bizzat kendisi ifade etmiştir.¹⁶

¹³ Batavya şehbenderi Rasim Beye izin verilmemesi hakkında bkz. Eraslan, a.g.e., s.377.

¹⁴ İhsan Süreyya Sırma, *İkinci Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul tarihsiz.

¹⁵ Cezmi Eraslan ve Mustafa Bakır, "Ebubekir Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, fasikül 67, cilt 10, 1994 s. 276-277.

¹⁶ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, İstanbul 1980, s. 100-110.

Balkanlara Dönük Politikalar

II. Abdülhamid'in İslâm birliği siyasetinin en önemli sacayaklarından birini Balkanlara yönelik izlediği politikalar oluşturmuştur. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Balkanlarda artık şekli hale gelen Osmanlı hâkimiyetine mukabil burada yaşayan halkların kendi milli devletlerini kurma ve istiklallerini alma süreci hız kazanmıştır. Bölgede Slav unsurun Rusya yardımı ile ön plana çıkmasının müşahhas örneği Ayastefanos Anlaşması ile kurulmaya teşebbüs edilen büyük Bulgaristan devletidir. İngiltere ve Almanya'nın müdahalesiyle toplanan Berlin Konferansı bu adımı yarım bırakmakla birlikte, Bulgarların ve Rusların ilk hedefi olarak zihinlerde varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı yönetiminin bu süreçteki politikası, Balkan unsurlarının en tehlikelisi olarak gördüğü Bulgarlara karşı diğer unsurlara daha yakın davranmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Öyle ki Yunanistan ile iş birliği çeşitli vesileler ile gerçekleştirilmeye çalışılmış, Ulahların kendi kültürleri çerçevesinde varlıklarını güçlendirmelerine olumlu bakılmış, hepsinden önemlisi bölgede kalan Müslüman halkın dinî yaşamlarının düzenlenmesi, meselelerinin İstanbul'da halledilebilmesi için bir takım girişimlerde bulunulmuştur.

Balkanlardaki Müslümanların dinî hayatlarının düzenlenmesi çabaları bize bir asır önce devletten kopan ilk büyük Müslüman kitle olan Kırım tatarlarının dinî hayatlarının düzenlenmesi için halifelik makamının devreye sokulmasını hatırlatmaktadır. Devletin askerî, siyasî, malî kudretinin yetmediği yerde Müslüman kimliğini adeta siyasî bir güç olarak ilişkilerde belirleyici kılan girişimi bilhassa Balkanlarda devletin sıkıntılarını daha açık bir biçimde ortaya koymuştur. Her şeyden önce devlet, Berlin Konferansı ve Anlaşması ile ortaya çıkan statüyü dahi koruma ve devam ettirme gücünden yoksun bir durumdaydı. Halifelik makamı dolayısıyla üstlenilen fonksiyonların yerine getirilmesi sırasında yaşanan zorluklar bu gücün de etkisinin sınırlı olduğunu, aslında temel yaptırımın devletin siyasî ve askerî gücü olması gerektiğini dost düşman herkese göstermiştir.

Osmanlı Devleti, Balkanlarda kalan Müslüman cemaatin dinî haklarını korumak ve dinî hayatlarının belli bir düzen içinde yaşanmasını sağlamak için düzenlemeler yapmıştır. Bu faaliyetler arasında devleti en fazla uğraştıran konu, Bulgaristan'ın Berlin Anlaşması ile kabul edilen temel hakların yerine getirilmesine karşı giriştiği engelleyici politika olmuştur. Bulgaristan idaresinin suret-i haktan görünmekle birlikte engellemeye çalıştığı faaliyetlerin ifa edilebilmesi için Osmanlı yönetimi Bulgaristan'a herhangi bir yaptırım uygulayabilecek durumda değildir. Buna mukabil, II. Abdülhamid'in Balkanlarda Bulgar yayılmasına karşı Rumlar ve Ulahları ön plana çıkarmaya özel bir dikkat harcadığını söyleyebiliriz. Ulahların dillerini muhafaza ve din ve kültürlerini yaşatma hususundaki faaliyetleri çerçevesinde Manastır'da açtıkları okullara müdahale olunmazken, Sırpça öğretmek için okullar açılmasına izin verilmemesi dikkat çekmektedir.¹⁷

17 Manastır vilayetindeki eğitim faaliyetleri için Maarîf nezaretine 21 Mart 1891 tarihli tezkire, BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO) Ayniyat Defteri, nr. 1538.

Rumeli’de asayiş ihlal eden Bulgarlara ve bunlara destek olan Slav hükümetlerine (Rusya ve Sırbistan, Karadağ) karşı Yunan hükümetinin dostluğundan istifade edilmesi için Rum unsura ilgi göstermede ileri gidilmesi bir politika olarak benimsenmiştir. Osmanlı hükümetinin, Osmanlı vatandaşı olan Rumların sâdikane hareketlerine karşı güzellikler yapmasının yanı sıra Rumeli’deki valilere ve Rumeli müfettişi paşaya emirler verdiği görülmektedir.¹⁸

Padişah, devletin yüksek eğitim kurumlarına Selanik, Yanya ve Manastır vilayetlerinden dörder Ulah talebenin parasız olarak kabulünü emretmesine karşılık, üç şehirden toplam dört talebenin kabul edilmiş olmasına tepki göstererek her vilayetten dört talebenin kabulü için re’sen emir vererek¹⁹ Bulgarlara karşı diğer unsurları himaye etme yoluna gitmiştir.

Osmanlı Devleti’nin doğrudan kendi gücüne dayanarak politikalar yürütemediği bu süreçte, büyük devletler arasında olduğu gibi Balkanlardaki farklı unsurlar arasında da dikkatli bir denge politikası takip etmek durumunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte, bilhassa Rusya destekli Bulgarların Balkan hâkimiyet politikalarına karşı, Ulah ve Rum unsurların din ve eğitim sahasında kendilerini geliştirmelerine imkân veren politikalar takip edilerek onların kültürlerini yaşamalarına katkıda bulunulmuştur diyebiliriz.

Bu çalışmada, zikredilmeye çalışılan bütün bu politikaların ortak hedefinin kadim Türk Devlet anlayışına uygun olarak ‘devlet-i ebed-müddet-i Osmanîyi yaşatmak’ olduğu unutulmamalıdır. Zira II. Abdülhamid istikameti farklı olsa da Tanzimat dönemi düzenlemelerini devletin yeniden canlandırılması olarak kabul eden bir anlayışı benimsemiştir. Mevcut sistem çağın gereklerine karşı yetersiz kaldığında devleti yönetenlerin birtakım düzenlemelere gitmesi kaçınılmazdır. Kendisi de öncelikle dönemin şartlarını dikkate alıp paşalarının önerilerine uyarak Osmanlılık siyasetini takip etmiş, Türkçülük olarak nitelendirilebilecek davranışlarda bulunmaktan çekinmiştir. Son noktada, II. Abdülhamid devlet ile millet birlikteliğini sağlamak ve devletin geleceğini garanti altına almak amacıyla İslâm birliğini devreye sokmuş ve son günlerine kadar devlet siyaseti olarak takip etmiştir. Gerek Orta Doğu genelinde gerekse Türkiye özelinde toplumun devlete bakışını belirleyen, temel meşruiyet kaynağının geçen bir asırlık süreçte değişmemiş olması, II. Abdülhamid’in politikasındaki isabetin göstergesi olarak yorumlanabilir.

18 26 Şubat 1903 tarihli resen sadır olan irade için bkz. BOA, İrade Hususi, 1320 Zilkade 101.

19 4 Temmuz 1903 tarihli resen sadır olan irade için, BOA, İrade Hususi, 1321 Rebiülahir 20.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO) Ayniyat Defteri, nr. 1538, 21 Mart 1891.

BOA, İrade Hususi, 1320 Zilkade 101 (26 Şubat 1903).

BOA, İrade Hususi, 1321 Rebiülahir 20 (4 Temmuz 1903).

Telif-Tetkik Eserler

Eraslan, Cezmi ve Mustafa Baktır, "Ebubekir Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, fasikül 67, cilt 10, 1994, s. 276-277.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992.

Hüseyin Bey, Atıf, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, haz. M. Metin Hülagu, İstanbul 2014.

Okyar, Fethi *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, İstanbul 1980.

Sırma, İhsan Süreyya, *İkinci Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul tarihsiz.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

II. ABDÜLHAMİD'İN
BALKAN SİYASETİ

Doç. Dr. Rahman ADEMİ

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

II. Abdülhamid'in Balkan Siyaseti

Rahman ADEMİ¹

Viyana bozgunundan sonra, başta Sultan II. Abdülhamid olmak üzere, Osmanlı Devleti idarecilerinin Balkanlar'da uyguladıkları yönetim ve siyasetin temel hedefinin çoğunlukla statükoyu korumaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Fransız Devrimi sonrasında Avrupa'nın birçok yerinde siyasî karışıklıkların ortaya çıktığı malumdur. Bu karışıklıklar, Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa bölgesindeki en büyük rakipleri arasında bulunan Avusturya ve Rusya'yı meşgul etmesi nedeniyle Osmanlı idarecileri için oldukça makbuldü. Bu bakımdan Fransa, Osmanlı idarecilerinin özel ilgi ve dostluk tavırlarına mazhar olmuştur.² 1804-1830 yılları Balkan halklarının Osmanlılara karşı uyanış süreci olarak değerlendirilmiştir.³ Devletin zafiyetinin iyice ortaya çıktığı 19. asrın ikinci yarısında, Fransız ihtilalinin özgürlük, kardeşlik ve eşitlik sloganları yanında, milliyetçilik kavramı ve düşüncesi sadece Avrupa devletlerinde değil, Osmanlı tebaası olan -Müslim ya da gayrimüslim- bütün halklar arasında da neşvünema bulmuştur. Müslüman Boşnakların 1831 yılında ve keza Müslüman Arnavutların II. Abdülhamid döneminde başını çektikleri isyanların ortaya çıkmasında bu fikirlerin büyük payı olmuştur.

Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid'in Balkanlara yönelik siyasetini ve bu siyasetin bölgedeki halklar açısından yansımalarını, Osmanlı arşiv belgelerinin yanında bölgede yapılan araştırmalardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında ortaya koymaya çalışacağız. II. Abdülhamid, iktidara gelir gelmez çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı, Sırbistan ve Karadağ arasında 1876 yılında patlak veren savaşı destekleyen Rusya, bu savaş sayesinde Sırbistan üzerindeki etki ve nüfuzunu Bulgaristan üzerine de genişletme gayretinde idi. Osmanlı-Rus Harbinin tahribatı Balkan ülkelerinde çok ağır oldu.⁴ Bölge Hristiyanları arasında ve Rusya'da büyük heyecana sebep olan bu savaşın hedefi Bulgaristan, Bosna-Hersek, Karadağ, Dalmaçya ve Macaristan'ı içine alan adeta yeni bir *Duşan İmparatorluğu* kurmaktı.⁵ Geçen asırda, Yugoslavya'nın dağılma süreci sırasında ve "Büyük Sırbistan" kurulması adına yaşanan hadiseler, başta bölge Müslümanları olmak üzere bölge haklarının yaşadığı facia bunun doğru olduğunu göstermektedir.

1 Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

2 Sina Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Dergisi*, (1994), Online ISSN: 13091034, s. 24.

3 Stevan K. Pavlović, *İstoriya Balkana 1804-1945*, Drugo izdanje, Clio, Beograd 2004, s. 36.

4 Jovan Muhadinoviç, "Crnogorsko-Tursko Razgranicenje od 1878- do 1880", *Matica Crnogorska*, br. 69, proljece 2017, s. 346.

5 Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı, 1830-1878*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 271.

1861-1882 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Gorçakof, selefinin aksine sıkı bir Pan-Slavist idi. Bazı Rus aydınları da bu fikri hararetle destekleyerek, Osmanlı Devleti ile Avusturya'nın yıkılması suretiyle, Balkanlarda Rusya tarafından himaye edilen İstanbul merkezli büyük bir Slav devletinin kurulması için çalışmalar yapıyorlardı. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi İgnatıyef'in sayesinde, Balkanların her tarafına yerleşmiş bulunan Rus konsolosları, ajan gibi çalışarak Hıristiyan halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtıyorlardı.⁶ Rus konsoloslar açıkça ve her fırsatı kullanarak Bulgarları desteklemekten geri durmuyorlardı. Bu durum, sadece Osmanlı idarecilerini değil, Müslüman halkı da ciddi olarak rahatsız ediyordu. Örneğin, 1903 yılında birbirinin ardından öldürülen Manastır ve Mitroviçe (Kosova) konsolosları bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. Manastır'daki Rus konsolosu, jandarma karakolu önünden geçerken nöbet tutan jandarma eri selama durmadı diye tokatlamış, er de onu vurup öldürmüştür. Mitroviçe'deki Rus konsolosu ise, devlet yetkilileri tarafından şahsi güvenliğine yönelik Arnavut halkının tehdit oluşturduğu konusunda kendisine yapılan uyarılara kulak asmayarak, hiç olmaması gereken yerlerde ve uygun olmayan zamanlarda halk arasında dolaşmış ve bunun sonucunda Gilanlı bir Arnavut tarafından vurularak öldürülmüştür.⁷

II. Abdülhamid ve idaresinin hedefi, kuşkusuz devletin toprak bütünlüğünü korumakla birlikte, özellikle eğitim ve ulaştırma gibi alanlarda gelişme kaydederek devleti güçlendirmek olmuştur. Bu nedenle, II. Abdülhamid *düvel-i muazzama* olarak bilinen Avrupa devletleri ile Rusya karşısında devleti korumak maksadıyla denge siyaseti uygulamaya gayret etmiştir. Fakat bu siyasetin uygulanabilmesi için dış desteğe ihtiyaç vardı. 1878 Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçen İngiltere'nin bu tavrı, Abdülhamid'in ister istemez başka çıkar yolları aramasına sebep olmuştur. Sömürge elde etme faaliyetlerine daha geç dönemde başlayan Almanya'nın desteği, Osmanlı siyaseti için en uygun seçenek olarak görülmüştür. Bu çerçevede, Abdülhamid idaresi tarafından yurt dışına en fazla öğrenci Fransa'dan sonra Almanya'ya gönderilmiştir. 1880 yılından sonraki dönemde, askerî alanda yapılan reformlar gereğince, Osmanlı ordusuna eğitim vermesi için çok sayıda Alman subayın talep edilmesi neticesinde⁸ Osmanlı Devleti ile Almanya arasında adeta stratejik ilişkiler kurulmaya başlanmıştır.

Fransa ve dünya kamuoyunu etkilemek isteyen Abdülhamid, Paris'in ünlü gazetesi *Le Figaro*'nun 12 Eylül 1903 tarihli nüshasında Mısırlı Kâmil Bey imzasıyla bir yazı yayınlamıştır. Bu yazıda, kısaca şunlar dile getirilmiştir:

6 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995, s. 82.

7 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 153; Hasip Saygılı, *Osmanlı'nın Son 40 Yılında Rumeli Türkleri ve Müslümanları 1878-1918*, İlgı Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 49.

8 Mustafa Gençoğlu, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 4, sayı 2 (Temmuz 2014), s. 38.

“Avrupa, Müslümanları Hristiyanlardan ayırmak için her şey yapmış, sadece Hristiyanlar için reformlar talep etmektedir. Bu sırada Avrupalılar tarafından Arnavutlara teklif edilen ıslahat Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına bir başlangıçtır. Bu durum ise padişahımız tarafından dile getirilen ve tüm İslâm âlemi içinde “Avrupa bize karşı örtülü bir haçlı seferine koyuluyor” sözlerinin yayılmasına şaşırılmamalıdır. Bu örtülü haçlı savaşı, tüm Müslümanların birbirine kenetlenmesine ve manevi liderliği olan Osmanlı saltanatına kuvvetli bir şekilde bağlanmalarına sebep olacaktır. İslâm hilafeti bugün olduğu gibi geçmişte muazzaz tutuluş değildir. Batı Avrupa yazarlarının saltanat-ı seniyye aleyhindeki sözlü tecavüzleri bu bağlanma ve sevgiyi sadece artırmaktadır. Müslümanların mümtaz sınıfını teşkil eden Mısır ve Hindistan Müslümanlarının, padişahımızın tahta oturmasının yıldönümünde icra ettikleri törende ortaya koydukları tavır, Afrika ve Asya kavimlerinin Osmanlı'ya olan bağlılıklarını ispat etmeye kâfidir. Bağımsızlıklarını kaybetmiş olan bu kavimler en azından Devlet-i Aliyye'nin devam ve bekasını arzu etmektedirler. Bulgar isyanı zuhur eder etmez, İslâm düşmanları tüm kabahatin Osmanlı devletine ait olduğunu ifade etmişlerdir. Bulgarlar tarafından, trenlerin, gemilerin havaya uçurulması ile kadın ve çocukların gaddarca katledilmeleri hadiseleri ufak tefek günahlardır onlara göre. Ancak Osmanlı devletinin isyanı bastırması ve bu kargaşaya son vermesi cinayetlerin de cinayetidir. Kendilerini tarafsız olarak gören ve ciddi geçinen insanlar, Bulgarların bu cinayetleri meşru, devletin ise kendi evinde huzuru sağlaması hususunu haksızlık olarak görmüşlerdir. Böylesine kin ve garez Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki çukuru genişletmekten, barış ve asayişe zarar vermekten başka bir işe yaramaz. Tekrar ifade edelim ki Makedonya Meselesi bir din, mezhep ve ırk meselesi değildir. Rumlar ve Ulahlar Hristiyan oldukları halde Bulgarlara kardeş olarak bakmamakta, büyük Bulgaristan'ın kurulmasına asla cevaz vermezler. Makedonya ikinci Kudüs'tür. Oradaki Hristiyanlar kendi başlarına bırakılsalar birbirlerini boğazlarlar. Bu zor meselenin çözümü olarak, Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhaki veya muhtariyeti –ki bu da ilhak manasına gelir- veya Makedonya'yı hakimane bir tarzda idare etmek için Prens Ferdinand gibi bir Avrupalı teklif edilmiştir. Tüm bu tekliflerin kabulü mümkün değildir. Türk askerinden bir nefer kaldıkça Osmanlılar Makedonya'yı terk etmeyeceklerdir. Şarki Rumeli ve Girid acı hatıratı her Müslümanın kalbinde nakşedilmiştir bugün. Avrupa diplomasisinin tavrı da acayıptir. Sanki halife tebaasının arzularını ve devletinin menfaatlerini korumağa mecbur değilmiş gibi davranmaktadır. Hâlbuki devletin bütünlüğünü muhafaza etmek padişahımızın mukaddes vazifesidir. Devletin parça parça edilmesi için çabalayan tehditlerin halife tarafından görmezden gelinmesi mümkün müdür? Şu anda Osmanlı memleketindeki herkes harp istiyor. Osmanlıya bağlı olan Bulgaristan'ın bu serkeşliği milli

duygulara dokunmaktadır. İddia edildiği gibi Osmanlı hükümeti Müslümanlara taassuba teşvik etmiş olsaydı, dünya kim bilir ne afet görmüş olurdu. Rusya'nın Makedonya meselesindeki tavrı ve hareketi zihinleri ziyadesiyle işgal etmiştir. Müslümanlar bunu mezalim olarak telakki etmiştir. İslâm âlemi bugün tarihinin en önemli devirlerinden birini yaşamaktadır. İslâm'ı Avrupa'dan atılması için yapılan baskılar her zamankinden çok açık olmuştur."⁹

Sahada durum tam da bu makalede anlatıldığı gibiydi. Kendi menfaatlerine zarar vermediği sürece Avrupalılar için Müslümanların her gün öldürülmeleri, mallarının gasp edilmesi veya yok edilmesinin bir önemi yoktu. Osmanlı Devleti, onların bu yaklaşımlarından da cesaret alan çetelerin faaliyetlerini durdurmak ve asayişini sağlamak amacıyla sürekli olarak bölgeye asker takviyesi yapmıştır.¹⁰ Devlet, asker takviyesini her zaman doğrudan bölgedeki halktan sağlayamadığı için diğer bölgelerdeki askerleri Balkanlara kaydırmak zorunda kalmış, bu durum devlet içinde genel bir güvenlik zafiyeti ortaya çıkmıştır.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden evvel Hersek bölgesinde çıkan isyan, Osmanlı Devleti'nin bulunduğu iktisadî ve idarî duruma ilave bir yük olmuştur. Harp sonucunda, başkent İstanbul başta olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'nin her tarafına dağılan ve zor şartlar altında iskân edilmeyi bekleyen muhacir kitlenin yoğunluğu sorunları daha da büyütüştü. Abdülhamid, Midhat Paşa tarafından hazırlanan, devletin içine düştüğü buhranı ortadan kaldırması beklenen ve bu hususta adeta mucizeler vadeden Anayasa'yı devre dışı bırakarak idareyi tam olarak eline almış ve bir tür olağanüstü hal ilan etmiştir. Öte taraftan Abdülhamid, sahip olduğu halife unvanı sayesinde tüm dünya Müslümanlarının lideri ve dolayısıyla sözcüsü olarak kendini ön plana çıkarmaya ve Osmanlı Devleti'nin gücünü korumaya ve büyütmeye gayret etmiştir. Bu durum, muarızları tarafından ileri sürülen Osmanlılık fikri karşısında II. Abdülhamid'in İslâmcılık yöntemini benimsediğini göstermektedir. Balkanlı tarihçilere göre, II. Abdülhamid'in bu siyaseti Osmanlı aydınlarının milliyetçilik duygusuna kapılmalarını geciktirmiş ve İslâm'ın Hristiyan sınırında bulunmasından ötürü Balkan Türkleri/Müslümanları arasında milliyetçiliğin yayılmasına sebep olmuştur.¹¹

Arnavutların Berlin Kongresi'nin sonucunda beklediklerini elde edememeleri, kendilerini komşu Sırp ve Yunanlıların tehditleri altında hissetmelerine yol açmıştır. Buna tepki olarak Arnavutlar arasında Arnavut Birliği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Birliğe aktif olarak destek veren bölgeler Prizren, İşkodra ve Preveze çevreleri olmuştur. Arnavutlar, Osmanlı hükümetinden çok önemli taleplerde bulunmuşlardır. Bu talepler şunlardır: 1. Arnavutların yaşadığı tüm bölgelerin tek bir vilayet olarak birleştirilmesi, 2. Arnavut

9 BOA.Y.PRK.TKM. 47/18 19.06.1321/11.09.1903.

10 BOA. İrade Dahiliye, 1313 S 4 (27 Temmuz 1895), No: 17.

11 Stevan K. Pavloviç, a.g.e., s. 197.

memurların atanması, 3. Arnavut okulların açılması, 4. Vilayetten elde edilecek gelirin yine vilayette harcanması, 5. Bir meclisin oluşturulması 6. Tüm dinlere özgürlük sağlanması.¹² Abdülhamid'in merkeziyetçi yönetim anlayışı nedeniyle bu taleplerin hepsine müsaade etmesi zordu.

93 Harbi Osmanlı için büyük bir felaket, Rusya ve onun desteklediği Pan-Slavist çevreler için çok büyük bir zaferdi. Çok geniş topraklara kavuşan Bulgaristan sayesinde Rusya doğrudan Akdeniz'e inme fırsatını elde etti. Ancak Berlin Kongresi'nde alınan kararlar bir bakıma Pan-Slavistlerin de mücadeleyi kayb ettiklerini göstermekteydi.¹³ Kısa bir süre sonra, Rusya ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler de bozulmuştur. Rusya, Yeşilköy Antlaşması neticesinde ortaya çıkan muazzam büyüklükteki Bulgaristan Prensiğinin karşıtlarından biri olmuştur. Ayrıca Rusya ile Avusturya arasında 1897 yılında nota vasıtasıyla bir anlaşma yapılmış ve bunun sonucunda Balkanlardaki mevcut durumun korunması yönünde iki ülke arasında ittifak yapılmıştır.¹⁴

Fransa'nın Balkanlara yönelik tutumunun net olduğunu ifade etmek zordur. Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Mösyö Kosta'n'a, Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin Balkan siyasetine karşı hoşgörülü davrandığı, Siroz'da görev yapan Fransız subaylar tarafından ifade edilmiştir. Aynı subaylar ise Bulgaristan ajanlarından Toşev'e şunları ifade etmişlerdir:

“Türklerin hiçbir nevi ıslahat tatbik ve icrasına kabiliyetli olmayıp yalnız Avrupa teşebbüsünü akim bırakmak üzere maharet-i siyasiye göstermek iktidarında olduklarını beyan etmektedir. Ona nazaran ıslahat birçok perdeli bir komedyaya oyunundan başka bir şey değildir. Keza Şteg ve fi eyyam-ı ahirede Bulgarlara karşı asar-ı mehabbetini azaltmıştır. Di Jorji'yi riyasetinde olan içtimalarda karar verilir ise cümlesi birden hizmetten çekilmeği talep edeceklerden ancak bu zamana kadar jandarma kumandanının çekilmiş olmasına intizar lazımdır.”¹⁵

Balkanlarda güç dengesi taraftarı olan Almanya, hem Ortodoksların çoğunlukta yaşadıkları doğu Balkanlara yönelik Rus müdahalesine hem de batı Balkanlara ve Selanik'e doğru inmek isteyen Avusturya'nın etkinlik kazanma gayretlerine karşıydı. Rusya ve Avusturya ise; Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan prensliklerinin Osmanlı ülkesini parçalayıp Balkanları paylaşmalarına olumlu bakmakta idiler. Ancak Abdülhamid savaşa devam etme noktasında kararlılık gösterince, konunun İstanbul'da düzenlenecek bir konferansta konuşulmasına karar verilmiştir.¹⁶

12 Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Atnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, 912, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 164-168.

13 Cezmi Eraslan, a.g.e., s. 110.

14 Krste Bitovski, *Kontinuitetot na makedonskite nacionalnoosloboditelni borbi ve XIX i pocetokot ne XX vek*, İntitut za nacionalna istorija, Skopje 1998, s. 239.

15 İSAM HHPE D.6/324 28 Teşrin-i Sani 1907.

16 Jovan Muhadinoviç, a.g.e., s. 247.

Daha sonraki süreçte Sultan Abdülhamid, bölge ülkeleri ile şahsi dostluklar kurmaya çalışarak muhtemel zararlardan devletini korumaya çalışmıştır. Bu çerçevede, özellikle Sırbistan ile sıkı müttefik olan Karadağ Kralı ile ilişkiler önemli bir seviyeye gelmiştir. Abdülhamid, Karadağ Kralı'nın oğlu ve veliahdı Prens Danilo'nun nişanlanmasını bir nezaket göstergesi olarak telgraf göndererek kutlamış,¹⁷ Karadağ kralına İstanbul'da bir yalı hediye etmiş ve kralı daha evvel İran şahı için üretilen şeref madalyasının aynısı ile ödüllendirmiştir.¹⁸

Sultan Abdülhamid'in aldığı tedbirler sadece bunlardan ibaret değildi. Devlet, askerî ve istihbarî önlemler olarak bazı zararlı teşebbüsleri engellemeye çalışıyordu. Osmanlı askerî kuvvetleri ve mülkî amirlerinin, yabancı konsolosların baskılarına ve diğer bütün olumsuz şartlara rağmen çetecilerle başa çıkma başarısı gösterdiği söylenebilir. II. Abdülhamid'in kurduğu hafiye teşkilâtının istihbarat faaliyetleri sayesinde, silahlı grupların yaptıkları ve yapmayı planladıkları askerî ve diğer faaliyetlerin çoğu hakkında Osmanlı idaresinin önceden haberdar olduğu görülmektedir.

Osmanlı-Rus harbinden kısa bir süre sonra Bulgar, Rum ve Sırp'ların organize olarak Makedonya'da bağımsızlık hareketlerini başlatmak amacıyla cemiyetler kurdukları hususunda istihbarat alınmıştır.¹⁹ Ancak ayrılıkçı hareketler, teşkilatlanmalarını Makedonya topraklarında rahat bir biçimde gerçekleştirememeleri nedeniyle Sofya ve Bükreş gibi şehirleri faaliyet merkezine dönüştürmüşlerdir. Makedonya topraklarında rahat edemedikleri içindir ki faaliyetler istenen hızda gerçekleşemiyordu. Örneğin, 26 Haziran 1895 tarihli bir vesikadan, Osmanlı istihbarat memurlarının "gayet mahremane" bir şekilde gönderdikleri bilgilere göre Romanya başkenti Bükreş'te biri Makedonyalı diğeri Arnavut iki komitenin faaliyet gösterdiği ve bu iki komitenin Sofya'da bulunan komite ile iş birliği içinde olduğu anlaşılmıştır.²⁰

Osmanlı idarecileri, istihbarat teşkilatı sayesinde isyan hareketlerinin kim tarafından organize edildiğini, hangi kurumlar tarafından desteklendiğini takip etmek suretiyle zararlı faaliyetlerin çoğundan haberdar olmuşlardır. Mesela 25 Mart 1901 tarihli bir belgeye göre 120 kişilik bir eşkiya çetesi Peşte kazası civarında bulunmuş, Samakof ve Kazanlık (Bulgaristan) taraflarında bulunan silahlar fiçılara konularak kaçak şekilde Makedonya'ya sokulmuştur. Bunun yanında İlçe ve Balta köyleri civarındaki eşkiya, o civarlarda yaşayan Müslümanların koyun ve sığırlarını gasp etmişlerdir.²¹

17 Velimir Vujačić, "Medalya-Spomenica povodom vjencanja prijestolonaslednika Danila, *Arhivski zapisi, casopis za arhivsku teoriju i praksu*, Godina XVIII/2011, broj 1, Cetinje, 2011, s. 48.

18 Rahman Ademi, "Osmanski izvori o osmansko-crnogorskim odnosima za vrijeme Abdülhamida II", *Crna gora i Osmansko carstvo, Iskustvo međudržavnih odnosa*, Zbornik radova, Matica Crnogorska, Podgorica 2017, s. 553.

19 BOA, HR. AZN. Dosya No: 6, Sıra No: 94.

20 BOA. Y.PRK. UM. Dosya No: 32, Sıra No: 66.

21 BOA. Y.PRK. MYD. Dosya No: 23, Sıra No: 74.

Daha önce 28 Ocak 1898’de eşkiya çetelerinin Bulgaristan vasıtasıyla Rusya’yı da Makedonya meselesine dâhil etmeye yönelik gayretleri görülmüştür. Bunun için de Bulgaristan’a yakın olan Edirne, Selanik ve Manastır vilâyetlerindeki belli noktalara çeşitli şekillerde silahlı saldırılar ve bombalamalar düzenlemişlerdir.²²

Diğer taraftan Osmanlı idaresi, “Santralist” çetelerinin liderlerinden ve “Dâhili Makedonya İhtilal Komitesi”nin Selanik bölge komuta üyesi olan Sarafof’un²³ faaliyetleri hakkında da detaylı bilgilere sahip olmuştur. 18 Eylül 1905 tarihli bir vesikada bu faaliyetlere müteallik çok önemli ayrıntılar vardır. Buna göre Sarafof’un komitenin en eski üyelerinden olduğu ve on seneden beri çete faaliyetleri ile uğraştığı bilinmektedir. Hatta onunla ilgili çok özel bilgilere de ulaşılmıştır. Mesela Makedonya’nın bağımsızlığını kazanmak amacıyla halktan zorla toplanan paraları iç eden kişilerden biri Sarafof’tu. Bu vesikadan öğrendiğimiz başka önemli bir bilgi de, iki komite (daha bağımsız hareket etmeye çalışan Santralistler ve Bulgaristan kontrolündeki Vrhovistler) arasındaki mücadeledir.²⁴ Bu mücadele, zaman zaman aralarında kanlı hesaplaşmaların cereyan etmesine kadar varmıştır. Nitekim Vrhovistler, büyük ilinden İsyanı’ndan yaklaşık bir sene önce Cuma-i Bâlâ civarında isyan başlatarak Dâhili Komite’nin hesaplarını bozmak istemişlerdir.²⁵ Ancak bütün bunlara rağmen her iki komitenin merkezinin Sofya olduğu hususunda ciddi kanıtlar vardır.²⁶

II. Abdülhamid yönetimi, aldığı tedbirler sayesinde çete gruplarının tüm hal ve hareketlerini yakından takip etmekteydi. Bulgar çetecilerin ana maksatlarından birisinin, Fener Rum Patrikhanesine bağlı kilise ve mensupları ile mücadele ederek halkı yeni kurulan Bulgar Eksarhlığı’na geçmeye zorlamak olduğu bilinmektedir.²⁷ Fakat Atina Sefareti Maslahatgüzarının bildirdiğine göre 14 Ağustos 1902’de, Bulgarlar, tüm saldırgan faaliyetlerini Müslümanlara yönelttiğinden, maksatlarının Rum halkının sempatisini kazanmak olduğu hususuna dikkat çekiliyordu. Osmanlı menfaatlerine aykırı olan bu hususun önlenmesi için söz konusu durum, Yunan konsolosluğuna bildirilerek Makedonya’da olabilecek karışıklıkların Yunanistan’ın çıkarlarına aykırı olduğu münasip bir dille anlatılıp tedbir alınması istenmiştir.²⁸

22 BOA. Y.PRK. MK. Dosya No: 8, Sıra No: 6.

23 Stojanoski, Aleksandar, Katarciev, İvan, Zografski Danço, Apostolski, Mihailo, *İstorijata na Makedonskiot Narod* (Makedonya Halkı Tarihi), Makedonska Kniga, Mislâ, Kultura, Nasa Kniga, Skopje 1988, s. 172.

24 İSAM. HHPE. Dosya No: 9, Sıra No: 593.

25 Stojanoski, Katarciev, Zografski, Apostolski, s. 169.

26 İSAM, H: HPE. Dosya No: 16, Sıra No: 1056.

27 Koyuncu, Aşkın, *Bulgar Eksarhlığı*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Çanakkale 1998, s. 208.

28 BOA. HR. EŞA. Dosya No: 40, Sıra No: 86.

Devleti parçalama gayreti içerisinde olan komşu ülkeler ve diğer Avrupa ülkelerinin entrikaları ile çok fazla meşgul olmak zorunda kalan Osmanlı idaresinin,²⁹ Müslümanların yaşadıkları sıkıntılara çözüm olabilecek tedbirleri almak için çok az fırsat bildiğini görüyoruz. Bu itibarla devlet, aslî görevleri olan güvenlik, asayiş, adalet vb. faaliyetlerden çok, dış politika ile uğraşmak zorundaydı. Avrupalı devletler, Osmanlı devletinin içişlerine karışmak için her fırsatı kullanmaya gayret ediyorlardı. Bu müdahaleler çoğu zaman iyi niyetten yoksun olduğu gibi asıl konuyla hiçbir alakası yoktu. Mesela Fransa'ya göre, Makedonya ahalisinin maruz kaldığı mezalim ve sıkıntılarının kaynağı maliyede yapılması gereken ıslahatların yapılmayışındır.³⁰

II. Abdülhamid, asayiş ihlallerini engellemek maksadıyla askerî tedbirlerin yanında bazen polisye tedbirlere de başvurmuştur. Artan tehlike ihtimalini bertaraf etmek için 18 Mart 1905 tarihli bir genelge ile şehir, kasaba, köy ve pazar yerlerinde kimsenin silahla gezemeyeceği ilan edilmiştir. Bu karara karşı gelen veya bunu ihlal eden kimselerin derhal tutuklanmaları ve adliye sevk edilmeleri istenmiştir.³¹

Buna benzer tedbirleri daha önce, merkezî hükümetten bağımsız olarak yerel idareciler de almışlardır. Mesela 1901 yılında Razlık'ta kaymakamlık görevinde bulunan Tahsin Bey, mevcut silahları toplamaya girişmiş ve iki ay içinde Bulgar köylerinden çeşitli markalarda 2.000 adet tüfek 10.000 adet mermi ve 59 adet bomba ele geçirildiğini ifade etmiştir.³² Uygulamaya konulan tedbirlerle asayişin sağlanması hususunda önemli mesafeler alınmıştır. Bu esnada idarenin önemle dikkat ettiği husus, Müslümanların meselenin çözümüne karışmamasını sağlamak olmuştur.³³

Bir diğer önemli konu, Bulgaristan Devleti'nin tutumu olmuştur. Komite çetelerine yardım yapmadığını zaman zaman iddia eden, fakat gerçekte en büyük destekçisi konumunda olan Bulgaristan'a³⁴ karşı Osmanlı haklı olarak tedbiri elden bırakmamaya çalışmıştır. İdareye göre:

“Rumeli'de çok sayıda asker bulundurmamak mevcut şartlara göre bir zaruretti. Ayrıca Berlin Antlaşması'nın malum maddesine göre (23. madde) Rumeli vilâyetlerinde yapılması istenilen ıslahatların gerçekleştirilmesi için Bulgaristan ısrarcı olma gayretindedir. Bu maddenin uygulanmasının, söz konusu vilâyetlerde otonom bir idarenin kurulması manasına geldiği hususunda şüphe yoktur. Bu vaziyetin gerçekleşmesi durumunda ise, Rumeli'de bulunan topraklar kolaylıkla elden çıkmış olur. Ayrıca Bulgaristan'ın, halen Devlet-i Aliyye'nin mümtaz bir

29 BOA. Y. MTV. Dosya No: 281, Sıra No:61; BOA. Y. EE. Dosya No: 83, Sıra No:10.

30 BOA. Y. PRK. HR. Dosya No: 32, Sıra No: 43.

31 BOA. Rumeli Vilâyet-i Şahanesi, Müfettiş-i Umumiliği, No yok, 5 Mart 1321.

32 Uzer, s. 128.

33 BOA. TFR-1-UM. Dosya No: 2, Sıra No: 151.

34 BOA. HR. SYS. Dosya No: 33, Sıra No:89; BOA. Y. PRK. MK. Dosya No: 6, Sıra No: 83.

eyaleti olduğu için Berlin Antlaşması'na dayanarak bizden ıslahat talep etmeye hakkı yoktur. Böyle bir şey, söz konusu Antlaşma'nın salahiyeti dışındadır. Buna rağmen konuyu aynı dille seslendirmeye devam ederse, Bulgaristan'a, Berlin Antlaşması gereği yerine getirmesi gereken şartları yerine getirmediği ve yükümlülüklerini yerine getirmesi için tarafımızdan her türlü girişimde bulunulacağı anlatılmalı. Söz konusu yükümlülükler, Tuna Vilâyeti'nde bulunan (Osmanlı'dan kalan) kalelerin yıkılması ve vergilerle âlâkalı bazı hususlardır. Hatta Düvel-i Muazzama tarafından dahi Berlin Antlaşması hükümlerinin yerine getirilmesi istenirse, onlara da Bulgaristan'ın bu yükümlülükleri hatırlatılmalıdır.”³⁵

Şikâyet konusu olan, devletin idarî mekanizmasını, daha etkin ve ulaşılması kolay hale getirmek için de bazı tedbirler alınmıştır. Bu itibarla hem resmî işlerin takip edilmesinde karşılaşılan zorlukların aşılması hem de emniyet ve asayişin sağlanması için 23 Ocak 1885 tarihinde Ohri'ye bağlı Ustruga kasabasının nahiye haline getirildiği görülmektedir. Benzer sebeplerden dolayı Rekalar kazası idare merkezinin yeri de Trebişte'den Jirovnitsa'ya nakledilmiştir.³⁶

Bu idarî tedbirlerin yanı sıra, Sultan Abdülhamid'in başvurduğu belki de en önemli siyaset halifelik ve İslâm kardeşliği fikrinin yaygınlaştırılması olmuştur. Bahsettiğimiz tehlikelere karşı, o sırada tek bağımsız Sünni Müslüman ülke konumunda olan Osmanlı Devleti'nin sultanı ve bütün dünya Müslümanlarının halifesi olan II. Abdülhamid'in elinde başka bir imkân yok gibiydi. Buna binaen bazı çevreler, Padişah, “*hainane bir Panislâm siyasetiyle Hıristiyanlığı ortadan kaldırmak istiyor*” şeklinde şikâyetler yaymaya başlamışlardır. Genel olarak ifade edebiliriz ki, Sultan Abdülhamid kişisel olarak ırkî değil, dinî öğeleri ön planda tutmuştur. Bunun nedeni, dinî anlayış, bilinç ve farkındalığın yaygınlaştırılmasının İslâm kardeşliği fikrini kuvvetlendiren bir sonuç ortaya çıkaracağını düşünmesiydi. Sultan Abdülhamid, bu nedenle eğitim faaliyetlerine büyük önem vermiş adeta bir tedrisat seferberliği başlatmıştır. Hıristiyanların yoğun eğitim çabalarına karşın, Müslüman ulemâ ve eğitimcilerin hizmetleri değerlendirilince onların hayat şartlarının iyileştirilmesi için gayret sarf etmiştir. Sultan Abdülhamid, içinde bulunduğu şartlar itibarıyla (Devlet parasız ve ağır borçlar altında, ordu ise yaptığı son savaşta ağır yenilgi almış ve yıpranmıştır) bir devlet başkanından çok dinî bir lider rolü oynamaya mecbur kalmıştı.³⁷ Bu itibarla onun panislâmist çabaları da dönemin yarattığı siyasî zaruretlerden bağımsız değildi. Öte yandan, özellikle Rumeli'de bir hayli etkili olan Rusya'nın Panslavist siyaseti hem yayılcı hem de saldırgan bir özelliğe sahipti. II. Abdülhamid'in Panislamist gayretleri ise büyük güçlerin faaliyetlerine karşı bir duygu

35 BOA. Y. PRK. EŞA. Dosya No: 37, Sıra No: 84.

36 *Osmanlı Yönetiminde Makedonya*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 74, İstanbul 2005. s. 11 ve 17.

37 Azmi Özcan, *Panislâmizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yay. İlaveli 2. Baskı, Ankara 1997, s. 61-66.

birliği içinde savunma mekanizmasının çalıştırılması anlamına geliyordu. Zira Panslavizm ve Pangermanizm gibi bir Slav birliği veya Alman birliğinin hedeflenmesi pek de gerçekçi görünmemektedir. Bunun için ekonomik ve askerİ kaynakların yetersiz olduğu ortadadır.³⁸ Osmanlı Devleti'nin maddi imkânları kapsamlı bir Panislamizm hareketine müsaade etmediğinden, padişah, devleti parçalamak isteyen güçleri oyalayarak zaman kazanmaya çalışmıştır.³⁹ Dolayısıyla Abdülhamid, Panislâmizm siyasetini hem Rusya'nın etkinliğini dengelemek hem de kendi topraklarında bulunan Müslümanlar arasındaki dayanışmayı kuvvetlendirmek maksadıyla izlemiştir.⁴⁰

II. Abdülhamid idaresi, isyan ve devleti sıkıntıya sokan diğer problemlerin halli için askerİ ve idarİ tedbirlerin yanında “nasihat” yöntemini de kullanmıştır. Örneğin, 7 Ağustos 1903 tarihli şifreli telgrafnme-i smiyenin yazdıklarına göre, bir taraftan Bulgarların o esnada icra ettikleri katliam ve diğer asayiş ihlallerini önleyip, yapılanları cezasız bırakmamak, diğer taraftan da bugüne kadar idareye gösterdikleri bağlılıklarını devam ettirmeleri için kendilerine “*nasayılı-ı müessire ve mteyekkıza*”nın yapılması uygun bulunmuştur. Bu amaçla, oralarda bulunan adliye müfettişi ile birer idarİ ve askerİ memurdan oluşan bir komisyonun kurulup bu vazifeyi yerine getirmesi istenmiştir.⁴¹ Muhtemelen bu çalışmaları esnasında, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki ilişkilerde Islm'ın koyduğu kurallar ne çıkarılmıştır. Bilindiği gibi Islm etnik ayrımı hiçbir zaman onaylamamıştır. Buna karşın hukukİ meselelerin halinde din farklılıklarını gözetken bir anlayiş mevcuttur. Bu itibarla Osmanlı idaresi gayrimüslimleri bir cemaat veya “millet” yesi olarak görmüş ve buna göre muamele etmiştir.⁴²

Osmanlı Devleti'ni tedbir almaya zorlayan çok sayıda sebep vardı. Bunların başında, komitelerin silahlı eylemleri ve buna paralel olarak devam eden Avrupa devletlerinin süregiden baskı ve tehditleri gelmektedir. Berlin Konferansı'nda alınan aleyhte kararların uygulanmasını uzun zaman geciktirmeyi başaran Abdülhamid idaresi, yıllar sonra yine bu kararların bazı maddelerinin uygulanması talebi ve baskısı ile karşılaşmıştır. Sultan II. Abdülhamid, 1878 yılında yapılan söz konusu kongreden yaklaşık 22 sene sonra benzer baskılarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sefer II. Abdülhamid, (muhtemelen Makedonya'nın özerkliğini öngören 23. madde nedeniyle) olayların varacağı noktadan endişe ederek derhal ıslahat çalışmalarına başlanılmasını istemiştir.⁴³

38 Cezmi Eraslan “II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur?”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 şubat 2014, Selanik, İ ve Diş Siyaset, Bildiriler*, 1. Cilt, TTK, Ankara 2014, s. 26-27.

39 Melike Sankioğlu, “İran Kaynakları Işığında II. Abdülhamid Han'ın İran Politikası”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 şubat 2014, Selanik, İ ve Diş Siyaset, Bildiriler*, 1. Cilt, TTK, Ankara 2014, s. 289.

40 Kemal H. Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Yayınevi, İstanbul 2004, s. 128.

41 BOA. TFR -I-M (1321 5 13) Dosya No: 1, Sıra No: 74.

42 Gl Akyılmaz, *Osmanlı Devletinde Eşişlik Kavramının Gelişimi*, Yayınlanmamış Profesörlük alışması, Konya 2000, s. 88.

43 BOA. TFR -I-A. Dosya No: 1, Sıra No: 79.

Yerel idareciler, Babiâli'ye Makedonya'daki mevcut durumun düzeltilmesi ile ilgili önerilerde bulunmuşlardır. Bazılarına göre, bölgede yaşayan çeşitli unsurlar arasında baş gösteren düşmanlığı ortadan kaldırmak için alınacak tedbirler hem idarî hem adlî ve hem de askerî olmalıdır. Bölgede birbirlerinin kanlarını dökmüş olan bu grupları sakinleştirmenin yolu ancak böyle bir tedbirle mümkün olacaktı.⁴⁴ Burada, Osmanlı hükümetinin sorunun kaynağını çok iyi teşhis ettiği görülmektedir. Buna benzer olarak, Makedonya Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa bu konuyla ilgili şu önerilerde bulunmuştur:

“Makedonya'da Bulgarlar tarafından tahrik edilen kanlı fesat faaliyetlerini ortadan kaldırıp, huzuru yeniden tesis edebilmek, yabancıların söz konusu vilâyetlerdeki faaliyetlerine engel olmaktan geçer. Zaten yabancıların bu teröristlere olan destekleri dolayısıyla fesat komitelerinin istekleri gündün güne çoğalmakta ve icra ettikleri fesat ve cinayetlerinin dozu da sürekli olarak artmaktadır. Bu durumu düzeltebilmek için Bulgarlara, sadece Osmanlı idaresi altında rahat, huzur ve refah içinde yaşayabilecekleri anlatılmalı ve onlar bu konuda ikna edilmelidir. Bunu gerçekleştirmek için bazı jestler yapılabilir.”⁴⁵

Bu doğrultuda Babiâli, bölgede olayları kışkırtan ve isyancıları kollayan, konsolos görevlileri, gazeteciler ve benzeri kişi ve kuruluşları icra ettikleri bu faaliyetlerden vazgeçirmek için gayret sarf edilmesini istemiştir.⁴⁶ Sadrazam'ın, Makedonya Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya gizli olarak gönderdiği bir yazıda, yabancı devletlerin sefirlerinin yaptıkları kışkırtıcı ve asayiş bozucu propaganda faaliyetleri ve bazı Osmanlı askerlerinin yanlış tutumlarına işaret edilmiştir. Bu askerlerden bazılarının, Müslümanların arasını bozacak, birtakım zararlı faaliyetler içinde olduğu ve hatta dış güçlerin bu meseleye müdahalesini tahrik teşebbüsünde buldukları hususunda bilgiler mevcuttur. Bunlardan bazıları yurt dışından getirilen bir takım zararlı evrak ve mektuplarla halkın Osmanlı'ya olan sevgi ve sadakatini etkilemek istemişlerdir.⁴⁷

Abdülhamid'in 1908 yılında Anayasa'yı tekrar ilan etmesi, devletin her tarafında büyük bir heyecanla karşılanmıştır. Bu durum Avusturya'yı endişeye sevk ederek Bosna-Hersek konusunda bir an evvel harekete geçmesine sebep olmuştur. Anayasa ilanı ile beraber seçimlerin yapılması ve diğer reformların Bosna Hersek taraflarına yerleşmesi Avusturya için kabul edilemez bir durumdu.⁴⁸ Aslında, Osmanlı Devleti'nde yapılması düşünülen reformlar, Batılıların kabul ettiği standartlardan uzaktı. İktidarın esas hedefi kapsamlı bir siyasî değişimden ziyade askerî, bürokratik ve teknik alanlarda reform

44 BOA. Y. PRK. EŞA. Dosya No: 39, Sıra No: 2.

45 İSAM. HHPE. Dosya No: 15, Sıra No: 971.

46 İSAM. HHPE. Dosya No: 16, Sıra No:1039.

47 İSAM. HHPE. Dosya No: 19, Sıra No:1260.

48 Tomislav Farkaş, *Bosna od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, Filozofski fakultet, Diplomski rad*, Osijek 2017, s. 18.

gerçekleştirmekti. Reformlar iktidarın dağılmasını değil, kuvvetlenmesini ve daha da merkezileşmesini sağlamalı idi.⁴⁹

Çok sayıda farklı etnik grup ile iki büyük dinin mensuplarının aynı toprakları paylaştığı Balkanlarda, 15-19. asır arasında yaşanan ve *pax ottomana* olarak da adlandırılan huzur, II. Abdülhamid dönemi itibarıyla büyük ölçüde bozulmaya yüz tutmuştur. Bu bozulmada Fransız İhtilali'nin özellikle gayrimüslim tebaa üzerindeki etkisi belirleyici olduğu gibi, dönemin Osmanlı bürokrasisinde tedavül eden zararlı fikirlerle ahlaki bozulmaların da yadsınamayacak kadar büyük bir tesiri olmuştur. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durumdan azami derecede istifade etmek için fırsat kollayan büyük devletlerin faaliyetleri de görmezden gelinmemelidir. Bu şartlar altında II. Abdülhamid, hem uluslararası koşulların sebep olduğu sorunlarla baş etmek hem de yabancılarla iş birliği halinde olan iç muhalefeti kontrol altında tutmak durumundaydı. Dâhili sorunları çözmek ve dışarıdan kaynaklı siyasî, askerî ve ekonomik şoklardan korunmak maksadıyla devleti her alanda güçlendirmek bu ortamda en iyi yöntem olarak telakki edilmiştir. Diğer taraftan büyük güçlerin adeta nefeleri konumunda olan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasında bulunan kilise anlaşmazlıklarının devamını sağlamak önemli bir imkândı. Ayrıca Müslüman ahalinin İslâm kardeşliği bilincinin kuvvetlendirilerek canlı tutulması da mühimdi.

Bu çok eksenli siyasetin ekseriyetle olumlu neticeler verdiğini gözlemek mümkündür. Ayrıca umumi olarak halkın refahını artırmak maksadıyla yapılan icraatlar kuşkusuz büyük bir öneme sahipti. Ayrıca bölgede faaliyet gösteren silahlı çetelerin sahip oldukları yoğun dış desteklere rağmen başarısız olmaları, II. Abdülhamid idaresinin bu alanda başarılı icraatlar ortaya koyduğunu göstermektedir. Anadolu ile birlikte Balkanlarda da eğitim, ulaştırma, haberleşme ve sağlık alanında yapılan ve günümüzde halen ayakta olan yatırımlar bu durumun canlı şahididir. Osmanlı devrinden bu yana bir asırdan fazla bir sürenin geçmiş olmasına ve uluslararası camianın türlü imkânlarına rağmen bölgedeki huzursuzluğun bir türlü sona erdirilememesi ise düşündürücü bir sorun olarak karşımızda durmaktadır.

49 John L. Esposito, *İslamska prijetnja-mit ili stvarnost*, Üçüncü Baskı, Washington 1998, s. 41.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA. HR. AZN. Dosya No: 6, Sıra No: 94.
- BOA. HR. EŞA. Dosya No: 40, Sıra No: 86.
- BOA. HR. SYS. Dosya No: 33, Sıra No:89
- BOA. İrade Dahiliye, 1313 S 4 (27 Temmuz 1895), No: 17.
- BOA. Rumeli Vilâyet-i Şahanesi, Müfettiş-i Umumiliği, No yok, 5 Mart 1321.
- BOA. TFR -I-A. Dosya No: 1, Sıra No: 79.
- BOA. TFR -I-M (1321 5 13) Dosya No: 1, Sıra No: 74.
- BOA. TFR-1-UM. Dosya No: 2, Sıra No: 151.
- BOA. Y. EE. Dosya No: 83, Sıra No:10.
- BOA. Y. MTV. Dosya No: 281, Sıra No:61.
- BOA. Y. PRK. EŞA. Dosya No: 37, Sıra No: 84.
- BOA. Y. PRK. EŞA. Dosya No: 39, Sıra No: 2.
- BOA. Y. PRK. HR. Dosya No: 32, Sıra No: 43.
- BOA. Y. PRK. MK. Dosya No: 6, Sıra No: 83.
- BOA. Y.PRK. MK. Dosya No: 8, Sıra No: 6.
- BOA. Y.PRK. MYD. Dosya No: 23, Sıra No: 74.
- BOA. Y.PRK. UM. Dosya No: 32, Sıra No: 66.
- BOA. Y.PRK.UM 47/18 (19.06.1321/12.09.1903)
- BOA.Y.PRK.TKM. 47/18 19.06.1321/11.09.1903.
- İSAM HHPE D.6/324 28 Teşrin-i Sani 1907
- İSAM, H: HPE. Dosya No: 16, Sıra No: 1056.
- İSAM. HHPE. Dosya No: 15, Sıra No: 971.
- İSAM. HHPE. Dosya No: 16, Sıra No:1039.
- İSAM. HHPE. Dosya No: 19, Sıra No:1260.
- İSAM. HHPE. Dosya No: 9, Sıra No: 593.

Telif-Tetkik Eserler

- Ademi, Rahman, “Osmanski izvori o osmansko-crnogorskim odnosima za vrijeme Abdülhamida II”, *Crna gora i Osmansko carstvo, Iskustvo medudržavnih odnosa*, Zbornik radova, Matica Crnogorska, Podgorica 2017.
- Akyılmaz, Gül, *Osmanlı Devletinde Eşitlik Kavramının Gelişimi*, Yayınlanmamış Profesörlük Çalışması, Konya 2000.
- Aşkın, Sina “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Dergisi*, (1994), Online ISSN: 13091034.
- Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Atnavutluk’undan Anılar (1885-1912),912*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Bitovski, Krste, *Kontinuitetot na makedonskite nacionalnoosloboditelni borbi ve XIX i pocetokot ne XX vek*, İntitut za nacionalna istorija, Skopje 1998.
- Eraslan, Cezmi, “II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur?”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, İç ve Dış Siyaset, Bildiriler*, 1. Cilt, TTK, Ankara 2014.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.
- Esposito, John L. *İslamska prijetnja-mit ili stvarnost*, Üçüncü Baskı, Washington 1998.
- Farkaş, Tomislav, *Bosna od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, Flozofski fakultet*, Diplomski rad, Osijek 2017.
- Gençoğlu, Mustafa, “Sultan II. Abdülhamid’in Yurt Dışı Eğitim Politikası”, *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 4, sayı 2 (Temmuz 2014).
- Karpat, Kemal H., *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Yayınevi, İstanbul 2004.
- Koyuncu, Aşkın, *Bulgar Eksarhlığı*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Çanakkale 1998.
- Muhadinoviç, Jovan, “Crnogorsko-Tursko Razgranicenje od 1878- do 1880”, *Matica Crnogorska*, br.69, projeece 2017.
- Osmanlı Yönetiminde Makedonya*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 74, İstanbul 2005.

- Özcan, Azmi, *Panislâmizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yay. İlaveli 2. Baskı, Ankara 1997.
- Özkan, Ayşe, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı, 1830-1878*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Pavloviç, Stevan K. *İstoriya Balkana 1804-1945*, Drugo izdanje, Clio, Beograd 2004.
- Sarkıçoğlu, Melike, "İran Kaynakları Işığında II. Abdülhamid Han'ın İran Politikası", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, İç ve Dış Siyaset, Bildiriler*, 1. Cilt, TTK, Ankara 2014.
- Saygılı, Hasip *Osmanlı'nın Son 40 Yılında Rumeli Türkleri ve Müslümanları 1878-1918*, İlgü Kültür Sanat, İstanbul 2016.
- Stojanoski, Aleksandar, Katarciiev, İvan, Zografski Danço, Apostolski, Mihailo, *İstorijata na Makedonskiot Narod* (Makedonya Halkı Tarihi), Makedonska Kniga, Miska, Kultura, Nasa Kniga, Skopje 1988.
- Uzer, Tahsin *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Vujaçič, Velimir "Medalya-Spomenica povodom vjencanja prijestolonaslednika Daniela, *Arhivski zapisi, casopis za arhivsku teoriju i praksu*, Godina XVIII/2011, broj 1, Cetinje, 2011.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

AVRUPA EMPERYAL BASKILARINA KARŞI
SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Prof. Dr. Bülent ARI

YÖK Denetleme Kurulu Üyesi

Avrupa Emperyal Baskılarına Karşı Sultan II. Abdülhamid

Bülent ARI¹

Sultan II. Abdülhamid,² sadece Osmanlı için değil, dünya tarihi için de geçtiğimiz asrın en mühim hükümdarlarından. Hükümdarlık süresi uzun olduğu için tesiri de kalıcı olmuştur. Ondan önce, Tanzimat bürokrasisi merkezî idareyi pekiştirmiş, bürokrasiyi adeta tek otorite haline getirmişti. Mustafa Reşid, Fuad ve Âli Paşa gibi vezirler, padişahları gölgede bırakmışlardı. Sultan II. Abdülhamid, son halkası Midhat Paşa olan bu karizmatik devlet ricali devrine son vermiş ve idareyi bizzat eline almıştır. Onun devrinde, sadrazam dâhil, vezirler artık padişahın memurudur. Mamafih, bu idare tarzı birdenbire gerçekleşmemiştir. Konjonktür, hükümdarı adım adım böyle bir tarz geliştirmeye zorlamıştır. Yani bir bakıma, Devr-i Hamidi, maruz kalınan evvelki zincirleme hadiselerle karşı hükümdarın geliştirdiği bir reflekstir.

Sultan II. Abdülhamid’i Etkileyen Olaylar

Amcası Sultan Abdülaziz’le birlikte (1867) Paris, Londra, Berlin ve Viyana seyahatlerine iştirak etmeseydi, Londra’da veliht Murad Efendi’ye yapılan iltifatları, kendisinin mason yapılmasını, bir İngiliz prensesiyle izdivaç teşebbüslerini,³ İngiliz nüfuzunun hanedana kadar uzanma gayretlerini, 9 sene sonra amcasının ulema-asker ittifakıyla alaşağı edilip bir hafta içinde katledilmesini görmeseydi, tahta çıktığında birkaç ay içinde en az beş suikast teşebbüsüyle karşılaşmasaydı, yüksek bürokrasinin iş bilmezliğiyle açtıkları harpte Ruslar Yeşilköy’e kadar ilerlemeseydi, aklını kaçırıp kendini Dolmabahçe’de havuzlara atan, üstünü başını yırtan abisi Murad’ı tekrar tahta çıkarmak üzere Ali Suavi ve çevresindekiler Çırağan baskınını yapmasaydı, muhtemelen çok farklı bir Abdülhamid portesiyle karşılaşacaktık.

Serasker Hüseyin Avni Paşa cezasını bir suikastla bulup, Midhat Paşa sürgüne gönderildikten sonra idareyi ele alan Sultan II. Abdülhamid, artık o kadar dikkatlidir ki, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa’ya bile “Mâbeyn-i Hümâyün-i Cenâb-i Mülûkâne Müşiri” sıfatıyla yanı başında âdeta tarassut altında bulundurmuştur. O Gazi Osman Paşa ki, vefatına kadar Sultan II. Abdülhamid aleyhine tek bir siyâsî faaliyette bulunmadığı halde (öl. 1898).

1 Prof. Dr., YÖK Denetleme Kurulu Üyesi.

2 16 Şaban 1258 / 22 Eylül 1842 senesinde doğan şehzade Abdülhamid’in doğumu resmî kayıtlarda şöyle yer alır: “Velâdet-i hümâyün-i meymenet-makrûn-i hazret-i pâdişâhiye dair Abdülmecid Han hazretlerinden Sadrazam Mehmed Rauf Paşa’ya hitâben yazılan hatt-ı hümâyün ...” Hatt-ı hümâyün’un tam metni için bakınız: 17 Şaban 1258/23 Eylül 1842, *Salnâme-i Nezâret-i Hariciye*, İşaret, İstanbul 2003, s. 30.

3 Londra’da iken bir İngiliz prensesi Murad Efendi’ye namzet olarak gösterilmiştir. Fuad Paşa’nın dirayeti ve Sultan Abdülaziz’in kat’i bir tutum takınması sebebiyle ileride vahim sonuçları olması muhtemel bu nişan gerçekleşmemiştir.

Gençliğinden, tahttan inene kadar geçen 50 sene içinde birkaç Sultan II. Abdülhamid portresi vardır: Bu 50 senede en az iki şehzade Abdülhamid Efendi'yi ve yine en az iki Sultan II. Abdülhamid'i göz önüne almalıyız. Yani ondan bahsederken en az dört farklı kişilik karakterini dikkate alarak tahliller yapmak gerekir. Bu suretle hadiseleri daha kolay ve teferruatıyla inceleme imkânımız olur. Aksi takdirde pek çok olay hakkında yapılan mütalaalar tarihî gerçeklere uymaz.

Şehzade Abdülhamid Efendi, Veliht Murad Efendi'yle amcalarının saltanatı esnasında yurtdışı seyahatleri yaptı. (1863'de Mısır seyahatinin ardından 1867'de Paris, Londra, Berlin ve Viyana). Onun akli durumuna dair muhakkak yakından malumatı olmalıdır. Ayrıca iki şehzadenin mukayesesi bize enteresan bilgiler verir: Murad Efendi müflis iken Abdülhamid Efendi zengin bir müteşebbistir. Londra seyahatinde, İngiliz lobisinin veliaht Murad Efendi'ye yakınlığına bizzat şahit olmuştur. Galata Bankerleri zaten Murad Efendi'nin tahta geçmesine çoktan taraftardır. Başka türlü alacaklarını tahsil etmenin imkânsız olduğunun farkındadırlar.

Fuad (1869) ve Âli Paşaların (1871) vefatlarından sonra Sultan Abdülaziz, saltanatında müstakil hareket etmeye başlamıştı. Bu süre zarfında, Midhat ve Hüseyin Avni Paşaların Sultan Abdülaziz'e olan husumetlerinin, Dolmabahçe Sarayı'ndaki ortaoyunlarında kendilerinin taklitlerinin yapılmasına dayandığı rivayet olunur. Bu türden, evvelki gelişmeler, Sultan Abdülaziz'in hal'inin ardından oluşan yeni şartları da belirlemiştir. İleride anayasayı yazan ve (o zaman) veliaht olan Abdülhamid Efendi ile âdeta siyasî pazarlık yaparak tahta geçmesini tasdik makamında bulunan Midhat Paşa, bir sene evvel bambaşka biri gibidir. Farklı kişiliklere bürünen Midhat Paşa hakkında enteresan bir malumat vardır. 1875 yılında (Şevval 1292) Midhat Paşa'nın Adliye Nezareti'nden istifa gerekçesi bize çok farklı bir portre çizmektedir: *“Vaktimin çoğu taşra memuriyetlerinde geçtiğinden, bu kadar karışık işlerin içine girmemiş ve emsalini görmemiş olduğundan, fikir ve kabiliyetime uygun ve o ayarda bir hizmet buyurulması ümidinde olarak istidâ-yı merhamet ve şefkat-i velinimete mecburiyet halinde bulundum.”*⁴

Beklenmedik Gelişmelerin Abdülhamid Efendi'yi Tahta Çıkarması

Mesaisini küçük memuriyetlerde geçirdiğini ve büyük makamlara hazır olmadığını itiraf eden Midhat Paşa, bir sene sonra büyük operasyonlara imza atacaktır. Mamafih, Abdülhamid'le Midhat Paşa arasındaki siyasî ihtilafa dair başka bir mesele öne sürülür. Rivayete göre, Midhat Paşa, çantasında, Veliht Abdülhamid Efendi'den aldığı bir taahhütname taşır: *“Akli melekeleri düzeldiği takdirde, tahtı Sultan Murad'a iade edecektir.”* Bu senet, Sultan Murad sağ olduğu müddetçe tabiatıyla Abdülhamid'i tedirgin etmektedir.

⁴ Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), *Tabsıra-i İbret, Midhat Paşa'nın Hatıratı*, Temel Yayınları, İstanbul 1997.

Amcası Sultan Abdülaziz'in bir darbe ile devriliş bir hafta içinde katledilmesiyle gerçekleşen olaylar zinciri kısa sürede tam olarak aydınlatılamamıştı. Ağabeyi Sultan Murad'ın 3 aylık kısa saltanatı, Meşrutiyet'in ilanı ve felaketle neticelenen Osmanlı-Rus harbi, Abdülhamid'i siyaseten çok zor durumda bırakmıştı. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı sadareten indirmesine rağmen, darbenin sorumluları hakkında esaslı bir inceleme yapamamıştı.⁵ Aradan 5 sene geçtikten sonra 1 Mart 1881'de Çar II. Alexander, Katerina Köprüsü'nde arabasına bomba konularak öldürüldü. Çar, daha evvel de iki suikast atlatmıştı. Bu hadise, Avrupa kamuoyunda büyük akis yapmıştı. Hükümdarlara yapılan suikastların ne büyük sonuçları olduğu herkes tarafından açıkça görülmüştü. Sultan II. Abdülhamid'in Çar II. Alexander suikastından etkilendiği ve siyasî kamuoyunun çalkalanması fırsatını nasıl değerlendirdiği yeniden araştırılmalıdır. Midhat Paşa muhakemesinin bu suikastın ardından başlaması dikkat çekicidir. Midhat Paşa Fransız konsolosluğuna sığınmıştı. Ancak müzakereler neticesinde Adliye Nâzırı Ahmed Cevdet Paşa, Midhat Paşa'yı Fransızlardan teslim almış ve Midhat Paşa 17 Mayıs 1881'de İzmir'de tevkif edilmişti. Ardından Malta Köşkü'nde meşhur Yıldız Mahkemesi yapılmış ve mahkeme Midhat Paşa'nın mahkûmiyetiyle sonuçlanmıştı. Fakat idam kararı padişah tarafından affedilmiş ve Midhat Paşa sürgüne gönderilmişti.

Bizzat yaşadığı ve müşahade ettiği gelişmeler yanında, darbenin müsebbipleri hakkında Sultan II. Abdülhamid'i şüphelerinde haklı çıkaran enteresan olaylar vardır. Bunlardan biri Mösyö Lorando'nun alacağı meselesidir. Fransa tebaasından olan Lorando uzun yıllar boyu hazineden alacağını tahsil edememiştir. Fransa sefiri Mösyö Constant, Sadrazam ve Hariciye Nâzırından defaatle parasını istemiş, muvaffak olamayınca son çare olarak Hünkârdan bir Cuma Selamlığı'nda parasının ödenmesini talep etmiştir. Mahkeme kararına ve bu hususta bir komisyon kurulmasına rağmen para bir türlü tahsil edilememiştir. Sonradan anlaşılır ki, vaktiyle Lorando'dan alınan para, Sultan Abdülaziz'in hal'inde kullanılmıştır. Para resmî kanallardan tahsil edilemeyince, bir Fransız filosu Midilli adası önüne gelip karaya asker çıkarmıştır. Bir müfreze gümrüğü işgal etmiştir. Bu skandal karşısında ilgililer daha fazla olayı örtbas edememiş ve Maliye, faiziyle birlikte fahiş bir yekûna iblağ olan parayı Lorando'ya ödemek durumunda kalmıştır.⁶ Daha evvel hadiseyi bütün çıplaklığıyla Sultan II. Abdülhamid'e izah edecek cesaret kimsede yoktur.

Sultan II. Abdülhamid'in İdare Tarzı ve Başlıca Faaliyetleri

Sultan II. Abdülhamid, babası Abdülmecid ve amcası Abdülaziz gibi devlet işlerini paşalar ve vezirlerinin insafına terk etmemişti. Her meseleyle bizzat ilgilenirdi. Amcası Sultan Abdülaziz, hal' fetvasında hazineyi israf etmekle itham ediliyordu. Bu şekilde

5 Serasker Hüseyin Avni Paşa, Çerkez Hasan tarafından öldürülmüş ve darbenin müsebbiplerinden olarak cezasını bu şekilde çekmişti.

6 *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 100-102.

suçlanmamak için tasarruflu idi; çok mütevazı yaşardı. Sadece kendisi değil, çocukları ve kadınları da buna uymak mecburiyetindeydi. Hele babası Sultan Abdülmecid devrinin harem skandallarına, devleti müşkül bırakacak derecede mücevher müptelalığına asla rastlanmaz. Tahttan indirildikten sonra bu mütevazı hayat tarzı yüzünden ayrıca itham edilecektir.

Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren süreç Maliye'nin iflası idi. Diğer siyasî gelişmeler yanında, malî buhran ve 1875'de ilan edilen faizlerin yarısını ödeme kararı çok önemlidir. Saray israfı ve bürokrasinin bu hususta gerekli tedbirleri zamanında alamaması, bütçede sürekli açık verdiriyordu. Mamafih, Parvus Efendi'nin risalesi, Batılı sermaye gruplarının ve konsorsiyumların borçların asla azalmaması ve anapara ödemelerine gelinmeden ekonominin sürekli olarak faiz kısılcacında kalması için nasıl özel gayret gösterdiklerini sarahatle açıklar.⁷ Parvus Efendi'ye göre, Osmanlı Maliyesinin ayağa kalkmaması için sürekli ödemeler artırılıp yeni munzam karşılıklar talep edilmekteydi. Yeni düzenlemeler, borcun ödenmesi değil, anaparanın ödenmemesi için kurulmuştu. Bu suretle Batılı grupların oyunlarından gafil kalan yüksek bürokratlar, devleti borç sarmalından bir türlü çıkaramamışlardır. Üstelik, rüşvet kabilinden büyük hediyeler, tedbir alma faaliyetini hep gevşek tutmuştur. İşte bu şartlar altında tahtı devralan Sultan II. Abdülhamid, sürekli dış müdahaleleri önlemek için 278 milyon liraya ulaşan Osmanlı borçlarını, dâhilde kurulacak bir komisyon marifetiyle yapılandırmış ve 117 milyon liraya indirtmişti. Alacaklılar, yüksek faizlerden ve bazı taleplerinden vazgeçme karşılığı, devletin tütün ve gümrük gibi nakit gelirlerine el koymuş ve kalan parayı bütçeye devretmişlerdir.⁸ Bunun toplam Osmanlı bütçe gelirlerinin yaklaşık %30'una tekabül etmesi, borç tahsilinin ne büyük meblağlara ulaştığını göstermesi bakımından manidardır. Bu suretle, yabancı devletlerin müdahalelerine bahane kalmamış ve mümkün olduğunca (şartlar elverdiğince) uzak tutulmuşlardır.

Sultan II. Abdülhamid, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan beri ilk defa Rusya ile uzun bir sulh devri kurmuştur. Bu da bazı ilkeleri benimsemesiyle sağlanmıştır:

1. Askerî güç kullanmamak. Bu yüzden 1882 Mısır, 1885 Doğu Rumeli (1897 Yunan saldırganlığı hariç) toprak kayıpları sineye çekildi.
2. Saltanatının ilk yıllarından itibaren kurulmaya başlanan Avrupa İttifak sistemlerine karşı temkinle yaklaşmak, taraflar arasındaki ihtilafı kullanmak.
3. Sürekli olarak bir denge siyaseti takip etmek ve Avrupa muvazenesini bozmamak.

⁷ Cenk Beyaz, *Parvus Efendi*, Ötüken, İstanbul 2013.

⁸ Duyun-i Umumiye (Genel Borçlar) idare meclisi 7 üyeden müteşekkildi. Üyeler iki Türk, birer İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı ve İtalyan'dan müteşekkildi. Dış borçların tamamına yakın bölümü İngiliz ve Fransızlara ait olduğu için, Meclis-i İdare Başkanlığı yalnız onlardan seçilebilmekteydi. İdare'nin yetkisine bırakılan gelirler, tütün, tuz ve ipek vergi gelirleriyle damga pulu ve balık resimleri idi.

Sultan II. Abdülhamid, 1878'den itibaren İngiltere'nin artık Osmanlı Devleti'ni istemediği kanaatine varmıştı. 1854 Kırım Harbi'nde olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni askerî bakımdan desteklememesi ve 93 Harbi'nde Osmanlı'yı Rusların insafına terk etmesi bunun açık deliliydi. Üstelik zor durumda kalan Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs ve ardından Mısır'ın idaresini alması bu kanaatini pekiştirmiş olmalıdır. Bu yüzden, Sultan II. Abdülhamid 1882'den itibaren de Rusya ile ilişkileri geliştirdi.

1878 Berlin Konferansı, Osmanlı toprakları üzerindeki İngiliz stratejisini pekiştirmişti. 1867'de açılan Süveyş Kanalı Doğu Akdeniz'in jeo-stratejik önemini artırmıştı. Kısa bir süre sonra İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır üzerinde hâkimiyet kurması tesadüf değildir. Bu suretle Hindistan-İngiltere yolu, zincir şeklinde kurulan üsler vasıtasıyla sağlama alınmıştır. Basra Körfezi'nden Malta'ya ve Cebelitarık üzerinden Britanya adasına uzanan hat, büyük oranda Osmanlı toprakları aleyhine olacak şekilde tesis edilmiştir. Bundan sonra Cihan Harbi'ne kadar, İngiltere'nin bütün stratejisi, Basra Körfezi ile Malta arasındaki bölgeye hiçbir yabancı gücü müdahale ettirmemek, hatta bunu hayal bile ettirmemek üzerine kurulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid memlekette bir maarif hamlesi olmadan, ilerlemenin imkânsızlığının farkındaydı. Kendisinin esaslı bir tahsili olmamasına rağmen Avrupa seyahati esnasında gördüklerinden muhtemelen çok etkilenmişti. Müddet-i Saltanatında seferberlik halinde ülkenin her tarafında mektepler yaptırmayı tesadüf değildir. Onun devrine kadar medreseler haricindeki okullar son derece sınırlı sayıda açılabilmişti. Sultan III. Selim devrinde 1793 yılından itibaren Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Sultan Abdülmecid devrinde Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Bahriye, Sultan Abdülaziz devrinde Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) açılabilmişti. Yaklaşık bir asırda açılan az sayıdaki din dışı eğitim verilen okulun yanında Sultan II. Abdülhamid devrinde açılan mektepler sayesinde muazzam bir eğitim seferberliği görülür:

- Taşrada çok sayıda Mekteb-i Sultaniler,
- İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye,
- Taşrada Mülkiye Liseleri,
- İstanbul'da Darü'l-Muallimin,
- İstanbul'da Darül-Muallimat,
- Hukuk Mektebi,
- Mekteb-i Nüvvab,
- Lisan Mektebi,
- Sanayi-i Nefise Mektebi,
- Ticaret, Ziraat ve Baytar Mektepleri,
- Sanayi Mektepleri.

Bu mekteplerin kimi lise, kimi yüksekokul, kimi fakülte olarak Cumhuriyet boyunca eğitim hayatına devam etmiştir. Hatta bir bakıma Cumhuriyet maarifi, Sultan II. Abdülhamid devrinde açılan bu mektepler üzerinde yükselmiştir denilebilir.

Sultan II. Abdülhamid'i Bertaraf Etme Planları

Yunanlılar ve Sırp, Sultan II. Abdülhamid'in dedesi Sultan Mahmud devrinde, Avrupa'nın diplomatik ve askerî baskısıyla bağımsızlık kazanmışlardı. Avrupalı devletler, Ermeniler lehine de bazı planları olduğunu saklamıyorlardı. Kendilerine hem Ayestefanos Antlaşması hem de Berlin Konferansı'nda bazı sözler verilmişti. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının 20. yılına girildiğinde, Osmanlı Devleti'nin, ondan önceki 20 sene boyunca maruz kaldığı idarî zafiyet ve malî buhranlar Avrupa kamuoyunun malumuydu. Ancak sonraki 20 senenin idarî ve malî performansı, beklentilerin aksine fevkalade iyi gitmekteydi. Ermeni meselesine bu şartlarda kimse kolay kolay el atamazdı. Hariçten desteklenen Ermeni komitacılar, önce 1890'da Kumkapı baskınına gerçekleştirdiler. Ermeni Patriği'ni zorla yanlarına alıp bildiri okuyan ve Yıldız Sarayı'na yürüyüşe geçen göstericiler, çabucak dağıtıldılar. İsyanın bu ilk işaret fişeği, az hasarla atlatılmıştı. Daha sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerinde küçük çaplı ayaklanmalar baş gösterdi. Asıl ses getirici ve Avrupa kamuoyunu meşgul eden eylem 26 Ağustos 1896'daki Osmanlı Bankası baskınıdır. 30 saat süren baskında eylemcilerden ve güvenlik görevlilerinden pek çok kişi ölmüştü. Osmanlı Bankası Müdürü Edgar Vincent ile Rus Sefaretinin baş tercümanı Maximoff, eylemci grupla müzakereleri yürütmüştü. Ruslar bu kadar kan döküldükten sonra eylemcileri daha fazla desteklemeyeceklerini açıkladıktan sonra eylemciler teslim oldular. Sağ kalan 17 eylemcinin, bir Fransız gemisiyle Marsilya'ya gitmelerine müsaade edildi. Ancak asker ve kolluk kuvvetlerine şehrin başka mahallelerinde yapılan saldırılar Ermenilere karşı nefreti artırdı. Halk nezdinde, Ermenilerin kendi başlarına değil, Avrupa'dan ve bilhassa İngilizlerden aldıkları siyasî destekle bu elim teşebbüste bulduklarına dair kanaat hakimdi. O devirde İstanbul'da bulunan bir İngiliz gazetecinin intibaları, bu kanaati pekiştirmektedir. Kendisine 1896 yılında devrin İstanbul valisi "*İngiltere bir zamanlar bizim için bir gül bahçesi, hoş düşünce ve manzaralar ile hatıralar kaynağıydı. Şimdi, Yazıklar olsun! Aramıza bir yılan girdi*" demiştir.⁹

Bu tür hamlelerden sonuç alınamayınca, 10 yıl sonra Genç Osmanlıların yeni bir evresiyle karşı karşıya kalınmıştır. İttihat ve Terakki, Avrupa'nın Sultan II. Abdülhamid'i devirme planlarını gerçekleştirmek için içeride siyasî ortamı hazır hale getirmişti. Yayınlar, gizli toplantılar, subaylar ve münevverler arasında direnişi canlı tutuyordu. Sultan II. Abdülhamid'i devirecek her türlü faaliyet ve güç odağı ile ittifak yapmaya hazırdılar. Meşrutiyetin hayata geçirilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılmasını tek çare olarak görüyorlardı. Meşrutiyet halk ve entelektüeller nezdinde o kadar ısrarla talep edildi ki, Şair Eşref, devrin münevverlerinin ruh halini şu kitada çok iyi yansıtır:

9 Sidney Whitman, *II. Abdülhamid Devrinde İngiliz Gazetecinin Anıları*, Yeditepe, İstanbul 2017, s. 13.

“Var lüzumu bize Meclis-i Mebusan’ın

İçine dâhil olanlar ne olursa olsun

Doksan üç vak’asını eylemesin tanzir

İsterse yüzde doksan üçü eşşekle dolsun”

İttihat ve Terakki Güçleniyor

Sivillerden ziyade askerî bir yapı olan İttihatçılık, iktidarı ele geçirdikten sonra da bu özelliğini korudu. İttihat ve Terakki, devrin modası olan komitacı eylemlerle Sultan II. Abdülhamid’i devirmişti. Tarık Zafer Tunaya’ya göre, “İttihatçılık şiarı”, kendi gibi düşünmeyenleri vatan haini ilan eden siyasî bir tarikat sayılır.¹⁰ 24 Temmuz 1908’de yeniden ilan edilen Meşrutiyet ile sıradan adamların, ufak kâtiplerin, genç yüzbaşılardan bir kabine kurma imkânı olmadığı gibi, Cemiyet’in esaslı bir hazırlığı da yoktu. Saraya karşı blöf çekilmiş ve iskambil kağıtlarından kurulu bir zorbalık olduğu ortaya çıkmıştı.¹¹ Bir kere başarı elde edildikten sonra artık ne Sultan II. Abdülhamid, ne de diğer saray erkanı gidişatı durduramazdı. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra onu tamamen tahtından indirecek hamleler yapıldı. 31 Mart Vak’asına kadar uzanan bu kısa dönem hakkında senkronize olarak batının ve bilhassa İngiltere’nin müdahalesini aydınlatacak esaslı çalışmalar henüz yapılmamıştır. Ancak gelişmeleri kronolojik sıra ile dikkatlice takip ettiğimizde bütün şüpheler İngiltere üzerinde yoğunlaşır. Sultan II. Abdülhamid’in devrilmesi ile sonuçlanan uluslararası konjonktüre de ayrıca bakmakta fayda vardır.

Marconi tarafından icat edilen “telsiz” cihazının patenti İngiltere’de beklerken, İngilizlerin, sistemin temel prensiplerini Japonlara verdikleri bilinmektedir. Japonlar, geliştirdikleri ve T 35 adını verdikleri telsizli donanmadaki gemilerine monte ettiler ve merkez üssüyle kesintisiz irtibat sağladılar. Bu sayede puslu bir havada birbirini kaybeden Rus donanması imha edildi. 1905 yılında Rus filosunun Japonlara karşı Tsuşima deniz muharebesinde aldığı ağır mağlubiyet, Avrupa’daki yenilmez Rus imajını da yerle bir etmişti. Bu, İngilizlerin yıllardır beklediği ortamı sağladı ve 29 Ağustos 1907’de Rus-İngiliz Entent’i imzalandı. Daha önce de Fransa’yla yapılan anlaşmaya ilaveten bu suretle Üçlü Entente sağlanmıştı. Bu gelişmelerin hemen ardından İngilizlerin İttihatçı subayları fişekleyip Sultan II. Abdülhamid’in ipinin çekildiği açıkça görülüyor. 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in, bu Entente’in imzasının üzerinden 1 sene bile geçmeden ilan edilmesi, tarihi kronolojiye dikkatimizi çekmektedir. Hemen ardından 31 Mart Vak’ası sonucu Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle, Birinci Cihan Harbi’nin fiilen ilan edildiğini söyleyebiliriz. Arada geçen Balkan Harpleri ve İmparatorluğun parça parça koparılması, Büyük Harb’e hazırlığın ön safhalarıdır.

¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 3, İstanbul 1988, s. 608.

¹¹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul 1976, s. 125.

Sultan II. Abdülhamid'in Kalkınma Hamlesi: Şimendifer

Bağdat Demiryolu projesi Osmanlı devletinin en büyük ulaştırma hamlesidir. Bu sayede taşımayı İstanbul'a bağladığı gibi hac ulaşımı için de esaslı bir kolaylık teşkil edecekti. Sultan II. Abdülhamid, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirenlerin İngiltere'den yardım aldığını biliyordu. Bu yüzden İngiltere'ye itimadı azalmıştı. Almanya'yı kendine siper edindi ve Hindistan'a uzanacak olan Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanlara verdi. Fakat bunun için de enteresan bir planı vardı. Eskişehir-Bağdat hattını 200 kilometrelik kısımlara ayırdı. Her etap bittikçe elde edilen gelirden teminat akçası ödenip hattın yeni kısmı inşa edilecekti. Bu suretle hem Almanya'yı kazandı hem de İngiltere'nin husumetine mâni oldu. İttihatçılar ise denge politikasını bırakıp sadece Almanya'ya tutundular ve kademeli inşaatı kaldırarak hattı tümüyle Almanya'ya ihale ettiler. Cihan Harbi sonunda Osmanlı-Alman ittifakı mağlup olduktan sonra, hattın Suriye kısmını Fransa, Irak kısmı İngiltere tarafından zapt edildi.¹² Hudutlar demiryoluna göre çizildi. Türkiye bu suretle cezalandırıldı.

İttihatçılar, Sultan II. Abdülhamid devrinin ilim, nafia ve imar hamlelerini bir mirasyedi gibi birkaç sene içinde tüketmişler, üstelik baskı, şiddet, korku ve sindirme idaresi ile Devr-i Hamidi'ye rahmet okutmuşlardır. Daha sonra Millî Mücadele hareketine halkın ve münevverlerin bir süre endişe ve tereddütle bakması, bunun yeni bir İttihatçı hamlesi olarak algılanmasından kaynaklanır.

Sultan II. Abdülhamid devrinin olaylarını geriye doğru inceleyecek olursak, tahttan indirildikten ve vefatından sonraki mütalaalar daha kayda değer nitelik taşır. Mesele İngiliz istihbarat üst düzey görevlisi Sykes, 1913 İstanbul'unu şöyle anlatmaktadır: "*Abdülhamid'in düşüşü bir despotun değil, bir halkın, bir fikrin düşüşü idi. Saray, hafiyeye gitti; gizli cemiyetler, harp divanları, suikastler geldi. Ağır başlı Türk'e içki, güvenilir askere isyan öğretildi; dinle alay edildi.*"¹³

Sultan II. Abdülhamid devri hakkında yazılacaklar bundan sonra yeniden ele alınmalıdır. O devre ait pek çok şey henüz karanlıktadır. Akl-ı selimle ve tarafsız bir gözle yapılacak çalışmalara ihtiyaç olduğu malumdur. Bu çalışmada, buna dair bir fikir vermek adına, imkân nispetinde Devr-i Hamidi'den sadece bazı kesitler verilmiştir. Çizilen çerçevenin yeni bir bakış açısı getireceğine ve kapsamlı araştırmalar adına yeni ufuklar açacağına inanıyoruz.

¹² Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim, Yaptıklarım, (1890-1922)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 38.

¹³ Tuncer Baykara, "II. Abdülhamid Devrinin Atatürk'ün Yetiştirdiği Ortam Olarak Tahlihi", *Sultan Abdülhamid Devri Semineri*, 27 Mayıs 1992.

KAYNAKÇA

- Baykara, Tuncer, "II. Abdülhamid Devrinin Atatürk'ün Yetiştirdiği Ortam Olarak Tahlili", *Sultan Abdülhamid Devri Semineri*, 27 Mayıs 1992.
- Beyaz, Cenk, *Parvus Efendi*, Ötüken, İstanbul 2013.
- Kocahanoğlu, Osman Selim (haz.), *Tabsıra-i İbret, Midhat Paşa'nın Hatıratı*, Temel Yayınları, İstanbul 1997.
- Rey, Ahmet Reşit, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim, Yaptıklarım, (1890-1922)*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2014.
- Salnâme-i Nezâret-i Hariciye*, İşaret, İstanbul 2003.
- Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt 3, İstanbul, 1988.
- Whitman, Sidney, *II. Abdülhamid Devrinde İngiliz Gazetecinin Anıları*, Yeditepe, İstanbul 2017.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1976.

**BÜYÜK SULTAN
II. ABDÜLHAMİD**
VE
DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DÖNEMİNDE
**OSMANLI SOSYAL, EKONOMİK VE
KÜLTÜREL DÜNYASI**

Prof. Dr. Mehmet BULUT

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Alî Muhammed UFFÎN

Prof. Dr. Mehmet Ö. ALKAN

Prof. Dr. Necmettin ALKAN

Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
**EĞİTİM VE EKONOMİYE
YENİDEN BİR BAKIŞ**

Prof. Dr. Mehmet BULUT

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İktisat Bölümü

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomiye Yeniden Bir Bakış

Mehmet BULUT¹

Osmanlılar kurdukları ekonomik sistemle ülkenin her köşesindeki insanın ihtiyaçlarını yerinde karşılamayı ve herkesin “kimseye muhtaç olmadan kendi kendine yetecek düzeyde bir iş ve üretim ünitesiyle hayatını devam ettirmesini” temin edecek bir yapı ve sistem inşa etmişlerdi. Modern Batı’da XIX. yüzyılda ortaya çıkan makineleşme ve sanayileşme dönemine kadar da bu yapının Osmanlı insanının mutlu bir şekilde hayatını devam ettirmesini temin ettiği söylenebilir. Ancak özellikle Avrupa merkezli modern kapitalizmin merkez güçlerinin ekonomileri için başta hammadde temini, tedariki ve kontrolü olmak üzere aralarındaki rekabetin artması yanında başlangıçta tekstil ve demir-çelik hammaddesine dayalı rekabetin yüzyılın sonlarına doğru petrolün ucuz temini, tedariki ve kontrolüne evrilmesi ile bu güçlerin Osmanlı ülkesi üzerindeki planları II. Abdülhamid döneminde tüm yönleriyle belirgin hale gelmiştir.

XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyası ve insanı için zor ve uzun bir yüzyıl olmuştur. Bunun en önemli nedeni Batı merkezli ortaya çıkan modern milliyetçilik ve kapitalist sanayileşmenin doğurduğu sosyal, ekonomik ve siyasî gelişmelerdir. Büyük güçler arasında ortaya çıkan rekabete belki de dünya üzerinde en uzun dönem direnen Osmanlı ülkesi olmuştur. Bu direnç Batılı güçlerin dünyaya açıldığı ve geliştirdikleri modern kapitalist yöntemlerle Asya, Afrika ve Amerika kıtalarını ve kaynaklarını kontrolleri altına almayı başarmalarına rağmen Osmanlılara bu anlamda bir üstünlük sağlayamamışlardı. Osmanlılar kurdukları güçlü ve tutarlı sitemleri ile üç kıtadaki insan ve topluluklarını belki de tarihte en uzun dönem barış ve huzur içinde bir arada yaşatmayı başarmışlardı. Ancak bu durum XIX. yüzyılda değişmeye ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan nüfus dışarıdan özellikle de Batı’da ortaya çıkan gelişmelerden ciddi bir biçimde etkilenmeye başlamıştı. Bu etkileşim, Tanzimat ile birlikte XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sistemde de ciddi değişikliklerle Osmanlı Devleti ve insanının gündemine geldi. Hiç şüphesiz bu değişiklikler yüzyılın ikinci yarısında hızlandı ve yüzyılın son çeyreğine girilirken Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde belki de en çok eğitim ve ekonomi alanındaki değişimi gündeme getirdi. Sultan II. Abdülhamid’in ekonomi ve eğitim alanında gerçekleştirdiği atılımlar kimine göre başarı dolu hatta soraki dönemlerin Osmanlı bakiyesi topraklardaki başarının güçlü temellerini oluştururken bazılarının göre ise iflas eden, çözülen ve dağılan Osmanlı ülkesinin gidişatının tabii seyrine katkıdan başka bir etkisi olmamıştır.

¹ Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İktisat Bölümü.

II. Abdülhamid en çok tartışılan devlet adamlarından biridir. Ülkemizde bazı kesimlere göre “Kızıl Sultan”, bazılarına göre ise “Ulu Hakan” dır. Oysa her insan ve her yönetici gibi onun da hataları olmasından daha tabii bir durum yoktur. Ancak varsa hataları gerçekleştirilen büyük başarıların görmezden gelinmesine sebep olmaması gerekir. Sultan II. Abdülhamid’in ebedi âleme göç ettiği 1918 yılından yüz yıl sonra artık her yönüyle doğru anlaşılması ve gelecek nesillere de doğru anlatılması için şartlar olgunlaşmıştır. Eğer hala varlıkları devam ediyorsa her iki taraf için de yeteri kadar O’nun dönemine soğukkanlı ve adil bir bütünlük içinde bakmak mümkündür.

Genel itibariyle iktidarı döneminde aydın kesiminin muhalefetiyle karşılaşan ancak Osmanlı milleti tarafından bağrına basılan ve halkın dilinde “Sultan Hamid” olarak anılan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti’nin 34. padişahı olarak devletin zor zamanları olarak bilinen 1876-1909 yılları arasında 33 yıllık dönemde devleti yöneten kişi oldu. Osmanlı’yı dünyada kurulan en güçlü devletler kategorisinde değerlendirenler açısından Sultan Hamid ayrı zamanda “Son İmparator” idi. Müslümanlar ve Türk dünyası için ise tarihte kurdukları en uzun ömürlü devletin “Devlet-i Ali Osmani” nin köklü geleneğine yaslanarak çağın gereklerine göre yeniden yapılanmasında ve iddiasını sürdürmesinde en önemli rolü oynayan kişiydi. Hiç şüphesiz, Sultan II. Abdülhamid, 1909 yılında tahttan indirildiğinde Osmanlı Devleti dünyanın en güçlü ilk 5 devletinden biriydi. Sultan II. Abdülhamid, bunu sağlamak için hukuk ve diplomasiyi siyasete, eğitimi ekonomiye kadar birçok alanda önemli adımlar attı ve yatırımlar gerçekleştirdi.

Bununla birlikte, Sultan Abdülhamid 1876 yılında devletin başına geçmeden bir yıl önce, 1875 yılında devlet borçlarıyla ilgili önemli bir karar almış ve dış borçlarını hali hazırdaki faiz oranları ve önerilen şartlarla ödeyemeyeceğini ilan etmişti. Bu durum her ne kadar Avrupa ve Amerika’da da ilgili dönemde finansal ve mali kriz olsa da Osmanlıların ekonomik ve finansal açıdan özellikle de dış piyasalarla ilişkilerde bazı zorluklarla karşı karşıya olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla başta ekonomi ve finans alanı olmak üzere uluslararası ilişkiler ve diplomasi alanında II. Abdülhamid Han’ı zor günler beklemekteydi. Bu çalışmada, genel olarak Sultan II. Abdülhamid’in eğitim ve ekonomi alanında gerçekleştirdiği yatırımlar ve ulaşılan sonuçlar üzerinde durulacaktır.

Ekonomi

Anakronizme düşmeden peşinen ifade etmekte yarar görülen bir kaç hususun altını çizmekte yarar vardır. Osmanlılar XVIII. ve XIX. yüzyılda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da yaşanan sanayileşme gibi bir gerçekliği tecrübe et/de/mediler. Son yıllardaki araştırmalar bunun ıskalanmış olmaktan ziyade bilinçli bir tercih olduğunu göstermektedir. Deyim yerindeyse, Batı tarzı sosyal maliyeti yüksek bir sanayileşme yolu yerine,

insanı merkeze alan dünya görüşü çerçevesinde tabii, insani ve dengeli bir iktisadi ve sosyal gelişme yolunu izlemeyi tercih ettiler. Sermayenin belli ellerde temerküz etmesi ve belli bir sınıfın (burjuva) öncülüğünde büyük halk kitlelerinin emeğinin ve ülkenin temel kaynaklarının sömürülmesini temel alan bir sanayileşme sürecine dahil olmadılar. Tabiatıyla belli sınırları, hudutları gözetken ve önceliği insan olan bu tercih, Kuzey Batı Avrupa ile mukayese edildiğinde XIX. yüzyıldan itibaren iktisadi büyümede belli alanlarda belli bir oranda farklılaşma tezahürlerini beraberinde getirmiştir.

Batı Avrupa’da sanayi devrimi olarak adlandırılan süreçte el emeği yerine makinenin XVIII. yüzyılda tekstil ve XIX. yüzyılda da demir çelik üretimi alanında devreye girmesi ile Osmanlılar’ın bu alanlardaki gelişmelerde yukarıda üzerinde durulan (bilinçli) tercihten öte bir de devletin karşılaştığı savaşların doğurduğu maliyetler ve sahip olunan kaynakların tahsisindeki zorunlu tercihler iki dünya arasında varsa ekonomik alandaki farklılaşmanın anlaşılmasını kolaylaştırabilir. Sultan II. Abdülhamid’in XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken iktidara geldiği (1876) dikkate alındığında o zamana kadar tekstil ve demirçelik sanayi alanında Batı ile Osmanlılar arasında belli bir düzeyde bir fark ortaya çıkmıştı. Sultan Hamid, bu açığı fark eden ve bununla ilgili başta demirçelik ve tekstil alanı olmak üzere ekonomik alanda önemli yatırımları hayata geçirme konusunda önemli bir kararlılık ortaya koyduğu ve bu yatırımları gerçekleştirdiği görülmektedir. Traktörün 1889’da icat edilmiş olması, ancak 1913’te ticari bir hüvviyete bürünmesi, otomobil sektöründe ilk seri üretime XIX. yüzyılın sonlarında başlanması, ilk çamaşır makinesinin 1908, elektrikli süpürgenin 1910, ilk buzdolabının 1914 ve televizyonunda 1930 larda üretildiği dikkate alındığında belli başlı makine ve sanayi ürünleri alanındaki önemli gelişmelerin Osmanlılar’ın son dönemlerinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki II. Abdülhamid dönemi de dahil XX. yüzyılda Türkiye’de geç kalınan sanayileşmeye ilişkin karar ve uygulamalar konusunda Osmanlıların sorumlulukları buradaki verilere bakıldığında tartışma konusu edilebilmekte ve sanki Osmanlılara biraz fazlaca haksızlık edildiği gibi bir sonuca ulaşılabilmektedir. Diğer taraftan dünyanın ilk denizaltısını 1719, dünyanın ilk arabalı vapuru olan Suhuleti 1871 yılında Osmanlılar’ın gerçekleştirdiğini de not etmekte yarar bulunmaktadır. II. Abdülhamid döneminde demiryolları İç Anadolu’nun tahıl yetiştirilen bölgelerine kadar girdi ve bu üretim alanları dünya pazarıyla buluşmuş oldu. Tahtta kaldığı 33 yıllık dönemde aşar vergisinden elde edilen kazanç %79’a yükselirken, Anadolu’dan yapılan tarım ihracatının değeri % 45 arttı.² Bunlar nüfusta muhaceret, dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı dönemde gerçekleşti.

2 Donald Quataert, D. *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908*, çev. Ş. Tekay, 1987, Ankara.

Tablo 1. Osmanlı Devleti'nin Nüfusu, 1874-1914 (milyon)

Tarih	Balkanlar	Anadolu	Toplam
1874	14.8	9.4	29
1884	4.8	9.8	19
1890	6.3		
1894			27
1897	5.6	11.4	29
1906			21
1914	1.9	12.5	21

Kaynak: Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin, 1985, s.109-14 ile Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, 1970. s. 52-53'ten derlenmiştir.

XIX. yüzyıl Osmanlılar için zor yılların yaşandığı bir dönemdir. Yüzyılın başlarından II. Abdülhamid'in vefat ettiği yıl olan 1918 yılına kadar geçen 118 yılın 53 yılında harp durumuyla karşı karşıyadılar. 93 Harbi olarak bilinen 1877-78'deki Osmanlı Rus savaşı özellikle Balkanlar, Kırım ve Kafkasya bölgesinden Anadolu'ya doğru ciddi düzeyde bir nüfus hareketi ve muhacerete sebep olmuştur. Nufustaki değişim dolayısıyla işçi sayısındaki azalmanın üretim üzerindeki etkisini tahmin etmek güç değildir. Osmanlılar bu gerçekliklere rağmen II. Abdülhamid döneminde ekonomide belli düzeyde istikrarlı bir üretim artışı gerçekleştirebilmişlerdir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılın başlarından Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarına kadar neredeyse 10 kat büyüdüğünü göstermektedir. II. Abdülhamid döneminde milli gelir artışı yıllık ortalama %1,5'larda seyretmiştir ki, bu, o devir için Osmanlı Devleti'nin dünyada en hızlı büyüyen ülkeler içinde yer alması demektir. XIX. yüzyıldaki büyümede tarım, ticaret ve hizmet sektörlerinin önemi devam etmekle birlikte özellikle sanayileşmenin ve bu alanda da tekstil yanında en önemli alanlarından biri demir çelik yatırımları ve ulaşım alanındaki yatırımların belirleyici olduğu bilinmektedir.

Sanayi

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Batı Avrupa'daki gibi bir sanayileşme sürecinden farklı bir yol izlediği bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid dönemi deyim yerindeyse gecikmiş sanayileşme hamlesinin devlet öncülüğünde başlatıldığı dönem olarak görünmektedir. Tekstil sanayi alanında Eyüp Defterdar fes ve yünlü kumaş fabrikası, fes ve melbusat-ı askeriye fabrikası, Darülaceze Hamidiye fes fabrikası, Bakırköy bez fabrikası, Bursa ipeklî ve dokuma fabrikaları, İzmit (Kocaeli) pamuklu kumaş ve pamuk ipliği (Çulhane

fabrikası) fabrikası, Edirne pamuklu kumaş ve pamuk ipliği fabrikası, İzmir ipek-pamuk ve mensucat fabrikası, Adana askeri elbise fabrikası ve boya atölyesi, Rize keten bezi fabrikası, İstanbul Yedikule iplik fabrikası, Tarsus iplik fabrikası ve Bursa iplik fabrikaları kurulmuştur.

Anadolu dışındaki topraklarda Irak-Musul dokuma sanayii, Halep kumaş ve pamuk ipliği fabrikası, Selanik kumaş ve pamuk ipliği fabrikası, Beyrut ipekli kumaş ve Trablus ipek fabrikaları kurulmuştur.

Sultan Hamid tekstil dışında da önemli bir fabrikalaşma süreci başlatmıştır. Beykoz kâğıt fabrikası, Beyrut kâğıt fabrikası, Yıldız çini ve porselen fabrikası, Paşabahçe cam fabrikası, Çubuklu cam fabrikası, Küçükçekmece ve Beyrut kibrit fabrikaları, Beykoz kundura fabrikası, Diyarbakır deri ve kundura fabrikası, Musul deri ve kundura fabrikası, Beyrut deri ve kundura fabrikası, Selanik konserve fabrikası, Konya güherçile fabrikası, İstanbul Kireçburnu ile Selanik ve Beyrut'ta tuğla ve Kiremit fabrikaları kurulmuştur.

Ulaşım

XIX. yüzyıldaki sanayileşme sürecinde en önemli alan demiryolu yatırımları olmuştur. Osmanlı Devleti de bu sürece ilgili yüzyılın ikinci yarısında özellikle de Sultan Abdülhamid-i Sani döneminde katılmıştır. Üç kıtaya yayılan geniş Osmanlı ülkesindeki demiryolu yatırımları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başlatıldı. Avrupa ile Balkanlar, Asya ve Afrika kıtalarına da Anadolu ve Kuzey Afrika ve Batı Asya'ya (günümüzde Batılılar tarafından Ortadoğu olarak adlandırılan bölge) döşenen raylarla geniş Osmanlı coğrafyasının dünyanın üç kıtasıyla bağlanmasının temellerini Sultan II. Abdülhamid atmıştır.

Osmanlı topraklarında ilk demir yolu yatırımları 1851 yılında İskenderiye-Kahire (211 km) arasında imtiyaz sahibi olan İngilizler tarafından başlatıldı. Anadolu'da yapılacak ilk demir yolu olan İzmir-Aydın hattı için 1856'da İngiliz *Ottoman Railway Company* (ORC) firmasına imtiyaz verildi. Osmanlı Balkan coğrafyasındaki ilk demiryolu yatırımları da 1860 yılında Köstence-Çernevo'da demiryolu hattının yapımıyla başladı.

Osmanlı'da demir yolu ağırlıklı olarak II. Abdülhamid döneminde yapılmıştır. 1881'de 1780 km olan demir yolu uzunluğu 1907-1908 dönemine kadar 5883 km'yi bularak Abdülhamid'in hükümdarlığı boyunca üç misli bir artış göstermiştir.

Osmanlı Devleti, 1854-1922 döneminde başlıca 9 demiryolu hattı inşa etmiştir. Bunlar sırasıyla, Rumeli Demiryolları (2383 km), Anadolu Demiryolları (2424 km), İzmir-Kasaba (695 km), İzmir-Aydın (610 km), Şam-Hama (498 km), Yafa-Kudüs (86 km), Bursa-Mudanya (42 km), Ankara-Yahşihan (80 km) olmak üzere Osmanlı döneminde toplam 8.619 km demiryolu inşa edilmiştir.

Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarındaki ilk demiryolu 1860 yılında bir İngiliz şirketi tarafından kurulan İzmir-Aydın hattının bir bölümüdür. Sonra sırasıyla; 1865'te İzmir-Kasaba, 1869-1877 yılları arasında Şark Demiryolları (Rumeli hattı) döşendi. Daha sonra 1872'de Anadolu-Bağdat ve Cenup demir yolları, 1874'de Mudanya-Bursa, 1899'da Horasan-Sarıkaş ve Sarıkaş-sınır hatları döşendi. Osmanlı döneminde inşa edilen demir yollarından Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde 4112 km kalmıştır.

İstanbul'un Avrupa'ya demiryolu bağlantısı 1888'de Sultan Hamid döneminde tamamlandı. Şark Ekspresi (*Orient Express*) İstanbul'a geldi. İstanbul-Viyana seferleri başlatıldı. 1890 yılında Sirkeci garı açıldı.

1892'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının işletmeye açılması sağlandı ve 1893-1896 İstanbul-Selanik demiryolu hattının yapımı gerçekleştirildi. 1893'te Haydarpaşa-İzmit hattı Adapazarı-Eskişehir-Polatlı üzerinden Ankara'ya kadar uzatma çalışmaları tamamlandı. 1894 yılında Selanik-Manastır demiryolu hattı tamamlandı. 1894'te Anadolu Osmanlı Şimendifer Kumpanyası tarafından Eskişehir Kütahya hattı hizmete açıldı. 1896'da Eskişehir-Konya hattı tamamlandı. İstanbul-Konya arası 2 güne indi.

Sultan Abdülhamid, 1900 yılında Şam-Medine ve Basra-Kudüs hatlarını içeren "Hicaz Demiryolları" olarak bilinen ve İstanbul ile Kutsal Topraklar (Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere ve Kudüs-ü Şerif) arasındaki ulaşımı ve etkileşimi güçlendirmek, hacıların güvenli bir şekilde hacca gidip gelmesini temin etmek, bölgeler arasındaki kültürel, ticari ve ekonomik ilişkileri güçlendirmek, bölgelere taşınacak askerlerin ulaşımını kolaylaştırmak, kısacası geniş Osmanlı coğrafyasının imar ve irfanını yükseltmek üzere meşhur Hicaz demir yolunun inşa sürecini başlattı.

1900 yılında yapımına başlanan ve 1908 yılında Şam-Medine arasındaki kısmı tamamlanarak Sultan II. Abdülhamid döneminde resmen hizmete giren Hicaz demiryolu 1464 km'den oluşmaktaydı. Bu demiryolu Hicaz'ın Osmanlılar'ın elinden çıktığı 1919 yılına kadar toplamda 1900 kilometreye ulaşmıştır.

Dış Borçlar Meselesi

Osmanlılar 19. yüzyılın ortalarına kadar dış borca başvurmazdılar. İlk dış borcu 1854 yılında aldılar. Dış borçları iki döneme ayırmak mümkündür. Sultan II. Abdülhamid öncesi ve O'nun tahta çıktığı 1876 sonrası dönemdeki dış borçlar meselesi. 1854-1875 dönemine kadarki dönemde alınan dış borçların maliyeti ve bu borçların ne kadar verimli yatırımlarda kullanılmış olduğu ile 1876-1909 dönemini kapsayan Sultan II. Abdülhamid dönemi arasındaki fark üzerinde önemle durulması ve analiz edilmesi gerekir. Şurası açıktır ki Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı dönemden sonrası için dış borçlarla ilgili alınan kararlar ve borç verenlerle Osmanlı devleti arasındaki müzakereler ve bunların sonuçları içeriden ve yerli bir analitik yaklaşımla değerlendirildiğinde

iki dönem arasında önemli farklar olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle de alınan borçların maliyeti ve borçlardan ele geçen sermayenin kullanıldığı alanlar ve yapılan yatırımlar dikkate alındığında Sultan Abdülhamid dönemindeki durumun çok daha tutarlı ve sağlıklı bir borç yönetim dönemi olduğu ifade edilebilir.

Finans kapitalizminin ilk önemli krizi Mayıs 1873'te Avrupa'da ortaya çıktı. Bu mali ve finansal kriz Amerika'yı da etkiledi ve Newyork borsasında sert düşüşlere ve önemli kayıplara neden oldu.³ Bu mali ve finansal kriz dünyada etkili olurken Osmanlıları etkilememesi düşünülemezdi. Dolayısıyla genelde 1875 yılında adeta Osmanlıların borçlarını ödeyemez durumda oldukları şeklindeki yaklaşım yerine bu krizi de bahane ederek Osmanlı yönetim elitinin borçları yeniden yapılandırma ve o zamana kadar yüksek düzeyde seyreden borçlanma maliyetini daha makul düzeylere çekme stratejisini devreye soktuklarını düşünmek daha tutarlı bir yaklaşım gibi görünmektedir. Sultan II. Abdülhamid dönemi politikalarının en belirgin özelliği, dünyadaki gelişmeleri ve dengeleri yakından takip ederek zamanında ülke lehine olacak ekonomik ve siyasi politikaları devreye sokmak olmuştur.

II. Abdülhamid dönemine ait önemli tartışma konularından biri de Düyûn-ı Umumiye (Genel Borçlar) idaresinin 1881 yılında kurulmuş olmasıdır. 1881 Aralık'ında Muharrem Kararnamesi ile kurulan ve ertesi yıl çalışmalarına başlayan Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinin de yer alacağı, ödenmesinde güçlük çekilen borçların yerli inisiyatifle tasfiyesini teminen kurulduğu söylenebilir. O günkü şartlar çerçevesinde bakıldığında, bu yapının Osmanlı bütçesinin tanzimi ve disipline edilmesine ve maliyenin rasyonelleşmesine katkıda bulunduğu görülmektedir.

Borçların en yüksek olduğu dönemde, Düyûn-ı Umumiye idaresinin kurulduğu yıl olan 1881 yılında toplam borçların bütçeye oranı % 51 düzeyinde olduğu görülmektedir. "Alacaklılar bu kararnâme ile alacaklarının ödenmesini garanti altına almış oluyorlardı. Osmanlı hükümeti de borçlardan % 54'e varan bir indirim elde etmişti. Ayrıca faiz hadleri %9'lardan %1'e kadar düşürülmüştü. En önemlisi, Bâbiâli bu kararnâme ile Avrupa devletlerinin muhtemel müdahalesini önleyebilmişti."⁴ Görüldüğü üzere Düyûn-ı Umumiye idaresi ile Osmanlı Devleti borçlarını yeniden yapılandırmış ve borçlarda hem yekün ve hem de borçlanma maliyeti anlamında önemli avantajlar elde etmiştir.

Düyûn-u Umumiye İdaresi, kurulduktan sonra Osmanlıların dışarıdan aldıkları borç miktarı artmamış, tersine azalmıştır. Bu idare sayesinde birikmiş olan dış borçlar büyük ölçüde kapatılmış, buna rağmen yeni borç alma oranı, ödenen miktarın daima altında kalmıştır.

3 J.K. Galbraith, *A short History of Financial Euphoria*, New York 1990, s. 53-69.

4 Cevdet Küçük ve Tefik Ertüzün, "Düyûn-ı Umumiye" DİA, C. X, İstanbul 1994.

XIX. yüzyıl dünya ticaretinde önceki hiçbir yüzyıla kıyaslanamayacak düzeyde bir artış ortaya çıkmış ve yüzyılın başından sonuna dış ticarete 25 kat artış ortaya çıkmıştır. Şüphesiz bu gelişmede politik ekonomideki değişim ile ulaşım altyapısında buharlı gemiler ile demiryollarının devreye girmesi en önemli iki etkeni oluşturmuştur. Ön yargılı yaklaşımların göz ardı edilip tutarlı bir bütünlük içinde meseye bakıldığında Osmanlıların da bu gelişmelerden olumlu etkilendikleri ve dünya ticaretindeki paylarını arttırma ve dünya piyasalarıyla bütünlüşme konusunda önemli adımlar attıkları görülecektir.

Avrupa'daki durgunluğa rağmen 1887-1899 döneminde ihracatın yıllık artışı ortalama % 1.2 düzeyinde gerçekleşmiştir.⁵ Osmanlı dış ticareti, II. Abdülhamid'in iktidardan ayrıldığı dönemde ihracat ithalattan daha yüksek gerçekleşmiş ve dış ticaret fazlası verilmiştir.

Eğitim

Son yıllarda yapılan araştırmaların ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan birisi eğitime yapılan yatırımlarla iktisadi büyüme ve gelişme arasındaki pozitif korelasyondur. Bu tarihin her döneminde böyle olmuştur. İster devlet ister özel sektör ister vakıflar yoluyla olsun eğitime yapılan yatırım ve eğitilmiş insan gücü arttıkça ekonomik büyüme ve gelişme bundan olumlu etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'nde de özellikle eğitimde belli dönemlerde önemli atılımların yapıldığı görülmektedir.

Osmanlılar, Anadolu'daki (Söğüt-Bursa) kuruluştan devletin yeniden kurulduğu Balkanlara (Edirne), İstanbul'un fethinden Devlet-i Aliye'nin son kudretli Sultanı Abdülhamid-i Saniye kadar ilim-irfana ve bunların kurumlarını ihya ve inşa etmeye özel bir önem verdiler. Başta vakıflar yoluyla olmak üzere etkili ve yetkili kişiler eğitime önemli yatırımlar gerçekleştirdiler. Selçuklular döneminde Nizamülmülk'ün Anadolu'da attığı temeller Osmanlılar döneminde Davud-i Kayseri'nin kurduğu eğitim sistemi medreselerle daha da geliştirildi. Sonrasında dönemlerine göre Sultan Fatih ve Kanuni ile çok daha ileri seviyelere ulaştırıldı. Bağdat, Semerkand geleneği önce Anadolu sonrasında Avrupa'ya Balkanlara Osmanlılar eliyle ulaştırıldı. Klasik Osmanlı medrese ve tekke geleneği Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar devam etti.

Sultan II. Abdülhamid, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Osmanlı modernleşme sürecini yerli ve millî değerlere göre Balkanlardan Kuzey Afrika'ya, Kafkaslar ve Karadenizden Anadolu'ya kadar geniş coğrafyada büyük atılımlar ile yeniden yapılandırmaya çalışmış, bu çerçevede ekonomi gibi eğitim ve sağlığa özel bir önem vermiştir. Biz burada Sultan Hamid-i Sani'nin eğitim ile ilgili yatırımlarına ve politikalarına çok genel anlamda bir göz atacağız.

⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara 1984, s. 27.

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zaafardan kurtulup Düvel-i Muazzama (Büyük Devletler) ile hem mücadele etmesi hem de devlet-ebed-müddet anlayışı çerçevesinde ilelebed devam edebilmesi için nitelikli, ehliyetli bir münevverler ordusu ile liyakat ve ehliyet sahibi yönetim kadrosunun yetişmesiyle doğrudan ilgiliydi. Dolayısıyla açtığı mektep ve okullarda devletin ve toplumun ihtiyacı olan bu insan açığını hızlı bir şekilde kapatmayı en öncelikli konular arasına almış ve bu alanda önemli yatırımlara imza atmıştır. Osmanlı coğrafyasını her kademedeki okullarla donatarak bu eğitim ve yönetim ordusunu ülkenin ve ümmetin geleceği için hazırlamaya çalışmıştır. Bu kurumlarla klasik gelenekle modern birikimi birleştirmeyi amaçlamış ve gelişme açığının kapanmasında eğitimin en az ekonomi kadar önemli olduğu bilinci içinde bu alanda önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda idadiler, sultaniler, askeri okullar, yüksek mektepler ve okullar Sultan II. Abdülhamid döneminin simge okulları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in 1878'de *Maarif-i Umumiye Nezareti* ile kurulan *Darül Muallimin* ile eğitim meselesine öğretmen yetiştirmekle işe başladığını söylemek yanlış olmaz. Eğitimde ilkokuldan üniversiteye kadar klasik mektepler yanında modern okulların açılmasına özel bir önem vermiştir. İlkokulları köylere kadar götüren II. Abdülhamid Han her yıl ortalama açılan 400'e yakın iptidaiye-mahalle mektebi (ilkokul) ile 1905-1906 öğretim yılında 10.000'lere ulaşmıştır. Aynı şekilde, tahta oturduğu 1876'da 250 kadar olan Rüşdiye (ortaokul) sayısı, tahttan indirildiği 1909 yılında 900'e ulaşmıştır. Aynı yıllarda idadilerin (lise) sayısını da 100'den fazlaya ulaştırarak, payitaht İstanbul başta olmak üzere Balkanlardan Anadolu'ya gerçekleştirdiği eğitim hamlesiyle ilkokul, ortaokul ve liselerin yaygınlaşması ve modern eğitim düzeyinin gelişmesi için önemli adımlar atmış ve okullaşma konusunda Onun döneminde büyük bir başarı gerçekleştirilmiştir. Bunların yanında birçok sanat ve meslek okulu da açılmıştır.

İlkokul, ortaokul ve liseden sonra yüksekokul ve üniversiteleşme alanında da önemli temellerin II. Abdülhamid Han zamanında atıldığı görülmektedir. Harp okullarının temelini oluşturan Mekteb-i Harbiyeler, Siyasal Bilgiler Fakültesinin çekirdeğini teşkil eden Mekteb-i Mülkiye, Hukuk Fakültesinin temelini atan Mekteb-i Hukuk, Ziraat Fakültesinin alt yapısını oluşturan Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, Mühendislik Fakültesinin temeli olan Hendese-i Mülkiye Mektebi, Güzel Sanatlar Fakültesinin başlangıcı olan Sanayi-i Nefise Mektebi, ipek böcekçiliğine zemin hazırlayan Harir Dâru't-talimi ve Harir Dâru't-tahsili mektepleri, Bağcılık ve Aşıcılık Okulu, Orman ve Madencilik Okulu, Polis Okulu, hatta Ankara Numune Çiftliği içerisinde açılan Çoban Mektebi.. Denilebilir ki bu okulların yapılmasıyla günümüz Türkiye'sinin birçok Üniversitesinin temelleri II. Abdülhamid Han tarafından atılmıştır.

Bugün içinde İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nin yer aldığı Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nin açılışında ısrarla durduğunu ifade eden Sultan II. Abdülhamid'in, açtığı ilk mekteplerden liselere, Darü'l-fünundan çeşitli branşlardaki fakültelere; sanat, meslek ve teknik okullara kadar, başlattığı "eğitim hamlesi" hakkındaki değerlendirmesi dikkat çekicidir:

“Ben tahta çıktığımdan beri, ilk mekteplerin sayısı on misline çıkmıştır (20 bin mektep)... Liselerimizin seviyesi gayet yüksektir. Mükemmel oldukları herkes tarafından kabul edilir... Memleketin toprakları çok bereketlidir. Ziraatımızı icap eden seviyede tutabilmek için, ziraatçılarımızın modern ziraat ilmini tahsil etmeleri lüzumludur... Halkal’daki Ziraat mektebini açtıncaya kadar epey ısrar etmem icap etti.”⁶

Ayrıca 1894’te, Abdülhamid’in emriyle Haydarpaşa’daki Tıbbiye Binası inşa edilmeye başlanmış; 1909’da da Askeri Tıbbiye ve Sivil Tıbbiye mektepleri birleştirilerek ismi Dârü’l-Fünûn-u Osmanî Tıp Fakültesi’ne çevrilmişti. Böylece, Osmanlı’nın ilk Tıp Fakültesi Haydarpaşa’da kurulmuş oldu. Osmanlı’nın ilk modern üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi “Dârü’l-Fünun”, tahta çıkışının 25. yıldönümüne rastlayan 1901’de yine Abdülhamid Han zamanında açılmıştı.

Sultan II. Abdülhamid ilkokuldan ünivesiteye kadar modern mektepler yanında klasik medreselere de yatırım yapmaya devam etmiştir. Onun döneminde Amasya’da Saraçhane Medresesi (1882), Mehmed Bey Medresesi (1890), Sofular Medresesi (1892) ve Çorum İskilip Hamidiye ve Osmaniye Medreseleri (1892), Kayseri Develi Şihli Kasabası Hamidiye Medresesi (1891-92), Ürgüp Mehmet Şakir Medresesi (1899), Samsun Süleyman Paşa Medresesi (1904), Bursa Muallim Medresesi (1906), Çankırı’da Hamidiye Medresesi (1906) gibi medreseler inşaa edilmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi’nde Adana, Ankara, Balıkesir, Bursa, İzmir, Konya , Kütahya, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Amasya, Bilecik-Söğüt, Yozgat, Çanakkale, Çankırı, Elazığ, İstanbul-Çatalca, İzmit, Manisa, Mardin, Aydın, Antalya, Bilecik, Erzurum, Kayseri, Niğde’de idadiler; Bolu, Edirne, Kastamonu, Kırşehir, Burdur, Kırklareli, Maraş, Samsun, Tokat şehirlerinde de rüştiyelerin inşası gerçekleştirilmiştir.

⁶ Sultan II. Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984.

Kaynakça

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1994.

Armağan, Mustafa, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, İstanbul.

Bulut, Mehmet, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Borçları" *Türkiye'nin Borçları ve Cari Açık Meselesi*, Ankara 2008. s. 17-31.

Çolak, İsmail, *Son İmparator: Abdülhamid Han'ın Gizemli Dünyası*, İstanbul 2014.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul 1970.

Galbraith, John Kenneth, *A short History of Financial Euphoria*, New York 1990.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara 1984.

Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908*, çev: Ş. Tekay, Ankara 1987.

Sultan II. Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE
İSLÂMÎ GÖRÜŞLERİ 1876 - 1909
“TARİHÎ/BELGESEL İNCELEME”

Dr. Öğr. Üyesi, Muhammed ‘Alî Muhammed ‘UFFÎN

Musul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Musul, Irak

SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve İSLÂMÎ GÖRÜŞLERİ 1876 – 1909 “TARİHÎ/BELGESEL İNCELEME”¹

Muhammed ‘Alî Muhammed ‘UFFÎN²

(بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ)

Allah, Kur’ân-ı Kerîm’in Enbiyâ sûresinde şöyle buyurmuştur “Hayır, biz hakkı batılın üzerine atarız da beyinini parçalar. Bir de bakarsın yok olup gitmiş. Allah’a karşı yakıştırdığınız nitelemelerden ötürü yazıklar olsun size!” (Enbiyâ sûresi 21/18)

Evet, batılın devamlılığı yoktur. Hakikat ile beraber varlığını sürdüremez. Hakikati iddia eden her insanın hak edene hakkını vermesi gerekmektedir. Her ne kadar aradan uzun zaman geçip üzeri tozlanırsa da, hakikat için öyle bir gün gelir ki örtülerinden kurtulup açığa çıkar. Bununla birlikte özgür ve aydın kalemlerin de bulunması gerekmektedir. Ki bu kalemler İslâm ümmetinin bir emniyet supabı gibidir. Ne zaman ümmetin durumunu islâh etmek için bir kişi ortaya çıksa, çeşitli ulusların saldırılarına maruz kalıp kendisine birtakım komplolar kurulmuştur. İşte Sultan II. Abdülhamid de o dönemde kin ve nefretten kaynaklı bu iftiralarından nasibini almıştır.

Sultan II. Abdülhamid, tarihçilerin müellefatında büyük yer edinmiş şahsiyetlerden birisi sayılmaktadır. Osmanlı Devleti’nin en zor ve en önemli merhalelerini geçirdiği bir dönemde tahta çıkmıştır. Bu dönem, devletin zayıflayıp Avrupalılar ve Yahudiler tarafından saldırılara uğradığı ve dünyanın en güçlü imparatorluklarından birini devirmeye çalıştıkları bir dönemdir. Bu imparatorluk, hâkimiyetini mümkün olabilecek en büyük alana yaymıştır. Öyle ki; Avrupa, Afrika ve Asya’ya ulaşmıştır. Şüphesiz bu durum hiç kimseye gizli kalmayacak kadar aşikâr bir durumdur. Sultan II. Abdülhamid, yaklaşık 33 sene süren hükmü boyunca dâhilden ve hâriçten maruz kalınan çeşitli sıkıntılara rağmen devletin kalkınmasını temin edebilmiştir. İlgili dönem, Osmanlı Devleti’ni ilgilendiren büyük olaylara şahitlik etmiş ve bu dönemde Sultan II. Abdülhamid hakkında birçok kitap, dergi ve ansiklopedik eserlerde farklı dillerde yazılar kaleme alınmıştır. Her ne kadar bu kaynaklar çeşitlilik arz etse de Sultan’ın ve döneminde İslâm’a ve Müslümanlara yaptığı hizmetlerin hakkı tam olarak teslim edilmemiştir. Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti’nin otuz dördüncü padişahı olup en uzun süre tahtta kalan padişahlardan biridir. 1266 h./1850 m. senesinden itibaren –Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Dönemine tanıklık ettiği sıralarda– kardeşi V. Murad ile beraber sarayda özel bir eğitim aldı.

¹ Bu çalışma Hüseyin Ölmez tarafından Arapça’dan Türkçe’ye tercüme edilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Musul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Musul, Irak.

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'ne gözünü dikmiş emperyalist hücumlara ve devletin aleyhine düzenlenen entrikalara karşı koyabilmek adına İslâm kuvvetlerinin konsolide edilmesinin zaruri olduğunu düşünüyordu. Bundan dolayı İslâm birliğini tesis etme amacını hilafeti temsil eden Devlet-i Osmaniyye'nin yüksek siyaseti olarak vaz` etmiştir. Böylece de Çin, Hindistan ve Afrika Müslümanları arasındaki kardeşlik bağlarını güçlendirmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Japonya'ya resmî heyetler göndermiştir. Bunlara ek olarak ise, İngilizlerin ve Rusların eline geçen konjonktürel fırsatları devre dışı bırakmak adına İran ile mutabakat yapmaya gayret etmiştir. Bu durumu hariçte ve dahilde bulunan bütün Müslümanları, kendisi ve devleti etrafında birleştirilebileceği bir fırsat olarak görüyordu. Müslümanları birleşmeye davet eden bu çağrının, İslâmî görüşlerini hayata geçirebilmek için ona katkı sunacağı fikrindeydi. Fakat bu hedefini gerçekleştirmek için birçok güçlkle yüzleşmesi ve tüm engelleri aşana kadar çalışması gerekiyordu. Bu gayesini gerçekleştirebilmek adına birçok din adamı/hatip-ten ve çeşitli vasıtalarından faydalanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı hilafetinin şemsiyesi altında toplanmış bir İslâm toplumu ve birliği fikrine çağrı yapmıştır. Bu birliğin Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı ve Avrupa devletlerinin İslâm âlemi üzerindeki emellerini gerçekleştirmek istedikleri bir vasatta son derece zaruri olduğu kanaatini taşımıştır. Müslüman birliğini tesis etmenin devletteki zayıflamaya son verip, emperyalist saldırıları ve yabancı nüfuzunu engellebileceğini düşünmüştür. Bundan dolayı bu fikre inanmış bazı din adamları da Sultan II. Abdülhamid'e yaklaşmıştır. Bu yakınlaşmadaki temel motivasyon ise; İslâm'ın içine karışmış bid'at ve hurafelerin terk edilmesi ve ıslahatlar kanalıyla saf ve sahih olan dine dönme isteğidir. Sultan II. Abdülhamid, bilimsel gelişmeyi/ilerlemeyi de desteklemiştir. Ancak o, İslâmî bloklar ya da farklı gruplar halinde bölünme fikrini reddetmiş ve tüm bu blokları tek bir halife etrafında el ele vermeye davet etmiştir.

İslâm birliği fikri, Sultan II. Abdülhamid'in dış politika alanında dayandığı üç temel dayanak noktasından bir tanesidir:

- Birinci dayanak noktası, özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde karşı karşıya kaldığı zayıflık açıkça ortaya çıktıktan sonra ihtilafların diplomatik yollarla çözüme kavuşturulması ve ateşkes uygulanması siyasetidir.
- İkincisi, "düşmanın silahı ile silahlanma" diye anılan uygulamadır. Bu da düşman kuvvetlerinin arasına tefrika sokup onları birbirine vurdurmaktır. Sultan, Britanya'yı istediği şartlara razı olmaya mecbur bırakmak için Almanya ile zahirî bir ittifak kurmuş ve Alman İmparatoru'nu İstanbul'da ağırlamıştır. Aynı şekilde, Berlin – Bağdat demiryolu imtiyazını da Almanya'ya vermiştir. Bu hamleler, Britanya'nın sürekli artan düşmanca tutumunda direktmesine ve tarihi eser çalışmalarını bahanesi altında Irak'ta yaptığı petrol arama çalışmalarına bir cevap mahiyeti taşımaktadır.

- Üçüncüsü ise, İslâm birliği fikridir ki bununla Hindistan Müslümanlarının Britanya'ya karşı hilafetin yanında yer almaları ve yardım seferberliği yapmaları hususlarında başarı sağlamıştır. Aynı şekilde Rusya ve Semerkant Müslümanlarına ulaşıp Çarlık Rusya'sı karşısında durmalarını sağlamakta da başarılı olmuştur. İslâm Birliğinin, hem dâhildeki hem de hâriçteki hasımlar ile mücadele etmenin en etkili yöntemi olduğu görülmektedir. Dâhilde bu slogan, batılılaşmaya meyil yerine ıslah ve ilerleme çağrısı ile İslâm şeriatına iltizam iken, hâriçte ise tüm İslâmî grupları Osmanlı hilafeti etrafında toplanmaya, gerekli olduğu durumlarda emirlerini yerine getirmeye ve yabancıların emellerine karşı durmaya teşvik etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid, erken dönemden itibaren ulemâ ve meşâyih sınıfıyla beraber çalışmıştır. Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, Zâfir eş-Tarâbulusî eş-Şâzelî ve Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât gibi birçok şahıs ona yakınlık göstermiştir. Keza Sultan II. Abdülhamid, dinî kurumların/enstitülerin inşası ile ilgilenip malî olarak onları desteklemiş ve imparatorluk sınırları dışında bulunan İslâmî heyetleri de unutmamıştır.

Sultan II. Abdülhamid, çocukluk yıllarından itibaren Dimeşki hocası Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât'tan (Şâzelî tarikatı şeyhi) etkilenmiştir. Kendisinde ruhî bir dinginlik bulup nasihatlerini aldığı şeyh, hayatının son günlerine kadar yanında kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid, İslâm birliği fikrini değişik kutuplardan sûfi dervişlerle desteklemeye çalışıp onlara yaklaşmış ve sosyal ilişkiler kurmuştur. Ulemâya ve sûfi tarikat şeyhlerine ikramlarda bulunmuş ve onlara her şekilde yardım etmeye çalışmıştır. Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât ve Zâfir eş-Tarâbulusî eş-Şâzelî gibi ulemâ ve meşâyih'ten isimleri bu kabilden saymak mümkündür. Bu zatlar sultan II. Abdülhamid'in yanında durmuş, sûfliğin anlaşılması hususunda derinlemesine araştırmalar yapmış, sûfliğin bidatler ve sapkınlıklardan arındırılması hususunda gayret etmiş ve sûfliği o dönemde çöküşün eşiğinde olan Osmanlı Devleti'nin dayanak noktalarını pekiştirmek için bir vesile olarak kullanmışlardır.

Sultan II. Abdülhamid, 32 sene 7 ay 27 gün sürecek olan saltanatının ilk anından İslâm birliği fikrini devletin karşı karşıya kaldığı sıkıntı ve hastalıklara karşı etkin bir metot olarak görmüştür. Bu fikri aşağıda en önemlileri belirtilen bir takım hedefleri gerçekleştirebilmek adına uygulamaya çalışmıştır:

- İslâmî grupları Osmanlı hilafeti etrafında toplamak.
- Osmanlı hilafet merkezi ile diğer vilayetler arasındaki bağı pekiştirmek.
- Yenilikçi ve anayasal çözümler için İslâmî alternatif sunmak.

- Osmanlı Devleti'nin birliğine ve topraklarına göz diken devletlere karşı diğer kuvvetleri seferber etmek. Özellikle de senelik vergi hakkının Bâb-ı Âli'ye verilmesi hususunun korunmasıyla birlikte Mısır'ın Mehmet Ali Paşa ailesi hükmü altında Osmanlı Devleti'nden bağımsız olduğunu kabul eden 1840 Londra Anlaşması sonrasında.

Aynı şekilde Cemâleddin el-Efgânî'nin Paris'te Muhammed 'Abduh'un yardımıyla çıkardığı *el-'Urvetü'l-vüşkâ* isimli gazete de, o dönem el-Efgânî'nin gazetede yayımladığı makaleler kanalıyla İslâm birliği fikrinin Osmanlı Devleti sınırları dışına taşınması konusunda temel bir rol üstleniyordu.

Osmanlıların sûfi tarikatlarla olan ilgisi rastgele gelişmiş bir durum değildir. Aksine Osmanlı Devleti'nin henüz kuruluşundan başlayarak varlığıyla iç içe tecessüd etmiş bir ilişkidir. Osmanlı Devleti'nin 1299 yılında "Osmanoğulları Beyliği" adı ile ortaya çıkışı dahi sûfi bir ilişki ve esas üzere olmuştur. Sûfi tarikat ehillerine ikta şeklinde araziler verilmiş ve dervişler için de çeşitli binalar tahsis edilmiştir. Bu tarikatlar da birçok alanda devlete gerçek anlamda yardımcı olmuştur. Sûfliğe olan bu ilgide bazı hükümdarlar dönemlerinde ve muhtelif zamanlarda azalma/ortadan kalkma görülmüştür. Özellikle devletin Tanzimat Dönemini yaşadığı yıllarda yani tam olarak 19. yy.'ın birinci yarısında Osmanlılar, ıslahatlara ve gayr-ı Müslimlere bazı haklar ve imtiyazlar verilmesi hususlarına odaklanmıştır. Ancak yine zikri geçen yüzyılın ikinci yarısında özellikle de Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) tahta çıkmasından sonra tamamen farklı olarak sûfliğe ihtimam ve teveccüh görülmektedir. Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkışından itibaren bu kesime büyük ihtimam göstermiş ve onları himayesi altına almıştır. Onlar için elinden geleni esirgememiş; Ebû'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, Maḥmûd Ebû's-Şâmât ve Zâfir eş-Ṭarâbulusî eş-Şâzeli gibi sûfilerin önde gelenleri ile meşveret etmiş, özellikle 19. yy.'da Osmanlı Devleti sınırlarındaki konumlarını tahkim etmeleri konusunda onları cesaretlendirmiş, bu vesileyle de birçok tarikat özellikle Biladü's-Şam'da yayılma imkânı bulmuştur.

Sûfi tarikatlara çeşitli hizmetler sunulması Osmanlı Devleti tarafından programlı bir siyaset doğrultusunda gerçekleştirilmiş olup bir tarikatı diğerinden ayırt etmeksizin icra edilmiştir. Buna delil olarak; Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde istişare ettiği kişiler arasında daima Şeyh Ebû'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, Şeyh Maḥmûd Ebû's-Şâmât, Şâzeli tarikatı şeyhi Zâfir el-Medenî eş-Ṭarâbulusî eş-Şâzeli, Irak'tan Nakşibendî lideri Şeyh Muhammed Selîm vd. gibi sûfi tarikat ehillerinin bulunması ve zikri geçen şeyhlerin hiç birisinin Sultan II. Abdülhamid'in mensup olduğu tarikatı bilmemesi gösterilebilir. Öyle ki bunlardan her biri Sultan'ın kendi tarikatına mensup olduğunu düşünmüşlerdir. Bu durum, Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlara karşı yürüttüğü siyasetin açık bir delilidir. Tüm bunların Sultan'ın kudretinde temessül eden siyasi bir boyutu olup toplumun kılcallarına nüfuz edebilmek için sûfi tarikatlara dayanılmıştır. İslâm birliği fikrinin

desteklenmesi için ihtiyaç duyulan da budur. Dolayısıyla bu tesir Osmanlı Devleti'ne İslâm âleminde dönemin lider gücü ve İslâm hilafetinin merkezi olarak siyasi bağıllığı kökleşmesine yardımcı olmuştur. Bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid tahtta olduğu müddetçe sûfi tarikat ehilleri ile alakalar kurmaya ve geliştirmeye çalışmış, onları mad-dî-manevî desteklemiştir. Onlardan bir kısmı Sultan'ın yakınında ayrıcalıklı bir konum elde etmiş, saltanatı süresince büyük nüfuz sahibi olmuştur. Sultan'ın düşmanları tarafından dile getirilen olaylardan biri şapka hadisesi ve bir diğeri de Ermeni olaylarıyla ilgili iddialardır ki Batının Osmanlı Devleti'ne ve Sultan II. Abdülhamid'e karşı kurmuş olduğu komplolardan biridir. İlk ve son hedefleri; Sultan II. Abdülhamid'den kurtulmak ve o dönemde Osmanlı Devleti uhdesinde temsil edilen İslâm hilafetini sonlandırmaktır.

Sultan II. Abdülhamid'in Theodor Herzl ile 1901 yılında İstanbul'daki ilk buluşmasında, Osmanlı Devleti'nin borçlarının kapatılmasına mukabil Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine izin vermesi hususundaki son çabasının akabinde Sultan'ın söylediği meşhur bir söz vardır: "Herzl'e bildirin, bu konuda ciddi hiçbir adım atmasın. Çünkü ben Müslümanların topraklarının bir karışından dahi feragat edemem... Bu topraklar benim malım değil bilakis İslâm ümmetinin malıdır. Halkım bu topraklar uğruna cihat etti, buraları kanlarıyla suladı... Yahudiler milyonlarını muhafaza etsinler. Hilafet devleti bir gün parçalanırsa Filistin'i bila bedel alabilirler... Bu asla gerçekleşmeyecek bir iştir... Hayatta olduğumuz müddetçe bedenlerimiz üzerinde otopsi yapılmasına müsaade edemem..."

1908 yılında II. Abdülhamid'e askeri darbe yapıldı. 1909 yılında ise II. Abdülhamid hal' edilerek nihai şekilde Osmanlı tahtından uzaklaştırıldı. Bu durum Osmanlı siyasi erkinin İslâm birliği projesinden uzaklaşması ve aynı şekilde II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin siyasi cenahı ile sûfi gruplar arasında kurulan parlak ilişkiler sona ermiş oldu.

Doğumu ve Tahta Çıkışı

Sultan II. Abdülhamid, tarihçilerin müellefatında büyük yer edinmiş şahsiyetlerden birisi sayılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin en zor ve en önemli merhalelerini geçirdiği bir dönemde tahta çıkmıştır.³ Bu dönem, Devlet-i Osmaniyye'nin zaafa düştüğü ve bu zayıflığı fırsat bilen Avrupalılar ve Yahudiler tarafından saldırılara uğradığı ve dünyanın en güçlü imparatorluklarından birini devirmeye çalıştıkları bir dönemdir. Bu imparatorluk, hâkimiyetini mümkün olabilecek en büyük alana yaymıştır ki sınırları Avrupa, Afrika ve Asya'ya kadar ulaşmıştır. Şüphesiz bu durum hiç kimseye gizli kalmayacak kadar

3 Alaeddin Yalçinkaya, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s. 9-10. Bkz. Süleyman Kâni İrtem, *II. Sultan Abdülhamid*, Temel Yayınları, İstanbul 2003; Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987.

aşikâr bir durumdur.⁴ Sultan Abdülhamid, yaklaşık 33 sene⁵ süren hükmü boyunca dâhilden ve hâriçten maruz kalınan çeşitli sıkıntılara rağmen devletin kalkınmasını temin edebilmiştir. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti açısından oldukça önemli olan büyük olaylara şahitlik etmiş ve Abdülhamid bu dönem hakkında muhtelif dillerde birçok kitap, dergi ve ansiklopedik eser kaleme alınmıştır. Ancak ortaya çıkan geniş II. Abdülhamid literatürüne karşın, Osmanlı Devleti'nin tahtta en uzun kalan isimlerinden biri olan otuz dördüncü Sultanın İslâm'a ve Müslümanlara yaptığı hizmetlerin hakkı tam olarak teslim edilmemiştir.⁶

Sultan II. Abdülhamid; hicrî 16 Şaban 1258/ milâdî 22 Eylül 1842 yılında doğmuştur.⁷ Doğum yeri İstanbul'daki Çırağan Sarayı'dır.⁸ Resmî sıfatla Osmanlı Devleti'nde batılılaşma hareketlerini yaygınlaştıran ilk hükümdar kabul edilen Sultan I. Abdülmecid'in dört erkek çocuğu arasında ikincisidir. Sultan II. Abdülhamid'in zamanı Tanzimat Dönemi olarak bilinir ki bu dönemde devlet işlerinin batılı metotlara uygun olarak düzenlenmesi ile ilgilenilmiştir.⁹ Sultan II. Abdülhamid'in annesi, Sultan Abdülmecid'in dördüncü eşi olan Çerkez asıllı¹⁰ Tirimüjgan Hatun'dur.¹¹ Tirimüjgan Hatun 33 yaşında iken verem hastalığından dolayı vefat etmiştir.¹² O vefat ettiğinde Sultan II. Abdülhamid

4 İdris Bostan, *II. Abdülhamid'in Selanik'te Korunması ve Alatinin Köşkü, Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C. XXVII, sy. 160, Ankara 1997, s. 24-25.

5 Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı 1876 yılında tahta çıkışından 1909 yılında görevden el çekirilmesine kadar tam olarak 33 yıl 7 ay 31 gündür. Bkz. Celalettin Yavuz, Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Alman Gemisi İle Nakli "Alman Belgelerine Göre", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1999-2000, Ankara Üniversitesi, C. XX, sy. 31, Ankara 2000, s. 167.

6 Francois Georgeon, "Abdülhamid'in Kimliği", *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. XIX, sy. 120, İstanbul 2003, s. 30-33.
7 Kayhan Emiroğlu, *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Selek Yayınevi, İstanbul, 1960, s. 69-70; *Encyclopedia of Islam*, Vol. 3, London 2007, s. 4; Fâtıma Maḥmûd el-Cevâbire, *Mevsû'atü'l-Hulefâ'î'l-Fâtımiyyin - Osmâniyyin*, Dâru's-Şafâ'î'n-Neşr ve't-Tevzî' Umân, 2004, c. 2, s. 294; Aḥmed b. Zeynî Daḥlân, *el-Fütuhâtü'l-İslâmiyye ba'de Meḍâ'l-Fütuhâtü'n-Nübüvve, Mü'essesetü'l-Halebî ve Şürekâ'ihî li'n-Neşr ve't-Tevzî'*, Kahire, trz. C II, s. 29; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, C. X, sy. 37-40, Ankara 1946, s. 705.

8 Mü'ellif Meçhûl, *'Asru's-Sultân 'Abdilhamid ve Eşeruhû fi'l-Aktârî'l-'Arabiyye 1876 - 1909*, el-Maḥba'atü'l-Hâşimiyye, Dimaşk 1939, s. 65-66; Aḥmed Âkgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 2008, s. 426; Emiroğlu, a.g.e., s. 69-70.

9 Manşûr 'Abdülhakîm, *es-Sultân 'Abdülhamid eş-Şânî el-Müfterâ 'Alehyi âḫiru's-Selâfîni'l-Muhteremîn*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Dimaşk 2009, s. 101.

10 Kaynaklarda belirtildiğine göre Sultan II. Abdülhamid'in annesi Kafkasya'da bir Çerkez kabilesi olan Şapsığ'da dünyaya gelmiştir. Annesi ve birçok akrabası ile beraber başkent İstanbul'a gelmiş ve 1839 yılında Sultan Abdülmecid'in himayesine girmiştir. İstanbul'daki Beylerbeyi Sarayı'nda ölmüş ve Yeni Cami'deki türbeye defnedilmiştir. Bkz. Süleymân Kocabaş, *es-Sultân 'Abdülhamid eş-Şânî Şaḫşiyetühû ve Siyâsetühû*, çev. 'Abdullâh Aḥmed İbrâhîm, el-Merkezû'l-Kavmî li't-Terceme, Kahire 2008, s. 31; Ömer Faruk Yılmaz, *es-Sultân 'Abdülhamid Hân eş-Şânî el-Müfterâ 'Alehyi Dirâsetühû min ḫilâli'l-vesâ'ik*, çev. Târk 'Abdücelîl, Dâr Nâşir 'Osmânîlî, İstanbul trz., s. 25.

11 Adem Suad, *Osmanlı Padişahları ve Büyüklükleri*. Tutku Yayınevi, Ankara 2011, s. 101; Akgündüz, a.g.e., s. 426; Kocabaş, a.g.e., s. 31.

12 'Abdülhakîm, a.g.e., s. 151; Emiroğlu, a.g.e., s. 70.

henüz 10 yaşındaydı.¹³ Babasının diğer eşi olan Perestû Hanım –ki bir çocuğu yoktu– onu büyütmüş ve yetişmesi hususunu üstlenip annesi mesabesinde olmuştur.¹⁴ Sultan II. Abdülhamid, şahsiyetinde izler bırakan bu hanımefendiden çok etkilenmiş; vakarını, dindarlığını ve dingin sesini çok beğenmiştir. Öyle ki, Sultan'ın sesi yüksek sedalı olsa da kendisi dingin bir karaktere sahipti.¹⁵ Tahta çıktığında ise bu hanımefendiye “Valide Sultan” unvanını vermiştir.¹⁶

Sultan II. Abdülhamid 1266 h. / 1850 m. yılından itibaren başlayarak kardeşi V. Murad¹⁷ ile beraber saltanat sarayında özel bir eğitim almıştır. Bu zamanlarda Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi'ne şahitlik etmekteydi. Sarayın geleneklerine uygun olarak ilk eğitimi uzman hocalardan almıştır ki bu hocalar dönemin en önde gelen isimleridir. Gerdankıran Ömer Hulusi Efendi'den Osmanlıca, Ali Mahvi Efendi'den Farsça, Şerif Efendi ve Ferid Efendi'den Arapça öğrenmiş ve buna ek olarak da Lütfi Efendi'den Osmanlı Tarihi dersleri almıştır.¹⁸ Kur'ân-ı Kerim'i ve birçok hadîs-i şerifi hıfzetmiş ve ileride sivriyeceği klasik şiirlerden de ezberlemiştir. Bu dersleri alması sarayda alışlagelmiş bir durum olup kendisinden önce gelen birçok hükümdarda da aynı durum görülmektedir. Sultân'ın Kur'ân dilini öğrenmesi zaruriyyât kabilindedir. Farsçayı; şiir ve edebiyat dili olduğu için, Osmanlıca'yı ise resmî ve günlük dil olduğu için öğrenmiştir. Tüm bunlara ek olarak iyi derecede Almanca, Fransızca, İngilizce ve biraz da Rusça bilmekteydi. Bu bilgiler açıkça göstermektedir ki II. Abdülhamid; bazı kaynaklarda zikredildiği gibi okuma-yazma bilmeyen, eğitimsiz, diğer hükümdarlara kıyasla eğitim-öğretime meyli zayıf biri olmayıp aksine hiç de küçümsenemeyecek derecede eğitimli bir şahsiyettir.¹⁹

Dil öğreniminin yanı sıra müziğe karşı büyük ilgisi de bulunmaktaydı.²⁰ O ve kardeşi Murad iki İtalyan üstat Cauatelli ve Lombard'a öğrencilik yapmıştır. Sultan, doğu mü-

13 el-Cevâbire, a.g.e., s. 294.

14 Akgündüz, a.g.e., s. 320; Suad, a.g.e., s. 101.

15 el-Cevâbire, a.g.e., s. 294.

16 'Abdülhakîm, a.g.e., s. 151; Emiroğlu, a.g.e., s. 87.

17 Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının anlatıldığı bölümde V. Murad'a değinilecektir.

18 Seyfullah Arabacı, *es-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî Meşârî'uhû'l-İşlâhiyye ve İncâzâtühû*, çev. 'Abîr Süleymân, el-Ĥadâriyye, Dârü'n-Nîl li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, Kahire 2011, s. 17-18; Muhammed Ĥarb, *es-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî ÂĤîru's-Selâfîni'l-Osmâniyyîn el-Kibâr*, Dârü'l-Kalem, Dimaşq 1990, s. 31; Akgündüz, a.g.e., s. 322-325.

19 Muhammed Muştafâ el-Hilâlî, *es-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî Beyne'l-İnşâf ve'l-Cûhûd*, Dârü'l-Fikr, Dimaşq 2004, s. 22; Emiroğlu, a.g.e., s. 71.

20 II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan'ın özel hatıratında Sultan'ın şöyle söylediği belirtilmiştir: “En sevdiğim uğraşlar müzik dinlemek ve marangoz atölyesinde çalışmak. Bu iki işle uğraştığım süre boyunca hiç sıkılmıyorum...” Gerçekten de, Sultan II. Abdülhamid'in kaldığı Yıldız Sarayı'nda Sultan'ın bu iki uğraşıya ilgisini gösteren birçok eser bulunmaktadır. Bunlar halihazırda zikri geçen sarayda mevcuttur ki Sultan Abdülhamid'e görevden el çektilmesinin akabinde meydana gelen yağma olaylarından sonra yeniden toplanmıştır. Bkz. Ali Birinci, “Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri”, *Divan*, Sayı 19, İstanbul 2005, s. 178-180; 'Âişe 'Osmânoğlu Vâlidî *es-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî*, çev. Şâlih Sa'dâvî Şâlih, İshrâf ve Takdîm: Ekmeleddîn İhsanoğlu, Dârü'l-Beşîr li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân 1991, s. 79-86.

ziğinden daha çok batı müziğine karşı meyyaldi.²¹ Sultan'ın kendine has bazı özellikleri ve çehresi vardı. Geniş göğüslü ve orta boyluydu. Güler yüzlü olan babası Abdülme-cîd'in aksine dingin birisi olup, hissedilecek derecede şüpheli bir görüntüsü vardı. Diğer insanlara rahatsızlık vermekten son derece uzak dururdu. Giyim-kuşamına çok dikkat eder ancak hükümdarların elbiselerine ve göğüslerinin üzerine ilıştirdikleri amb-lem ve madalyalardan takmayı veya çeşitli takılarla süslenmeyi sevmezdi. Yalnızca boynunda Âl-i Osmân nişanını taşırdı.²²

Sultan'ın öne çıkan özelliklerinden birisi de mütemeyyiz zekasıdır. Kaza ve kadere iman eden, müteveyyin, âdil ve düşmanlarına karşı bile merhametli biriydi. Muhalifle-rinin kadir-kıymetini yadımsaz ve daima diğer insanları fikirleriyle ikna etmeye çaba-lardı. Yüksek sedalı bir sese sahip olup açık ifadelerle konuşurdu. Tasarrufatından ve hareketlerinden otoritesinin vakarı kendisini gösterirdi ki bu da genel olarak Osmanlı Hanedanı'nın bir tavrıydı.²³

Sultan Abdülhamid, gençliğinde silah kullanımı konusunda eğitim almış olup, kılıç kul-lanmada ve tabanca ile hedefi vurmada son derece başarılıydı. Sağlığına dikkat eder, bedenî sporlar yapmaya devam eder ve ülkesinin haberlerini takip ederdi.²⁴ Harika hafızası karşılaştığı herkesi hayrete düşürdü. Önceden duymuş olduğu konuşmaları/sohbetleri seneler sonra en ince ayrıntısına kadar tekrar edebilirdi. Zihni, siyasetçi ol-sun ya da olmasın buluştuğu herkesi –bu buluşma kısa süre dahi olsa– ve bu esnada sarf edilen sözleri sanki kâğıt üzerine yazılmış gibi kaydedirdi.²⁵

Sultan'ın özelliklerinden biri de tüm davranışlarında mütevazı oluşuydu. Hatta uyuy-mak için hastane yataklarına benzer beyaz renk, demir bir yatak kullanırdı. Sultan, bir hobi olarak çeşitli hayvanlar ve kuşlar beslerdi. Muhtemelen güç ve kuvvet sembolü olan yırtıcı kuşlar Sultan'ı cezbetmişti. Sarayındaki divanında oturduğu sandalyeye de bunu resmetmişti. Sandalyenin iki yanını özel marangozluk atölyesinde yırtıcı bir kuşun başı şeklinde yontmuştu.²⁶ Sultan ahşap yontma sanatına düşkün olup hobi olarak kullandığı özel marangozluk aletleri hâlihazırda Yıldız Sarayı'ndaki bir atölyede bulunmaktadır.²⁷

21 Kocabaş, a.g.e., s. 34.

22 Fembîrî, "Celâletü's-Sultân 'Abdülhamîd Hân", *Mecelletü'l-Muktefâf*, Yıl: 14, sy. 10, Kahire, 1890, s. 374; Arabacı, a.g.e., s. 20-21.

23 Muhammed Ebû 'İzze, 'Aşru's-Sultân 'Abdilhamîd, Darü'l-Menâre li'n-Neşr, Beyrut 1997, s. 86; 'Osmânoğlu, a.g.e., s. 63; Harb, a.g.e., s. 67.

24 Almâ Vetlen, 'Abdülhamîd zZillü'lâh 'ale'l-'Arđ, çev. Râsim Ruşdî, Kahire 1950, s. 129; el-Cevâbire, a.g.e., s. 294; Ebû 'İzze, a.g.e., s. 111-119.

25 Vetlen, a.g.e., s. 50; el-Hilâlî, a.g.e., s. 23.

26 Araştırmacının Yıldız Sarayı'nda gerçekleştirdiği saha araştırması sırasında sarayın odalarının birisinde marangozluğa tahsis edilmiş bir atölye olduğu görülmüştür. Bu atölyede Sultan'ın marangozluk ve ahşap yontma sanatında kullandığı birtakım aletler bulunmaktadır. Ayrıca sarayın özel bir salonunda Sultan'ın elinden çıkan değişik hacim ve şekillerde eserler bulunmaktadır. Bkz. Sabahattin Türkoğlu, "II. Sultan Abdülhamid", *Antik & Dekor: Antika Dekorasyon ve Sanat Dergisi*, sy. 50, İstanbul 1999, s. 84-86.

27 Harb, a.g.e., s. 32.

Dönemin şeyhülislamı Hasan Hayrullah Efendi'nin (1834-1898) (şeyhülislamlığı: 1876-1877) fetvasıyla V. Murad'ın²⁸ tahttan indirilmesinden sonra kardeşi Sultan II. Abdülhamid tahta çıkmıştır.²⁹ Topkapı sarayındaki biat törenine vezirler, askeri ve sivil bürokrasinin önde gelen isimleri iştirak edip tahta çıkışını tebrik etmişlerdir. Bu münasebetle devletin her bir köşesinde top atışları yapılmış, kutlamalar düzenlenmiş ve İstanbul'un dört bir yanı süslenmiştir. Sadrazam Midhat Paşa³⁰ (1876-1877) dünya ülkelerine bu durumu bildiren telgraflar göndermiştir. Bir hafta sonra Eyüp Sultan Camii'nde Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin huzurunda Nakîbü'l-Eşrâf Mustafa İzzet Paşa eliyle saltanat kılıcını kuşandı. Böylece 3 Şaban 1294/1 Eylül 1876 tarihinde 34 yaşında iken tahta çıkmış oldu.³¹

28 V. Murad, 3 Rebülevvel 1256/21 Eylül 1840 tarihinde Çırağan Sarayı'nda dünyaya gelmiştir. Tanzimat Dönemi'nde yetişen V. Murad'ın annesi Şevkefza Sultan'dır. Amcası Abdülaziz, 30 Mayıs 1876 tarihinde azledilip aynı gün hakkında mecburi ikamet kararı verildikten sonra V. Murad tahta çıkmıştır. Hükümdar olduğunda kültürlü, eğitim-öğretime çok düşkün, lükse ve israfa meyyal olmayan bir gençti. Ancak bazı kişiler, onun gece yarısından sonra uyandırılıp amcası Sultan Abdülaziz'in tahttan indiriliş haberini aldığı anda yaşadığı korku ve dehşet neticesinde akli problemlere maruz kaldığını iddia ettiler. Aynı şekilde, Cemâziyelevvel 1294/18 Haziran 1876 Cumartesi günü Çerkez Hasan'ın dut ağacına asılarak idam edilmesi olayının V. Murad'ın psikolojik durumunu olumsuz yönde etkilediği, akli melekelerinin bozulduğu ve sağlığının hissedilir/gözle görülür derecede kötüleştiği zikredilmiştir. Bunun üzerine Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin 31 Ağustos 1876 tarihinde bir fetvası ile tahttan indirilmiştir. Fetvanın metni şu şekildedir: "Eğer Müslümanların imamı imamı yitirip imametinin maksadı amacı ortadan kalkarsa ona imamlıktan el çektirmek sahih olur mu? el-Cevâb: Sahihtir. Allahu a'lem." V. Murad hakkında tahttan indirildikten sonra Ağustos 1904 yılındaki vefatına kadar kalacağı Çırağan Sarayı'nda mecburi ikamet kararı verilmiştir. Vefatından sonra naaşı Yeni Cami'nin avlusundaki mezarlığa defnedilmiştir. Bkz. Muhammed Ferid Bey, *Târîhu'd-Devleti'l-Âliyye el-Ösmâniyye*, Tahkik: İhsân Hakkî, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1983, s. 586; Ömer Faruk Yılmaz, "Sultan Abdülaziz'in Kızı Nâzime Sultan Anlatıyor", *Yedikata Aylık Tarih ve Kültür Dergisi*, sy. 38, İstanbul 2011, s. 29; Ahmed Şiddî, *Târîhu Mü'esseseti Şüyûhi'l-İslâm fi'l-'Ahdî'l-Ösmâni* 828-1341 H./1425-1922 M., el-Mektebetü'l-Vaţaniyye fi'l-Ürdün, Ürdün 2002, C. II, s. 259-260; Akgündüz, a.g.e., s. 422-423; el-Cevâbire, a.g.e., s. 292-293; Muhammed Süheyl, *el-Ösmâniyyün min Kıyâmi'd-Devle ile'l-İnkilâb 'ale'l-Hilâfe*, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1995, s. 433; Suad, a.g.e., s. 96-97.

29 Muhsin el-Emin, *Me'âdinü'l-cevâhir ve Nüzhetü'l-hHavâtir*, Dârü'z-Zehrâ li'l-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1981, s. 315-316; el-Hilâfi, a.g.e., s. 26-27; Arabacı, a.g.e., s. 18.

30 Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığı esnada Midhat Paşa'nın hükümette sadrazam olduğu kaydedilir. Ayrıca kendisinin bir mason olduğu da belirtilmiştir. Devletin birçok idarî problemlerle karşı karşıya olduğu dönemde Midhat Paşa ve ekibi hükümette kesin söz sahibi olmuştur. 2 Şubat 1877 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in Sultan Abdülaziz'i tahttan indirip öldüren grubu tasfiye hamlesi sırasında görevinden azledilip İstanbul dışına sürülmüştür. Daha sonra ise ufukta Osmanlı-Rus savaşı belirmiş ve savaş Nisan 1877 yılında başlayıp Haziran 1877 yılında en yoğun haliyle yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin hezimetiyile sonuçlanan bu savaş, 1878 yılının Ocak ayında bitmiştir. Rumi takvime nispeten 93 Harbi olarak isimlendirilen savaş, Sultan Abdülhamid'i Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı süresiz olarak kapatmaya sevk etmiştir. Bazı tarihçiler Rus kuvvetlerinin Yeşilköy mıntikasına kadar ulaşmasıyla neticelenen hezimetin sorumluluğunu Abdülhamid'e yüklemekten bazıları Sultan'a haksızlık edecek şekilde tam aksi iddialarda bulunmuşlardır. Abdülhamid bkz. Akgündüz, a.g.e., s. 427-429; Harb, a.g.e., s. 37-40; Suad, a.g.e., 100; 'Abdülhakîm, a.g.e., s. 139; Ayrıca bkz. Kadri Kılınç, *Midhat Bâşâ Ebû'd-Düstûri'l-Ösmâni ve Hâli'u's-Selâfin*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1957, s. 58-62. 31 İsmâ'il Ahmed Yâğî, *ed-Devletü'l-Ösmâniyye fi't-târîhi'l-İslâmiyyi'l-hHadîs*, Mektebetü'l-'Abikân, Riyad 1416 h., s. 183-184; el-Mirâlây İsmâ'il Serhenk, *Târîhu'd-Devleti'l-Ösmâniyye*, Takdîm; Hasan ez-Zeyn, Dârü'l-Fikri'l-Hadîs li'l-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1988, s. 356; 'Abdürrezzâk el-Baytâr, *Hilyetü'l-beşer fi târîhi'l-karnî's-şâlis'aşar*, Tahkik: Muhammed Behcet el-Baytâr, Dârü Şâdir, Beyrut 1993, C. II, s. 797; İbrâhim Bey Halîm, *Târîhu'd-Devleti'l-Ösmâniyye el-Âliyye el-Ma'rûf bi-Kitâbi't-Tuĥfeti'l-hHalîme fi Târîhi'd-Devleti'l-Âliyye*, Mü'essesetü'l-Muhtâr li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire 2004, s. 371-372; Maĥmûd Şâbit eş-Şâzeli, *el-Mes'eletü's-Şarkıyye dirâse Vesâ'îkiyye 'ani'l-Hilâfeti'l-Ösmâniyye* 1299-1923, Mektebetü Vehbe, Kahire 1999, s. 136; el-Hilâfi, a.g.e., s. 27.

Sultan II. Abdülhamid, yaklaşık 30 senelik süre boyunca, içerinden ve dışarıdan kopartılan fırtınalar/krizler arasında Osmanlı Devleti'ni eski konumuna getirip ayakları üzerinde durabilir bir hale getirmeyi başardı. Bu süre zarfında, özellikle Yahudi ve Ermenilere yönelik bir dizi kesin tedbirler almak zorunda kaldı ki bu tedbirler dâhili kamuoyunu ve Avrupa gazetelerini Sultan'ın aleyhine kıskırtmıştır. Buna karşın, Sultan aleyhine yükseltilen bu sesler hükümdara itaati bir zaruret ve görev kabul eden Müslüman halk arasında aksi seda bulmamıştır. Ancak buna karşı, -daha önce zikredildiği gibi- Midhat Paşa ve etrafındakilerin temsil ettiği ve Sultan'ı Rusya'ya karşı savaşa teşvik eden kör bir dalga ortaya çıkmıştır. Sultanın aleyhine çalışan bu güruhun faaliyetleri 93 Harbi'nin olumsuz sonuçlarıyla neticelenmiştir. Kısa bir süre sonra da bu dalganın bir uzantısı olarak ortaya çıkacak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zuhuruna dair emareler ufukta belirmeye başlamıştır.³²

Sultan II. Abdülhamid'in şahsiyeti ve dinginliği konusu birçok kaynakta zikredilmiş olup bunlardan bazıları Sultan'ın dingin halini, annesini küçük yaşta kaybedip babasının diğer eşi olan Perestû Hanım'ın onun bakımını üstlenmesine bağlamıştır.³³ Ayrıca Sultan'ın yaşı epey ilerlemiş olan büyük annesi Pertevniyal Sultan'ın yanına gidip geldiği bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid, astroloji ve kehanet ile ilgilenen Pertevniyal Sultan'dan etkilenmiş ve aynı şekilde Pertevniyal Sultan da ona karşı şefkat ve ilgi duymuştur. Sultan Abdülhamid'in sahip olduğu sükûnet ve dinginlik halini Pertevniyal Sultan'ın yanında geçirdiği zamanlara borçlu olması muhtemeldir.³⁴ Günlük hayatında sade bir yaşantı geçirdiği gibi yeme-içme hususunda da sadeliği tercih etmiştir.³⁵ Kendinden önceki hükümdarların tersine israftan kaçınmış, mal varlığını bizzat kendisi denetlemiş, hesapları kaydetmiş ve yapılan harcamaları büyük bir dikkatle incelemiştir. Hiçbir şeyi riske atmamış bilakis daima akılcı ve sakin bir şekilde tasarrufta bulunmuştur.³⁶ Bürokrasinin ve diğer müesseselerin önde gelenleriyle düzenli olarak buluşarak devlet işlerini takip ve kontrol etmiştir.³⁷

Birçok tarihçinin eserinde onun ahlakına ve güzel tabiatına değinilmiştir. Dânişmend ismiyle maruf Türk tarihçi, Sultan Abdülhamid'in iffet, vakar ve saygı timsali olduğunu; Reşid Bey ise hatıratında onun kelimenin tam anlamıyla iffetli ve son derece sabırlı ve mütevazı bir insan olduğunu belirtmiştir. Hatta resmî törenlerde arabayı kendisinin kullandığı ve sıradan/sade elbiseler giydiği de kaydedilmiştir.³⁸

32 Akgündüz, a.g.e., s. 431.

33 Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992; Emiroğlu, a.g.e., s. 87; Suad, a.g.e., s. 100.

34 'Aşru's-Sultân 'Abdilhamid, a.g.e., s. 71-72.

35 Emiroğlu, a.g.e., s. 98.

36 Sa'îd b. Sefer el-Gâmidî, *Mevkîfû'l-Mu'ârada fi'l-Meşriki'l-'Arabî min Hukmi's-Sultân 'Abdilhamid eş-Sânî (Şam ve Mısır)*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1992, s. 64.

37 Orhân Muhammed 'Alî, *es-Sultân 'Abdulhamid eş-Sânî hayâtühû ve Ahdâsü 'Ahdihî*, Mektebetü Dâri'l-Enbâr, el-Enbâr 1987, s. 149; 'Aşru's-Sultân 'Abdilhamid, a.g.e., s. 75.

38 Fembîrî, a.g.e., s. 721-734; 'Alî, a.g.e., s. 149-150.

Şu ana kadar zikredilenlere ilave olarak, Sultan Abdülhamid'in şahsiyetinin ve düşün dünyasının şekillenmesinde ülkesinin genel olarak içinde bulunduğu kötü durumun, ekonomik/iktisadi gidişatın devlet bütçesi üzerine birikerek yüklenmiş büyük borçların da etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca ülkenin siyasi durumu ve Avrupa ziyareti sırasında hakikatini keşfettiği emperyalist ülkelerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahil olma hevesleri de buna eklenebilir. Amcası Sultan Abdülazîz ile beraber Fransa Kralı III. Napolyon'un davetiyle 1867 yılında Paris'te düzenlenen uluslararası fuarın açılışına katılmıştır. Daha sonra ise aynı yılın 21 Temmuz-7 Ağustos tarihleri arasında Britanya, Belçika, Avusturya ve Macaristan ziyaretlerinde bulunmuştur. Sultan Abdülhamid bu ziyaretlerden birçok tecrübe edinmiştir.³⁹ En önemlileri şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Avrupa hayatının tüm farklı yönleri ve muhtelif ahlak anlayışları hakkında bilgi sahibi olmuştur.
- 2- Batı'nın askeri alanda ve sanayideki ilerlemesini müşahede etme imkânı bulmuştur. (Özellikle Fransa ve Almanya'nın kara kuvvetleri ve Britanya'nın deniz kuvvetleri).
- 3- Uluslararası siyasi oyunlar ve Avrupalıların maslahatlarını koruma konusundaki hırslarını yakinen tecrübe etmiştir.
- 4- Avrupalı güçlerin Osmanlı siyaseti üzerindeki tesirlerini keşfetmiştir. Özellikle de III. Napolyon'un amcası Sultan Abdülazîz üzerindeki etkisi ki hiç kimse onun bir dış gücün tesiri altında kaldığını hissedememiştir. Bu evrede Sultan Abdülhamid'in zihninde Fransa bir eğlence ülkesi, Britanya bir devrim, ziraat ve sanayi ülkesi, Almanya ise bir düzen, askerlik ve idare ülkesi olarak iz bırakmıştır. Özellikle Almanya'dan çok etkilenmiştir. Bundan dolayı tahta çıktığında Osmanlı ordusunun eğitim işini Alman subaylara vermiştir. İki taraf arasındaki olumlu iş birliği tüm alanlarda devam etmiştir.⁴⁰

Sultan Abdülhamid'i etkileyen hususlardan bir tanesi de amcası Sultan Abdülazîz'e yapılan suikasttır. Sultan Abdülazîz'in 5 Temmuz 1876 yılında intihar ederek öldüğü söylene de tıbbî raporlar onun intihar etmediğini bilakis hala bir muamma olarak kalmaya devam eden bir suikasta kurban gittiğini göstermiştir.⁴¹ Sultan II. Abdülhamid bu planı keşfetmiş ve ilgili olayda parmağı olan herkesi tutuklatmış ve sürgüne göndermiştir.⁴² Haddizatında Sultan'ın bizzat kendisi dahi suikast ve darbe teşebbüslerinden kurtulamamıştır. Tahta çıkışından itibaren Britanya'nın yardımıyla gerçekleşen iki darbe teşebbüsüne maruz kalmıştır. Bu teşebbüslerin bir tanesi Genç Osmanlılar Cemiyeti üyesi Ali Suavi tarafından gerçekleştirilmiştir. Ali Suavi'nin, Sultan Abdülhamid'e mu-

39 Hırb, a.g.e., s. 50-56.

40 Hırb, a.g.e., s. 56.

41 el-Ğâmidî, a.g.e., s. 71; Hırb, a.g.e., s. 60.

42 Yılmaz, a.g.e., s. 29.

halif birisi olduğu, ondan önce de Sultan Abdülazîz'e muhalif olduğu bilinmektedir. 18 Temmuz 1878 yılında darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Buna ek olarak aynı yılın Eylül ayında yani Ali Suavi'nin komplosundan iki ay sonra gizli bir Yahudi/Mason cemiyetinin darbe girişimine maruz kalmıştır.⁴³

Sultan II. Abdülhamid hükümünü ve gücünü, adalet ve eşitlikle güçlendirmeye devam etmiştir. Daima şöyle demiştir: "Adalet, meşruiyetin esasıdır." Her zaman barış yanlısı olmuş ve kan akıtmaktan uzak durmuştur. Hatta Osmanlı Devleti tahtından indirilmesiyle neticelenecek en zor şartlar altında bile bu tavrını bozmamıştır. Düşmanlarına karşı dahi adaletli davranmıştır. Bulunan vesikalara göre, aralarında Midhat Paşa'nın da bulunduğu –ki Sultan'a çok zararı dokunmuştur– en azılı düşmanlarının dahi idam cezasını tahfif etmiştir. Sultan Abdülhamid kendi aleyhine iş yapanların olumlu yönlerini inkâr etmemiştir. Midhat Paşa hakkında şöyle dediği belirtilmiştir: "Midhat Paşa, güzel idaresi ve vilayeti imar etmesiyle hepimizin takdirini kazandı." Sultan, devletin maslahatına hizmet ettiği müddetçe her zaman uzmanların görüşlerini almanın ve hükümde meşverete başvurmanın zorunluluğunu teyit etmiştir. Osmanlı toplumuna hizmet eden ilerleme ve gelişme yollarının hiç birisine kapalı olmamıştır.⁴⁴

Sultan II. Abdülhamid ve Önemli Süfi Şahsiyetlerle İlişkisi

Sultan II. Abdülhamid, Arap toplumundaki bazı önemli şahsiyetleri kendisine yaklaştırmaya çalışmış, onların yardımını alabilmek ve fikirlerinden istifade edebilmek için devlet içerisinde yüksek makamlar vermiştir. Bu siyaset yalnızca Osmanlıların maslahatlarını temin etmeyi hedeflemekte olup, bütün dünya Müslümanlarının fayda ve maslahatını gözetmekteydi. ⁴⁵ Sultan'ın bu minvalde ilişki kurduğu kişilerin başında; Halep Nakîbü'l-Eşrâf'ı Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, Dımaşk'ta Şâzelî tarikatı lideri Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât ve özel müsteşarı Şeyh Zâfir eṭ-Ṭarâbulusî el-Medenî gelmektedir. Bunlara ek olarak Sultan'ın ikinci sekreteri olarak çalışan İzzet Paşa el-Âbid gibi Sultan'ın yanında ciddiyet ve ihlasla görev almış Arap dünyasından diğer birçok şahsiyet de bulunmaktadır. Zikri geçen ilk üç kişiye, bunların Sultan II. Abdülhamid'e sundukları hizmetlere ve Osmanlı Devleti'nde ulaştıkları yüksek makamlara ışık tutmak yerinde olacaktır:

a- Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî

3 Ramazan 1266/17 Teşrînisânî 1849 tarihinde,⁴⁶ Suriye vilayetine bağlı Hama ile Ma'arratü'n-Nu'mân arasındaki Halep'in bir köyü olan Ḥân Şeyḥûn'da⁴⁷ dünyaya gelmiştir.⁴⁸

43 Ḥarb, a.g.e., 60-62.

44 'Alî, a.g.e., s. 155-156; Ḥarb, a.g.e., s. 72-80.

45 'Abdurrahîm 'Abdurrahmân 'Abdurrahîm, *Târîḫü'l-'Arabi'l-hHadîs ve'l-Mu'âşir*, Dâru'l-Mütenebbî li'n-Neşr ve't-Tezî, Doha 1982, s. 234; Süleyman Tevfik Özzorluoğlu, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Ebü'l-Hüda*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 5.

46 er-Rifâî, a.g.e., s. 2; Süveydân, a.g.e., s. 21.

47 Muḥammed Selîm el-Cündî, *Târîḫü Ma'arratü'n-Nu'mân*, Tahkik ve Yorum: Ömer Rizâ Kehḫâle, Maṭâbi'u Vizâreti's-Şekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî es-Sûrî, Dımaşk 1964, s. 215.

48 Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 59-60; Tafsilat için bkz. B. Abu-Manneh, "Sultan Abdülhamid and Shikh Abulhuda Al-Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, Issue 2, U.S.A. 1979, s. 131-153.

Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, yaptığı dinî ve dünyevî işlerin takdiri neticesinde birçok mertebe ve nişana ulaşmıştır. 1873 yılında Rifâiyye tarikatına liderlik etmiş, sülflük mertebelerinde yükselip gavslık makamına ulaşmıştır. Suriye vilayetinde ve İstanbul'da birçok zâviye inşa etmiştir. Aksaray mıntıkasında bir tekke bina etmiş olup ilgili tekke, birkaç oda ve mescit ilave edilmiş halde hâlihazırda mevcuttur. Buna ek olarak İstanbul içinde ve dışında birçok tekke daha bina etmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre eş-Şayyâdî'nin üstlendiği rütbelere şu şekildedir:

- Hân Şeyhün'un yönetimini üstlendi.⁴⁹
- 1287 h./1870 m. yılında yaklaşık 21 yaşında iken Cısr eş-Şuğûr Nakîbü'l-Eş-râfi oldu.⁵⁰
- 1289 h./1872 m. yılında Nakîbü'l-Eş-râflık payesi uhdesinde kalmakla birlikte Cısr eş-Şuğûr kadılığına getirildi.
- Halep'te Hanefî Müftüsü ve Rifâiyye tarikatı şeyhi Bahâüddîn er-Rifâî'nin vefatının ardından 25 yaşında iken başkent İstanbul'daki Nakîbü'l-Eş-râfi ziyareti esnasında onun tarafından yayımlanan bir emir ile Halep vilayeti Nakîbü'l-Eş-râfi olarak tayin edildi.
- 1292 h./1875 m. yılında dönemin valisi Es'ad Muhlis Paşa'nın emri ile Nakîbü'l-Eş-râflık görevi baki kalarak Halep İdarî Tetkikat Meclisi ve Maarif Meclisi üyesi olarak tayin edildi. Aynı yıl Sultan Abdülazîz'in çıkardığı saltanat fermanı ile –ki fermanında onun Rifâî soyundan olduğu beyan edilmiştir– Nakîbü'l-Eş-râflıktan aldığı maaşa ek olarak kendisine özel bir maaş tahsis edildi. İlgili karar dönemin vilayet kadılarından olan Münîr Beyzâde ve Râgıb Bey tarafından Şerî Mahkeme'de tescil edilmiştir. Yine aynı yılın sonunda ise İstanbul'daki Nakîbü'l-Eş-râf Mustafa İzzet Efendi'nin emriyle kendisine Suriye vilayetleri, Diyarbakır, Bağdat ve Basra Nakîbü'l-Eş-râflığı yetkisi de verilmiştir.⁵¹
- Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1294 h./1876 h. yılında Nakîbü'l-Eş-râf Mustafa İzzet Paşa, eş-Şayyâdî'ye tekrar Halep Nakîbü'l-Eş-râflığı görevini tevcih etti. Bu tevcih Mustafa İzzet Paşa'nın, Sultan Abdülazîz'in tahttan indirildiği dönemde kısa süreliğine görevini kaybedip daha sonra tekrar atanmasının akabinde olmuştur. Tekrar atanmasına kadar geçen bu kısa süreçte onun yerine Abdülmecid el-Meşâfi isimli bir kişi bu görevi üstlenmiştir. Emir çıkarılıp Furât Resmî Gazetesi'nde yayımlandığında Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî 27 yaşını aşmamıştı. Aynı yılın sonunda, Sadrazam Midhat Paşa

49 er-Rifâî, a.g.e., s. 4-6; 'Abdülhâlîk, a.g.e., s. 378.

50 Süveydân, a.g.e., s. 22; er-Rifâî, a.g.e., s. 4.

51 Buṭros Ebû Âmine, a.g.e., s. 65; Süveydân, a.g.e., s. 22-23.

saltanat fermanı ile onu özel bir komisyona tayin etmiştir ki ilgili komisyonun görevi çiftçiler ve bölgenin ileri gelenleri arasındaki ziraî anlaşmazlıklara çözüm bulmaktır.⁵²

1294 h./1877 m. yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a getirildiği sırada eş-Şayyâdî'ye Haremeyn payesi⁵³ verildi. Daha sonra Nâfiz Paşa (Serkâr)⁵⁴ tarafından saraya davet edildi ki bu onun Sultan II. Abdülhamid ile ilk görüşmesi olmuştur. Görüşmeden kısa bir süre sonra Sultan onu başkent İstanbul'daki sûfî tarikat şeyhlerinin şeyhi olarak tayin etmiştir. Bundan sonra da Kazaskerlik, 1885 yılında Anadolu Kazaskerliği ve kısa süre sonrasında Rumeli Kazaskerliği payesini almıştır ki bu son zikredilen makam *Meşîhatü'l-İslâm* makamından sonra ilmiye sınıfının en yüksek rütbesi olarak kabul edilir. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine verilen birçok nişan ve madalyaları da bulunmaktadır.⁵⁵

Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî ve Sultan II. Abdülhamid

Yazarlar ve tarihçiler tarafından birçok kaynakta belirtildiğine göre Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, -bazı yazarların⁵⁶ onun hakkında farklı görüşler zikretmesine rağmen-

52 Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 67; Süveydân, a.g.e., s. 23-24.

53 Ulema hiyerarşisi içinde önemli bir mertebedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, s. 272-284.

54 Hâcib, Nâzir ya da Mutemet, Emîn Hurî, On iki bin küsur kelimelik Türkçe ve Farsça'dan Arapça'ya sözlük: *Refîku'l-'Osmanî*, Maṭba'atü Külliyyeti'l-Âdâb, Beyrut 1884, s. 168.

55 Süveydân, a.g.e., s. 23-29; Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 69-70; Özzorluoğlu, a.g.e., s. 5.

56 es-Seyyid Ḥasen es-Semâhî Süveydân el-Ma'nûn Ebü'l-Hüdâ'nın kitabında birkaç yazar ve tarihçinin Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî hakkındaki görüşleri ve terceme-i hâleri bulunmaktadır. Şeyh 'Abdürrezzâk el-Baytâr, Şair Veliyyüddîn Yekün, Muhammed Kürd 'Alî, İbrâhîm el-Müveylîhî, Sâmî el-Kiyâî, Edhem el-Cündî, Muhammed Selîm el-Cündî, 'Abdülhâfîz el-Fâsî, Kustâkî el-Hımsî ve Muhammed el-Kettânî bunlar arasında olup her birinin görüşleri övgü ve yergi arasında değişiklik göstermektedir. es-Semâhî onun hakkında şöyle demiştir: "Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî'nin Sultan II. Abdülhamid'in yanında bulunduğu süreçteki ilişkisi nasihat ve irşat içindir. Onunla olan bağı; başkalarını ateşe atıp nûruyla aydınlanmak ya da nârıyla ısınmak üzere bir casusluk ilişkisi değildir..." Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilişinden sonra elde edilen dosyalar zımında bulunan raporlar da bu söylenene delalet etmektedir. Şayet ilgili raporları alıp tercüme edebilsaydık, Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî hakkındaki gerçeklere çok daha fazla ışık tutabilirdik. eş-Şayyâdî'nin hayatı incelendiğinde; onun Sultan II. Abdülhamid'in siyasetine ve hükûmetine yaklaşmadığı ve kendisini ilgilendirmeyen durumlara müdahil olmadığı görülecektir. Öncelikli gayesi; tarikatını yaymak, etrafında ona tabi olanların sayısı artırmak, Rifâî soyundan gelenlere hizmet etmek için çabalamak -her birinin bir nişan almalarını sağlamak veya yaşam şartlarını güzelleştirmek gibi- ve bunlara benzer işlerdir. Ayrıca Sultan fermanı ile bazı Rifâî tarikatı mensuplarının askerlikten muaf tutulması, tekke ve zaviyeler inşa etmek ve türbe restorasyonları için ödenek almaya çalışması ve Rifâî tarikatını diğer tüm tarikatlara kıyasla en üst makamlara getirmeye çalışması bunlar arasındadır ki bu durum birçok Osmanlı vesikasında beyan edilmiştir. Bkz. Mühenned el-Mübiḫîn, *el-Fikrû's-Siyâsiyyü'l-İslâmî ve'l-İslâhî et-Tecribetân el-'Osmaniyye ve'l-İrâniyye*, ed-Dârü'l-'Arabiyye li'l-'Ulûm, Beyrut 2008, s. 67-97; el-Cündî, *Târîhu Ma'arrati'n-Nu'mân*, s. 222-223; B.O.A., IDH. Do.00989. Gö. 78148. Ta. 1303 (1885); B.O.A., BEO.Do. 2230.Gö.24, Ta, 1317 (1899); B.O.A., IML.Do. 0012.Gö.2221 Ta.1312 (1899); B.O.A., I.ŞD. Do.00012. Gö.556, Ta 1298 (1880); Süveydân, a.g.e., s. 167-173; Ayrıca bkz. 'Abdurrahmân b. Süleymân eş-Şâyî, *Cinâyetü's-Şayyâdî 'ale't-Târîhî fî ba'dî mâ Kûtibe ve Nuşıra 'an Ebi'l-Hüdâ eş-Şayyâdî elMüteveffâ 1327 h. fî't-Târîhî ve't-Terâcim ve'n-Neseb*, Dârü'l-Beşâ'ir li'n-Neşr ve't-Tevzî', Dimaşk 2006, s. 13-29; Harb, a.g.e., s. 189-190; Süveydân, a.g.e., s. 125.

üstlendiği makam ve mevkilere ulaşmasını sağlayan yüksek bir zekâyâ sahipti. Bazı kaynakların zikrettiğine göre, Şeyh eş-Şayyâdî'nin başkent İstanbul'da bulunmadığı bir dönemde ona karşı haset duyguları besleyen bir kesim tarafından onun Sultan'ın katındaki konumunu istismar etmesi ve şahsi menfaatler elde etmesi sebebiyle Sultan II. Abdülhamid tarafından uzaklaştırıldığı haberleri yayılmıştır. Ancak İstanbul'da bulunmama nedeni, es-Semâtiyye kabilesinden olan validesi Şuleyh Hanım'ın vefatı sebebiyle 1294 h./1877 m. yılının sonlarında Halep'e gitmesidir. Bu, Şeyh eş-Şayyâdî'nin sarayda elde ettiği konuma, hızlı ve büyük başarısına karşı haset ve nefret besleyenlerin entrikalarından bir tanesidir.⁵⁷

Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti, tanınmış dinî şahsiyetleri hep özlemine duydukları İslâm birliğini⁵⁸ -ki bu da kendi düşüncesinin bir ürünüydü- tesis edebilmek için yarımlarından faydalanabilmek adına kendisine çekmeye odaklanmıştır. Bu zamanlarda Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî'nin daha önce zikrettiğimiz güzel meziyetleri Sultan II.

57 Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 69; Süveydân, a.g.e., s. 25.

58 Bu, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılından beri benimsediği bir fikirdir. Bunun peşi sıra ise emperyalist emellere hedef olmuş İslam âlemini tek bir noktada toplamayı arzuluyordu. Böylece Müslümanları birlik ve dayanışmaya çağırarak emperyalist saldırılara karşı durabilecekti. Dâhilî/hâricî şartlar ve Osmanlı Devleti'nin Sultan II. Abdülhamid dönemindeki durumu, Sultan'ın bu davete liderlik etmesini gerektirmiştir ki o da bunu Osmanlı Devleti'nin yakalandığı hastalıklara karşı en etkili tedavi yöntemi ve Avrupa'dan gelecek tehlikelere karşı devleti koruyacak bir zırh olarak görmüştür. Sultan, bu gayesini gerçekleştirebilmek adına Hims şehrinin önde gelen ulemasından üç kişiyi seçmiştir. Aynı şekilde diğer İslam topraklarından da toplumda önemli bir yeri ve rolü olan kişiler seçmiştir. Her birisi için de başkent İstanbul'la irtibatlı ve Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî'nin doğrudan ısrafında birer zaviye yaptırmıştır. İlgili isimler şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Şeyh İbrâhîm b. Şeyh Muhammed el-Etâsi, 1852 yılı Hims doğumludur. Şehrin ileri gelen âlim ve fâkihlerinden olup sahabî Hâlid b. Velîd Camii'nin hatibi idi. Daha sonra 1889 yılında İstanbul'a göçmüş ve şehrin uleması arasında katılmıştır. 1940 yılında vefat etmiştir.
- 2- Şeyh Muhammed Sa'd Zeynül'âbidîn, Rifâî tarikatının Hims şehrindeki en geniş nüfuzlu şeyhidir. Süfî tarikat şeyhlerinden konuklar ve ziyaretçileri karşılamak için zaviyesinin kapılarını açmıştır.
- 3- Şeyh Sa'düddîn es-Sa'dî, Sa'diyye tarikatının mürşidi olup Hims'ta mürîdân arasında en popüler olanıdır. Sultan'ın bu isimleri seçmesi toplum içerisindeki seçkin duruşları hasebiyledir. Böylelikle İslam birliği projesine çağrı için aktif bir rol üstlenebileceklerdir. Sultan, müslümanların birliğinin tek kurtuluş yolu olduğunu idrakıyla -Osmanlı Devleti'nin kuruluş zamanlarından beri itimat ettiği gibi süfî şeyhlerine itimat etmiştir. Bkz. Âgâ, *Medînetü Hımş*, a.g.e., s. 157-158; Tüküş, a.g.e., s. 500-501; 'Abdurrahîm, a.g.e., 234-235; İslam birliği hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muvaffak Beni'l-Merce, *Sahvetü'r-Racûlî'l-Marîd ve es-Sultân 'Abdilhamîd eş-Şânî ve'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye*, Müessesetü Şakri'l-Hâlic li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Kuveyt 1984, s. 119-149; Muhammed 'Abdurrahmân Yûnus el-'Ubeydî, *es-Sultân 'Abdulhamîd eş-Şânî ve'l-Câmi'atü'l-İslâmiyye*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü'l-Müşîl Külliyyetü't-Terbiye, Musul 2000; 'Abdür'râûf Sennû, *en-Nizâ'atü'l-Kiyâniyye el-İslâmiyye fi'd-Devleti'l-'Osmâniyye 1877-1881*, Bilâdü's-Şâm-el-Hicâz-Kürdistân-Albânyâ, Bisân li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut 1998, s. 79-80; A. Lûşâtîh, *el-Gâre 'ale'l-Âlemi'l-İslâmî iftirâ'ât el-Mübeşşirîn*, çev. Muhibbuddîn el-Haṭîb ve Müsâ'id el-Yâfi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 56-59; 'Abdül'azîz Muhammed eş-Şenâvî, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye Devle İslâmiyye Müfterâ 'Aleyhâ*, Matba'atü'l-Encilü el-Mışriyye, C. III, Kahire 2004, s. 43-44; Muhammed Kurbân Niyâz Mullâ, *es-Sultân 'Abdulhamîd ve Eşeruhû fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, Mektebetü'l-Menâre, Mekke 1988, s. 109-120; Ahmed 'Abdurrahîm Muştâfâ, *Fi usûlî't-Târîhi'l-'Osmâni*, Dârü's-Şurûk, Kahire 2003, s. 247-253; Ahmed Fehd Berekât eş-Şevâbîke, *Hareketü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, Mektebetü'l-Menâr, 'Umân, 1984.

Abdülhamid'in kulağına ulaşmıştır. Sultan'ın kanaatini ve itimadını kazanarak konumunu güçlendirmiş, makamlarda yükselebilmiş, saygınlığını ve kendisine tabi olanları çoğaltmıştır.⁵⁹ Bu esnada Sultan, isabetli görüş ve hikmet sahibi kişilere ihtiyaç duymuş ve Sultan'ın müsteşarları olarak görev yapacak yüksek konum sahibi, aralarında eş-Şayyâdî'nin de bulunduğu birçok ulemâdan müteşekkil bir heyet kurulmasını emretmiştir.⁶⁰ Makamları ve üstlendiği vazifeler onu kitap telif etmekten⁶¹ alıkoymamıştır. Aynı şekilde ahlakından ve Sultan II. Abdülhamid'e olan samimiyetinden⁶² ödün vermemiş ve tarikatinin yolundan da çıkmamıştır. Aksine evinin yanına bir zaviye kurdurup burada Rifâiyye tarikatı mensupları dışında vüzerâyla ve önde gelen devlet görevlileriyle görüşmüştür. İlgili zaviyede her hafta iki defa zikir halkası tertip edilmekteydi. eş-Şayyâdî de evinden inerek, eskiden olduğu gibi –hatta daha fazla– son derece tevazu ile ve Allah'a karşı boynu bükük halde zikir halkasına iştirak etmiştir.⁶³

Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî ve tabilerinin Sultan II. Abdülhamid katında yüksek bir konumu vardı. Aynı şekilde sadrazam katında da durum bu şekilde olup ister mali işlemlerle alakalı talepleri⁶⁴, ister eş-Şayyâdî'ye tabi olan zaviyelerin yeme-içme ödenekleri ya da eş-Şayyâdî'nin aile efradıyla ilgili sosyal durumlara ilişkin tüm talepleri yerine getirilmiştir. Tüm bunlar da onun yüksek konumuna delalet etmektedir.⁶⁵ Aynı şekilde birtakım işaretler de göstermektedir ki Sultan II. Abdülhamid emirler çıkararak eş-Şayyâdî ve tabilerine çeşitli lütuflar ve imtiyazlar vermiştir.⁶⁶ Ancak tabilerinden bir kısmı onun Sultan katındaki konumunu istismar ederek bazı arazileri kanuni sahiplerinin ellerinden hukuksuz yollarla almışlardır. Bâb-ı Âlî evrakı arasından yayımlanan 1325 h./1907 m. tarihli bir vesikada belirtildiğine göre Ba'lebek kazasına bağlı Büyenli köyünden Hüseyin 'Alî Vefîkî isimli bir çiftçi, eş-Şayyâdî'nin tabilerinden bir grubun sahte

59 Özzorluoğlu, a.g.e., s. 5; Süveydân, a.g.e., s. 116, 238.

60 Ağâ, Medînetü Hıms, a.g.e., s. 158; M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar*, Turan Kitabevi, İstanbul 2002, s. 136.

61 Sayısı 212'ye ulaşan, aralarında edebiyata dair kitap/risale ve şer'î ve sūfî haşiyeler/talîklerden oluşan müellefatının bulunduğu zikredilmiştir. Bkz. er-Rifâî, a.g.e., s. 9-16; Süveydân, a.g.e., s. 34-35.

62 Sultan Abdülhamid'e karşı 1908 yılında yapılan darbe ve İttihatçıların devlet işlerini ele geçirip Sultan'ın 1909 yılında tahttan indirilmesi akabinde Yıldız Sarayı'nda meydana gelen yağma olayları sırasında İttihatçıların önde gelenlerinden bir tanesi Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî'nin Sultan II. Abdülhamid'e olan samimiyetini ve bağlılığını gösteren birtakım vesikalar bulmuştur. İki taraf arasındaki tevazu ve ihtiram bağı onları dehşete düşürmüştür. Zikredilen İttihatçı, bu vesikaların Ebü'l-Hüdâ'nın maslahatına uygun olup insanlar arasındaki konumunu yücelteceği endişesiyle –ki bu durum İttihatçıların asla kabul edemeyeceği bir durumdur– arkadaşlarından bunları gizli tutmalarını talep etmiştir. Bkz. el-Cündî, Târîhu Ma'arrati'n-Nu'mân, a.g.e., s. 222-223; Süveydân, a.g.e., s. 168-169.

63 el-Cündî, Târîhu Ma'arrati'n-Nu'mân, a.g.e., s. 220-221; Süveydân, a.g.e., s. 166.

64 B.O.A., I. ML. Do.1321. Gö. CA3. Ta. 1302 (1884); B.O.A., DH.MKT, Do.2200. Gö.29. Ta. 1300 (1882)

65 Kaynaklarda zikredildiğine göre 1307 h./1889 m. yılında Sultan ona başkent İstanbul'un en güzel semtlerinden biri olan Beşiktaş'ta bir saray hediye etmiştir. İlgili saray Sultan'ın sarayına da yakın bir konumdaydı. Tüm vilayetlerden birçok ulema bu sarayı ziyarete etmiştir. Bkz. Buṭros Ebû Âmine, a.g.e., s. 70; eş-Şâyî, a.g.e., s. 16; B.O.A., I. ML. Do.1321. Gö. RA27, Ta. 1301 (1883); B.O.A., I.ML. Do.1321. Gö. RA28. Ta.1301 (1883).

66 B.O.A., I.TAL. Do.36. Gö.11. Ta. 1319 (1901); B.O.A., I.DH. Do.00989. Gö. 78149. Ta. 1303 (1885).

bir tapu senedine binaen arazisini gasp ettiğini belirterek şikâyetle bulunmuştur. İlgili durum Osmanlı idaresine ulaşmış olup kanuni hak sahibine hakkı iade edilmiş ve kabahatliiler de cezalandırılmıştır ki eş-Şayyâdî de bizzat bunu talep etmiştir.⁶⁷

Eş-Şayyâdî, Osmanlı Devleti'nin uzun tarihi boyunca devlet içerisinde hiçbir Arap'ın ulaşamadığı bir nüfuza sahip olmuştur. Sultan'a bu denli yakın bir konumda bulunabilmesi; Sultan'ın mütedeyyin bir kimliğe sahip olması, sûfî tarikat şeyhlerine özel bir saygı duyması ve özellikle devlet işlerinde onlardan istifade edebilmek adına eş-Şayyâdî gibi figürleri kendine yakın tutmaya çalışan siyasetiyle doğrudan ilişkilidir.⁶⁸

Sultan II. Abdülhamid, Arap vilayetlerin halkları ile iletişim halinde olmuştur. Kendinden önceki hükümdarların –babası ve amcası gibi– düştükleri hatayı yapmamaya özen göstermiştir. Ondan önce yapılmış, özellikle de Suriye vilayetindeki zaviyelere ve tekkelere yönelik bazı çalışmalar mevcut olsa da bu çalışmalar ahalinin yakınmasını ve karşı karşıya kaldıkları zor durumları engelleyememiştir. Sultan Abdülhamid, seleflerinin bu hatasından uzak durmaya gayret etmiştir. Bu durum Sultan'ın saltanatı boyunca eş-Şayyâdî ve diğer tarikat şeyhlerini kendisine yakın tutma sebeplerinden bir tanesidir.⁶⁹ Osmanlı Saltanatı ve bazı hükümdarları ile birçok sûfî tarikat arasındaki derin bağ ve dinî irtibat açıktır.⁷⁰ Onlara tarikatlarla alakalı konularda olduğu gibi hayatın tüm alanlarında da yardım eli uzatılmıştır.⁷¹

Sultan II. Abdülhamid, kendisine yakın olan hiçbir şahsın kendi tarikat yolunun dışında bir ekole bağlı bulunmasından rahatsızlık duymamıştır. eş-Şayyâdî Rifâiyye tarikatından olmasına rağmen, Şâzeliyye tarikatına mensup olan Sultan tarafından sadır olan herhangi bir rahatsızlık belirtisi bulunmamaktadır. Sultan'a göre önemli olan; onun Bilâdü'ş Şâm bölgesinden bir sûfî olması ve üstlendiği mesuliyetleri yerine getirebilmesidir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Rifâiyye tarikatı o dönemde yükselme merhalesinde idi.⁷²

Sultan II. Abdülhamid, sûfî tarikatlara ve önde gelenlerine özel önem göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yaptığı gibi kendisi de bu yol üzere yürümüştür.⁷³ Kuruluş sonra, her iki tarafın da bazı hatalarına rağmen, devlet ve sûfî tarikatlar

67 B.O.A., BEO. Do.3488. Gö.261555, Ta. 1325 (1907).

68 E. Pears, *Life of Abdülhamid*, London 1917, s. 110; Buṭros Ebû Âmine, a.g.e., s. 72; el-Müveyyihî, a.g.e., s. 114, 182; Ayrıntı için bkz. Süveydân, a.g.e., s. 238-250.

69 Verena Daiber, "Medînetü Dimaşk fi'l-Karni's-Sâmin 'Aşar Te'sîr Kârîşe tTabî'iyye ale'l-Mebâni'l-âm ve'l-Bünyeti't-Tahtîyye fi Medîne 'Osmâniyye Kübrâ", Osmanlı Dönemi'nde Bilâd-ı Şâm hakkında uluslararası konferans, Ircica, Dimaşk 2005, s. 52; Buṭros Ebû Âmine, a.g.e., s. 72-73.

70 Şüreyyâ Fârûkî, "eş-Şekâfe ve'l-hHayâtü'l-Yevmiyye fi'd-Devleti'l-'Osmâniyye", George Kettüre'nin gözden geçirmesiyle, *Mecelletü'l-İctihâd, Dârü'l-İctihâd ve'l-Ebhâs ve't-Terceme ve'n-Neşr*, sy. 45-46, Beyrut, 2000, s. 332-333.

71 Muḥammed Murâd, a.g.e., s. 50-51; B.O.A., BEO, Do.1426. Gö.106877, Ta 1317(1899).

72 Buṭros Ebû Âmine, a.g.e., s. 72-73; Verena Daiber, a.g.e., s. 52.

73 Hârb, a.g.e., s. 195.

arasındaki bağ ve ilişki derinleşmiştir.⁷⁴ Sultan II. Abdülhamid döneminde ise durum köklü bir şekilde değişmiştir. Özellikle yeme-içme ve gıdaların doğru yere ulaştırılması konuları başta olmak üzere sûfi tarikatların masraflarını şahsi olarak takip etmeye başlamıştır. Ayrıca Arap vilayetlerindeki sûfi tarikat şeyhleri katındaki konumunu güçlendirmiş ve böylece onların nüfuzunu insanlara ulaşabilmek adına kullanmıştır.⁷⁵ Sultan; Çin, Fransa ve Balkan ülkeleri gibi Osmanlı Devleti'nin sınırları dışındaki Müslümanlar için Kur'ân-ı Kerim başta olmak üzere dinî kitap basım ve yayını ile de ilgilenmiştir. Böylece uzak bölgelerde de İslâmî davete katkı sağlamaya çalışmıştır.⁷⁶

Sûfi tarikatların tâbileri de Osmanlı Devlet hayatı içerisinde önemli bir rol üstlenmiştir. Birçok bölgede dinî törenler düzenleyen çok sayıda sûfi oluşum bulunmaktaydı. Tekkeler ve zaviyeler, sosyal platform mesabesinde olup bazen de resmi bir sıfat almışlardır. Başkent İstanbul ve diğer birçok şehir sakinleri bazı sûfi tarikatlara mensup bulunmuşlar ve tabi oldukları tarikatın kurucusunun öğretilerine uymuşlardır.⁷⁷

Bazı Osmanlı hükümdarları halkın işlerinden uzak durmalarına rağmen genel olarak sûfi tarikatlara karşı şefkatli davranmış, tekkeler inşa ve imar edip, bu tekkeler için vakıflar kurmuşlardır. Bu da, Osmanlı Devleti sınırları içinde ya da dışında olması fark etmeksizin toplum içerisindeki bu önemli taifeye karşı olan ihtimamlarının boyutunu açıkça göstermektedir.⁷⁸

Bir kısım tarihçi ve yazarların –ki özellikle Batı ile irtibatlı olan gayr-ı müslim Araplar ve laisizm savunucuları– Sultan II. Abdülhamid'in İslâmî siyasetinin saygınlığını azaltmak ve değerini düşürmek amacıyla ortaya attıkları çarpıtıcı iddialara rağmen, yapılan bilimsel çalışmalar onların iddialarının aksini ispatlamıştır. Bu incelemeler arasında yazar Caesar E. Farah'ın, İstanbul'daki Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde mevcut bulunan ve Osmanlı basınının günlük raporlarından oluşan vesikalara istinaden tam bir objektiflik ile yaptığı çalışması mezkûr cenahtan gelen iddia ve iftiraları geçersiz kılmıştır. Ayrıca Sultan'ın ikinci müsteşarı olup, Abdülhamid Arap ve Arap olmayan Müslümanların birliğini⁷⁹ ve sûfi önde gelenlerin eş-Şayyâdî riyasetinde özel bir oluşumda toplanmasını⁸⁰ da kapsayan İslâmî siyasetinde Sultan için çalışan İzzet Paşa'nın ailesinin şifahi şahadetleri de bunu desteklemiştir.⁸¹

74 Şüreyyâ Fârûkî, a.g.e., s. 332-333.

75 Harb, a.g.e., s. 195-195; Özzorluoğlu, a.g.e., s. 5.

76 Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 105; Özzorluoğlu, a.g.e., s. 5.

77 Donald Quataert, *ed-Devletü'l-Osmâniyye 1700-1922*, çev. Eymen el-Ermenâzî, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 2004, s. 288-289; Ali Çoban, 19. *Yüzyıl Osmanlı Şeyhlerinden Bozkırlı Muhammed Bahâeddin Efendi Ve "İkazu'n-Nâimin" Adlı Eserindeki Tasavvuf Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, s. 7-8; Rukiye Aydoğdu, 19. *YY. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi: Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî Üzerinde*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2008; Erkan Övüc, *Bir Osmanlı Sokağının Tasavvuf Merkezli Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

78 Nîkûlâ Ziyâde, "el-Fethu'l-Osmânî li-Bilâdî's-Şâm ve Âşâruhü'l-Mübâşere", *Mecelletü'l-İctihâd*, sy. 44, Beyrut 1999, s. 23.

79 Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 97-98.

80 Muhammed Ahmed Demîka, *eş-Tarîkatü's-Şâzeliyye ve Alâmühâ, el-Müessesetü'l-Câmi'a li'n-Neşr*, Beyrut 1990, s. 52.

81 Caesar E. Farah, "Reassessing Sultan Abdülhamid II's Islamic Policy", *Archivum Ottomanicum*, vol. 4, Germany 1995, s. 191.

Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti yalnızca sûfi tarikat önde gelenleriyle sınırlı kalmamıştır. Çeşitli ihtisas alanlarından olan ulemâya da özel ihtimam göstermiş, çabaları ve eserleri için onları övmüştür. Hüseyin el-Cisr eî-Ûarâbulusî'nin *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî Haqîkati'd-Diyâneti'l-İslâmîyye ve Haqîkati's-Şerî'ati'l-Muhammediyye* isimli kitabını bu şekilde isimlendirmiş olması Sultan II. Abdülhamid'in ilim ehline olan ilgi ve yakınlığının. Ayrıca bu isimlendirme, Sultan II. Abdülhamid'in İslâm'a yaptığı hizmetlere karşılık güzel bir cevap mesabesindedir.⁸²

1908 yılında İttihatçılar tarafından gerçekleştirilen darbeye Sultan II. Abdülhamid ve etrafındakilerin başına gelenlerden eş-Şayyâdî de nasibini almıştır. İttihatçıların şiddetli eziyetlerine maruz kalıp hasta yatağında iken çıkarılan emirle Büyük Ada'ya taşınmıştır. Daha sonra evi talan edilmiş, etrafındaki insanlar dağıtılmış, çeşitli hakaretlere maruz kalmış ve tüm hayatı boyunca yaşadığı saadetten katbekat daha fazlasını bir saat içerisinde yaşamıştır. Şiddetli darptan dolayı 6 Rebülevvel 1327 h./1909 m. tarihinde vefat etmiştir. 1937 yılında naaşı Halep şehrine nakledilip Dârü'l-İftâ' yakınlarında bulunan Şayyâdî zaviyesindeki babasının kabrinin yanına defnedilmiştir.⁸³

b- Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât

Maḥmûd b. Muhyiddîn b. Muştafâ Ebü's-Şâmât ed-Dimaşkî el-Hanefî, 1266 h./1850 m. yılında dünyaya gelmiştir, mutasavvîf ve edîbdir.⁸⁴ Dimaşk'ta meşhur olan Ebü's-Şâmât ailesine ve Şâzeliyye-Yeşruîyye tarikatına mensuptur. Ki ilgili tarikatın kolları; Âlü'l-Vefâ, es-Sefercelânî, el-Yeşruîfî, Âlü'l-Uş, ve Ebü's-Şâmât gibi kurucularının isimlerini almıştır.⁸⁵

Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât, Şâzeliyye tarikatı şeyhliğini Dimaşk'ta Şeyh Ḥâmid el-'Aṭṭâr'dan almıştır.⁸⁶ Daha sonra o da Sultan II. Abdülhamid'in yakınında bulunup⁸⁷

82 Hüseyin el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî Haqîkati'd-Diyâneti'l-İslâmîyye ve Haqîkati's-Şerî'ati'l-Muhammediyye*, Tahkik: Hâlid Ziyâde, el-Mektebetü'l-Hadîse, Lübnan 1933, s. 44. Bu baskıdan önce birincisi Beyrut'ta ve ikincisi Dimaşk'ta (Maḥba'atü'l-Ṭibâ'ati'l-Müniriyye, 1352 h./1923 m.) olmak üzere iki baskı daha bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul'da 1307 h./1889 m. yılında Arap harfleriyle Osmanlıca bir baskı daha vardır. Bkz. Alâeddin Yalçınkaya, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, Sebül Yayınevi, İstanbul 1996; Gıyasettin Gökcent, "Sultan Hamid'in Siyaseti", *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 2, İstanbul 1970; Kemal Karpat, "Tarih, Osmanlı ve II. Abdülhamit", *İlim ve Sanat*, sy. 46-47, İstanbul 1997.

83 el-Cündî, a.g.e., s. 226-227; Süveydân, a.g.e., s. 137, 176, 216.

84 Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 51.

85 el-'Askerî, a.g.e., s. 126.

86 Dernîka, a.g.e., s. 22-23.

87 'Alî Ḥasûn'un *Târîhu'd-Devleti'l-Osmâniyye* adlı kitabında Fâtıma el-Yeşruîyye el-Hüseyniyye isimli mutasavvîf bir kadının *Mevâhibü'l-Haḳ* kitabından naklen şu bilgiler verilmiştir: İlgili kadının babası Şâzeliyye-Yeşruîyye tarikatının kutbu Şeyh 'Alî Nûrüdđin el-Yeşruîfî, müridi Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât'a başkent İstanbul'a oradaki bir zaviyesiyle ilgili bir iş için gitmesini emretti. İstanbul'a ulaştıktan sonra Osmanlı sarayındaki selamlıktan sorumlu Mâbeyn Veziri Ali Rıza, onun tarikatına intisap etti. -Mâbeyn-i Hümâyun; Mâbeyn Müşirliği, Dârüssaade Ağalığı, Başkatıplık gibi birçok vazifenin icra edildiği saraya bağlı bir dairedir- O zaman, yanında kalabalık bir nöbetçi birliği ile beraber, bir keramet eseri olarak şöyle dedi: "Şeyhin sana verdiği

başkent içerisinde ve dışında Sultan'ın itimat ve istişare edip görüşünü aldığı sûfi şeyhlerden birisi olmuştur.⁸⁸ Sultan; Ebü's-Şâmât'ın tarikati, evrâdı, ve sarayda çalışın müridleri hakkında iyice bilgi sahibi olduktan sonra bunları beğenmiş ve Ebü's-Şâmât'tan tarikat alarak tahttan indirildiği 1909 yılına kadar evrâdda ve ezkârda şeyhinin yolu üzere yürümüştür. Ebü's-Şâmât, Sultan II. Abdülhamid'in vefatından dört yıl sonra 1922'de vefat etmiştir.⁸⁹

Daha önce belirtildiği gibi Sultan II. Abdülhamid'in sûfi tarikat önde gelenlerine olan hissedilir ilgisi; İslâmî siyasetini güçlendirmek, ilgili tarikat önderlerinin nüfuz sahibi olmalarından faydalanmak ve görüşlerine danışmaktan, bunlara ek olarak da Sultan'ın bu kesime karşı eğilimli olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, sûfilik çalışmalarına devam edebilmeleri için tüm ihtiyaçlarını karşılamış, tekke ve zaviye yapımına/onarımına yardım etmiş ve aylık ödenekler tahsis etmiştir.⁹⁰ Ayrıca Sultan, şeyhi Maḥmûd Ebü's-Şâmât'a karşı olan ihtiramı ve samimiyeti ile bilinmektedir. Sultan Abdülhamid'in, şeyhine yazdığı mektup tevazuunun ve ihtiramının bir delili olup ayrıca onun Arap müslümanlara ve Filistin'e karşı olan sadakatini gösteren en önemli vesikadır.⁹¹

c- Şeyh Zâfir eṭ-Ṭarâbulusî (el-Medenî)

Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, Sultan II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da ikamet eden tek şeyh değildi. Şâzeliyye tarikatının bir kolu olan Şâzeliyye-Medeniyye tarikatı şeyhi Muḥammed Zâfir eṭ-Ṭarâbulusî el-Medenî de İstanbul'da ikamet eden önemli bir sûfi şeyhti.⁹²

Muḥammed Zâfir b. Ḥasen eṭ-Ṭarâbulusî el-Mağribî, Mâlikî mezhebi fukahâsından bir mutasavvıftır. 1244 h./1869 m. yılında hâlihazırda Libya'nın bir şehri olan Mısrâte'de dünyaya gelmiştir.⁹³

eṭ-Ṭarâbulusî'nin, 1860-1867 yılları arasında Trablusgarp vilayeti valiliği yapan Maḥmud Nedim Paşa ile aralarında güçlü bir bağ vardı ve tarikatı vilayette yaygın konumda bulunmaktaydı. Maḥmud Nedim Paşa 1871 yılında sadrazam olunca Şeyh Zâfir'i başkent İstanbul'a davet etmiştir. Bu sırada, henüz Sultan olmayan Abdülhamid ile karşılaşmış ve onunla tanışmıştır. Aynı şekilde Maḥmud Nedim Paşa'nın 1875-1876 yılları arasındaki ikinci sadrazamlık döneminde de İstanbul'a gelmiş ve Abdülhamid ile

evrâddan bana da ver." İşte bu, Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât'ın Sultan II. Abdülhamid ile ilk karşılaşmasıydı. Bkz. Ḥasûn, a.g.e., s. 264.

88 Emetü'l-Melik İsmâ'il eş-Şevr, "Rihletü A'yânî'l-Yemen ilâ İstânbûl", *Mecelletü Câmî'ati Şan'â' il'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye*, sy. 3, Sana 2008, s. 33; Derrîka, a.g.e., s. 22-23.

89 Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 88; Ayrıca bkz. Sa'îd el-Efgânî, a.g.e., s. 154.

90 B.O.A., BEO, Do. 1585-Gö.118865, Ta. 1318 (1900); B.O.A., BEO, Do.2569-Gö.200143, Ta. 1323 (1904); B.O.A., BEO, Do. 865-Gö.64865, Ta. 1314 (1896); Özzorluoğlu, a.g.e., s. 5.

91 Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 88-99; Ayrıca bkz. Vesikanın 3 numaralı eki.

92 Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 74; eş-Şevr, a.g.e., s. 33.

93 Süveydân, a.g.e., s. 99.

görüştürmüştür.⁹⁴ Daha sonra Medine'ye taşınmış, burada bir yıl kaldıktan sonra tekrar başkente dönmüştür.⁹⁵ Medine'ye taşınması, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından önce saygınlığını iyiden iyiye artıran Midhat Paşa'nın onu İstanbul dışına çıkarma çabaları sonucu gerçekleşmiştir.⁹⁶

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra, o dönemde Mekke ulemâsı arasında bulunan Şeyh Muḥammed Zâfir eṭ-Ṭarâbulusî'yi yanına davet etmiştir. Sultan, onun için Yıldız Sarayı yakınlarında bir zaviye tesis etmiştir ki bu zaviye Trablusgarp'tan başkent İstanbul'a giden birçok Arapa sığınak olmuştur.⁹⁷ İlgili zaviye günümüzde cami olarak hala kullanılmakta olup caminin bir tarafında bulunan odada Şeyh eṭ-Ṭarâbulusî'nin kabri mevcuttur.⁹⁸

Sultan II. Abdülhamid, sûfî tarikat önderleriyle özel olarak ilgilenmiş ve onları sarayına almıştır.⁹⁹ Şeyh Zâfir eṭ-Ṭarâbulusî de –eş-Şayyâdî örneğinde olduğu gibi– Sultan'ın İslâmî siyasetini ve davetini güçlendirmek için yardımını aldığı şahsiyetlerden birisidir.¹⁰⁰ eṭ-Ṭarâbulusî'nin Sultan'a yakın olması Şâzeliyye'nin bir kolu olan tarikatının güçlenmesini sağlamış ve ilgili kol “Medeniyye” ismini almıştır. Ancak Şâzeliyye-Medeniyye'nin gelişmesi/ilerlemesi Rifâiyye-eş-Şayyâdiyye ile kıyaslanacak düzeyde olmamıştır. Ebü'l-Hüdâ çok daha aktif olup çağrısını yaymak için daha fazla gayret göstermiş ve çok sayıda zaviye edinmiştir. Sultan'ın eş-Şayyâdî'den dinî ve sûfî kitaplar neşretmesini talep ettiği zikredilmiştir. Aynı talimat Şeyh Zâfir'e de yöneltilmiştir. Ancak görüldüğü üzere eş-Şayyâdî'nin çok sayıda müellefatı bulunurken eṭ-Ṭarâbulusî'nin isminin görüldüğü birkaç başlık dışında elimizde bir şey bulunmamaktadır. Bundan dolayı Şeyh Zâfir, eş-Şayyâdî'ye kıyasla çalışmalarda ve inceleme yazılarında kendisine yer bulamamıştır. Ancak şüphe yoktur ki bu iki şeyhin başkent İstanbul'da bulunmaları ve Sultan'ın sûfîliğe eğilimli olması kendi çalışmalarını ve diğer tarikatları etkilemiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi bazı Arap vilayetlerindeki diğer sûfî tarikat şeyhlerinin Sultan'dan maaş alabilmeleri, Sultan'ın emri ile askerlik hizmetinden muaf tutulmaları, zaviyelerinin bakımının/onarımının yapılması ve yeni zaviyeler inşa ettirilmesi buna delil olarak gösterilebilir.¹⁰¹ Bu durum ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ve dışarısında birçok bölgede belirli şahısların isimleri ile çok sayıda tarikatın ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Ancak ilgili tarikatların tesirleri, bu çalışmada üzerine ışık tutulan ana sûfî tarikatlar düzeyinde olmamıştır.

94 Kocabaş, a.g.e., s. 342; Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 75.

95 Süveydân, a.g.e., s. 99.

96 B.O.A., I.D. Do. 60192. Gö. 244, Ta. 1293 (1876).

97 Hârb, a.g.e., s. 196; Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 75; 'Asru's-Sultân 'Abdilḥamîd, a.g.e., s. 179-180; el-Hilâfî, a.g.e., s. 111; Özzorluoğlu, a.g.e., s. 5.

98 Araştırmacının Beşiktaş mıntıkasındaki Yıldız Sarayı yakınlarında bulunan mescide ziyareti sırasında. Bkz. 5 numaralı ek. Ayrıca bkz. Özzorluoğlu, a.g.e., s. 41.

99 'Asru's-Sultân 'Abdilḥamîd, a.g.e., s. 179.

100 eş-Şevr, a.g.e., s. 33; Hürânî, a.g.e., 135-136.

101 Buṭros Ebü Âmine, a.g.e., s. 75-76; Kocabaş, a.g.e., s. 333; B.O.A., BEO, Do. 1576. Gö. 118135, Ta. 1318 (1900); B.O.A., ŞD, Do. 2279. Gö. 27, Ta. 1309 (1891).

Sultan II. Abdülhamid'in bu önemli kesime karşı olan artan ilgisi ve bol miktarda malî yardım yapması, Osmanlı Devleti'ne bağlı tüm Arap vilayetlerindeki görevlilere Sultan tarafından yöneltilen emirler ve talimatlar aracılığıyla gerçekleşmiş olup toplumla doğrudan bağı bulunan ve etki sahibi sûfi tarikat şeyhlerine çeşitli yardımlar yapılmıştır.¹⁰² Bu tarikatlar İslâm'ın neşri ve İslâm birliği fikri başta olmak üzere Sultan'ın siyasetinin desteklenip uygulanması hususlarında faydalı olmuşlardır. Sultan'ın tarikatlara olan bu ilgisi yalnızca etrafında bulunan tarikat önde gelenlerine karşı değil tüm tarikatlara karşı eşit düzeyde olmuş ve her birisine eşit ve adil bir gözle bakmıştır.¹⁰³

Sultan, düşmanlara karşı durabilmenin ancak İslâm âleminin tek bir safta kenetlenerek birbirlerine yaklaşmaları ve emperyalist tehditlerin üstesinden gelinmesiyle gerçekleşebileceği idrakinde olup şunu belirtmiştir: "İslâm ülkeleriyle bağımızı güçlendirip şu an olduğundan daha yakın bir hale gelmeliyiz. Birlik olmaktan başka bir ümidimiz yok. Birlik olmamız demek; Britanya, Fransa, Rusya ve Hollanda'nın nüfuzumuz altında olması demektir. Halife tarafından söylenecek tek bir kelime tahakkümü altında bulunan İslâm ülkelerine cihat ilanı için yeterli olacaktır ki bu da Hıristiyanları felakete götürür. Muhakkak ki bir gün gelecek ve müminler bir adamın ayağa kalkması gibi kalkacak ve zincirlerini param parça edecektir."¹⁰⁴ 75 milyon Müslümanın İngiliz tahakkümü, 30 milyonun Hollanda tahakkümü, 10 milyonun Rus tahakkümü altında bulunması, ayrıca Asya ve Afrika'nın diğer bölgelerinde sayıları 250 milyonu bulup Allah'tan yardım talep eden, gözlerini ve umutlarını halifeye çeviren Müslümanların varlığına rağmen büyük devletlere karşı güçsüz kalmamız kabul edilemeyecek bir durumdur. Bundan dolayı Sultan Abdülhamid, sûfi tarikatların önde gelenlerini etrafında toplamış ve Osmanlı Birliği yerine –ki Midhat Paşa bu fikri benimsemiştir– İslâm birliği fikrini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Sultan, Osmanlı Devleti'nin içerisinde geçtiği zorlu bir dönemde özellikle de Balkan ülkelerindeki bölgelerin birer birer kaybedilmesinden sonra İslâm birliği fikrini Arap Müslümanların ve hatta tüm İslâm âleminin saflarını birleştirmek için bir araç olarak kullanabileceğini düşünmüştür.¹⁰⁵

Sultan II. Abdülhamid, 1876-1909 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hükmetmiştir. Otuz yılı aşkın süren saltanatı boyunca Osmanlı Devleti'ni içine düştüğü zafiyetten kurtarmaya, güçlendirmeye ve kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Başlangıçtan beri İslâm ülkelerinin kuvvetinin birliğinde olduğuna kâni olmuştur. Bundan dolayı İslâm birliğini tesis ederek Osmanlı Devleti'ni ve tüm İslâm ülkelerini emperyalist güçlerin avucuna düşmekten kurtarmak için tüm gayretiyle çalışmıştır.

102 Yılmaz, a.g.e., s. 235.

103 Buğros Ebû Âmine, a.g.e., s. 75-76; Kocabaş, a.g.e., 322.

104 es-Sultân 'Abdülhamid eş-Şânî Müzekkerât es-Siyâsiyye (1981-1908), Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 75.

105 Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 102-103; Ayrıca bkz. Kal'acî, a.g.e., s. 58-66.

Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Darbe Yapılması ve Tahttan İndirilmesi

Birçok araştırmancın gösterdiğine göre, Sultan II. Abdülhamid'e karşı yapılan darbenin arkasında, esas itibarıyla bu olaylarda bariz rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti bulunmaktadır. İlgili cemiyetin kökleri 19. yüzyılın ikinci yarısına, tam olarak 1862 yılına kadar uzanır. İlgili yıl bu hareketin kuruluş tarihi olarak zikredilmiş olup¹⁰⁶ Maarif Nazırlığı görevini de üstlenmiş olan Mustafa Fazıl¹⁰⁷, bu hareketin kurucularına Jön Türkler ismini vermiştir. Ayrıca Jön Türkler'in Fransız Devrimi'nden etkilendikleri belirtilmiştir.¹⁰⁸

Theodor Herzl¹⁰⁹ ve Siyonist/Mason takipçilerinin Sultan II. Abdülhamid'i kendi saflarına çekme çabalarından ümitlerini kesmelerinden sonraki 1901-1907 arası dönem hissedilir gelişmelere şahitlik etmiştir. Sultan'a suikast düzenleme planlarına başlamış ve bu görevi de asıl itibarıyla kendi idareleri altında çalışıp kendilerini gizleyen ajanlarına tevdi etmişlerdir. Buna binaen; Rusya'da suikast eğitimleri almış, yıkıcı eylemleriyle meşhur, Fransız uyruklu bir Macar Yahudisi olan Edward Joris isimli şahsa ulaşmışlardır. Suikast planı¹¹⁰, bir at arabasına "cehennem bombası" adı verilen saatli bombayı koyup, Sultan'ın Cuma namazını eda ettikten sonra yürüyeceği alana, o esnada patlatmak üzere yerleştirmek şeklindedir. Sultan Abdülhamid, 21 Temmuz 1905 Cuma günü namazını tamamladıktan sonra Şeyhülislam Cemaleddin Efendi (1848-1919) ile

106 Yüsun Huseyn 'Omer, *Esbâbü hHalî's-Sultân 'Abdilhamîd eŞ-Sânî 1876-1909 M.*, Dârü'l-Kitâbi's-Şekâfî, İrbid 2005, s. 99-102; Harb, a.g.e., s. 268.

107 Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875), Hidiv İsmail Paşa'nın kardeşidir. Kardeşi ile olan anlaşmazlığı sebebiyle İstanbul'a göçmüş, Genç Almanya ve Genç İtalya hareketlerinden etkilenen Jön Türkler'in kurucuları arasında sayılmıştır. Aynı şekilde arkadaşı olan şair Şinasi Efendi de Avrupa dilleri ve edebiyatlarından etkililmiş, Fransız Devrimi fikrini ve prensiplerini benimseyenler arasında olmuştur. Şinasi Efendi, Paris'te eğitim görmüş ve birçok Fransızca şiiri Osmanlıcaya tercüme etmiştir. Ayrıca Tasvî-i Efkâr isimli bir gazete çıkarmıştır. Jön Türkler hareketinin neşetinde önemli bir rolü olan ve hareketin manevi önderi mesabesinde bulunan kişi de Namık Kemal Bey'dir. Namık Kemal, orta çağ boyunca İslâmî bilimlerdeki Türklerin başarılarına dair yaptığı konuşmada "Türk" istilâhını ilk kez kullanan kişidir. Daha sonra bu istilâh, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde 1868 yılında kurulan Terakki Gazetesi başta olmak geniş bir şekilde yayılmıştır. Ali Suavi de hareketin üyeleri arasındadır. Bkz. Ernest E. Ramsaur, *Türkiyâ el-fetât ve şevretü 1908*, çev. Şâlih Ahmed el-'Alî, Mektebetü'l-Hayât, Beyrut 1960, s. 40.

108 Birçok kaynakta işaret edildiği üzere Jön Türkler, Fransız Devrimi ilkelerini benimsemiş hatta onlardan birçoğu İstanbul'da Fransızlar gibi görünmeye gayret etmiştir. Durum, bir kısmının sarıklarını Fransız Devrimi şiarıyla süslemeleri derecesine kadar ulaşmıştır. Bkz. 'Omer, a.g.e., s. 99; Ayrıntı için bkz. Hâlid Ziyâde, *İktisâfüt-Tekaddümü'l-Ürubbi Dirâse fi'l-Mü'eşşerâti'l-Ürubbiyye 'ale'l-Oşmâniyyin fi'l-kKarnî's-Sâmin 'Aşara*, Dârü't-Talî'a li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1981, s. 54-60.

109 Herzl hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enis Şâyiğ, *Yevmiyyâtü Herzl*, çev. Hilda Şa'bân Şâyiğ, Munazzimtü't-Tahrîri'l-Filistîniyye Merkezü'l-Ebhâs, Beyrut 1968; *el-Mevsû'atü'l-'Arabîyye el-'Âlemiyye*, Mü'essesetü A'mâl li'n-Neşr, Riyad 1996, C. IV, s. 9.

110 Daha önce de belirttiğimiz gibi Ali Suavi'nin üstlendiği Çırağan Sarayı Vakası olarak bilinen 1878 yılındaki olaydan itibaren Sultan II. Abdülhamid'e karşı Yahudiler'in suikast denemelerine ek olarak birden fazla darbe girişimi meydana gelmiştir. Bkz. Harb, a.g.e., s. 234; Kocabaş, a.g.e., s. 139.

konusmak üzere birkaç dakika daha camide durmuştur ki muhtemelen suikast teşebbüsünü başarısız kılan da camide beklenenden biraz daha fazla zaman geçirmesi olmuştur. Sokakların, muhafızlar, ordudan komutanlar ve gizli polislerle dolu olduğu bir esnada şiddetli bir patlama sesi duyulmuş; insanların, atların ve arabaların paramparça halde havada uçtuğları görülmüş ve caminin pencereleri de parçalanmıştır.¹¹¹ Olaya tanıklık etmiş olan Ayşe Osmanoğlu'nun hatıratında olay şu şekilde anlatılmıştır: "Bu esnada babamı merdivenin üçüncü basamağında dururken gördüm. Ellerini açıp gür sesiyle "Korkmayınız! Korkmayınız!" diye iki kere bağırdı. Sonra "Herkes yerinde dursun" diyerek ağır ve sakin adımlarla inmeye başladı. O an özel muhafızlar, subaylar ve askerler onu görüp derhal yerlerini aldılar. Babam, "Telaş edilmesin, hiç kimse izdihamda incinmesin" diyerek arabasının önüne geldi ve bindi. Kardeşim Burhaneddin Efendi de aceleyle arabaya bindi. Babam dizginlerini eline alıp her zamankinden daha yavaş kullanarak yokuştan çıkmaya başladı... Bu esnada Avusturya-Macaristan sefiri Bakon von Calice, başını misafirhane-i hümâyundan çıkarmış "Vive le Sultan!" (Yaşa Sultan!) diye bağıyordu."¹¹² Araba olayının sonucu çok elim olmuş ve hayatını kaybedenlerin sayısı sekseni aşmıştır. Ölenlerin birçoğunun bedenleri, patlamanın etkisiyle tanınamaz hale gelmiştir.¹¹³ Masonların Sultan II. Abdülhamid'e karşı suikast girişimi başarısızlıkla sonuçlanıp suikastçı ve ona yardım edenler yakalandıktan sonra, Sultan'dan kurtulma planları Mason localarını genişletmek ve bu meseleye özel konferanslar düzenlemek suretiyle genişleyerek devam etmiştir. 1907 yılında toplanan bir konferansta alınan kararlardan bazıları şu şekildedir:

- Sultan'ı tahttan indirmeye icbar etmek.
- İdareyi tamamen değiştirmek.¹¹⁴
- Meşrutî danışma prensipleri tesis etmek.

Daha sonra 1908 darbesi başlamış, olaylar ilerlemiş ve 31 Mart 1909 olayının akabinde Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir.

111 'Omer, a.g.e., s. 173-174; Şukayrât, a.g.e., s. 288-289.

112 İşmet Burhânüddîn 'Abdülkâdir, "Teğalğulü'l-Mâsûniyye fi'd-Devleti'l-'Osmâniyye 1839-1918" M.", *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmî el-İrâkî*, C. I, sy. 48, Bağdat 2001, s. 230-231; 'Osmânoğlu, a.g.e., s. 124.

113 'Omer, a.g.e., s. 174-175; el-Hilâlî, a.g.e., s. 163; Ayrıntı için bkz. Cevat Rifat Atilhan, *el-Hâtaru'l-Muhtî bi'l-İslâm ve's-Şihyüniyye ve Burûkûlâtühâ*, çev. Vehbî 'İzzüddîn, Bağdat 1965, s. 125-126.

114 Hassân Hallâk, *Devrü'l-Yehûd ve'l-Kuve'd-Devliyye, fi hal'i's-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî 'Ani'l-'Arş (1908-1909)*, Dârü Beyrût el-Mahrûse li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1993, s. 89; Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 86.

1908 darbe planının başarıya ulaşmasından sonra Masonluk¹¹⁵ ve Siyonizm'in emelleri tekrar canlılık kazanmıştır. Masonluk, Selanik'te Emanuel Karasu'nun önderliğinde yerel ve uluslararası birçok büyük şahsiyetin katılımıyla kurulan Mason localarıyla hareketine devam etmiştir. Karasu, anayasanın tekrar yürürlüğe girmesinin¹¹⁶ ilanını ve birçok Avrupa devletinin memnuniyetle karşıladığı ihtilalin başarısını kutlamak için Masonluk bayrağı altında bir konuşma yapmıştır. Bir anlamda Batı ülkelerinin sultanın devrilmesi karşısındaki mutluluğunu temsil eden bir konuşma yapan, dönemin önemli devlet adamlarından Britanya Dış İşleri Bakanı Edward Gray; anayasanın tekrar yürürlüğe girmesiyle Makedonya probleminin kesin olarak bittiğini belirtmiştir.¹¹⁷ Durum anayasanın tekrar yürürlüğe girmesiyle sınırlı kalmamış, Osmanlı Devleti kendisini zayıflatılacak birçok tehlikeli hadiselelere şahitlik etmiş ve yeni rejim çok sayıda başarısızlıkla yüzleşmiştir. Bunlar arasında en önemli olanın hareket-i irtica olarak da adlandırılan 13 Nisan 1909 tarihli 31 Mart Vakası olduğu söylenebilir.¹¹⁸ Özellikle de İttihat ve Terakki önderlerinin ve bilhassa iktidara teşne, güç elde etmek ve onu korumak için her şeyi yapmaya hazır Yahudi dönmesi olanların sürgünden dönmesi, cemiyetin iyice kontrolden çıkmasına neden olmuş ve yaşanan başarısızlığı derinleştirmiştir.¹¹⁹

İttihatçılar dışında da sultan aleyhine çalışan ve kargaşa çıkaran gruplar vardır. Sultan II. Abdülhamid'e karşı İttihatçılara yapılan yardımlarda önemli bir rolü bulunan, 1908 darbesinde ve 31 Mart 1909 olayında aktif pay sahibi olan Bektaşî tarikatı¹²⁰ bunlar arasındadır.¹²¹

115 Binacı ya da mimar anlamına gelen Mason kelimesine "Free/Özgür" kelimesi eklenerek Özgür Mason şeklinde kullanılır. Bu tabirin, Fransızca sadık/doğru anlamına gelen "Franc" ve binacı anlamına gelen "Mason" kelimesinin bozulmuş hali olduğu da söylenmiştir. Böylece tabirin anlamının sadık binacılar olduğu düşünülmüştür. Masonluğun ortaya çıkış tarihi konusunda ihtilal vardır. Bazıları 18. yüzyıldan önce kurulduğunu, bazıları Süleyman Mabedi'nde kurulduğunu belirtmiş ve diğer bazıları da tarihini Mısır kâhinleri dönemine kadar geri götürmüştür. Cemiyetin çeşitli ritüelleri bulunmaktadır. Yerel şubeleri "loca" olarak adlandırılmıştır. En yüksek üstatlık derecesi olan 33. derece olmak üzere birçok derecesi vardır. Masonluk, tüm dünyayı tahakkümü altına almaya çalışıp bir takım tahrip hedefleri bulunan bir Yahudi örgütüdür. Tam olarak ortaya çıkmaya başladıkları yerin İskoçya tarihinin ise 24 Haziran 1717 olduğu zikredilmiştir. Masonlar bu tarihi kuruluş yıldönümü olarak kutlarlar. 1776 yılında bu hareketin bir şubesi de Almanya'da kurulmuş ve bu vesileyle orta ve Doğu Avrupa'da yaygınlaşmıştır. Birincisi İskoç –ki Özgür Masonlar olarak bilinir– ve ikincisi Alman –ki Tevrat Masonluğu olarak bilinir– olmak üzere iki kaynağı bulunan cemiyet süratle bir araya gelip İsviçre, Fransa ve Osmanlı Devleti'nde tek bir kaynaktan toplanmıştır. Birçok kaynaktan işaret edildiğine göre de bu hareketin ilk ortaya çıkışı; Sabatay Sevi'nin takipçilerinin çalışmalarıyla 1675 yılında kurulan ve Osmanlı sınırlarındaki tüm locaların merkezi kabul edilen locanın tesis edilmesiyedir. Bazı kaynaklar ise bu cemiyetin Osmanlı sınırlarına ilk giriş tarihi olarak Sultan III. Ahmed (1703-1730)'in saltanatına tekabül eden 1717 yılını verirler. Osmanlı sınırlarında açılan ilk Mason locasının Arnavutluk'taki Berat locası olduğu da zikredilmiştir. Selanik Yahudilerinin Sultan IV. Murad (1648-1687) döneminde Selanik'te ilk locayı kurdukları da belirtilmiştir. Bkz. Ahmed Nuri en-Na'îmî, *el-Yehûd ve'd-Devletü'l-Osmâniyye*, Dârü's-Şû'ni's-Şekâfiyye el-Âmme, Bağdat 1990, s. 179-182; 'Abdülkâdir, a.g.e., s. 207-211; 'Omer, a.g.e., s. 161-162; Ayrıntı için bkz. Şâhîn Mekâriyûs, *el-Esrârü'l-Hafîyye fi'l-Cem'îyyetü'l-Mâsûniyye*, Dârü Mârûn 'Avd, Beyrut 1985; Ahmed Galûş, *el-Cem'îyyetü'l-Mâsûniyye hakâ'ikuhâ ve hafâyâhâ*, ed-Dârü'l-Kavmiyye li'n-Neşr, Kahire 1966.

116 Georgeon, François, *Le Sultan cache Reclusion Du Sourerain et Mise En Scene Du Pouvoir A L'epoque De Abdülhamid II. 1876-1909*, Leuven 199; 'Abdülkâdir, a.g.e., s. 233; Kocabaş, a.g.e., s. 558-559.

117 'Omer, a.g.e., s. 237.

118 Tüküş, a.g.e., s. 537.

119 'Omer, a.g.e., s. 237.

120 Osmanlılar arasında yaygınlık bulmuş sûfi bir tarikatdır. Bu tarikat, Nişabur'da doğmuş olan Hacı Bektaş'a nispet edilir. Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde yayılmış 16. Yüzyıl itibarıyla de Arnavutluk başta olmak üzere Balkan topraklarında yayılmaya başlamıştır. Bu tarikat, namazı terk etmekte bir mahzur görmemek ve şarap içmeyi mubah kabul etmek gibi görüşleriyle İslâm öğretileri dışına çıkabilmiştir. Kalenderiyye ve Haydariyye tarikatlarını bir noktada derlediği söylenmiştir. Bektaşî isminin yeniçeri kuvvetleriyle de ilgili bulunmaktadır. Kaynaklarda belirtildiğine göre Orhan Gazi (1326-1360) ordu kurduğunu ilk ilan ettiğinde Hacı Bektaş'tan bu ordu için dua talep etmiştir. Bunun üzerine Hacı Bektaş, elini bir askerinin başına koyarak "yeniçeri" ismini vermiştir. Hacı Bektaş, 1336 yılında vefat etmiştir. Bkz. A. Rifkî Bey, *Bektaşî Sırrının Müdafasına Mukabele*, Asır Matbaası, Dâr-ı Saadet 1327 h., s. 11-15; ez-Zeyn, a.g.e., s. 551; el-Hilâlî, a.g.e., s. 295; Hallâk, a.g.e., s. 117. 121 Hallâk, a.g.e., s. 117.

Yukarıda sayılanlara ek olarak cemiyet, suikastçı gizli örgütlerin metotlarını kullanarak Osmanlı bürokrasisinde ve ilmiye sınıfında bulunan nitelikli ve keyfiyetli isimleri tasfiye etme çabasına girişmiştir. Halkın tüm efradının izzetini ve yüksek makamını ona borçlu gördüğü din-i Mübin-i İslâm'ın esaslarına yapılan taaruzdan sonra sıra ulemâ ve meşâyihin tazyikine gelmiştir. Muhtelif seviyelerden pek çok âlim ve tasavvuf ehli şiddete maruz kalmış ve hapishanelere atılmıştır. Bu hadiseler, İttihat ve Terakki siyasetinin yaymaya çalıştığı fitnenin başlangıcı durumundadır. Din ulemâsı ve sûfî tarikat liderleri en fena zulüm ve işkencelere maruz kalmış; geçmişte Sultan II. Abdülhamid tarafından izzet, ikram ve ihtiramla karşılanan bu şahıslar, uzun günler boyunca başkentin sokaklarına kurulan darağaçlarında asılı kalmışlardır. Bu duruma, birçok Osmanlı vesikasında işaret edildiği gibi muhtelif dillerde yazılmış başka kaynaklarda da ilgili durum belirtilmiştir.¹²² Bu olaylar sonucunda, 3 Nisan 1909 tarihinde sûfî tarikat şeyhleri ve din ulemâsından oluşan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulmuş ve bu cemiyet Volkan Gazetesi'ni çıkarmaya başlamıştır. İttihatçıların benimsediği siyasete muhalif konumda olan cemiyet, İslâm şeriatına bağlılık çağrısı yapmıştır.¹²³

Mahmut Şevket Paşa tarafından Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin kurulması, sokaklara darağaçlarının dikilmesi, başta tarikat liderleri ve din ulemâsı sınıfından olmak üzere Sultan II. Abdülhamid'e bağlılığıyla bilinen önemli şahsiyetlerden bazılarının idam edildiği bir kısmının da sürgüne gönderildiği haberleri II. Abdülhamid'e ulaşınca, Sultan kardeşi Mehmed Reşad¹²⁴ lehine tahttan feragat ettiğini bildirmiştir. Sultan'ın böyle hassas bir anda tahttan feragat etmesindeki temel maksat; daha fazla masum kanı dökülmesinin önüne geçmektir. II. Abdülhamid, tahttan çekildiğini açıkladıktan sonra askerleri ve diğer muvazzafı saraydan çıkartmış, yalnızca kendisi ve aile fertleri saray içerisinde ablukaya alınmış şekilde kalmıştır.¹²⁵ Bu esnada, hepsi Yahudi olan ve Mart olayları akabinde firar etmiş bulunan İttihat ve Terakki liderlerinden bir grup saraya ulaşmıştır. II. Abdülhamid'in hâl' edildiğini beyan eden, Şeyhülislâm Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin resmî fetva metnini Sultan Abdülhamid'e tebliğ etmek için saraya giren bu heyetin içinde Emanuel Karasu da bulunmuştur ki, bu durum Sultan'ın

122 B.O.A., BEO, Do. 856. Gö.64126, Ta. 1314 (1896); B.O.A., BEO, Do. 3200. Gö.239989. Ta. 1325 (1907); B.O.A., i-TAL, Do. 1319. Gö.36. Ta.1319 (1901); 'Omer, a.g.e., s. 250; el-Gâmidî, a.g.e., s. 102; 'Aşru's-Sultân 'Abdilhamîd, a.g.e., s. 179; es-Sultân 'Abdulhamîd müzekkerâtî es-siyâsiyye, a.g.e., s. 166-170; Harb, a.g.e., s. 171-198.

123 'Omer, a.g.e., s. 245-256.

124 Mehmed Reşad (V. Mehmed), 1260 h./1844 m. Yılında doğmuş olup Sultan II. Abdülhamid'in küçük kardeşidir. Sultan Abdülhamid, 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirildikten sonra Mehmed Reşad; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin büyük nüfuz sahibi olduğu ve Osmanlı Devleti'nin çok zor şartlar altında bulunduğu bir dönemde, 65 yaşında iken padişah olmuştur. Bkz. 'Abdülkâdir Tefîk eş-Şelebî eş-Tarâbulusî, *ed-Devrû'l-hisân fi fağâ'ili selâfîni Âli 'Osmân, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2009, s. 151, 152; Mahmûd Şâkir, *el-Hulefâ'ü'l-'Osmâniyyûn 923-1342 h.*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 2003, s. 295; Tuğuş, a.g.e., s. 551; Vâhid Çabuk, *Osmanlı Siyasi Tarihinde Sultan II. Abdülhamid Han*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 223; Suad, a.g.e., s. 103-104.

125 Kocabaş, a.g.e., s. 599.

esef ve üzüntüsünü katmerlemiştir.¹²⁶ Hemen sonrasında ise tahtan indirme hükmünün kanunilik kazanması adına Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan'dan oluşan Meclis-i Umûmî'de oturum düzenlenmiştir. Şeyhülislam'ın hâl' fetvası kabul edilip Bâb-ı Âlî tarafından tüm vilayetlere şu metin gönderilmiştir: "Rûmî 27 Nisan 1325 yılına rastlayan 9 Rebûlevvel 1327 Salı günü sabah altı buçukta, Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan'dan oluşan Meclis-i Umûmî yaklaşık 240 üye ile toplandı. Şeyhülislam tarafından verilip kendi imzasını taşıyan ve iki şikkı havi fetva okundu. Makul kanıtlarla ve ittifakla hâl' kararı kabul edilip Sultan II. Abdülhamid İslâm hilafetinden ve Osmanlı Sultanlığından düşürüldü. Veliht Mehmed Reşad Efendi, Sultan V. Mehmed ismiyle padişah olarak ilan edildi. Sultan'ın cülusunu mutat olan yerlerde yüz top atışı ile ilan etmeniz gerekmektedir."¹²⁷

Sultan'ın tahttan indirilme kararı duyurulduktan sonra, kendisi ve ailesi yeni ikametgâhına naklini beklemek üzere etrafı İttihatçılara bağlı emniyet güçleriyle çevrili olan sarayında hapis olarak kalmıştır ki hâl' ve Selanik'e sürgün cezası aynı gün verilmiştir. Sultan, ömrünün geri kalanını Osmanlı Devleti'ne hizmet ettiği yer olan Çırağan Sarayı'nda geçirmek istemiş ve bu talebini bildirmişse de ilgili heyetin cevabı kararın verilmiş olduğu ve yeni ikamet yerinin Selanik olduğu şeklinde olmuştur. 20 saati aşan meşakkatli bir yolculukla ve sıkı güvenlik önlemleri altında 29 Nisan 1909 tarihinde Alatin Köşkü'ne ulaşmıştır. Georgio Alatin adında İtalyan asıllı zengin bir Yahudi'nin mülkiyetinde olan köşk, ilgili tarihten altı yıl önce bina edilmiş olup 927 m² alana sahiptir ve üç kattan oluşmaktadır.¹²⁸ Sultan, İstanbul'dan çıkışından itibaren kötü muamelelerle karşılaşmış, kendisi ve ailesi için çok az miktarda bir maaş verilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yağmalanan sarayından hiçbir şey alamamış olup, saraydaki tüm mal varlığına da el konulduğunu belirtmek gerekmektedir.¹²⁹ Yağma olaylarından Sultan'ın kütüphanesindeki kitaplar da payını almıştır. Ancak kitapların bir kısmı, saray görevlilerinden birisi olan Kalkandelenli Sabri tarafından hayatını tehlikeye atma pahasına gizlice nakledilebilmiştir. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti Hazinesi'nin Alman Bankalarındaki mevduatlarına el konulmuş –Berlin'deki Alman Deutsche Bank'ta 5 milyon

126 Almâ Vetlen, *'Abdülhamîd zıllüllâh 'alel-'arâ'* isimli kitabında, meclisin hâl' kararını Şeyhülislam'a sunduğunu ve Şeyhülislam'ın etrafının tüfek süngüleri ile çevrili bir halde iken ilgili kararı tasdik etmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Bkz. Almâ Vetlen, a.g.e., s. 200.

127 Yûsuf 'Abdülhakîm, *Sûriyâ ve'l-'Ahdü'l-'Osmanî*, Dârü'n-Nehâr, Beyrut 1991, s. 165-166; Niyâz Mullâ, a.g.e., s. 203-211; Yılmaz, a.g.e., s. 173; Ayrıntı için bkz. Muştâfâ, *Uşûlü't-târîhi'l-'Osmanî*, s. 269-273; eş-Şâzeli, *el-Mes'ele'tü's-şarkıyye*, s. 188-200; Sa'îd Bircâvî, *el-İmbarâtü'rıyyetü'l-'Osmaniyye târihuha es-siyâsi ve'l-askerî*, el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut 1993, s. 271-280; Çabuk, a.g.e., s. 223; Celalettin Yavuz, "Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Alman Gemisi İle Nakli; Alman Belgelerine Göre", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, sy. 31, Ankara 2000, s. 167; 'İşmet Burhânüddîn 'Abdülkâdir, *Devrü'n-Nüvvâbi'l-'Arab fi Meclisi'l-Mebûşân el-'Osmanî 1908-1919*, ed-Dârü'l-'Arabiyye li'l-Mevsû'ât, Beyrut 2006.

128 İdris Bostan, "II. Sultan Abdülhamid'in Selanik'te Korunması ve Alatin Köşkü", *Tarih ve Toplum*, C. XXVII, sy. 160, İstanbul 1997, s. 24-25.

129 Çabuk, a.g.e., s. 228-229.

lira mevduat bulunmakta idi- ayrıca birçok önemli vesika ve kıymetli eşya ortadan kaybolmuş ve bu yaşananlara dair hiçbir soruşturma açılmamıştır.¹³⁰

Sultan, bu köşkte kaldığı sırada Sâlim isimli bir topçu albayın gerçekleştirdiği suikast girişimine maruz kalmıştır. İlgili kişi, Sultan'a ateş etmiş ancak isabet ettirmeye muvafak olamamıştır. Sultan, hayatının en kötü günlerini geçirdiği bu köşkte üç buçuk sene kalmıştır.¹³¹ Osmanlı Devleti'nde cereyan eden olaylardan tamamen kopmuş, gazeteleri okuması dahi engellenmiş ve ikametgâhında hayatını kolaylaştıracak hiçbir şey edinmemiştir. Sultan, içinde bulunduğu bu duruma sabırla, duayla ve Allah'a hamd ederek tahammül etmiştir.¹³² Müslümanlara ve Osmanlı Devleti'ne 33 yıldan fazla hizmet etmiş İslâmî bir şahsiyetin hayat perdesi bu şekilde kapanmıştır.

Bu çalışmada, dayanılan ve yayımlanmamış bulunan birçok vesika ispat etmektedir ki Sultan II. Abdülhamid, özellikle dinî alanda olmak üzere farklı düzeylerde özel görüşlere sahip olan bir şahsiyettir. İslâmî hareketin desteklenmesi bağlamında, İslâm birliği projesine ya da sûfî tarikatların önde gelenlerine yardımlar yapmak gibi birçok alanda önemli bir rolü bulunmaktadır. Makamlarını kişisel menfaat elde etmek için sultan aleyhine suiistimal eden bazı devlet görevlilerinin bütün menfi gayret ve engellemelerine rağmen İslâm Birliği gayesini tesis etmeyi amaçlayan birçok faaliyet Osmanlı Devleti himayesinde gerçekleşmiştir. Makamlarını menfi maksatlara hâdim kılan bir güruh olduğu gibi; halka ve hakka hizmet etmeyi gaye edinmiş, dinî ve ilmî faaliyetler için çaba gösteren, tekke ve zaviyelerin bakım/onarım hizmetlerini üstlenerek sahip oldukları makamlardaki bütün nüfuzlarını fukara ve muhtaçların hizmetine sevk etmiş samimi devlet adamları da bulunmaktadır.

Şu ana kadar aktarılanlardan anlaşıldığı üzere, hükümetin ya da Osmanlı Devleti'nin tarikatlarla ilgili konumu II. Abdülhamid'in temsil ettiği dönem açısından özel bir anlam ifade etmektedir., Sultan, devletin birçok krizle karşı karşıya kaldığı bir dönemde tarikat liderlerini ve önde gelen simalarını kendine yakınlaştırmış, onlara ciddi bir itimat göstererek birçok alanda desteklemiştir. Sultan II. Abdülhamid, bu kişiler kanalıyla Müslüman cemaati içindeki birlik ve beraberliği takviye etmeyi bu vesileyle de ayakta tutmaya gayret etmiştir. İzlenen bu siyaset, devlet açısından bazı olumlu sonuçlar vermiş ve halkın sultan ve hükümete yönelik tepkiselliği bu sûfî gruplar kanalıyla büyük ölçüde teskin edilmiştir.

130 Çabuk, a.g.e., s. 227.

131 1912 yılındaki I. Balkan Harbi sonrasında İstanbul'a getirilmiş ve hayatının geri kalanını Beylerbeyi Sarayı'nda geçirmiştir. Daha sonra sağlığı kötüleşmiş, bitkinlik ve mide ağrıları baş göstermeye başlamıştır. Sıhhi durumunu hususi doktoru Atif Bey takip etmiştir. Durumu gittikçe ağırlaşmış ve 20 Şubat 1918 tarihinde vefat etmiştir. 11 Şubat'ta başkent İstanbul'daki dedesi Sultan II. Mahmud'un türbesine defnedilmiştir. Türbe, hâlihazırda dünyanın değişik yerlerinden birçok turistin ziyaret ettiği en önemli tarihi yerlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Bkz. Yavuz, a.g.e., s. 168-169; Çabuk, a.g.e., s. 229.

132 Çabuk, a.g.e., s. 228-229.

Sûfî tarikatlara çeşitli hizmetler sunulması Osmanlı Devleti tarafından belirlenmiş bir siyaset üzere gerçekleştirilmiş olup bir tarikatı diğerinden ayırt etmeksizin icra edilmiştir. Buna delil olarak Sultan II. Abdülhamid'in istişare ettiği kişiler arasında daima Şeyh Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî, Şeyh Maḥmûd Ebü's-Şâmât, Şâzelî tarikatı şeyhi Zâfir el-Medenî eş-Ṭarâbulusî eş-Şâzelî, Irak'tan Nakşibendî lideri Şeyh Muḥammed Selîm vd. gibi sûfî tarikat ehillerinin bulunması ve zikri geçen şeyhlerin hiç birisinin Sultan II. Abdülhamid'in mensup olduğu tarikatı bilmemesi gösterilebilir. Öyle ki bunlardan her biri Sultan'ın kendi tarikatına mensup olduğunu düşünmüşlerdir. Bu, Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlara karşı yürüttüğü siyasetin açık bir delilidir. Tüm bunların Sultan'ın kudretinde temessül eden siyasi bir boyutu olup toplumun içerisine yerleşmek için sûfî tarikatlara dayanılmıştır. İslâm birliği fikrinin desteklenmesi için ihtiyaç duyulan da budur. Dolayısıyla bu tesir, İslâm âleminde dönemin lider gücü ve İslâm hilafetinin merkezi olarak Osmanlı Devleti'ne siyasî bağlılığın kökleşmesine yardımcı olmuştur. Bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid tahtta olduğu müddetçe sûfî tarikat grupları ile ilişkiler kurmaya ve geliştirmeye çalışmış, onları maddî-manevî desteklemiştir. Onlardan bir kısmı Sultan'ın yakınında ayrıcalıklı bir konum elde etmiş, saltanatı süresince büyük nüfuz sahibi olmuşlardır. 1908 yılında kendisine darbe yapılmıştır. Daha sonra 1909 yılında Osmanlı başkentindeki siyasî erkin zirvesinden nihaî olarak el çektirilmesiyle Osmanlı Devleti döneminin siyasî cenah ile sûfilik arasında olan alakaların parlak bir dönemini sona ermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- B.O.A., BEO, Do. 1576.Gö.118135, Ta. 1318 (1900).
B.O.A., BEO, Do. 1585-Gö.118865, Ta. 1318 (1900).
B.O.A., BEO, Do. 865-Gö.64865, Ta. 1314 (1896).
B.O.A., BEO, Do.1426. Gö.106877, Ta 1317(1899).
B.O.A., BEO, Do.2569-Gö.200143, Ta. 1323 (1904).
B.O.A., BEO, Do.3200. Gö.239989. Ta. 1325 (1907).
B.O.A., BEO, Do.856.Gö.64126, Ta. 1314 (1896).
B.O.A., BEO. Do.3488. Gö.261555, Ta. 1325 (1907).
B.O.A., BEO.Do.2230.Gö.24, Ta, 1317 (1899).
B.O.A., DH.MKT, Do.2200. Gö.29. Ta. 1300 (1882).
B.O.A., I. ML. Do.1321. Gö. CA3. Ta. 1302 (1884).
B.O.A., I. ML. Do.1321.Gö.RA27, Ta. 1301 (1883).
B.O.A., I.D. Do.60192.Gö.244, Ta. 1293 (1876).
B.O.A., I.DH. Do.00989. Gö. 78149. Ta. 1303 (1885).
B.O.A., I.ML. Do.1321. Gö.RA28. Ta.1301 (1883).
B.O.A., I.ŞD. Do.00012. Gö.556, Ta 1298 (1880).
B.O.A., I.TAL. Do.36. Gö.11. Ta. 1319 (1901).
B.O.A., IDH. Do.00989. Gö. 78148. Ta. 1303 (1885).
B.O.A., IML.Do.0012.Gö.2221 Ta.1312 (1899).
B.O.A., i-TAL, Do.1319.Gö.36. Ta.1319 (1901).
B.O.A., ŞD, Do.2279.Gö.27, Ta. 1309 (1891).

Telif-Tetkik Eserler

- ‘Abdurrahîm, Abdurrahîm ‘Abdurrahmân, *Târîhu'l-'Arabi'l-hHadîs ve'l-Mu'âşır, Dâr-rû'l-Mütenebbî li'n-Neşr ve't-Tevzî'*, Doha 1982.
- ‘Abdülhakîm, Manşûr, *es-Sultân ‘Abdülhamîd eş-Şânî el-Müfterâ ‘Aleyhi âhîru's-Selâfi-ni'l-Muhteremîn, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Dimaşk 2009.*
- ‘Abdülhakîm, Yûsuf, *Sûriyâ ve'l-'Ahdü'l-'Osmânî, Dârü'n-Nehâr, Beyrut 1991.*
- ‘Abdülkâdir, ‘İşmet Burhânüddîn, “Teğalgülü'l-Mâsûniyye fi'd-Devleti'l-'Osmâniyye 1839-1918” M.”, *Mecelletü'l-Mecma'î'l-‘İlmî el-'İrâkî, C. I, sy. 48, Bağdat 2001.*
- —, *Devrû'n-Nüvvâbi'l-'Arab fi Meclisi'l-Meb'ûşân el-'Osmânî 1908-1919, ed-Dâr-rû'l-'Arabiyye li'l-Mevsû'ât, Beyrut 2006.*

- Abu-Manneh, B., "Sultan Abdülhamid and Shikh Abulhuda Al-Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, Issue 2, U.S.A. 1979.
- Âkgündüz, Aḥmed, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 2008.
- ‘Alî, Orḥân Muḥammed, *es-Sultân ‘Abdülḥamîd eş-Şânî ḥayâtühû ve Aḥdâsü ‘Ahdihî*, Mektebetü Dâri’l-Enbâr, el-Enbâr 1987.
- Arabacı, Seyfullah, *es-Sultân ‘Abdülḥamîd eş-Şânî Meşârî’uhû’l-İslâhiyye ve İncâzâtühû*, çev. ‘Abîr Süleymân, el-Ḥaḍâriyye, Dârü’n-Nîl li’l-Ṭibâ’a ve’n-Neşr, Kahire 2011.
- Atilhan, Cevat Rifat, *el-Ḥaḍâru’l-Muḥîṭ bi’l-İslâm ve’s-Şihyûniyye ve Burûtûkûlâtühâ*, çev. Vehbî ‘İzzüddîn, Bağdat 1965.
- Aydoğdu, Rukiye, *19. YY. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi: Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî Özelinde*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2008.
- Bayrak, M. Orhan, *İstanbul’da Gömülü Meşhur Adamlar*, Turan Kitabevi, İstanbul 2002.
- Beni’l-Merce, Muvaffak, *Saḥvetü’r-Racül’l-Marîḍ ve es-Sultân ‘Abdilḥamîd eş-Şânî ve’l- Hilâfeti’l-İslâmiyye*, Mü’essesetü Şakri’l-Ḥalîc li’l-Ṭibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Kuveyt 1984.
- Bey, A. Rifki, *Bektaşî Sırrının Müdafaasına Mukabele*, Asır Matbaası, Dâr-ı Saadet 1327 h.
- Bircâvî, Sa’îd, *el-İmbarâtüriyyetü’l-‘Osmâniyye târiḥuhâ es-siyâsi ve’l-‘askerî*, el-Ehliyye li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Beyrut 1993.
- Birinci, Ali, "Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri", *Divan*, sy. 19, İstanbul 2005.
- Bostan, İdris, "II. Sultan Abdülhamid’in Selanik’te Korunması ve Alatini Köşkü", *Tarih ve Toplum*, C. XXVII, İstanbul 1997.
- —, *II. Abdülhamid’in Selanik’te Korunması ve Alatini Köşkü, Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C. XXVII, sy. 160, Ankara 1997.
- Buṭros, Ebû Âmine, "es-Sultân ‘Abdülḥamîd eş-Şânî ve’s-Şeyḥ Ebû’l-Hüdâ eş-Şayyâdî", *Mecelletü’l-İctihâd*, Dârü’l-İctihâd li’l-Ebḥâş ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Sene: 2, sy. 5, Beyrut 1989.
- Çabuk, Vâhid, *Osmanlı Siyasi Tarihinde Sultan II. Abdülhamid Han*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Çoban, Ali, *19. Yüzyıl Osmanlı Şeyhlerinden Bozkırlı Muhammed Bahâeddin Efendi Ve “İkazu’n-Nâimin” Adlı Eserindeki Tasavvuf Anlayışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007.
- Daḥlân, Aḥmed b. Zeynî, *el-Fütuhâtü’l-İslâmiyye ba’de Meḍa’l-Fütühâtü’n-Nübüvve*, Mü’essesetü’l-Ḥalebî ve Şürekâ’ihî li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, C. II, Kahire, trz.
- Daiber, Verena, "Medînetü Dimaşḥ fi’l-kKarni’s-sSâmin ‘Aşar Te’sîr Kârîşe tTabîiyye ale’l-Mebâni’l-‘âm ve’l-Bünyeti’t-Taḥtiyye fi Medîne ‘Osmâniyye Kübrâ", *Osmanlı Dönemi’nde Bilâd-ı Şâm hakkında uluslararası konferans*, Ircica, Dimaşḥ 2005.

- Derniça, Muhammed Aḥmed, *eṭ-Ṭarīkatü's-Şâzeliyye ve A'lâmühâ, el-Mü'essesetü'l-Câmi'a li'n-Neşr*, Beyrut 1990.
- el-Bayṭâr, 'Abdürrezzâk, *Ḥilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-şâli's-aşar*, thk. Muhammed Behcet el-Bayṭâr, Dârü Şâdir, C. II, Beyrut 1993.
- el-Cevâbire, Fâtîma Maḥmûd, *Mevsû'atü'l-hHulefâ'i'l-Fâtîmiyyîn - 'Osmâniyyîn, Dârü's-Şafâ' li'n-Neşr ve't-Tevzî'*, C. II. 'Umân, 2004.
- el-Cisr, Hüseyin, *er-Risâletü'l-Ḥamîdiyye fi Ḥaḳîkati'd-Diyâneti'l-İslâmiyye ve Ḥaḳîkati's-Şer'i'ati'l-Muḥammediyye*, thk. Ḥâlid Ziyâde, el-Mektebetü'l-Ḥadîse, Lübnan 1933.
- el-Cündî, Muhammed Selîm, *Târîhu Ma'arratü'n-Nu'mân*, Tahkik ve Yorum: Ömer Rizâ Keḥhâle, Maṭâbi'u Vizâreti's-Şekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî es-Sûrî, Dimaşk 1964.
- el-Emîn, Muḥsin, *Me'âdinü'l-cevâhir ve Nüzhetü'l-hHavâtir*, Dârü'z-Zehrâ li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1981.
- el-Ġâmidî, Sa'îd b. Sefer, *Mevkıfû'l-Mu'âraḳa fi'l-Meşriki'l-'Arabî min hHukmî's-Sultân 'Abdilḥamîd eṣ-Şânî (Şam ve Mısır)*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1992.
- el-Hilâlî, Muhammed Muştafâ, *es-Sultân 'Abdulḥamîd eṣ-Şânî Beyne'l-İnşâf ve'l-Cüḥûd*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk 2004.
- el-Kiyâlî, Sâmi, "Ebü'l-Hüdâ eṣ-Şayyâdî", *Mecelletü'l-'Arabî*, sy. 152, Kuveyt 1971.
- el-Mevsû'atü'l-'Arabiyye el-Âlemiyye*, Mü'essesetü A'mâl li'n-Neşr, C. IV, Riyad 1996.
- el-Mübîdîn, Mühenned, *el-Fikrû's-Siyâsiyyü'l-İslâmî ve'l-İşlâḥ et-Tecribetân el-'Osmâniyye ve'l-İrânîyye*, ed-Dârü'l-'Arabiyye li'l-'Ulûm, Beyrut 2008.
- el-'Ubeydî, Muhammed 'Abdurrahmân Yûnus, *es-Sultân 'Abdulḥamîd eṣ-Şânî ve'l-Câmi'atü'l-İslâmiyye*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü'l-Mûşil Külliyyetü't-Terbiye, Musul 2000.
- Emiroğlu, Kayhan, *İkinci Abdulḥamîd'in Hatıra Defteri*, Selek Yayınevi, İstanbul 1960.
- Encyclopedia of Islam*, Vol. 3, London 2007.
- en-Na'imî, Aḥmed Nûrî, *el-Yehûd ve'd-Devletü'l-'Osmâniyye*, Dârü's-Şü'ûni's-Şekâfiyye el-Âmme, Bağdat 1990.
- eṣ-Şayyâdî, Er-Rifâî Muhammed Ebü'l-Hüdâ, *eṭ-Ṭarīkatü'r-Rifâ'iyye*, Bağdat 1969.
- eṣ-Şayyâdî, Muhammed Ebü'l-Hüdâ, *et-Târîhu'l-Evḥad*, el-Maḥrûse li'n-Neşr, Kahire 1871.
- eṣ-Şevr, Emetü'l-Melik İsmâ'îl, "Rihletü A'yâni'l-Yemen ilâ İstânbûl", *Mecelletü Câmi'a-ti Şan'â' li'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye*, sy. 3, Sana 2008.
- es-Sultân 'Abdulḥamîd eṣ-Şânî *Müzekkerât es-Siyâsiyye (1981-1908)*, Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- eṣ-Şâyî, 'Abdurrahmân b. Süleymân, *Cinâyetü's-Şayyâdî 'ale't-Târîḥ fi ba'ḳi mâ Kûtibe ve Nuşıra 'an Ebi'l-Hüdâ eṣ-Şayyâdî elMüteveffâ 1327 H. fi't-Târîḥ ve't-Terâcim ve'n-Neseb*, Dârü'l-Beşâ'ir li'n-Neşr ve't-Tevzî', Dimaşk 2006.

- eş-Şâzelî, Maḥmûd Şâbit, *el-Mes'ebetü's-Şarkıyye dirâse Veşâ'ikiyye 'ani'l-Hilâfeti'l-'Osmâniyye* 1299-1923, Mektebetü Vehbe, Kahire 1999.
- eş-Şenâvî, 'Abdül'azîz Muḥammed, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye Devle İslâmiyye Mülterâ Aleyhâ*, Matba'atü'l-Encilû el-Mıṣriyye, C. III, Kahire 2004.
- eş-Şevâbîke, Aḥmed Fehd Berekât, *Hareketü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, Mektebetü'l-Menâr, 'Umân 1984.
- eş-Ṭarâbulusî, 'Abdülkâdir Tevfîk eş-Şelebî, *ed-Devrû'l-ḥisân fî faḍâ'ili selâḫini Âli 'Osmân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- Farah, Caesar E., "Reassessing Sultan Abdülhamid II's Islamic Policy", *Archivum Ottomanicum*, vol. 4, Germany 1995.
- Fârûkî, Şüreyyâ, "eş-Şekâfe ve'l-hHayâtü'l-Yevmiyye fi'd-Devleti'l-'Osmâniyye", George Kettûre'nin gözden geçirmesiyle, *Mecelletü'l-İctihâd, Dârü'l-İctihâd ve'l-Ebhâş ve't-Terceme ve'n-Neşr*, sy. 45-46, Beyrut 2000.
- Fembîrî, "Celâletü's-Sultân 'Abdülhamîd Hân", *Mecelletü'l-Mukteṭaf*, Yıl: 14, sy. 10, Kahire 1890.
- Ferîd Bey, Muhammed, *Târîḫü'd-Devleti'l-'Aliyye el-'Osmâniyye*, thk. İḥsân Hakkî, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1983.
- Galûş, Aḥmed, *el-Cem'iyetü'l-Mâsûniyye ḥakâ'ikuhâ ve ḥafâyâhâ*, ed-Dârü'l-Kavmiyye li'n-Neşr, Kahire 1966.
- Georgeon, Francois, "Abdülhamid'in Kimliği", *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. XIX, sy. 120, İstanbul 2003.
- Georgeon, François, *Le Sultan cache Reclusion Du Sourerain et Mise En Scene Du Pouvoir A Lepoch De Abdülhamid II. 1876-1909*, Leuvan 1997.
- Gökkent, Gıyasettin, "Sultan Hamid'in Siyaseti", *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 2, İstanbul 1970.
- Ḥalîm, İbrâhim Bey, *Târîḫü'd-Devleti'l-'Osmâniyye el-'Aliyye el-Ma'rûf bi-Kitâbi't-Tuḥfeti'l-hHalîme fî Târîḫi'd-Devleti'l-'Aliyye*, Mü'essesetü'l-Muḥtâr li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire 2004.
- Ḥallâk, Ḥassân, *Devrû'l-Yehûd ve'l-kKuve'd-Devliyye, fî ḥalî's-Sultân 'Abdilhamîd eş-Şânî 'Ani'l-'Arş (1908-1909)*, Dârü Beyrût el-Mahrûse li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1993.
- Ḥarb, Muḥammed, *es-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî Âḫiru's-Selâḫini'l-'Osmâniyyîn el-Kibâr*, Dârü'l-Ḳalem, Dimaşq 1990.
- Ḥuseyn, Yûsuf, *Omer, Esbâbüh Halî's-Sultân 'Abdilhamîd eş-Şânî 1876-1909*, Dârü'l-Kitâbi's-Şekâfî, İrbid 2005.
- İrtem, Süleyman Kâni, *II. Sultan Abdülhamid*, Temel Yayınları, İstanbul 2003.
- İzze, Muḥammed Ebû, *'Aşru's-Sultân 'Abdilhamîd*, Dârü'l-Menâre li'n-Neşr, Beyrut 1997.

- Ka'acî, Kadîr, *Midhat Bâşâ Ebü'd-Düstûri'l-'Osmânî ve Hâli'ü's-Selâfin*, Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1957.
- Karpat, Kemal, "Tarih, Osmanlı ve II. Abdülhamit", *İlim ve Sanat*, sy. 46-47, İstanbul 1997.
- Kocabaş, Süleymân, *es-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî Şahşîyyetühû ve Siyâsetühû*, çev. 'Abdullâh Ahmed İbrâhîm, el-Merkezü"-Kavmî li't-Terceme, Kahire 2008.
- Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987.
- Lûşâtlih, A., *el-Gâre 'ale'l-'Âlemi'l-islâmî iftirâ'ât el-Mübeşşirîn*, çev: Muhibbüddîn el-Haîf ve Müsâ'id el-Yâfi, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 2003.
- Mechûl, Mü'ellif, *'Asru's-Sultân 'Abdilhamîd ve Eşeruhû fi'l-Aktâri'l-'Arabiyye 1876 – 1909*, el-Maţba'atü'l-Hâşimiyye, Dımaşq 1939.
- Mekâriyûs, Şâhîn, *el-Esrârü'l-hafiyye fi'l-Cem'iyyeti'l-Mâsûniyye*, Dârü Mârûn 'Avd, Beyrut 1985.
- Mullâ, Muhammed Kurbân Niyâz, *es-Sultân 'Abdülhamîd ve Eşeruhû fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, Mektebetü'l-Menâre, Mekke 1988.
- Muştafâ, Ahmed 'Abdürrahîm, *Fi uşûli't-Târîhi'l-'Osmânî*, Dârü's-Şürûk, Kahire 2003.
- 'Osmânoğlu, Âişe, *Vâlidî es-Sultân 'Abdülhamîd eş-Şânî*, Tercüme: Şâlih Sa'dâvi Şâlih, İşrâf ve Takdîm: Ekmeleddîn İhsanoğlu, Dârü'l-Beşîr li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân 1991.
- Övüç, Erkan, *Bir Osmanlı Sokağının Tasavvuf Merkezli Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Özzorluoğlu, Süleyman Tevfik, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Ebü'l-Hüda*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- Pears, E., *Life of Abdülhamid*, London 1917.
- Quataert, Donald, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye 1700-1922*, çev. Eymen el-Ermenâzî, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad 2004.
- Ramsaur, Ernest E., *Türkiyâ el-fetât ve şevretü 1908*, çev. Şâlih Ahmed el-'Alî, Mektebetü'l-Hayât, Beyrut 1960.
- Refîku'l-'Osmânî*, Maţba'atü Külliyyeti'l-Âdâb, Beyrut 1884.
- Şâyig, Enîs, *Yevmiyyâtü Herzl*, çev. Hilda Şa'bân Şâyig, Munazzimtü't-Taḥrîri'l-Filistîniyye Merkezü'l-Ebhâs, Beyrut 1968.
- Sennû, 'Abdürâuf, *en-Nizâ'âtü'l-Kiyâniyye el-islâmiyye fi'd-Devleti'l-'Osmâniyye 1877-1881*, Bilâdü's-Şâm-el-Hicâz-Kürdistân-Albânyâ, Bisân li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut 1998.
- Serhenk, el-Mîrâlây İsmâ'îl, *Târîhu'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, Takdîm; Ḥasen ez-Zeyn, Dârü'l-Fikri'l-Ḥadîs li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1988.

- Şıdkî, Ahmed, *Târîhu Mü'esseseti şüyûhi'l-islâm fi'l-'Ahdî'l-'Osmânî* 828-1341 h./1425-1922 M., el-Mektebetü'l-Vaţaniyye fi'l-Ürdün, C. II. Ürdün 2002.
- Suad, Adem, *Osmanlı Padişahları ve Büyükleri*. Tutku Yayınevi, Ankara 2011.
- Süheyl, Muhammed, *el-'Osmâniyyûn min kKiyâmi'd-Devle ile'l-İnkılâb 'ale'l-hHilâfe, Dârü'n-Nefâ'is*, Beyrut 1995.
- Süveydân, Hasen es-Semâhî, "Cem', tahkik ve yorum", *Ebü'l-Hüdâ eş-Şayyâdî fi Âşâri Mmu'âşirihi, Dârü'l-Beşâ'ir*, Dımaşk 2002.
- Şâkir, Maḥmûd, *el-Hulefâ'ü'l-'Osmâniyyûn 923-1342 H.* el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 2003.
- Türkoğlu, Sabahattin, "II. Sultan Abdülhamid", *Antik & Dekor: Antika Dekorasyon ve Sanat Dergisi*, sy. 50, İstanbul 1999.
- Uluçay, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, Cilt X, sy. 37-40, Ankara 1946.
- —, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965.
- Vetlen, Almâ, *'Abdülhamîd Zillüllâh 'ale'l-'Arđ*, Tercüme: Râsim Ruşdî, Kahire 1950.
- Yâgî, İsmâ'îl Ahmed, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye fi't-târîhi'l-islâmiyyi'l-hHadîs*, Mektebetü'l-'Abîkân, Riyad 1416 h.
- Yalçınkaya, Alaeddin, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- Yavuz, Celalettin, "Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Alman Gemisi İle Nakli; Alman Belgelerine Göre", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XX, sy. 31, Ankara 2000.
- —, "Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Alman Gemisi İle Nakli "Alman Belgelerine Göre", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1999-2000, Ankara Üniversitesi, Cilt XX, sy. 31, Ankara 2000.
- Yılmaz, Ömer Faruk, "Sultan Abdülaziz'in Kızı Nâzime Sultan Anlatıyor", *Yedikıta Aylık Tarih ve Kültür Dergisi*, sy. 38, İstanbul 2011.
- —, *es-Sultân 'Abdülhamîd Ḥân eş-Şânî el-Müfterâ 'Âleyhi Dirâsetühû min hilâli'l-veşâ'ik*, çev. Tânk 'Abdülcefil, Dâr Nâşir 'Osmânî, İstanbul trz.
- Ziyâde, Hâlid, *İktisâfü't-Teḳaddümi'l-Ûrubbi Dirâse fi'l-Mü'eşşerâti'l-Ûrubbiyye 'ale'l-'Osmâniyyin fi'l-kKarni's-Sâmin 'Aşara, Dârü't-Ṭalî'a li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr*, Beyrut 1981.
- Ziyâde, Niḳülâ, "el-Fethu'l-'Osmânî li-Bilâdi's-Şâm ve Âşâruhü'l-Mübâşere", *Mecelle-tü'l-İctihâd*, 9. yıl, sy. 44, Beyrut 1999.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
EĞİTİM VE İDEOLOJİ

Prof. Dr. Mehmet Ö. ALKAN

Istanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM ve İDEOLOJİ¹

Mehmet Ö. ALKAN²

Osmanlı Modernleşmesinin Bazı Özellikleri

Osmanlı modernleşmesinin özelliklerinden biri pragmatik oluşudur. Osmanlı resmi ideolojisinin ilk öğelerinden biri de modernleşme/medenileşmedir ki bu yalnızca devletin değil, aynı zamanda siyasal muhalefetin de samimi olarak benimsediği bir öğedir. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesinin mimarları olan Tanzimat paşaları, Yeni Osmanlılar, II. Abdülhamid ve Jön Türklerin modernleşme projeleri veya özledikleri modern Osmanlı toplumu/ülkesi arasında ciddi farklar olduğunu söylemek güçtür. Ama asıl ciddi fark her üç kesimin modern topluma giden yoldaki siyasal seçimlerinde görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında modernleşmenin üç evreden geçtiğini ileri sürebiliriz. İlki Tanzimat paşalarının bürokrasi ile yürütmeye çalıştıkları “bürokratik” veya “memurî” modernleşme; ikincisi II. Abdülhamid’in “monarşik” veya “sultani” modernleşmesi ve üçüncüsü ise Jön Türklerin Anayasa ve parlamentoyla yürütmeyi önerdikleri ve denedikleri “meşrutî” modernleşmedir. Bu üç aşamanın ortak bir başka özelliği ise veri aldıkları siyasal sistemin bir “imparatorluk” olmasıdır. Oysa dördüncü ve sonuncu evre olan “cumhuri” modernleşmenin başlıca ayırt edici özelliği “demokrasiyi” ve “ulus-devlet”i veri almasıdır.

Osmanlı modernleşmesi dönemlere göre değişen yeni yönetici elit, muhalif ve aydın tipini de ortaya çıkarmıştır. Tanzimat döneminin aydını ve eliti, bürokrasinin kendisini yasal güvenceye kavuşturması sonrasında, bürokrasi içinden usta-çırak ilişkisiyle (özellikle dışişlerinden) yetişmişlerdir. Tanzimat döneminin muhalifleri ve I. Meşrutiyet’in hazırlayıcısı olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin üyeleri basınla ve basında yetişmişlerdir. II. Abdülhamid döneminin muhalif aydını ve yönetici eliti ise bizzat II. Abdülhamid’in kurduğu okullarda okumuşlar, yetişmişlerdir. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise siyasal partiler ve dernekler aydınların ve elitin yetiştiği başlıca kaynak durumuna ge-

1 Bu yazı, benim daha önce yayınlanan “Osmanlı’da Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 377-407 ve “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri (1839-1924)”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Şevket Pamuk, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 125-145’deki makalem ile “Modernization From the Empire to the Republic and Education in Process of Nationalism”, *Ottoman Past and Today’s Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, çev. Akile Zorlu ve Kaan Durukan, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 47-132, Türkçesi “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Uluslaşma Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişî Günümüz Türkiye’si*, ed. Kemal H. Karpat, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 198-342 ve “Modernleşme ve Eğitim” II. *Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s.300-319 adlı makalelerimin tekrarı niteliğinde olup bu kitap için editörlerinin isteği ile hazırlanmıştır.

2 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

lecektir. Tanzimat sonrasında (askeri ve sivil) bürokrasi dışında yine devlete bağlı üç meslek grubu; öğretmenler, hekimler ve mühendisler modernleşme militanı olarak ortaya çıkmışlardır.

Osmanlı modernleşmesi basit bir taklidin ötesinde siyasal birlik-bütünlük ve ekonomik kalkınma kaygısından kaynaklanmıştır. Osmanlı Modernleşmenin zorunluluktan mı kaynaklandığı yoksa iradi bir eylem mi olduğu her zaman kolay yanıtlanabilecek bir soru değildir. Ancak Osmanlı modernleşmesini zorunluluklar karşısında iradi müdahalelerin bir sentezi olarak değerlendirmek yanlış olmaz.³

Osmanlı Modernleşmesi ve Eğitim

Türkiye'nin siyasal tarihi ile eğitim alanında meydana gelen değişimler arasında paralellik vardır. Siyasal değişimin özellikleri eğitim sistemine yansımakta gecikmemiş, siyasal iktidarlar eğitim aracılığı ile kendi değerlerini topluma aktarmaya çalışmışlardır. Her dönemde yayınlanan ders kitapları yakından incelendiğinde, Tanzimat dönemi Osmanlıcılık, II. Abdülhamid dönemi İslâmcılık ve II. Meşrutiyet dönemi ise Ulusçuluk ideolojisinin eğitim aracılığı ile de aktarıldığı yıllar olduğu görülür. Ders programlarında ve kitaplarının içeriklerinde meydana gelen değişiklik bunun en açık kanıtıdır. Dolayısıyla konuya genel anlamda eğitim açısından bakıldığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yapısal açıdan sürekliliğin, ideolojik açıdan da ise ciddi bir değişimin olduğu görülür.⁴

Siyasal açıdan da eğitim açısından da son dönem Osmanlı tarihi Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet olmak üzere üç ana dönemden oluşmaktadır. Bir bakıma aşağıda kısaca değinileceği üzere Tanzimat dönemi rüşdiyelerin, II. Abdülhamid dönemi idadilerin, II. Meşrutiyet dönemi ise sultanilerin dönemidir.

II. Abdülhamid dönemi her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okullar da dâhil) en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Bir yandan geleneksel eğitim yapan sıbyan okulları modern eğitim yapan iptidailere çevrilmiş ve yanı sıra yeni iptidaî okullar açılmıştır. İkinci olarak özellikle idadi düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadiler asıl bu dönemde açılmaya başlanmıştır. Bu dönem bir anlamda idadiler çağıdır. Üçüncü olarak Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar... gibi yüksek okullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılanmıştır.

3 Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1996.

4 Makalemizde bir sonraki dönemle ilgili gelişmelere ve değişmelere yer verilirken önceki dönemden devreden özellikler, tekrarlardan kaçınmak amacıyla, gerekmedikçe ayrıntılandırılmamış, daha çok değişimler üzerinde durulmuştur. İkinci olarak ders program, müfredat ve kitaplarında endoktrinasyon açısından önemli olanlara yer verilmiştir. Bu dersler dışında eğitimin modernleşmesi, çağdaşlaşma ve pozitivist düşünce açısından son derece önem taşıyan diğer bilimsel ve teknik dersler vardır, ancak bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi Türk siyasal yaşamı ile eğitim arasında doğrudan, yakın bir ilişki ve paralellik vardır. İncelemenin sınırları siyasal gelişmelere yer verilmesini olanaksız kıldığından, bu makale okuyucunun Tanzimat'tan Cumhuriyet'e siyasal gelişmeleri bildiği varsayılarak kaleme alınmıştır.

Bu okullar II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in yönetici eliti için de bir kaynak olacaktır.

II. Abdülhamid dönemi "ulema" ve "medresenin" sistem dışına itildiği yıllardır. Başlı başına Hukuk Fakültesi'nin kurulması bile, büyük ölçüde ulema ve medresenin elindeki "hukuk" tekeline indirilen en ağır darbelerden biridir. İkinci olarak XX. yüzyıl başında açılan Üniversitenin içinde "ulûm-i âliye-i diniye" şubesinin kurulması, ulemanın elindeki son kozlardan biri olan, dinin "yeniden üretildiği" medreseye indirilen son darbelerden birisidir. Artık din, devletin tam denetimi altında yüksekokulda yeniden üretilen bir "resmî İslam"a dönüşecektir. Birçok meslek okulları bu dönemde açılmış, özel okullar da yine bu dönemde gelişmiştir.

II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği ders program, müfredat ve kitaplarının dinselleşme yönünde değişikliğe uğramasıdır. Zira Tanzimat döneminden miras kalan eğitim sisteminde din ve ahlak derslerinin Rüşdiye düzeyine kadar oldukça az, idadi ve sonrası eğitim düzeyinde ise yer almadığı, pozitif bilimlere ağırlık verildiği görülür. II. Abdülhamid döneminin neredeyse ilk on beş yılı boyunca aşağı yukarı aynı ders programlarının uygulanmasının da etkisi ile bizzat Abdülhamid'in kurduğu, himayesine aldığı (Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi) okullarda pozitivist/materyalist düşünüş yaygınlık kazanmaya, kendisine yönelik muhalefet artmaya başlamış, öğrenciler arasında siyasal faaliyetler yoğunlaşmıştır. Önce Mülkiye mezunları arasında "ahval ve atvarı" farklı bir kuşağın yetiştiği fark edilince eğitimde dinselleşme başlamış, her düzey okula, ama özellikle devlete eleman yetiştiren askeri ve mülki okulların ders programlarına din ve ahlak dersleri eklenmiş ve zaman içinde saat sayıları artırılmıştır. Bu okulların öğrenci ve öğretmenleri sıkı disiplin altına alınmışlardır. "Resmî ideoloji" ve "resmî tarih" birer kurum olarak bu dönemin eseridir ve sonraki dönemlere miras kalmıştır. Dinselleşmenin ideolojik boyutu bir "İslâm-Türk Sentezi" oluşturmak çabasıdır. "İslâm-Türk Sentezi" II. Meşrutiyet'te "Türk-İslâm Sentezi"ne dönüşecektir. Ancak her iki ideoloji de eklektik ve acemice oluşturulmuş bir bileşime sahiptir. Cumhuriyet'te ise bu ırka, kültüre ve hukuka dayalı Türk ulusçuluğu olarak formüle edilecektir. II. Abdülhamid dönemindeki "İslâm-Türk Sentezi" yaklaşımının bir örneği olarak Türklük İslâm potası içinde eritilen ve anlamlandırılan ikincil bir kimlik olarak sunulmuştur. Bununla birlikte, dönemin ikinci yarısından sonra Türklük vurgusu azalmış ve İslâm vurgusu hâkim bir nitelik kazanmıştır. Siyasal toplumsallaşma süreci, "Allah, peygamber ve padişah" kutsal üçlemesi ile II. Abdülhamid'e bağlılığın meşrulaştırıldığı, otokratik siyasal kültürün aktarıldığı bir özellik gösterir. İslamcılık bir siyasal birlik aracı olarak da kullanılmıştır. Galatasaray Sultanisi nasıl ki Tanzimatçıların düşü ise, Aşiret Mektebi de dönem İslamcılığının ve II. Abdülhamid'in bir düşü olarak hayata geçirilmek istenmiş, ama başarılı olamamıştır.

II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği askeri okullarda okutulan ve sivil okullarda okutulanlardan hayli farklılık gösteren genel tarih kitapları ile Osmanlı tarih kitaplarının

İçerikleridir. Bu ders kitapları erken Türk mitolojisinin ayrıntıyla işlendiği, ulus vurgusunun ve gururunun belirgin bir şekilde öne çıktığı eserlerdir. Bu durum, II. Abdülhamid döneminde yetişen subaylar arasında yaygınlaşan ve II. Meşrutiyet döneminde hâkim duruma gelen Türk ulusçuluğunun da nedenlerinden birini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Modernleşme, Merkezileşme ve Çevreye Nüfuz Aracı Olarak Eğitim

Eğitim, XIX. yüzyılda siyasal sistemlerin merkezileşmesine (uluslaşmaya) koşturarak olarak “devlet”in denetimine girmiş ve kamu yatırımlarının yapıldığı bir “hizmet” alanı haline gelmiştir. Bu bağlamda, okul sayısında, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında gözle görülür bir artış olmuştur. Eğitimin devlet tarafından organize edilmesi, özellikle de parasız ilk eğitimin zorunlu hâle getirilmesi düşüncesi Fransız Devrimi ile gündeme gelmiştir. Zorunlu eğitim, 19. yüzyılda, devletin genişleyen iktidarının sacayaklarından olan bürokratik yönetimin yayılması ve ordunun güçlenmesinin yanında üçüncü bir dayanak noktası olmuştur.⁵ Eğitimin, topluma nüfuz etmenin başlıca aracı durumuna dönüştüğü gözlenmektedir. Devletin artan, karmaşıklaşan işlev ve etkinliklerini (üstlenmek zorunda kaldığı yeni hizmetleri), uzman ve eğitimden geçmiş elemanlardan oluşan bir bürokrasi ile yürütmesi gerektiği gibi, sanayileşme de (uzmanlaşma, iş bölümü) bu talebin toplumsal alanda ortaya çıkmasına yol açar.

XIX. yüzyılda devlete yönelik sadakatin sağlanmasında en etkili araç olan devlet denetimi altındaki ilkokulun zorunlu olması, eğitimle ilgili merkezi yönetim içinde bir birim (bakanlık veya daire) kurulması ve laikleşmeye başlaması Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nda birbirine yakın senelerde ve birbiri ile etkileşim içinde olmuştur. Ancak eğitim sistemi ve düzeni konusundaki istikrar bütün ülkelerde oldukça uzun yıllar sağlanamamıştır.

Eğitim siyasal birliğin, toplumsal uyumun ve devlete yönelik sadakatin sağlanmasında bir “ideolojik aygıt”, endoktrinasyon aracı olarak kullanılmıştır. Eğitimdeki modernleşme sırasında iktidarlar kendilerine yönelik bağlılığın sağlanmasında dinsel/geleneksel değerlerden de yararlanmışlardır. Eğitimdeki modernleşme sırasında dinselleşmeyi de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Bu nedenle, -II. Abdülhamid, III. Napolyon ve III. Aleksandr gibi- çeşitli dönemlerde eğitimde dinselleşme görülmesi istisna değildir. Son olarak eğitim, -arzu edilsin veya edilmesin- pozitivist/materyalist düşünüşün yaygınlaşmasına katkı yapmıştır.

5 Norman Rich, *The Age of Nationalism and Reform 1850-1890*, W. W. Norton & Company Inc., New York 1970, s. 35-38.

Osmanlı'da Modern Eğitim

Modernleşen bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da eğitim, bir kamu hizmeti olarak 19. yüzyılda gündeme gelmiş, bu türden okulların ilk örneği Tanzimat'ın ilanından bir süre önce İstanbul'da açılmıştır. Eğitim, XIX. yüzyılda siyasal sistemlerin merkezileşmesine (uluslaşmaya) koşut olarak devlet denetimine girmiş, dinsel/geleneksel (cemaat-millet) eğitiminin yerini yaygın/kamusal/örgün, laik ve merkezî (ve bir süre sonra ulusal) eğitim sistemi almaya başlamıştır. (bu değişim, günümüze kadar devam edecek bir çatışmanın sebebidir.)

Modernleşmeyle birlikte eğitimin devlet tarafından organize edilmesi, özellikle de parasız ilk eğitimin zorunlu hâle gelmesi yaygınlaşmakta, okul sayısında, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında artış meydana gelmektedir. En önemlisi bu yüzyılda eğitimin ilerlemenin, ekonomik kalkınmanın ve topluma nüfuz etmenin başlıca aracı durumuna dönüştüğü gözlenmektedir. İlköğrenimin zorunlu ve parasız hale gelmesi ve eğitimle ilgili merkezi yönetim içinde bir bakanlık veya daire kurulması Osmanlı İmparatorluğu dâhil modernleşen siyasal sistemlerde etkileşim içinde olmuştur. Örneğin Fransa'da ilköğretim zorunluluğu asıl ve sürekli olarak 1881/1882'de,⁶ Almanya'da 1819'da (parasız oluşu 1888'de), İngiltere'de de 1880'de (parasız oluşu 1891'de),⁷ Japonya'da da Meiji Restorasyonu sırasında 1872'de başlamıştır.⁸ Avusturya'da ise 1850 yılında "Avusturya Eğitim Bakanlığı" varken,⁹ İtalya ve Rusya'da eğitim ile ilgili bir bakanlık 1890'lı yıllarda kurulmuştur.¹⁰ Çin'de ise ilk modern devlet okulu 1862 gibi geç bir zamanda açılmış, eğitim sistemi 1902/3'de, öğrenim bakanlığı ise 1906 yılında kurul-

6 Herbert Passin, "The Japan Educational System", editor: James S. Coleman, a.g.e., s. 272. Merkezî yönetim içinde eğitim ile ilgili bir dairenin kurulması Fransa'da 1824 yılında "Kilise İşleri ve Kamusal Maarif Bakanlığı/ Ministère des Affaires Ecclésiastiques et de L'instructionpublique" adı altında gerçekleşmiştir. Bu ismi ilk anda yadırgamak gerekiyor. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Fransa'da da eğitim öncelikle kilise ve cemaatlerin elinde olan bir hak ve işlevdi. Daha sonra eğitim işlerine bakan daire, bu bakanlıktan ayrılıp içişleri bakanlığına bağlanmıştır. Prusya'da da eğitim işleri ile kilise işleri aynı bakanlık tarafından üstlenilmiştir. Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi ve Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s. 78-79.

7 Norman Rich, *The Age of Nationalism and Reform 1850-1890*, W. W. Norton & Company Inc., New York 1970, s. 113-114 ve Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1988'e)*, A.Ü. Basımevi, Ankara 1989, Genişletilmiş 3. baskı, s. 173, dn/1.

8 Herbert Passin, a.g.m, s. 272 ve Robert E. Ward, "Japan: Continuity of Modernization", editörler: Lucian W. Pye ve Sidney Verba, *Political Culture and Political Development*, 2. baskı, Princeton University Press, New Jersey 1972, s. 44.

9 Bu müsteşar 1854 yılında Vıyana Üniversitesi'nde Avusturya Tarihi Araştırmaları Enstitüsü de kurmuş ve kolejler ve üniversiteler aracılığı ile, kısaca eğitim kurumu aracılığı ile bir ulus olarak Avusturya fikrini yayılmasına gayret etmiştir. William T. Bluhm, *Building an Austrian Nation The Political Integration as a Western State*, Yale University Press, London 1973, s. 15.

10 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 268-269. Bizdeki rüştiye düzeyi (gimnaziya) okullarının açılması düşüncesi 1726 yılında gündeme gelmiştir. Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917*, Clarendon Press, Oxford 1967, s. 35-36 ve Akdes Nimet Kurat; a.g.e., s. 292-293.

muştur.¹¹ Osmanlı'nın bir parçası durumundaki Mısır açısından da durum farklı değildir. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde ilk kez Fransa'ya öğrenci gönderilmiş, yüksekokullar kurulmuş, ilkokullar açılmış ve bir eğitim dairesi oluşturulmuştur.

Merkezi yönetim içinde eğitim ile ilgili bir dairenin kurulması Fransa'da 1824 yılında "Kilise İşleri ve Kamusal Maarif Bakanlığı/ *Ministère des Affaires Ecclésiastiques et de L'instruction publique*" adı ile olmuştur. Bu ismi ilk anda yadırgamamak gerekiyor. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Fransa'da da eğitim öncelikle kilise ve cemaatlerin elinde olan bir hak ve işlevdi. Daha sonra eğitim işlerine bakan daire, bu bakanlıktan ayrılıp işleri bakanlığına bağlanmıştır. Prusya'da da eğitim işleri ile kilise işleri aynı bakanlık tarafından üstlenilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim işlerine bakacak bir "daire"nin sonra da bakanlığın (nezaret) kurulması çağdaşlarına oranla geç değil, hatta birçoğundan öncedir. Merkezi yönetim içinde eğitim ile ilgili bir dairenin kurulması düşüncesi 1838 yılından itibaren gündeme gelmiş; bakanlık Maarif-i Umumiye Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) adı ile 1857 yılında kurulmuş; bir bütün olarak eğitimi düzenleyen "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi/Genel Eğitim Tüzüğü" ise 1869 yılında yayınlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sıbyan eğitimini zorunlu kılan ilk ferman ise, II. Mahmut Döneminde, 1824 yılında yayınlanmış, ancak uygulanamamıştır.¹²

Zorunlu eğitimin kabul edilmesi, kadınların okuma olanağına kavuşması ve onlara kamusal yaşamın içinde etkin olmalarını sağlayacak yeni iş alanları açmıştır. Bu gelişme ise kadınların toplumsal ve siyasal eşitsizlikten kurtulmalarının en önemli adımlarından biridir.¹³ Öte yandan eğitim, imparatorluklar içindeki hâkim unsurun ulusçuluk bilincini teşvik ederken, öte yandan dinsel cemaatler için de benzer bir etki yapmıştır. Böylece geleneksel toplumun cemaat yapısını dünyevileşme yönünde değişime uğratmakta, ulusçuluk hareketlerini teşvik etmekte ve imparatorlukların dağılışını hızlandırmaktadır. Bu süreçte yabancı devletlerin ülke içinde açtıkları okullar "cemaatten ulusa" geçiş sürecinin hızlanmasında önemli bir etken olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırlarla başlayan bu süreç Rum, Bulgar, Ermeni, Arnavut ve Araplarla devam etmiştir.

Eğitim alanındaki önemli ve kalıcı değişim 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi/Genel Eğitim Tüzüğü ile başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimi düzenleyen temel metin olan Tüzüğün ilk maddesi okulları genel okullar (mekâtib-i umumiye) ve özel okullar (mekâtib-i hususiye) olarak ikiye ayırmaktadır. Genel okulların (mekâtib-i umûmiyenin) gözetim ve idaresinin (nezaret ve emr-i idaresinin) devlete ait olduğu belirtilmektedir. Özel okulların (mekâtib-i husûsiyenin) ise "yalnız gözetiminin

11 John Wilson Lewis, "Party Cadres in Communist China", *Education and Political*, s. 413.

12 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978, s. 175.

13 Norman Rich, a.g.e., s. 38.

devlete, kuruluş ve yönetiminin ise kişi veya [dini] cemaatlere ait olduğu belirtilmiştir. Özel okullar da (mekâtib-i hususiye) ikiye ayrılmaktadır. Birincisi özel İslam okulları (mekâtib-i hususiye-i islamiye), ikincisi ise (mekâtib-i gayr-ı müslime) özel gayrimüslim okullardır. Özel gayrimüslim okulları da (mekâtib-i gayr-ı müslime) kendi içinde üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki cemaatler ve patrikhane tarafından kurulan “milli mektepler”, ikincisi ise kişilerin kurdukları “eşhas mektepleri” ve üçüncüsü ise “ecnebi” yani yabancı okullardır.¹⁴

Genel okullarda (mekâtib-i umumiyede) öğretim üç öbek halinde tasarlanmıştır. İlk düzeyde sıbyan ve Rüşdiye; İkinci düzeyde idadi ve sultani, üçüncü düzeyde ise mekâtib-i âliler, yani yüksekokullar bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde eğitim sıbyan, Rüşdiye, idadiye, sultaniye ve âliye olarak beş basamak halinde aşamalandırılmıştır.

II. Abdülhamid Dönemi Başlarken Eğitim Verileri

1839 yılında iki okul ile başlayan süreç 1294 h./1877 m. yılına gelindiğinde Tanzimat dönemi kapanırken eğitim alanında hayli önemli değişimler yaşanmıştır. Örneğin Tanzimat döneminin sonuna doğru okullaşma oranı -1873 itibarıyla- ilkokul düzeyinde %1 olarak hesaplanmaktadır.¹⁵ Aşağıda bu dönem kapanırken eğitim açısından geline nokta rakamlarla verilmiştir.¹⁶ Bu veriler hem Tanzimat eğitiminin geldiği aşamayı hem de II. Abdülhamid dönemine devreden eğitime müteallik kurumsal mirası ortaya koymaktadır.

İmparatorlukta tamamı İstanbul’da 4 askeri yüksekokul (“Mekteb-i Harbiye-i Şahane”, “Mekteb-i Fünûn-u Bahriye-i Şahane”, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane”, “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye”), ikisi İstanbul’da (“Dersaadet Mekteb-i İdadisi” ve “Mekteb-i İdad-i Tıbbiye/Mekteb-i Tıbbiye-i İdad-iye-i Şahane”) ve yedisi taşrada olmak üzere (Edirne, Manastır, Bosna, Şam-ı Şerif, Bursa, Erzurum, Bağdat İdadileri) toplam dokuz askeri idadi bulunmaktadır. Ayrıca tamamı İstanbul’da olmak üzere dokuz tane (Gülhane, Soğukçeşme, Fatih, Kocamustafapaşa, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar Toptaşı, Üsküdar’da Paşakapısı ve Hasköy) askeri Rüşdiye vardır ve toplam öğrenci sayısı 1468’e ulaşmıştır.

14 Bu konuda yapılan bir başka sınıflandırma ise şöyledir: Okullar; resmi okullar (mekatib-i resmiye) ve özel okullar (mekatib-i gayr-ı resmiye) olarak ikiye ayrılmaktadır. Resmi okullar müdür, öğretmen, memur ve diğer çalışanları devlet tarafından atanan ve idaresi dahi devlete ait olan okullardır. Özel okullar (Mekatib-i gayr-ı resmiye) ise cemaatler, kişi (efrad) veya yabancı (ecnebi) uyruklu kişiler tarafından kurulan, öğretmenleri devlet tarafından atanmayan, masrafı kurucular ve öğrencilerinden alınan ücretlerle karşılanan okullardır. Kısaca özel (resmî olmayan) okullar üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki özel Müslüman okulları, ikincisi gayrimüslim okulları, sonuncusu ise ecnebi/yabancı okullardır.

15 Mehmed Ali, a.g.e., s. 235-236. Davison, Ziya Paşa'nın bir yazısına dayanarak 1860'ların ortasında Müslümanlar arasındaki okur-yazarlığın %2 olduğunu hatırlatıyor. Bkz. Roderic H. Davison, *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey 1963, s. 68.

16 *Sâlnâme, Sene 1294*, haz. Maarif Nezareti Mektupçusu Halet Bey, Halil Efendi Matbaası, Dersaadet 1294 h.

İstanbul'daki sivil (mülki) okullar arasında "Mekteb-i Sultani", Darülfünun-i Sultani'ye bağlı-"Mekteb-i Hukuk", "Mekteb-i Turûk ve Meabir" ile "Mekteb-i Edebiyat", ayrıca "Darülmualimîn", "Darülmualimât", "Mekteb-i Mülkiye", "Mülkiye İdadi Mektebi", "Mekteb-i Aklâm", "Mekteb-i Sanayi" ve "Darüşşafaka" bulunmaktadır.

İstanbul'da toplam 21 erkek rüşdiyesi (Darülmaarif Rüşdî, Aksaray'da Mahmudiye, Sultanbayezid, Takvimhane, Şehzade, Zeyrek, Fatih, Sultanselim, Galata, Mirgün, Beşiktaş, Tophane'de Feyziye, Südlüce, Davudpaşa, Eyyüb, Üsküdar Atik, Üsküdar'da Atlamataşı, Beylerbeyi, Kanlıca, Odabaşı ve Tophanelioğlu) ve bu okullarda toplam 1795 öğrenci bulunmaktadır.

İstanbul'daki idadi sayısı 6 (Darülmaarif, Feyziye, Beşiktaş, Fatih, Davudpaşa ve İbrahimîpaşa Çayırı) ve öğrenci sayısı ise 392'dir. İstanbul'da biri sanayi okulu olmak üzere toplam 10 kız Rüşdiyesi (Sultanahmed, Şehzade, Aksaray, (Atik Bayır Zabtiye Karibinde) İbrahimîpaşa, Eski Alipaşa, Eyyüb, Üsküdar, Üsküdar'da Gülfem Hatun, Atpazarı, Yedikule Kız Sanayi Mektebi) vardır ve öğrenci sayısı 356'dır.

İstanbul'daki (modern) İbtidâî sayısı 10 (Nuriosmaniye, Simkeşhane, Saraçhane, Eski Alipaşa, Laleli, Üsküdar'da Rüstempaşa, Mahmudiye, Beylerbeyi, Bebek, İstinye) ve öğrenci sayısı 507'dir.

İstanbul ve "Bilâd-ı Selase"de Müslümanlara ait 290, Rumlara ait 65, Ermenilere ait 43, Katoliklere ait 8, Bulgarlara ait 3, Yahudilere ait 29 ve Protestanlara ait 8 olmak üzere toplam 446 sıbyan okulu bulunmaktadır. Bu okulların toplam öğrenci sayısı ise 39.980'dir. Bâb-ı Zabtiye İdaresi'nde bulunan resmi okul sayısı 13 ve öğrenci sayısı ise 312'dir.

Aynı yıl Rumeli ve Anadolu'da bulunan sıbyan, Rüşdiye, darülmualim, idadilerle öğrenci sayıları vilayet ve sancaklara göre sayısı ise aşağıda tablo olarak verilmiştir:

	Rüşdiye Erkek	Rüşdiye Kız	Darülmualim	İdadi	Toplam Öğrenci	Sıbyan Okulu (Müslim+Gayr Müslim)
Edirne	26				1385	165
Tuna	31				1884	104
Sofya	8				430	-
Selanik	14	1			828	273
Bosna	21		1		729	949
Hersek	3				142	-
Manastır	20				975	-
Yanya	11	1		1	661	445
İşkodra	4				241	-
Cezayir-i Bahr-i Sefid	14				488	-
Girit	8	1		1	516	-
Hüdâvendigâr	27				955	1400
Aydın	20				941	120
Konya	15	1			944	1188
Ankara	12				636	800
Kastamonu	17				819	1979
Sivas	11				595	700
Trabzon	7				265	1000
Canik	6				240	200
Erzurum	20				447	1200
Diyarbakır	17				800	1300
Halep	9				466	95
Suriye	14				690	125
Kudüs-i Şerif	2				117	-
Adana	6				367	97
Bağdat	8				402	100
Zor	3				105	-
Trablusgarp	3				145	60
Cidde	1				45	-
Basra	1				1	-
Genel Toplam	359	4	2	2	17259	12300

II. Abdülhamid ve “İslam-Türk Sentezi” Gelenekçi/Muhafazakâr Modernizm

Resmî ideoloji ve resmî tarihin sistematize edilmesi ve kurumlaşması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiş ve sonraki dönemlere miras kalmıştır. II. Abdülhamid, eğitimi, mutlak monarşinin kendisini yeniden üretmesini sağlayacak bir kurum olarak kullanmaya çalışmıştır. Onun döneminde yürürlüğe giren dinselleşmeden umulan başlıca amaç, bir siyasal otorite olarak padişaha (kendisine) bağlı ve sadık bir kuşak “ubudiyet gösteren bendegân/élite” yetiştirmektir.¹⁷ Bu dinselleşmenin ideolojik boyutu bir “İslâm-Türk Sentezi” oluşturmak çabasıdır ki buna biraz aşağıda değineceğiz.

Bu dönem ders programı, müfredat ve kitaplarda yer alan fikirlere bakılarak *gelenekçi modernizm* dönemi olarak nitelenebilir. Zira Abdülhamid bir yandan İslamiyet’i bir ideoloji halinde kullanmaya çalışırken, öte yandan ilerlemeye ve bilime son derece önem vermiş ve bilimsel gelişmenin yollarını açmaya çalışmıştır.¹⁸ Onun yetiştirmeye çalıştığı insan tipi padişaha dinî bağlarla bağlı, ama “mütefennin” bir kişiliktir. Fakat iktidarının ilk on yılında uygulamada kalan eğitim programı muhalif bir kuşağın doğmasına katkıda bulunmuş, bu yönelim fark edildiğinde eğitim sistemi dinsel bir içeriğe büründürülmüş, ama bir işe yaramamıştır. Onu tahttan indiren, Onun okullarından yetişen genç kuşak olmuştur.

Sıfatlarından biri “Maarifperver” olan II. Abdülhamid dönemi her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okullar da dâhil) en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Eğitimin alt yapısının kurulması ve yaygınlaştırılması, Maarif Nezaretî’nin merkez ve taşra teşkilâtında düzenlemeler de bu dönemde olmuştur.¹⁹ Eğitim için kaynak arayışları dönem boyunca sürmüş, savaşlar nedeniyle zaten güçsüz durumda kalmış olan bütçeden pay ve bütçe dışından kaynaklar yaratılmaya çabalanmıştır.²⁰

17 Berkes, a.g.e., s. 204.

18 Ahmed Reşit Rey (H. Nazım), *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922), Canlı Tarihler*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945, s. 38-41.

19 II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği askeri okullarda okutulan ve sivil okullarda okutulanlardan hayli farklılık gösteren genel tarih kitapları ile Osmanlı tarih kitaplarının içerikleridir. Bu ders kitaplarında erken Türk mitolojisi (dolayısıyla Türk milli kimliği) ayrıntıyla işlenmektedir. Bu durum ordu içindeki Türk milliyetçiliğinin de sebeplerinden biri olacaktır.

20 “93 Harbi”nin devlete yüklediği ağır maliyet, eğitim için yapılacak masrafların azalmasına neden olmuştur. Hele idadilerin açılması ve yaygınlaştırılması isteği gündeme geldiğinde, kaynak sorunu ciddi biçimde çözümlenmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. 1872 yılında her ne kadar ilköğretim masrafları cemaatlerin eline bırakıldı ise de yeterli para sağlanamadığı görülünce “öşrün öşrü” oranında bir “maarif vergisi” benimsenmiştir (İlhan Başgöz ve Howard E. Wilson, a.g.e., s. 40 ve Mahmud Cevad, a.g.e., s. 126). 1300 mali yılı sonrasında itibaren aşarın 1/7’i ve 1/4’i “Maarif hisse-i ianesi” olarak alınıp ve ek olarak müsakkafat vergisinin de % 6’sının eğitime ayrılması Said Paşa tarafından sağlanmıştır. 1300 yılından itibaren idadilerin ülke düzeyinde yayılması amaçlandığından, ancak Maarif Nezaretî’nin de bütçesinde ayırabileceği parası olmadığından yeni kaynaklara gereksinim duyulmuş ve “aşâr ile meskufat vergisine zam yapılmıştır (SNMU-1318..., s. 29-30; Mahmud Cevad, a.g.e., s. 237 ve Said Paşa, *Said Paşa’nın Hatıratı*, Cild-i Evvel, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328 h.). Bu yeni kaynaklar idadiler de dâhil olmak üzere yeni okulların açılmasında kullanılmıştır. (Bayram Kodaman, a.g.e., s. 119). 1881 (1298 h.) yılında “evkaf-ı münderesenin mekatib-i ibtidâiye karşılığı olarak maarife terki hususuna irade-i seniyye şerefsâdir” olur. Çalışmayan vakıfların gelirleri ile diğer vakıfların amaçlarına yönelik faaliyetlerinden artan gelirleri Maarif Nezaretî’ne bağlanır (SNMU-1318..., s. 29; Nevzad Avas, a.g.e., s. 708 ve Mahmud Cevad, a.g.e., s. 220-221). 1887 (1303 h.) yılında “maarif hisse-i ianesinin” hesabında çekilen güçlükler nedeniyle çeşitli kalemlerden alınacak vergiler için daha basit bir hesaplama yöntemi getirilmiştir (Nevzad Avas, a.g.e., s. 708; Stannford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 303). Taşrada aşar, bina ve emlak vergileri üzerinden “hisse-i iâne” adıyla eğitim için ayrılan payın önce dörtte biri, sonra da yarısı İstanbul’a “mekatib-i âliye” için harcanmak üzere gönderilmeye başlanmıştır (Bayram Kodaman, a.g.e., s. 158-160). 1306 Ramazan’ında yayınlanan bir Nizamname’de maarif hissesinin on bir buçukta bir buçuk kuruş olduğu belirtilmektedir. “Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Suret-i İstihsal ve Ahzına Dair Nizamname” (Tarih: 4 Ramazan 1306/22 Nisan 1305) Mütemmim (Hilal Matbaası, Dersaadet 1333) s. 99-102, s. 99 Madde: 2 ve dipnot düşülerek 1325 Muvazene-i Umumiye Kanununun 27. maddesi gereğince 1325 senesinden itibaren (II. Meşrutiyet’in ilanından bir süre önce) Maarif hissesi sâilsen tayin edilmiştir. Eğitim konusuna bütçe açısından bakıldığında, II. Abdülhamid dönemi boyunca hem genel eğitime hem de kimi nezaretlerin elinde olan okullar için ayrılan paraların arttığı görülmektedir (Hasan Âli Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, s. 231-232).

Berlin Anlaşması sonrasında ilk ve orta düzeyde öğretimin yaygınlaştırılmasına ağırlık verilmiş, model ve düzen arayışı yoğunlaşmıştır.²¹

Eğitimin alt yapısının kurulması ve yaygınlaştırılması ve Maarif-i Umumiye Nezareti'nin yapısal olarak bazı değişikliklerle Cumhuriyet'e devrolacak merkez ve taşra teşkilatının oluşması bu dönemdedir. II. Abdülhamid dönemi, eğitimin kurumsallaşması açısından en önemli evredir. Rüşdiyelerin bir kısmı 1892 yılından itibaren idadilerle birleştirilerek öğrenim süresi üç yıla indirilirken, zaman içinde diğer rüşdiyelerin öğrenim süresi de üç yıla indirilmiştir. İdadilerin öğrenim süresi 1887 yılında dört yıla çıkmıştır. 1892 yılında ise taşra idadileri gündüzlü olanlar ilk üç senesi rüşdiye eğitimi olmak üzere beş, yatılı olanlar ise ilk üç yılı rüşdiye eğitimi olmak üzere yedi yıl eğitim vermektedir. Dönem boyunca yeni sultani kurulmadığı görülmektedir. Sultanilerin gözde olduğu dönem II. Meşrutiyet dönemidir.

II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Verileri

II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önemin bir göstergesi de o dönemde eğitim konusunda ilk kez yayınlanan çalışmalardır. Bunları üçe ayırmak olanaklıdır. İlki okul tarihçeleri, ikincisi eğitim istatistiklerinin derlenmesi için bakanlık içinde (Maarif-i Umumiye Nezareti'nde) yeni bir birim oluşturulması ve ilk istatistiklerin yayınlanmasıdır. Sonuncusu ise yalnızca bu dönemde yayınlanan eğitim yıllıklarındır.

Okul Tarihçeleri: II. Abdülhamid döneminde eğitimle ilgili yayınlanan kaynakların başında okul tarihçeleri gelmektedir. Bu kitaplardan özellikle eğitimdeki ilerlemeyi anlamak, okulların yıllara göre verdiği mezun sayılarını isimleriyle birlikte bulmak olanaklıdır. Bunların başında *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiyye*²², *Mir'at-ı Mekteb-i Mühendishane*²³, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*²⁴ gibi tarihçeler gelmektedir.

Bu dönemde çeşitli okullar, görkemli mezuniyet törenleri düzenlemeye başlamış ve Mülkiye gibi okulların birincileri II. Abdülhamid tarafından ödüllendirildiği gibi, doğrudan

21 II. Abdülhamid iktidara geldikten bir süre sonra genel eğitim düzeninde değişiklik yapmak arzusu ile çeşitli ülkelerin eğitim sistemlerini inceleterek, eksik ve yararlı yönlerinin değerlendirildiği raporlar yazılmasını "irade" etmiştir. Padişah, Sadrazam Said Paşa'ya 28 Zilhicce 1305/18 Ağustos 1304 tarihli bir irade ile özellikle Almanya'nın eğitim sistemini, üzerine 18 Şaban 1312 h. /2 Şubat 1310 h. tarihli bir irade ile de Maarif-i Umumiye konularında rapor hazırlanmasını istemiştir. Said Paşa, a.g.e., s. 162 ve Layiha için 572-580. Ayrıca bkz. Necdet Sakaoğlu, a.g.e., s. 99, Stannford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 303.

22 Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1310 h.

23 Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî Hümâyûn (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)*, haz. Sadık Erdem, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.

24 Rıza Tahsin'in önce Şam'da sonra İstanbul'da yayınladığı Tıbbiye tarihi geçtiğimiz yıllarda Aykut Kazancıgil tarafından ekler ve notlarla son derece zenginleştirilerek yeniden yayınlanmıştır. Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Ravzat-üş-Şam Matbaası, Şam 1322; Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye, Kader Matbaası*, Dersaadet 1328 h.; Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, haz. Aykut Kazancıgil, Özel Yayınlar, İstanbul 1991.

doğruya Saray'da memuriyete alınmışlardır. Çeşitli yıllarda bu okulların mezunlarının isimleri listeler halinde yayınlanmıştır. Bu listeler okulların mezun sayılarını belirlemek açısından önemlidir.²⁵ Sonradan yayınlanan bazı kurum tarihleri de bu konudaki rakamları elde etmek açısından kullanılabilir.²⁶

İstatistik Şubesinin Kurulması: II. Abdülhamid döneminde eğitim konusundaki durumu ve geline aşamayı belirleyebilmek, eğitim planlamasına yardımcı olmak üzere Maarif-i Umumiye Nezareti içinde bir istatistik birimi oluşturulmuştur.²⁷ İstatistik şubesi, Mehmet Tahir Münif Paşanın Maarif-i Umumiye Nazırlığı sırasında 1892 sonu ve 1893 başında kurulmuştur.²⁸ Mesaisini istatistiğe hasredecek bu hususi komisyonun teşkili ve azaları bu cümle ile ilan olunmuştur: “Maarif Nazırı Münif Paşa'nın taht-ı riyasetinde olarak ilmi ve edebi ve sanayi istatistikleri tanzimi zmnında azası Cemiyet-i Rusumiye Reisi Portakal Mikail Efendi, Matbuat Müdürü Mehmed Efendi, Matbuat-ı Ecnebiye Serhalifesi Panciri Efendiden ibaret olmak ve haftada iki defa akd-i içtima etmek üzere bairade-i seniye daire-i maarifde bir komisyon teşkil kılınmıştır.”²⁹

Bu komisyon Eğitim Bakanlığındaki istatistik örgütünün de başlangıcını oluşturmaktadır. İstatistik şubesinin kurulması ardından Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı iptidai, rüşdî, idadi, sultani ve yüksekokulların cemaatlara göre dağılımı, kız ve erkek öğrencilerin, öğretmenlerin ve çalışanların sayıları derlenmeye başlamıştır. Bu amaçla maarif müdürlüklerine formlar gönderilmiştir. Söz konusu çalışmaların ardından derlenen veriler kitaplar halinde yayınlanacaktır.

25 Bazı örnekler için bkz. *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tevzi-i Mükafat Cedvelidir*, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahi, İstanbul 1301 h. ve *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tevzi-i Mükafat Cedvelidir*, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahi, İstanbul 1302 h.

26 Bunlardan biri ve son derece yoğun bir emek ürünü olan Ali Çankaya'nın önce 2 cilt [Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1949)*, Örnek Matbaası, Ankara 1954] ve bir süre sonra da 8 cilt olarak [Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969] yayınladığı Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler adlı devasa çalışmasıdır.

27 Ayas, bu komisyonun ilkin 1885 yılında kurulduğunu yazar! Nevzad Ayas, a.g.e., s. 626.

28 “1308 senesi kanun-i evvelinde Mektubi Kalemi [1321 Salnamesinde “Mektubi-i Nezaret” olarak geçiyor!] maiyetinde olmak üzere” bir istatistik şubesi teşkil edilmiştir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1316 h., s. 31; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1317 h., s. 32; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1318 h., s. 32; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1319 h., s. 12 ve *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Asır Matbaası, Dersaadet 1321 h., s. 24.

29 Mahmud Cevad İbn-i Eşşeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338 h., s. 255 ve “Mukaddeme”, *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Nezareti 1339-1340 Ders Senesi İhsaiyat Mecmuası*, Maarif Vekaleti İhsaiyat Müdüriyeti Tarafından Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1341 h., s. 1.

İlk Eğitim İstatistikleri: Bu konuda alınan kararlar 1894/1895 ders yılından (mali tarihle 1310/1311) başlayarak, her sene istatistiklerin yayınlanması öngörülmüştür. Yine aynı yıl düzenli bir biçimde Maarif Salnamesi (eğitim yıllıkları) yayınlanması da kararlaştırılmıştır.³⁰

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk eğitim istatistiği mali tarihle 1310/1311, miladi tarihle 1894/1895 ders yılına ait olarak yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra, yine mali tarihle 1312/1313 h. miladi tarihle 1895/1896 yıllarına ait istatistik cetvelleri de hazırlanmış ve bir arada yayınlanmıştır.³¹

O dönemde Maarif-i Umumiye Nezareti'nde çalışan, II. Meşrutiyet döneminin Maliye Bakanı Mehmed Cavid, *İstatistik* adlı yapıtında 1312/1313 h. ve 1313/1314 h. mâlî yıllarına ait olan eğitim istatistiklerinin de yayınlandığını belirtmekle birlikte biz, yaptığımız araştırmalarda söz konusu istatistikleri göremedik.³² İlk yayınlanan eğitim istatistikleri şunlardır:³³

- Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye-i Ecnebiyenin ve Dersaadet'de Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kitabhanelerin İstatistiki, (1310-1311) *Sene-i Dersiyeye-i Maliyesi'ne Mahsusdur*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, ts.
- Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye-i Ecnebiyenin ve Dersaadet'de Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kitabhanelerin İstatistiki, (1311-1312) *Sene-i Dersiyeye-i Maliyesi'ne Mahsusdur*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1318.

Bu istatistiklerde Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı olan iptidai, rüşdî, idadi ve yüksekokullarla, özel yabancı okullar, öğrenci ve öğretmen sayıları; öğrenci ve öğretmenlerin kız-erkek ve cemaatlara göre dağılımı; son olarak İstanbul ve taşradaki kütüphanelerin istatistikleri bulunmaktadır. Öğrenci sayıları verilirken önceki yıldan devreden öğrenci sayısı, ders yılı sonuna kadar kaydedilen öğrenci sayısı, ders yılı sonuna kadar

30 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU) -Dördüncü Sene- 1319...*, s. 13.

31 Bkz. Nevzad Ayas, a.g.e., s. 626 ve ayrıca Mehmed Cavid, *İhsaiyat*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1325 h., s. 296.

32 Bu konuda son iki eğitim yılındaki (Maarif Salnamesindeki) bilgiler de sözü edilen iki istatistiğin yayınlanmadığına ilişkin ipuçları vermektedir. Maarif Salnamelerinde şu açıklamalar bulunmaktadır: "1316 sene-i hicriyesinde 1310 ve 1311 sene-i tedrisiyelerinden iptida ile her sene intişar etmek üzere Nezaretçe bir istatistik tanzimine mübaşeret edilmiş ve 1316 sene-i hicriyesinde yine her sene neşr olunmak üzere bir de salname-i maarif tesis kılınmış olup bunların ikisi dahi İstatistik Şubesi marifetiyle muntazaman tertib-i neşr edilmekte bulunmuştur." Bu anlatımda son iki istatistiğin yayınlandığına ilişkin bir bilgi yoktur. Bkz. (SNMU)-1319, s. 13, (SNMU)-1321, s. 25.

33 Biz bu istatistiklerin ilki olan 1310/1311 hicri yılına ait olanını daha önce sözünü ettiğimiz çalışmamızda kullandık.

bir nedenle okuldan ayrılan öğrenci sayısı, bir sonraki yıla devreden öğrenci sayısı ile diploma alan öğrencilerin sayıları yer almaktadır. Ayrıca okulların açılış tarihleri de verilmektedir. Bu istatistiklerde Maarif-i Umumiye Nezareti'ne [Genel Eğitim Bakanlığı'na] bağlı olmayan askeri okullarla diğer bakanlıklara bağlı okullara ilişkin bilgiler yer almamaktadır. Bununla birlikte bu istatistiklerde II. Abdülhamid döneminin yaklaşık ilk 18 yıllık diliminde eğitim alanındaki gelişmeyi somut olarak görmek olanaklıdır.

Ancak Mehmed Cavid, bu istatistiklerin güvenilirliğine ilişkin olarak da bazı kuşkuşlarını şöyle ifade etmektedir: "Bu cetvellerden ikincisinin [1311-1312'yi kastediyor.] esna-yı tertibinde Maarif Nezareti İstatistik Kaleminde bulunduğum cihetle vilayattan gelen erkamın hemen külliye yanlışı olduğunu, buradan gönderilen talimatlardan hele mekteb hocalarının hiçbir şey anlamamış olduklarını ve binaenaleyh netayicin pek az şayan-ı emniyet bulunduğunu biliyorum. Esasen talep olunan malumat da pek cüz'î idi. ... Her halde bu yekûnların hiçbirini şayan-ı emniyet değildi."³⁴

II. Abdülhamid dönemi için kullanılabilir istatistiklerden biri de, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınlanan ve 1323/1324 yıllarına ait olan istatistiklerdir. Burada söz konusu edilen 1323/324 yılının Mali tarih mi Hicri tarih mi olduğu belirtilmemiştir. İstatistiğin başında verilen tarihler Hicri ise 1905/1906 yıllarına, Mali ise 1907/1908 yıllarına denk düşer. Bu bilgiden yoksun olduğumuz için Miladi yıl olarak karşılığını vermek güçleşmektedir. Ama sonuç olarak bu istatistiklerin 1905 ile 1908 yılları arasında ait olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu istatistik II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan devlet salnamesinin içinde yer almaktadır.³⁵ İstatistikte resmi ve özel okulların cemaatlere göre ve kız, erkek karma niteliklerine göre sayıları verilmiştir. Buldukları il ve ilçe bazında verilen bu istatistiklerde yalnızca okul sayıları yer almakta başkaca bir bilgi bulunmamaktadır. Bu istatistikte yer alan tablolarda rakam ve satır kaymaları ile ciddi rakam hataları yer almaktadır. Bu nedenle çok dikkatli kullanılması gerekir.

İlk Eğitim Yıllıkları (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye): İlk eğitim istatistiklerinin yayınlanmasının kararı alındığı 1892 yılında, düzenli bir biçimde Maarif Salnamesi yayınlanması da kararlaştırılmıştır.³⁶ İki 1316 (1898) yılında yayınlanmaya başlayan *Maarif-i Umumiye Salnamesi*, 1321 yılına kadar beş kez yayınlanmıştır. Beşincinin yayınlanıp yayınlanmadığı bilinmemektedir.³⁷

34 Mehmed Cavid, a.g.e., s. 296-197.

35 *Salname 1326 Sene-i Mâliyesi*, 65. Sene, Selanik Matbaası İstanbul 1326 h.

36 *SNMU- 1319*, s. 13.

37 Beşinci/1320 Maarif Salnamesi'nin yayınlanıp yayınlanmadığını bilmiyoruz. Kataloglarda referansı bulunmamaktadır. II. Abdülhamid'in Kitaplığı'nın bulunduğu İ.Ü. Eski Eserler Kütüphanesi'nde de kaydı yoktur. Seyfettin Özege'nin beş ciltten oluşan *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda (bkz. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, V c., Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1971-1979) ve *Salname ve Nevşâleri derleyen Ottoman Year-Books* [Hasan Duman (der.), *Ottoman Year-Books (Salname and Nevşal) A Bibliograph and a Union Catalogue with Reference to Istanbul Libraries*, IRCICA, İstanbul 1982] adlı katalogda da kaydına rastlayamadık. Muhtemelen basılmış, ancak bir nedenden dolayı dağıtılmamış ve imha edilmiş olmalıdır. Bu, II. Abdülhamid döneminde rastlanabilecek türden olaylardır. Baskı hataları nedeniyle ertelenen ve basımı durdurulan devlet salnameleri olduğu gibi *Takvim-i Vak'ayi*'nin de başına benzer bir iş gelmiş ve uzun bir süre yayınlanmamıştır. Ayrıca 1320 yılında Matbaa-i Âmire de

İlki 1316 yılında yayınlanan Maarif Salnamesinde yer alan “Maarif Nezaretinin Tarihçesi” başlıklı bölümde yer alan bilgiler daha sonraki Maarif Salnamelerinde çok az değişiklik ve eklemelerle tekrarlanmış ve bir anlamda yaklaşık 30 yıl sonraki yazılacak Maarif Nezareti tarihçesine de kaynaklık etmiştir.

Salnamelerde Maarif Nezareti'nin tarihçesi, Maarif nazırları, Maarif Nezareti ile diğer nezaretlere bağlı ilk orta ve yüksekokullarla gerek taşrada ve gerek İstanbul'da bütün erkek ve kızlara ait iptidai, rüşdî ve idadi düzeylerinin ders programları, nizamname ve talimatnameleri ile sınav koşulları, Maarif Nezareti'nin teşkilâtına ilişkin nizamnameler ile bazı okulların müfredat programları bulunmaktadır. Ayrıca Müze-i Hümayun, Matbaa-i Amire, Kütüphaneler, inşa olunan ve olunmakta olan okullar ve İstanbul'da o yıl içinde yayınlanan kitap, dergi ve gazetelerin listesi bulunmaktadır. Bu bilgiler 30'a yakın vilâyet ve 6 kadar sancaktaki eğitimin durumuna ilişkin bilgiler ayrıntılı bir tasvir sunmaktadır.³⁸ Eğitim yıllıklarının listesi aşağıda verilmiştir.

- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, *Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1316.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, *İkinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1317.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, *Üçüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1318.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, *Dördüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Darülhilafetülaliye; Matbaa-i Amire, 1319.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, *Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Dersaadet: Asır Matbaası, 1321.

Bu arada bir not olarak kaydetmek gerekir ki, II. Abdülhamid döneminin başlarında yaşanan okul ve öğrenci sayılarındaki düşüş ve azalmanın başlıca nedeni 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı nedeniyle yitirilen Balkan topraklardır (Tuna, Bosna-Hersek, Sofya gibi). Aynı şekilde, II. Meşrutiyet dönemindeki Trablusgarp ve Balkan savaşları da okul ve öğrenci sayılarında benzer bir düşüş yaşanmasına neden olmuştur.

kapatılmıştır. Nedeni, Devlet Salnamesinde Kanun-i Esasi'nin bazı sayfalarının ters basılması ve II. Abdülhamid'in bunu kendisine yorumlayarak padişahı baş aşağı görmek arzusunun bir tezahürü saymasıdır (Bkz. Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri, "Tahlil ve Tarihçe"*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939, s. 67). Gerçekten ertesi yıl son *Maarif Salnamesi*, Matbaa-i Amire'de değil, Asır Matbaası'nda basılır.

38 Biz bu salnamelerin ikisini daha önce sözünü ettiğimiz çalışmamızda kullandık.

Eğitimde Dinselleşmenin Başlaması

II. Abdülhamid döneminde, yaklaşık bir zaman vermek gerekirse 1880'li yılların ortasından itibaren sistemde bir dinselleşme başlamıştır. İlk olarak ders program, müfredat ve kitaplarının içerikleri bu doğrultuda değiştirilmiştir. Bu değişimin nedeni, II. Abdülhamid'in kuruluşunda bizzat rol aldığı Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda pozitivist/materyalist düşünüşün yaygınlık kazanması ve bu okullarda okuyan öğrencilerin II. Abdülhamid'e karşı muhalefet etmeye başlamalarıdır. Özellikle Beşir Fuat'ın "bilimsel intiharı" yöneticileri hemen harekete geçirmiş, "itaatkâr ve sadık" bir kuşak yetiştirmek için eğitimde dinselleşme başlamış, her düzey okula, ama özellikle devlete doğrudan eleman yetiştiren askeri ve mülki okulların ders programlarına din ve ahlak dersleri eklenmiş, zaman içinde saatleri arttırılmıştır. Bu okulların öğrenci ve öğretmenleri sıkı disiplin altına alınmışlardır. İlginçtir, aynı dönemlerde (1884) Rusya'da III. Alexandr, eğitimde dinin/Ortodoksluğun etkisini yeniden arttırmıştır. (Rusya'da I. Nikola döneminde de eğitim, hükümete sadık memur yetiştirme amaçındadır. Eğitim programlarına *Ortodoksluk, mutlakiyet ve milliyet* esasına dayanan üç prensip hâkimdir.)³⁹

Öte yandan elde kalan topraklar içindeki nüfus kompozisyonu, siyasal egemenliğin yitirildiği fakat idarî egemenliğin sürdüğü yerlerdeki tebaanın ağırlıklı olarak Müslüman oluşu (tıpkı Jön Türklerin de yaptığı gibi) II. Abdülhamid'i İslamiyet'i, siyasal ve toplumsal birliği sağlayıcı bir ideoloji olarak kullanmaya yöneltmiştir. II. Abdülhamid "panislâmist" idealler peşinde olmaktan ziyade İslamiyet'i kullanarak elde kalan Osmanlı topraklarını ve çoğunluğu Müslüman olan ve aralarında ayrılma eğilimlerinin uzun süreden beri su yüzüne çıktığı Arnavutlar, Kürtler ve Araplar gibi unsurları bir arada tutmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla Abdülhamid'in İslamcılık projesi yayılcı değil savunmacı bir nitelik arz etmektedir. II. Abdülhamid, İslamiyet'i içte birliği sağlamak için, devletlerarası ilişkilerde de bir "tehdit ve denge" aracı olarak kullanılmıştır. Dinselleşmenin bir başka nedeni bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin artması ve Hıristiyan okullarında İslam dinini eleştiren propagandaların yapılmasına başlanmasıdır.

Dinin Devletleştirilmesi ve Ulemanın Dışlanması

Sanıldığının aksine, II. Abdülhamid bir toplumsal güç durumundaki ulemayı ve fukahayı ve onların elindeki medreseyi sistem dışına itmiş, din konusunda da tek otorite olmak istemiştir. "Ulema" önce eğitimden (ilköğretimden ve maarif vekâletinden), sonra Hukuk Fakültesinin kurulmasıyla hukuk alanından, son olarak da Darülfünun'daki Yüksek din bilimleri bölümünün kurulmasıyla din alanından dışlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde, ulema yerine, padişaha bağlı ve devletin resmî dinini aktaran bir din adamı sınıfı yetiştirilme gayreti gözlenmektedir. Böylece medrese ve ulemanın toplumsal ve siyasal rolü yeniden tanımlanarak devlet ile ilişkisi tek taraflı olarak belirlenmiştir. (Darülfünun

39 Robert Gilda, a.g.e., s. 352 ve Akdes Nimet Kurat, a.g.e., T.T.K. Yayınları, Ankara 1993, s. 335.

ile birlikte, bir bakıma siyasal iktidara bağlı yeni bir üniversite hocası tipi geliştirilmeye başlanmıştır.) Kısaca “ulema ve medrese” son kalelerini II. Abdülhamid döneminde yitirmiştir. Artık din, devletin tam denetimi altında bu yüksekokulda yeniden üretilen bir “resmî İslam”a dönüşecektir. Din, siyasal sisteme bağlılığın sağlanmasında temel değer olduğu için “ulema” ya da “medrese” eliyle değil, devlet eliyle öğretilmeye başlanmıştır. Devlet okullarında öğretmenlik yapan medrese kökenliler yavaş yavaş azalmış, onların yerine devletin denetiminde olan öğretmen okullarından mezun öğretmenler atanmaya başlamıştır. Öğretmen resmî ideolojinin militanı haline gelmeye başlamıştır. II. Abdülhamid’in medrese ve camiden çok okula önem verdiği görülmektedir. Kendisi de her fırsatta açtığı okullarla övünmektedir.⁴⁰

Resmî Din ve Mezhep: Anadolu’nun Sünnileştirilmesi ve Şiiler

Tanzimat döneminden farklı olarak, II. Abdülhamid dönemi boyunca daha yoğun bir şekilde itikatta Sünnilik ve amelde Hanefilik mezheplerinin resmi din ve mezhep olarak okullarda benimsetilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁴¹ Büyüklerin çocukları, kocaların da karılarını ibadete zorlamalarının meşru olduğu gibi konularla birlikte ve aslı⁴² “*cihat*” ve bağlantılı olarak padişaha itaatın öneminden söz edilecektir.⁴³ Bir dinsel yükümlülük olarak padişaha ve yöneticilere *itaat* bazen *farz*, bazen de *vacib* olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴

Diğer mezhepler küçümsememle birlikte⁴⁵ özellikle tarih kitaplarında Şiiliğe bakışın farklılığı hemen göze çarpar. Yavuz Sultan Selim’in Anadolu’yu Şiilerden “temizlemesi”, Anadolu’nun Sünnileştirilmesi ve Hilafet’in Osmanlı hanedanına geçmesine ders programlarının değişime uğramaya başladığı “1891 m./1308 h. tadilatı” öncesinde yazılan tarih ders kitaplarında pek fazla değinilmezken, sonrasında bu konuya ayrılan yerler artacaktır. Yavuz Sultan Selim’in “Şiileri katledişi” Anadolu’da karışıklık yaratan ve tahrikât çıkaran sufilerin şeytaniyetkarilerine son vermek için harekete geçip 40 bin kadar Şii(sufi)’yi “dirlik ve düzenlik” “birlik ve bütünlük” adına öldürdüğü, “temizlediği” veya

40 Celal Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, haz. Ekrem Işın, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 35 ve 92.

41 Mustafa, *Telhis-i Mülâhhas-ı İlm-i Hal, Zükur-u İbtidaiye Mekteplerinin İkinci Senesi Şakirdanına Mahsusdur*, y.y., trz., s. 7; Hüseyin Hıfzı, *İlm-i Hal*, Arif Efendi Matbaası, Dersaadet 1315 h., s. 3; *Zükur Rüştiye Mekatibine Mahsus Birinci İlm-i Hal*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1316, s. 14; Mustafa Bey, *Mufassal İlm-i Hal...*, s. 14; Ahmed Ziyaeddin, *Vesilet...*, s. 5-6; *İlk İlm-i Hal*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1316 h., s. 7.

42 Mehmed Esad İmamzade, *Musahhah Dürri Yekta*, 38 Numarolu Matbaa, İstanbul 1320 h., s. 8.

43 *İlm-i Hal Sağır, Rüştiye-i Askeriyelerde Okunmak Üzere Meclis-i Maarif-i Askeri ve Darüşşafaka İkinci Senesinde Tedris Olunmak Üzere Hey’et-i Tedrisiye-i İslamiye Tarafından İntihab ve Kabul Olunmuştur*, On üçüncü tab’ı, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye 1317 h., s. 44-47; Ahmed Cevdet, a.g.e., s. 26-29 ve bkz. Süleyman Paşa, *İlm-i Hal*, Mihran Matbaası, İstanbul 1302 h., s. 49-52. Bir başka örnek için bkz. Ahmed Ziyaeddin, a.g.e., s. 89.

44 *Vacib* oluşu için bkz. Ahmed Ziyaeddin, a.g.e., s. 89-107 ve *Farz* oluşu için bkz. Ahmed Cevdet, a.g.e., s. 29.

45 Bir örnek için bkz. Hüseyin Hıfzı, *Hülasa-i Tarih-i İslam*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1324 h.; Ahmed Cevdet, *Eser-i Ahd-i Hamidi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1309 h., s.12-14.

“kılıçtan geçirdiği”... gibi ifadelerle anlatılmaktadır.⁴⁶ Şiilerin öldürülmesinin İslam’ın ve devletin birliği, Müslümanlar arasındaki bölünmenin ortadan kaldırılması, Müslümanların bir merkeze bağlanması gibi kutsal amaçlarla gerekçelendirilmiştir.⁴⁷

“İtaatkâr Bir Kuşak Yaratmak”

Eğitimde dinselleşme ilk kez 1882 yılında din derslerinin artırılması yönündeki tavsiyeler yapan bir komisyonun kurulması ile başlar. Okullarda “*medeniyet-i islâmiyyenin terakkiyat-ı maddiyyeye mani değil, belki en ziyâde müsaid olduğu i'tikadını yerleştirecek âsârın etfâl-ı tebaaya ta'lîm*” ettirilmesi de istenir. Dinselleşme yönündeki uygulamaya 1883-1884 yılından itibaren Şam Rüşdiyesinde başladığı tahmin edilmektedir.⁴⁸ Ders programlarında yer almayan veya çok az yer alan okullarda, 1880’lerin ortasından başlayarak aşama aşama her düzey okula yeni din dersleri eklendiği gibi bu derslerin saatleri de artırılmıştır. Mekteb-i Sultani, erkek öğretmen yetiştiren Dârümuallimînin,⁴⁹ kız öğretmen okulu Dârümuallimât,⁵⁰ iptidai,⁵¹ Rüşdiye⁵² ve askerî okullara eklenen dersler arasında “ulûm-u diniye”, “ilm-i ahlâk” ve “fıkh-ı şerif” “Kur’ân-ı Kerîm” gibi

46 Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmanî, Birinci Sene Sıbyan Mekteplerine Mahsusdur*, Üçüncü tab’ı, A. Asodoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1306 h., s. 27-28; Reşad, *Muhtasar Osmanlı Tarihi* (Rüşdiye Kısmı), Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Kostantiniyye 1309 h., s. 43; Ali Cevad, *Muhtasar Tarih-i İslam, Umum Mekatib-i Rüştiyenin Tedris Programına Muvafık Surette Tertib Olunmuştur*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308, s. 39; Ali Cevad, a.g.e. 1309 h., s.164-165; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, y.y., 1317 h., s. 14-15; Ali Cevad, *Mükemmel Osmanlı Tarihi*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1317 h. [İç kapakta 1316], c. I, s. 189; Raşid, *Hükûmat-ı İslamiye Tarihi*, Üçüncü tab’ı, Mekteb-i Fünun-u Haribiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1318 h., s. 43; Mehmed Tefvik, *Telhis-i Tarih-i Osmanî*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1302 h., s. 13-16.

47 Mehmed Şükrü, *Osmanlı Tarihi, Mekteb-i Bahriye-i Şahane İdadisinin Birinci Sınıfı Talebesine Tedris Olunur*, Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1313 h., s. 62-63; İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *Atlaslı Muhtasar...*, s. 150-151; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1315 h., s. 16-17; Galib, *Müntehabat-ı Tarih-i Osmanî*, Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, Dersaadet 1307 h.; İbrahim Hakkı, *Zübdetü’l Tarih-i Osmanî, Mekatib-i İbtidaiyede Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuş ve Maarif Nezaret-i Celilesi Marifetiyle Kaleme Alınan Yeni Programa Kabul Edilmiştir*, Karabet Matbaası, İstanbul 1309 h., s. 24-25. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî, Şehr ve Kasaba Mekatib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır*, Dördüncü tab’ı, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h., s. 54-55; *Musahhah Tarih ve Coğrafya-i Osmanî, Kurra Mekatib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır*, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h., s. 7; Reşad, *Muhtasar Osmanlı Tarihi, (Rüşdiye Kısmı)*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Kostantiniyye 1309 h., s. 45. Bkz. Ali Cevad, *Mükemmel...*, c. I, s. 208-210; Ali Cevad: a.g.e.1309 s. 167; Mehmed Tefvik, *Telhis-i Tarih-i Osmanî...*, s. 77-81; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye, Mekatib-i Aliyede Tedris Olunmak Üzere İki Cild Olarak Tertib Olunmuştur*, Tab-i Sani, Karabet Matbaası, İstanbul 1315 h., c. I, s. 220 ve ilk taş baskı için bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Osmanî, Mekatib-i Aliye Talebesine Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuştur*, Cild-i Evvel, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, İstanbul 1307 h.

48 Bkz. Bayram Kodaman, a.g.e., s. 111; Said Paşa, a.g.e., Cild-i Sâni, Kısım-i Evvel, s. 399-400.

49 *SNMU-1316...*, s. 127-129 ve Mahmud Cevad, a.g.e., s. 135, 196.

50 *SNMU-1316...*, s. 292; “Dârümuallimâtın 1290 Senesi Ders programı”, Mahmud Cevad, a.g.e., s. 131 ve Abdülkadir Özcan, “a.g.m.”, s. 460.

51 Kodaman, a.g.e., s. 113, 132.

52 Mahmud Cevad, a.g.e., s. 158; *SNMU-1316...*, s. 191-193, 201-202; *SNMU-1318...*, s. 358.

dersler bulunmaktadır. Ayrıca öğrencilere birlikte abdest alma ve camide namaz kılma dâhil olmak üzere ibadet zorunluluğu da getirilmiştir.⁵³

Dinselleşmeden en çok dönemin devlete eleman yetiştiren askerî ve mülkî yükseköğretim kurumları payını alacak, bu kurumlar sıkı denetime tabi tutulacaktır.⁵⁴ Dönemin sonlarına doğru hazırlanan bir raporda bu okullardan mezun olanların devlet hizmetine girdiği özenle belirtildikten sonra ahlâken ve dinen düşük durumda olmaları üzerinde durulmuş, hattâ Dârülfünûn'un varlığının öğrencileri kötü etkilediği, onların ahlâkını bozduğu belirtilerek kapatılması önerilmiştir. Bu öneriye göre, öğrencilerin çoğu mezuniyetleri ardından devlet hizmetine gireceklerinden dinî ve ahlakî niteliklerinin artırılması için dinî terbiye ve "akaid" dersine önem verilmesi istenmektedir.⁵⁵ Dinleşmenin göstergelerinden biri de 1890 yılında "lisân-ı din-i mübin" olan Arab dilinin gelişmesi, "etfal-i müslimine ta'lîmini teshil maksadı" ve II. Abdülhamid'in de "inayet ve îâneti" ile Dârülfünûn adıyla bir okul kurulmasıdır.

Bazı okulların ders programlarından "tarih, coğrafya, ahlak, malûmât-ı nafia, ilm-i eşya, hikmet-i tabiiye" gibi dersler "şâkirdânın akaid-i dîniyyesini ifsad ediyor" veya "lüzûmsuz" gibi gerekçelerle kaldırılmıştır.⁵⁶ İlginç olan noktalardan biri, idâdîlerin parasız olması konusunda, taşradan iletilen görüşlerde *idâdî ve yükseköğretilere parasız yatılı fakir halk çocuklarının alınmasının ilerde toplumsal bir sorun yaratacağının* belirtilmesidir. Buna göre, fakir çocukların okuldan mezuniyetlerinden sonra da zengin çocuklarından aşağı hayat seviyeleri olacak ve bunun da devletin adaletsizliğinden ileri geldiğini düşüneceklerinden "nihilist, anarşist ve sosyalist gibi muzır fikirleri" hakikat gibi dinleyip bu dünyayı kendilerine göre bir kalıba sokmak isteyecekleri vurgulanmıştır.⁵⁷

Ahlak kitaplarında dikkat çeken ilk nokta, Kant'ın ödev ahlakından söz eden bir iki istisna dışında dinsel/geleneksel bir içerik taşımaları, bir din kitabı niteliğinde ve ahlakın "dinin kendisi" olarak belirtilmesidir.⁵⁸ Dinsel/geleneksel ahlakın amacı "*ideal kul*"un tanımlanmasıdır.⁵⁹

53 "Mekteb-i Sultânî Nizâmâtını Hâvî İlanname", *SNMU-1316*... s. 108.

54 Eczacılık için bkz. Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s. 218.

55 Yahya Akyüz, "Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orjinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Sorunlar", *Belleten*, Temmuz 1981, c. XLV/2, sy. 179, s. 205-213.

56 Hasan Ali Koçer, a.g.e., s.129; Sırrı Bey, "Sultan Abdülhamid Devrine Aid Bazı Hatıralar", *Vakit Gazetesi*, 24 Kânûn-ı Sâni 1324 h.; Bayram Kodaman, a.g.e., s. 113; *Bilcümle Mekâtibin*..., s. 3-6; bir yorum için bkz. Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*..., s. 176.

57 Bayram Kodaman, a.g.e., s. 124.

580 *İlm-i Ahlak*, Darülbâat-ül Amire, Darülhilafetü'lâliye 1316 h., s. 104-105. Bir istisna için bkz. Mehmed Hayri ve Mustafa Hayrullah, *Ahlak Müderrisi (Birinci Kısım)*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308 h.; Hüseyin Remzi, *Ahlak-ı Hamidi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1310 h., s. 14 -17.

59 Bu tür bir liste için bkz. *Ahlak*, 4.Tab'ı, 1319, s. 5-16.

İtaat ve Sadakat Teslisi: Allah-Peygamber-Padişah

Konu, bir siyasal sistem içinde düşünüldüğünde, “*ideal kul*”un aynı zamanda “*ideal teb’a/uyruk*” olması gerekir. Bunun yolu itaat ve sadakatin yalnızca siyasal iktidara/padişaha -ve onun idarecilerine- yönelmesini sağlamaktan geçmektedir. Derslerde öğretilen ilk konulardan biri “*Emirü’l-Müminîn padişahımız efendimiz Hazretlerine inkiyad*”⁶⁰ bir nevi *vezaif-i ubudiyet*’tir cümlesinde hülasa edilebilecek Padişaha itaat fikridir. Hz. Muhammed’den aktarılan hadislerle padişaha itaat etmenin Allah’a itaat etmek demek olduğu, padişaha itaat etmeyen toplumların yıkılıp gittikleri sıkça vurgulanır. Hz. Peygamberin Ulu’l-Emr’e itaati de tazammun eden üçlü itaat fikriyle ilgili hadisi şu şekildedir: “*Her şahıs ki emr-i sultana itaat ederse bana itâat etmiş olur. Bana itaat eden adam cenab-ı hakka itaat etmiş olur. Bir adam ki emir ve sultana münkad ve muti olmazsa bana asi olur. Ve bana asi olan cenab-ı hakka asi olmuş olur*”⁶¹ İtaat konusunda üçlü bir hiyerarşi söz konusudur. Bu üçlü sıralamanın en üstünde Allah, sonra son peygamber Hz. Muhammed ve üçüncü sırada da padişah gelmektedir. Klasik düşüncede olduğu gibi Padişah “devlet” ile özdeşleştirilir, hatta “devlet”, padişahın “malı” olarak sunulur. Padişah tam anlamıyla kutsallaştırılmış, padişaha itaatsizliğin veya başkaldırmanın Allah’a itaatsizlik ve isyan anlamına geleceği üzerinde pek sık durulmuştur. Padişahın tebaası ise şükretmeli, itaat ve sadakatin yanı sıra askerlik ve vergi gibi yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Örneğin kız iptidai ve Rüşdiye ders programında “Ulüm-u dîniye dersinde okutturulacak konulardan biri “dâî-i pâdişahi”, yani padişaha duâ konusudur. Zira kişi varlığını padişahına, yani II. Abdülhamid’e borçludur.”⁶²

Bu dönemde yayınlanan dergi ve gazetelerde, romanlarda, ahlak ve din kitapları bir yana tarih, coğrafya, kimya, matematik gibi ders kitaplarının önsözlerinde veya içinde, gerekli veya gereksiz “padişaha” (II. Abdülhamid’e) itaat ve sadakatin” gerekliliği ve öneminden, onu hep hayır dua ile anmak gereğinden söz edilmiştir.⁶³ Siyasetle ilgilen-

60 SNMU-1318..., s. 226.

61 Bkz. Rifat, a.g.e., s. 24-26.

62 *Ahlak...*, 4. Tab’ı, 1319, s. 2-6 v.d.

63 Aziz Mahmud bin Abdullah ve Abdi bin Raif, “Mukaddeme”, Gerimo, *Kimya-yı Gayr-ı Uzvi, Mekteb-i Fünun-u Harbiyye-i Şahane ve Mekatib-i İdadiye-i Mülkiyyede Tedris Olunur*, çev. Aziz Mahmud bin Abdullah ve Abdi bin Raif, Karabet Matbaası, İstanbul 1310 h., Cild-i Evvel, s. 3-5; İbrahim Hakkı, *Zübdetü’l Tarih-i Osmani, (Mekatib-i İbtidaiyede tedris olunmak üzere tertib olunmuş ve Maarif Nezaret-i Celilesi maarifetiyle kaleme alınan yeni programa kabul edilmiştir)*, Karabet Matbaası, İstanbul 1309, s. 55; *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmani, (Şehr ve Kasaba Mekatib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır)*, Dördüncü tab’ı, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h., s. 2; *Musahhah Tarih ve Coğrafya-i Osmani, (Kurra Mekatib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır)*, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h. s. 15; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmani*, y.y., 1317, s. 2-3; Mehmed Şükrü, *Tertib-i Cedid Ahlak, Cüz-ü Sani, (Maarif Nezaret-i Celilesince Ahiren Tertib Buyurulan Mekatib-i İbtidaiye Programına Muvafık Olarak tahrir Edilmiştir)*, A.Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1319 h., s. 4-6; İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *Atlaslı Muhtasar İslam Tarihi, (Meclis-i Maarif-i Askeriye’nin Kararıyla Mekatib-i Rüştiye-i Askeriye-i Şahanede Tedris Olunmaktadır)*, Üçüncü Tab’ı, Karabet Matbaası, İstanbul 1306 h., s. 206.

meyan depolitize bir kuşak yaratma arzusu, öğrencilerin belirlenenler dışında roman dâhil kitap okumalarının ve siyasetle meşgul olmalarının yasak olduğu şu cümlelerle belirtilmiştir:

“Umûr-u siyasiyeden bahs ve anı tefekkür talebenin hatır ve hayalinden geçmemelidir. Çünkü havsala-ı iktidarının alamadığı şeyle vaktini zayi etmek abesle iştigal demektir. Ahvâl-i siyasiye zât-ı hazret-i hilâfetpenâhî tarafından mücerreb ve muktedir zevata tevdi olunmuş bir vazife-i mühimmedir. Erbabının gayrı olanların akli ermez...”⁶⁴

Kıraat/okuma kitaplarında bile⁶⁵ padişahın yaptıklarına şükretmek, ona sınırsız itaat ve sadakat duygularıyla yönelmek gereğine işaret edilen bölümler bulunur.⁶⁶ II. Abdülhamid’in kendisi ve dönemi övgü dolu cümlelerle anlatılır.⁶⁷ Eğitim ve “ilm tahsil etmek” üzerinde pek sık durulmakta, bu düşünceler din ile meşrulaştırılmaktadır.⁶⁸ Dini okuma parçaları, bilimsel okuma parçaları ve popüler okuma parçalarıyla birlikte verilmektedir.⁶⁹

Resmi İdeolojinin Ritüelleri

Okulda gerçekleştirilen törensel faaliyetlerin de siyasal tutum inanç ve duygu oluşturmada rolleri olduğu bilinmektedir. Armalar, kutsal günler, (padişahın doğumu, tahta çıkması...) bayrak töreni, söylevler, ulusal kahramanların yaratılması ve yeni kuşaklara aktarılması bu yöntemlerden bazılarıdır. II. Abdülhamid döneminde sabah ve akşamları “padişaha dua” edilmesi, “Padişahım Çok Yaşal!” biçiminde bağırılması gibi törenler bunun örneğidir. Bu ritüeller de II. Abdülhamid döneminde kurumlaşmış, II. Meşrutiyet döneminde tema ve içerik değiştirerek ve artarak devam etmiştir.

Bir Abdülhamid Düşü: Aşiret Mektebi

Mekteb-i Sultani’nin Tanzimatçıların düşü olması gibi Aşiret Mektebi de bir Abdülhamid düşüdür. Bu okul, Müslümanlar arasında ayrılıkçı (ulusçu) eğilimlerin başladığı bir dönemde, siyasal/toplumsal birliğin sağlanması için İslamiyet’i toplumun ortak paydası, adeta çimentosu kılma düşüncesiyle kurulmuştur. Bu okuldan önce Harbiye,

64 Rifat, a.g.e., s. 129-134.

65 Hüseyin Hıfzı, *İstifadeli Dersler*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1324 h.; Mehmed Arif, *Küçük Kıraat-ı Fenniye*, (Mekاتب-ı İbtidaiyenin Üçüncü Senesine Mahsus Olarak Hazırlanmıştır), Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1323 h.; Reşad, *Kıraat (İdadi Kısmı)*, Karabet Matbaası, İstanbul 1311 h.

66 Mehmed Nuri, *Mükemmel Nevusul Osmanlı Elifbası*, Karabet Matbaası, Dersaadet 1324 h., s. 56-64.

67 Hüseyin Sırrı, *Yeni Kıraat*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul trz., s. 7-9.

68 Sami, *İlm-i Terbiye-i Etfal*, *Birinci Kısım: Usul-i Terbiye*, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1323 h., s. 105; Hüseyin Hıfzı, a.g.e., s. 14-15.

69 Mim Safvet, *Kıraat*, (Mektebde Okutturulmak Üzere Aydın Vilayeti Maarif Meclisi Tarafından Kabul Edilmiştir), Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye 1308 h., s. 9.

Mülkiye ve Halkalı Ziraat Mektebi'nde "Sınıf-ı Mahsus"lar açılmıştır.⁷⁰ Aşiret Mektebi, öncelikle Arabistan civarında bulunan ve Osmanlı Devleti'ne sorun yaratan, başkaldıran, vergi vermeyen aşiretlerin "yola getirilmesi", "medenileştirilmesi"⁷¹ için kurulmuş ve kullanılmıştır. Başlangıçta yalnızca Arap aşiretlerinden çocuklar alınırken, zamanla Kürt aşiretlerinden ve Arnavutluk'tan çocuklar da Aşiret Mektebi'ne kabul edilmiştir.⁷² Ancak Aşiret Mektebi projesinin devletin her bölgesine cazip geldiği söylenemez. Örneğin, Yemenli aşiretlerin bu işe pek de önem vermedikleri anlaşılmaktadır. Okulun kurulma tasarısında belirtilen amaç, bu bölgelerin bilim ve eğitimden pay almaları ve "İslam milliyeti" açısından "necat ve selamet, helak ve vehamet yollarını fark ve temyiz edebilmeleri"dir. Bu okulda okutulmak üzere yazılacak bir kitabın *Osmanlı Devleti'ni yüceltici* ve onun "*millet-i islâmiyye ve milel-i sâire için haiz bulunduğu mevki*" vurgulayarak, çocukların Hilafet ile Saltanat'a yönelik zaten var olan "meyl ve muhabbetlerini" bir kat daha arttırıcı, şer' en ve kanunen yükümlü oldukları sadakatlerini ve dini görevlerini takviye edici olması istenmiştir.⁷³

Resmî İdeoloji ve Resmî Tarihin Kurumlaşması

Eğer II. Abdülhamid döneminde, özellikle tarih, din, ahlak ve coğrafya ders kitaplarındaki bilgileri kullanarak Osmanlı Devleti için bir tür *Kimlik Kartı/Nüfus cüzdanı* hazırlansaydı büyük bir ihtimalle şöyle bir tablo ortaya çıkardı.

Atası: Nuh'un oğlu Yafes;

Babası: Yasef'in Oğlu Türk;

Kardeşleri: Tatar, Moğol, Hun, Ulah, Macar, Bulgar;

Dini: İslâm;

Mezhebi: Sünni-Hanefi;

Uygarlığı: İslam ve Avrupa;

İrken Akrabaları: Rum, Acem, Arap ve Avrupa.

Bunun nedenlerine biraz aşağıda değineceğiz.

70 Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1310 h., s. 747; Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anadolı", *I.J.M.E.S.*, Mayıs 1973, c. IX, s. 139-155 ve *Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi 1339 Senesi Zırai Nümayiş Rehberi [Pazar: 24 Haziran 1339 h.]*, s. 5.

71 Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.

72 Osman Ergin, a.g.e., c. III-IV, s. 1184 ve 1186.

73 *SNMU-1316...*, s. 294-296 ve Osman Ergin, a.g.e., c. III-IV, s. 1185-1187.

Ders kitaplarının içerikleri⁷⁴ resmî ideoloji ve onun mütemmim cüzü resmî tarihin anlaşılması açısından ayrı bir değer taşır. Zira öğrencilere aktarılması gereken “değer”lerin içerikleri ilk kez titiz bir süzgeçten geçirilirken, farkında olarak veya olmayarak egemen siyasal kültürün, resmî ideolojinin, resmî tarihin ve resmî tarih yazıcılığının oluşumu söz konusudur. Eğitim yaygın ve kamusal bir nitelik kazanıp, siyasal iktidarların denetimine girdiği andan itibaren okullarda okutulacak dersler, derslerin içerikleri ve bu konuda kitap yazımı gündeme gelmektedir. Bu aşamada sorun, derslerde nelerin okutulacağı/öğretileceği (veya nelerin okutulmayacağı) konusunda odaklanmaktadır. Gerçekte, yüzyıllardan beri vakanüvislerin sürdürdükleri bir meslek olan resmî tarih yazıcılığı, Osmanlı İmparatorluğu’na hiç de yabancı bir kurum değildir. Ancak, “tarih” artık, vakanüvislerin yazdığı, oldukça dar bir elitin istifade ettiği ve yazma olarak çoğaltılan resmi olayların kronolojisi olmak dışında bir anlam ve işlev taşımaktadır. Bu nedenle, eğitimin yaygın ve merkezi bir biçimde yeniden örgütlenmesi sırasında ders kitaplarının içerikleri üzerinde özenle ve önemle durulacaktır. II. Abdülhamid döneminin ikinci yarısında, Maarif Nezareti aracılığı ile genelde süreli ve süresiz yayınlar, özeldense okul kitapları için bir denetim mekanizması/sansür getirmiştir. İlk kez yayınlanmaya başlayan müfredat programları ile yazılacak ders kitaplarının içerikleri de oldukça ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Sonunda 1893 yılında iptidai, rüşdî ve idadi okullarında kullanılacak bütün kitapların nezaretçe seçileceği ve eğitimin “muallimlerin içtihatlarına mahvel olmaktan kurtarılarak tevhit ve tensik kılınması” kararlaştırılmıştır.⁷⁵ Maarif Nezareti’nin denetimi sonucu yazılmaya/yazdırılmaya başlayan yeni tarih ders kitapları resmî tarih ve resmî tarih yazıcılığının oluşmaya başladığı yıllar olacaktır.

Yöneticilerin, bilinçli bir biçimde sistematik bir “resmî tarih tezi” oluşturmak niyetlerinin olup olmadığı bu aşamada önem taşımaz. Aynı şekilde resmî tarihin ve tarihçiliğin ortaya çıkmasında II. Meşrutiyet’te kurulan *Tarih-i Osmani Encümeni* (Cumhuriyet’in başlarında adı *Türk Tarihi Encümeni* olmuş, sonra da kapatılıp yerine *Türk Tarih Kurumu* kurulmuştur) gibi kurumların varlığı da ilk anda gerekli değildir. Bunların resmî tarihe ilişkin örnek ve öncü çalışmalar yapması da resmî tarihin varlığı veya yokluğu açısından bir ölçü olamaz. Önemli olan yaygın eğitimin gündeme gelmesiyle birlikte, okullarda öğretilen tüm derslerin özeldense din, ahlak ve tarih derslerinin içeriğinin belirlenmesidir.

Resmî tarihin kurumlaşması asıl II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Tarih kitaplarında vurgulanması, öne çıkarılması istenilen konular yer aldığı gibi, önceki dö-

74 Bu alandaki ilk inceleme II. Meşrutiyet’ten başlayarak ilk ve ortaokullardaki tarih öğreniminin değerlendirilmesi ve eleştirilmesini içermektedir. Bkz. Mete Tunçay, “İlk ve Orta Öğretimde Tarih”, *Felsefe Kurumu Seminerleri-III. Türkiye’de Tarih Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, s. 276-285. Son yıllarda yayınlanan bir kitap için bkz. Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994.

75 “1310 Senesi Maarif-i Umumiye Hakkında Nezaretçe İttihaz Olunan İslahat-ı Esasiyeyi Hâvî Tebliğ-i Resmî”, Mahmud Cevad, a.g.e., s. 467 ve *SNMU-1316...*, s. 26-32.

nemde yazılan tarih ders kitaplarından bazı bölümlerin çıkarılması veya Fransız İhtilalinin anlatımı gibi bazı bölümlerin tamamen yasaklanması söz konusudur. Hatta kitaplarda kullanılan sözcükler bile benzer bir elemenden geçirilecektir. Resmî tarih yazımının bir özelliği kimi kişi ve olayların geçmişten silinmesidir. Abdülhamid döneminde bunun da örneklerini bulmak olanaklıdır. Örneğin, V. Murad hiç padişahlık yapmamış, hatta yaşamamış ve Osmanlı sultanları arasında yer almamış gibidir.⁷⁶ Bunun yanı sıra, I. Meşrutiyet, Yeni Osmanlılar Hareketi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Midhat Paşa, Kanun-i Esasi, Meclis-i Mebusan gibi konular tarih ders kitaplarında hiç yer almayacaktır. Genelde tarih ders kitapları Abdülmecid'in padişahlığı ile bitmekte ve çoğunlukla II. Abdülhamid'in cülûs tarihi sonrasına ilişkin hiçbir bilgi yer almamaktadır.⁷⁷ Bu nedenle, bu tür kitapların sonuna eklenen padişahlar listesinde Abdülmecid'den sonrakilere yer verilmediği için II. Abdülhamid'in padişahlık sırası değişmiş bazen 31. bazen 32. padişah olmuştur.⁷⁸

Üzerinde durulması gereken konulardan biri depozitivist bir etkilenme ile yenileşmeci (teceddüt) ve ilerlemeci (terakki) lineer yaklaşımın “resmi tarihin” bir parçası haline gelmesidir. Tarih kitaplarında, “modernleşme” III. Ahmed zamanındaki kıpırdanmalara⁷⁹ ve III. Selim dönemindeki değişimlere kadar geri götürülmekte, ama asıl “terakki ve teceddüt” II. Mahmud'la başlatılmakta, ilerleme Abdülmecid döneminde de devam etmekte nihayet II. Abdülhamid ile birlikte doruğa çıkmaya başlamaktadır.

İslam-Türk Sentezi

II. Abdülhamid döneminin resmî ideolojisi İslamcılık yerine “İslâm-Türk Sentezi” olarak nitelenebilir. Bu dönemdeki “İslâm-Türk Sentezi”nde “Türklük” İslâm potası içinde eritilen ve anlamlandırılan ikincil ve/veya yedek bir kimlik olarak sunulmuştur. Özellikle Osmanlı-Yunan Savaşı ardından, dergi ve gazetelerde bir kültürel kimlik çerçevesinde Türklük üzerine çeşitli yazılar, yayınlar görülecektir. Ancak basındaki bu yönelimin tersine, daha önce belirttiğimiz gibi dönemin ikinci yarısından sonra ders kitaplarındaki “Türklük” vurgusu gittikçe azalacak, İslâm vurgusu daha hâkim bir nitelik kazanacaktır.⁸⁰

76 Bir örnek için bkz. *Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, (Şehir ve Kasaba Mekatib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır), Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliye 1315 h., s. 38. Başka bir örnek için bkz. Osman Hilmi, *Hulasatü'l Vakayi*, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1305 h.

77 Ali Nazıma, *Tarih-i Nizama'dan Küçük Tarih-i Osmanî*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1313 h., s. 67. Ama bunun istisnaları da vardır. Bkz. İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 53; *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî*, (Şehir ve Kasaba Mekatib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır), Dördüncü tab'ı, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h., s. 30.

78 Ali Cevad, a.g.e., 1309, s. 230 v.d.

79 Ali Cevad, a.g.e., 1309 h., s. 228-229. Reşad, *Muhtasar Osmanlı Tarihi*, (Rüşdiye Kısmı), Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Kostantiniyye 1309 h., s. 92 ve Ali Cevad, a.g.e., 1308, s. 80. Mehmed Şükrü, a.g.e., s. 141. Raşid, *Hükûmat-ı...*, s. 55; Mehmed Tefrik, *Telhiz-i Tarih-i Osmanî...*, s. 168-169; Ali Cevad, *Mükemmel...*, c. II, s. 383.

80 Kodaman, a.g.e., s. 164-165. Yazar burada Temo'nun kitabına atıf yapmaktadır.

Osmanlı kimliği zaman zaman kullanılmakla birlikte hâkim bir tanım değildir. Örneğin, coğrafya kitaplarında Osmanlılık bir kimlik olarak vurgulanmakta veya *Osmanlılık*, *İslâmiyet* ve *Türklük* birer kimlik olarak ifade edilmektedir: “Anadolu-i Şahanenin... kısm-ı küllisi Türk ve mütebâkiyesi Arab, Kürt, Laz, Çerkes, Rum, Ermeni ve Yahudiden mürekkep olup, *hepsi Osmanlı namı altında bulunmağa müftehirdir* (a.b.ç.).”⁸¹ Bir başka tanımlamada ise, “Heyet-i müttehide-i Osmaniye Türk, Arap, Kürt, Laz, Boşnak, Pomak, Çıtak, Arnavut, Çerkez, Tatar, Mongay, Gürcü, olmak üzere başlıca oniki Müslüman kavimden müteşekkil olup bundan maada Arab, Gürcü, Rum, Ermeni, Bulgar, Arnavut, Ulah, Yahudi, olmak üzere başlıca sekiz kavim-i gayrimüslim dahi vardır. Bunların cümlesi *Osmanlı* nam-ı celili altında müttehiddirler... Asl-ı elsin-i *Türk’den* madud olan *Osmanlı* lisanı bir lisan-ı umumi olduğu gibi islâmiyet ve o meyânda mezheb-i celil *hanefî* ekseriyet üzere hükmi cari olan diyanet ve mezheptir. Devlet-i Osmaniye’nin pay-ı tahtı belde-i tabiye Kostantiniyye olup burada ferman-ı hükümet olan zât-ı şevket semat umum Osmanlıların padişahı ve sultanı olduğu gibi *hilâfet* ve imâmet-i celile hesabıyla bütün dünya yüzünde bulunan iki yüz milyon kadar ehl-i islâmın merci-i mukaddesidir.”⁸²

İslâm-Türk Kimliğinde “İslâm”

II. Abdülhamid döneminde İslâm Tarihi dersinin okul programlarına eklenmesi ve saatlerinin artırılması eğitimdeki dinselleşmenin bir parçası olarak gerçekleşmiş, zaman içinde “Tarih-i Umumi” dersi kaldırılırken, bu ders varlığını sürdürmüştür. İslâm tarihi ders kitapları, Osmanlı Devleti’nin orijini ile ilgili düşünceleri en iyi yansıtan kaynaklardır. Bu kitaplarda tarihin evrenliği genellikle üç bölümde işlenmekte, tarih Âdem’in yaratılışından başlayarak *Tarih-i Enbiyâ>Tarih-i İslâm>Tarih-i Osmanî* biçiminde sıralanmakta⁸³ ve Osmanlı Devleti İslâm tarihinin bir parçası olarak ele alınmaktadır.

Bu anlatımlarda Osmanlı Devleti’nin kökeni ve kendisine atfettiği kutsallık açısından iki kaynak göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, Türklerin Nuh’un oğullarından olan Yâfes’in soyundan geldiğinin belirtilmesidir. Bu soyun *Avrupa* soyunu da içerdiği ve buna bağlı olarak Selçuklu ve Osmanlıların da Türk soyundan geldikleri ve Avrupa ile “*akraba*” oldukları vurgulanacaktır. İkinci olarak, Osmanlı Devleti hem bir uygarlık, hem de bir siyasal güç olarak İslamiyet’in taşıyıcısı ve Arapların da ırken akrabası olarak sunulmakta,⁸⁴ II. Abdülhamid dönemi düşünce hayatının temel temalarından biri olan İslamiyet’in ilerlemeye engel olmadığı savı da ders kitaplarında işlenmektedir.⁸⁵ “Şer’ en

81 Hüseyin Hıfzı, *Rehnüma...*, s. 123.

82 Bkz. Reşad, *Muhtasar Osmanlı Tarihi, (Rüşdiye Kısmı)*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Kostantiniyye 1309 h., s. (vav).

83 Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm*, 1315 h. Ayrıca Ali Cevad, a.g.e., 1309.

84 İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, a.g.e., s. 8; Ali Cevad, a.g.e., 1309, s. 7.

85 Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm, (Mekاتب-i Rüştiye ve İdadiyede Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Cellilesince Tensib Kılınmıştır)*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetüliyye 1315 h., s. 185-188.

din ve milletin bir olması” nedeniyle bütün Müslümanların kardeş olması ve Osmanlı öncesi İslam tarihinin bilinmesinin önemi üzerinde durulmuştur.⁸⁶

Bazen Türklerin İslamiyet’i kabul etmeden önce *vahşi, asi ve yağmagir* oldukları⁸⁷ bazen de *sadık ve itaatkâr* oldukları vurgulanmıştır.⁸⁸ Üzerinde durulan bir diğer konu Türklerin İslamiyet’i kendi rızaları ile seçmeleridir. Adeta Türkler İslamiyet’i kabulleri sonrasında daha olumlu bir kimliğe bürünüp, medenileşmişlerdir. Türk soyundan gelen Selçuklulara ve Osmanlılara, *kaos’dan kozmos’a*, İslamî söylemle “*nizam-ı âlem*”e geçiş misyonunun da yüklendiği görülmektedir.⁸⁹ İstanbul’un saltanat ve hilâfet merkezi, padişahın ülkedeki bütün Müslüman ve Hıristiyanların hükümdarı, dünya üzerindeki bütün Müslümanların halifesi ve hamisi olduğu güçlü bir biçimde vurgulanacaktır.⁹⁰

İslâm-Türk Kimliğinde “Türklük”

Bir süre sonra ders programlarından çıkarılmaya başlanacak olan “Genel Tarih/Tarih-i Umumi” kitaplarında, dünya üzerindeki ırkların Nuh Tufanı sonrasında Nuh’un oğullarından çıktığı belirtilmektedir. Nuh’un oğullarından birinin adı Yafes’tir. Türklerin atası da Yafes’in oğullarından biri ve adı da *Türk* olan bir kişidir.⁹¹ Bu kitaplarda Türklerin Orta Asya’ya ve sonra da Avrupa’ya yayılmaları ve Oğuz Han ile Hunlar, Tatarlar, Moğollar, Peçenekler, Özbekler gibi Türk kavimleri hakkında bilgiler verilerek *Macarların, Bulgarların* ve *Ulahların* ayrıca Selçukluların atasının Türk olduğu belirtilir.⁹² “Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu Türk” biçimindeki soyağacı aslında Türklüğü de kutsallaştırmaktadır. Osmanlı hanedanınının Oğuz Han neslinden olduğunun altı çizilmektedir.

86 İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, *Muhtasar İslam Tarihi*, Beşinci Tab’ı, Karabet Matbaası, İstanbul 1313 h.

87 Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslamiye*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1301 h., s. 172-173.

88 Ali Nizama, *Tarih-i Nizama’dan Küçük Tarih-i Müslimin*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1308 h., s. 90-92; İbrahim Hakkı-Mehmed Azmi, a.g.e., Üçüncü Tab’ı, s. 112-113; Ali Cevad, a.g.e., 1309 h., s. 131; İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi, a.g.e., Beşinci Tab’ı, s. 98-99.

89 Hüseyin Hıfzı, *Hülasa-i Tarih-i İslam*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324, s. 124-129; Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm...*, 1315, s. 155-169; Raşid, *Hükûmat-ı İslamiye Tarihi*, h. tab’ı, Mekteb-i Fünun-u Haribiye-i Şahane Matbaası, İstanbul Nisan 1318 h., s. 34.

90 *Musahhah Tarih ve Coğrafya-yı Osmani*, (Kurra Mekatib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır), Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h., s. 21; Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Umumi...*, s. 20-21; Rifat, a.g.e., s. 33-36; Selanikli Fazlı Necib, *Coğrafya-yı Tabii ve Politikî...*, s. 21; Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1320 h.; Hüseyin Hıfzı, *Rehnûma-yı Coğrafya-yı Umumi*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1323 h.; Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufasssal...*; Menemenlizade Mehmed Tahir, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Karabet Matbaası, 1312 h.; Hüseyin Hıfzı, *Suallî Cevablî Musavver Coğrafya-yı Osmani*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1323 h.; Hasan Sırrı, *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası...*, İstanbul 1313 h., s. 6.

Hüseyin Hüsnü, *Mecmua-i Fünun Nam Eserin Birinci (Malumat-ı Mülkiye) Kısm-ı Coğrafyadan Avrupa*, Aramyan Matbaası, İstanbul 1300 h., s. 3; Selanikli Ali Saib, a.g.e., s. 184-195. Ayrıca bkz. Hüseyin Hıfzı, *Rehber-i Coğrafya*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1316 h., s. 10; Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Umumi*, Mekteb-i Fünun-u Şahane Matbaası, İstanbul Teşrin-i Evvel 1307 h., s. 20-21; Selanikli Fazlı Necib, *Coğrafya-yı Tabii ve Politikî, (Mekâtib-i Rüştîyye Şâkirdânına Mahsusdur)*, A. Mavyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1305 h., s. 28; Hüseyin Hıfzı, *Rehnûma...*, s. 153-154.

91 Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, (Mekâtib-i İdadi-i Şahane Birinci Sene Şakirdânına Mahsusdur), Matbaa-i Ceride-i Askeriye, İstanbul 1304 h., Cild-i Evvel, s. 4; İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umumi...*, s. 24-25.

92 Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, Cild-i Sani, s. 108 ve Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i...*, C. I, s. 103-115; İbrahim Hakkı, a.g.e., s. 28-41, 244-252 v.d.

Sivil okulların tarih ders kitaplarında, birkaç istisna dışında, Osmanlı Devleti kurucularının Türk soyundan gelişi genellikle birkaç cümle ile belirtilmekte, ama Türklük vurgusu kısa tutulmakta bazılarında ise belirtilmemektedir.⁹³ Sistemdeki dinselikleme ile birlikte Türklük vurgusu da azalacak Osmanlı Devleti'nin tarihi İslamiyet'in ortaya çıkması ile başlatılacaktır.

Askerî Okullarda Erken Türk Tarihi ve Türk Mitolojisi

Doğrudan askerî okullarda okutulan tarih kitaplarında *Türk* kavmi konusu üzerinde daha uzun ve ayrıntıyla durulmuştur. Daha önce belirtildiği gibi askerî okullarda okutulan kitapları sivil okullarda okutulanlardan farklı olarak Meclis-i Maarif-i Askeri komisyonu tarafından saptanmakta, incelenmekte, önerilmekte ve basılmasına izin verilmektedir. Bu bize II. Meşrutiyet döneminde subaylar arasındaki milliyetçilik ideolojisine bağlılığı da açıklamakta yardımcı olmaktadır. Bir dönem askerî okullarda okutulan Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Âlem* adlı 1876 yılında yayınlanan genel tarih kitabının önemi, ilk kez erken Türk tarihi ve mitolojisinin ilk çağdan başlayarak üzerinde uzun sayfalar boyunca durmasıdır.⁹⁴ Bu kitabın bir özelliği de, yaratılış sorunu ile ilgili hem dini hem de bilimsel bilgileri iç içe anlatmasıdır. "Âlem" in tarihi ve dünyanın yaratılış konusunda pozitif bilimler çerçevesinde bilgi verilmekte, dünyanın gaz halinde oluşu ile başlayan oluşum süreci "nebatatın", "hayvanatın" ve en nihayet insanın yaratılışı ile devam eden bir sıra ile anlatılmaktadır. Kitapta, sonraki tarih kitaplarına da girecek olan Türklerin Yafes'in gözde oğlu olan *Türk'den* geldiği, buna bağlı olarak erken Türk mitolojisi ve Türklerin soyağacı, Yafes'in oğullarının yeryüzünün çeşitli yönlerine dağılışı, Türk'ün uygarlığa katkıları ayrıntılı olarak anlatacaktır.⁹⁵ Örneğin, Osmanlıların atasının Türk olduğuna ilişkin "mitos"a göre Oğuz Han'ın üç oğlu vardır. "*Gün Han Os-*

93 Ali Nazima, *Tarih-i Nizama'dan Küçük Tarih-i Osmani*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1313 h., s. 3-5; *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmani*, (Şehr ve Kasaba Mekatib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır), Dördüncü tab'ı, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h., s. 3; *Mülhaz-ı Tarih-i Osmani*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülaliye 1315 h., s. 3; İbrahim Hakkı, *Zübdetü'l Tarih-i Osmani*, (Mekatib-i İbtidaiyede Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuş ve Maarif Nezaret-i Celilesi Maarifetiyle Kaleme Alınan Yeni Programa Kabul Edilmiştir), Karabet Matbaası, İstanbul 1309 h., s. 2-4; *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmani*, (Şehr ve Kasaba Mekatib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır), Dördüncü tab'ı, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h.; *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, Karabet Matbaası, Dersaadet 1312 h., s. 3; Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmani*..., s. 8-9; Reşad, *Muhtasar Osmanlı Tarihi (Rüşdiye Kısmı)*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Kostantiniyye 1309 h., s. 7; Galib, *Müntehabat-ı Tarih-i Osmani*, Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, Dersaadet 1307 h., s. 8-10. Bunun istisnaları da vardır. Bir örnek için bkz. Mehmed Hilmi, *İcmâl-i Vukuât*, Karabet Matbaası, İstanbul 1308 h., s. 3-4; Ali Cevad, *Mükemmel*..., c. I, s. 3-4 ve Osman Hilmi, *Hulasatü'l Vakayi*, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1305 h., s. 5-7 ve *Musahhah Tarih ve Coğrafya-i Osmani*, (Kurra Mekatib-i İbtidaiyesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır), Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h., s. 3.

94 Askerî okullar için bir genel tarih niteliğindeki *Tarih-i Âlem*'in ilk baskısı 1293 yılında (İstanbul: Sahhaf-ı Askerî) Askerî mekteplerin programı gözönüne alınarak yazılıp basılmış ve ödüllendirilmiştir. Daha sonra 1327 yılında tekrar yayınlanacaktır. Süleyman Hüsnü, *Tarih-i Alem*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1327 h.

95 a.g.e., s. 385-390.

manlıların, Deniz Han Selçukların ve Dağ Han Oğuz ismiyle maruf olan Türklerin Cedd-i alasıdır...⁹⁶ Anlatımda Türklerin bir yandan Avrupa ile olan akrabalığı, diğer yandan da Macarlar, Bulgarlar ve Lehliyle olan akrabalığı, aynı soydan geldikleri, dolayısıyla onların da Türk oldukları vurgulanır.⁹⁷ Bu vurgunun “Panslavizm’in” Balkanları faaliyet alanı olarak seçtiği yıllarda ortaya çıktığını bir not olarak kaydetmek gerekir.

Dönem boyunca askeri okullarda okutulan ve benzer anlatımı içeren diğer kitaplar, Atatürk’ün de hocası olan ve Cumhuriyet dönemi dâhil uzun yıllar tarih hocalığı yapan Mehmed Tevfik’in Osmanlı Tarihi⁹⁸ ile Bahriye’de kullanılan, Mehmet Şükrü’nün Osmanlı Tarihi kitabıdır.⁹⁹ Bu okullarda okutulan coğrafya kitaplarında da Türk kökenli kavimlerin özellikleri, yaşadıkları coğrafyalar ve “Turan kavmi içinde Türk neslinden” sık sık söz edilmektedir.¹⁰⁰

II. Abdülhamid Döneminde Eğitimin Sayısal Verileri

II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı ve ağır ekonomik bunalım nedeniyle 1883 tarihine kadar askeri idadi dışında genel olarak mülkî okul açılması yavaş seyretilmiştir.¹⁰¹ Üstelik ülkenin ticari ve ekonomik açıdan en gelişmiş bölgesi olan Balkanlar’da kaybedilen topraklar nedeniyle okul sayılarında bir düşme meydana gelmiştir. Ancak 1884 yılından itibaren özellikle Balkanlarda, Ortadoğu’da ve Doğu Anadolu’daki vilâyet ve liva merkezlerinde “muhtelit/karma” nitelikli idadilerin kurulması hızlanmıştır.¹⁰² İdadilerin bir kısmı Rüşdiyelerin idadiye çevrilmesiyle kurulduğundan 1890’lı yılların başından itibaren de Rüşdiye okullarında az sayıda bir gelişme meydana gelmiştir. Sultani okulları ise dönem boyunca açılmamıştır

Döneminin ortalarına doğru eğitime verilen önemin bir sonucu olarak, eğitime ilişkin çeşitli yayınlar yapılmıştır. Askerî okulların gelişimini de konu alan *Mir’at-ı Mekteb-i Harbiyye*, *Mir’at-ı Mekteb-i Mühendishane* gibi “kurum tarihleri” yazılmıştır. Bunların iki *Maarif İstatistiği* ile beş *Maarif Salnamesi* bu dönemde eğitim alanında gerçekleştirilen aşamayı rakamsal olarak vermek için hazırlanmışlardır.¹⁰³

96 Süleyman Hüsnü, a.g.e., s. 394-395. Süleyman Paşa bu bilgileri aldığı kaynakları da zikretmiştir, s. 398.

97 a.g.e., s. 487-489.

98 Mehmed Tevfik, *Telhis-i Tarih-i Osmani*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1302 h., s. 11; Mehmed Tevfik, *Mekatib-i Askeriye-i Şahaneye Mahsus Tarih-i Osmani*, İkinci tab’ı, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1308 h., s. 5-20; Mehmed Tevfik, *Mekatib-i Askeriye-i Şahaneye Mahsus Tarih-i Osmani*, Üçüncü tab’ı, Karabet Matbaası, Kostantiniyye 1312 h., s. 5-20.

99 Mehmed Şükrü, a.g.e., s. 2-8.

100 Hüseyin Hüsnü, *Mecmua-i Fünun Nam Eserin...*, Aramyan Matbaası, İstanbul 1300 h., s. 26; Rifat, *Coğrafya-yı Hususiden Asya Kit’asının Taksimatı*, Mihran Matbaası, İstanbul 1295 h., s. 10,12. Darüşşafaka’nın dördüncü sınıfı için hazırlanan bir coğrafya kitabıdır.

101Mahmud Cevad a.g.e. s. 224-228

102 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, C. II, Karabet Matbaası, İstanbul 1312 h., s. 470-471. 1888 yılında Bolu, Selanik, Gelibolu, Drama, Mamuretülaziz’de idâdiler açılır. Mahmud Cevad a.g.e. s. 255-260.

103 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye Birinci Def’a Olarak Tertip Edilmiştir 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsustur. (Matbaa-i Âmire, Dârülhilâfetülâliye 1316 h.), İkinci Def’a, 1317 (Matbaa-i Âmire, Dârülhilâfetülâliye 1317 h.), Üçüncü Def’a, 1318 (Matbaa-i Âmire, Dârülhilâfetülâliye 1318 h.), Dördüncü Def’a, 1319 (Matbaa-i Âmire, Dârülhilâfetülâliye 1319 h.), Altıncı Def’a, 1321 (Asır Matbaası, Dârülhilâfetülâliye 1321 h.). İlk yayınlanan

Bu dönemde yayınlanan ilk resmî eğitim istatistiğinde dönemin başından itibaren yaklaşık 15 yıllık süre içinde Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı olarak (askeriye ve diğer bakanlıklara bağlı açılan okullar dışındaki) gelişmeyi vermektedir. Buna göre, bu süre içinde 4 yüksekokul, 160 Rüşdiye, 55 idadi, 14 iptidai dârümuallimîn, 19 özel İslâm okulu ve 9649 adet modern iptidai okul kurulmuştur. Ayrıca 5138 eski yöntem eğitim yapan sıbyan okulu da yeni yöntem eğitim yapan iptidai okula çevrilmiştir. Abdülhamid'in ilk on beş yıllık döneminde bir yandan idadi okullarının diğer yandan da modern iptidai (çevrilen ve yeni kurulan) okul sayısındaki büyük artış hemen dikkat çekmektedir. Aşağıda ilk on beş yıl sonunda eğitim açısından ulaşılan durumun boyutları bir tablo halinde verilmiştir.

İstanbul ve Taşradaki (Sivil/Mülki) Okul ve Öğrenci Sayısı -1893/1311¹⁰⁴

İstanbul	Adet	Öğrenci Sayısı	Vilâyetler	Adet	Öğrenci Sayısı
Yüksek Okullar	8	2610	Yatılı İdadiler	18	3184
İdadiler	2	367	(Neharî) İdadiler	35	3647
Erkek Rüşdiyeleri	17	2753	Erkek Rüşdiyeleri	362	24393
Kız Rüşdiyeleri	12	2023	Kız Rüşdiyeleri	22	2239
İptidai İslâm Okulları	243	13894	İptidai Dârümuallimîn	14	277
Özel İslâm Okullar	20	5898	İptidai İslâm Okulları	28353	835139
Toplam	302	27545	Toplam	28804	868879

Sonuç olarak ülkede (cemaat ve yabancı okullar hariç) toplam (İstanbul ve Taşra) okul sayısı 29.106, öğrenci sayısı ise 896.424'e ulaşmıştır. Bu okullarda çalışan öğretmen ve memurların toplamı ise 31.767 olmuştur.

Fark edileceği üzere en hızlı gelişme sayısı 55'e ulaşan idadilerde yaşanmıştır. Öğretmen okullarının sayısı taşrada 14'e çıkmıştır. İstanbul'daki erkek ve kız öğretmen okulları yüksekokullar arasında gösterildiğinden, biri kız olmak üzere toplam öğretmen okulu sayısı 16 olmaktadır. Rüşdiyelerin sayısı ise 413'e ulaşmıştır.

istatistik Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, İdâdiyye, Âliyye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin ve Dersââdet'de Taharrî-i İcrâ' Kılınan ve Taşrada Mevcûd Bulunan Kütübhanelerin İstatistikî (1310-1311) Sen-e-i Dersiy-e-i Mâlîyesine Mahsûsdur. (Matbaa-i Osmâniyye, Dersââdet trz.). İkinci istatistik ise Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, İdâdiyye, Âliyye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin ve Dersââdet'de Taharrî-i İcrâ' Kılınan ve Taşrada Mevcûd Bulunan Kütübhanelerin İstatistikî (1311-1312) Sen-e-i Dersiy-e-i Mâlîyesine Mahsûsdur. (Matbaa-i Osmâniyye, Dersââdet 1317 h.). Bu istatistiklerin derlenmesi sırasında Maarif Nezareti İstatistik Kalemî'nde çalışan Mehmed Cavid, vilâyetlerden gelen bilgilerin neredeyse tamamen yanlış olduğunu bu nedenle hazırlanan istatistiklere güvenmenin zor olduğunu belirtir. Mehmed Cavid; İhsaiyât, Matbaa-i Amire, İstanbul 1325 h., s. 296.

104Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, İdâdiyye, Âliyye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin-1311 h... s. 5

Vilayetlerde Öğrencilerin Nüfusa Oranı 1901/1319¹⁰⁵ ve 1903/1321¹⁰⁶

Vilâyet-Sancağ	1901-1319 (%)	1903-1321 (%)	1903-Genel Nüfus	1903-Okuyan Öğrenci
Kudüs-ü Şerif Sancağı	17.48	17.48	60.000	10.493
Çatalca Sancağı	12.63	13.83	60.000	8300
İzmit Sancağı	16.28	13.16	270.000	35.540
Kosova	12.04	18.00	865.445	15.695
Kale-i Sultâniye Sancağı	11.80	11.80	140.000	16.525
Edirne	11.36	11.36	954.636	105.774
Cezayir-i Bahr-i Sefid	10.44	10.45	300.000	31.340
Trabzon	9.93	10.03	1.254.741	125.917
Kastamonu	9.69	9.69	970.692	94.084
Selanik	9.57	9.58	1.028.432	98.547
Aydın	9.25	9.25	1.630.163	179.783
Hüdavendigâr	9.14	9.14	1.500.000	137.098
Konya	8.83	8.83	984.062	78.953
Manastır	6.12	7.62	840.454	64.076
Sivas	7.61	7.69	1.087.555	82.772
Beyrut	5.91	5.95	648.602	38.576
Yanya	5.25	5.48	650.000	35.650
Halep	5.15	5.15	817.740	42.080
Adana	4.19	4.19	424.281	17.749
Suriye	4.06	4.06	559.901	22.745
Mamurat-ülaziz	3.90	4.00	571.764	22.655
Bitlis	3.48	3.48	318.911	11.093
Erzurum	3.00	3.03	647.010	19.693
Bağdat	2.78	2.78	192.006	5320
İşkodra	2.53	2.53	200.000	5164
Basra	2.38	2.38	150.000	3671
Diyarbakır	2.16	2.41	472.249	10.383
Musûl	2.24	2.24	300.280	6699
Bingazi Sancağı	0.55	0.55	300.000	1638
Van	0.94	0.94	430.000	4042
Zor Sancağı	0.30	0.30	100.000	299
Ankara	0.36	0.36	850.000	31.081
Trablusgarb	Bilgi yok	2.48	500.000	12.375
Hicaz	Bilgi yok	Bilgi yoktur	Bilgi yoktur	Bilgi yoktur
Yemen	Bilgi yok	Bilgi yoktur	Bilgi yoktur	Bilgi yoktur

105 Büyükten küçüğe sıralanmıştır. SNMU-1319. Salnamenin sonundaki grafik ile karşılaştırılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

106 1321 Maarif Salnamesindeki verilerden yola çıkılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Yukarıdaki verdiğimiz oranlara ilişkin tablo birçok anlam taşımaktadır. Öğrencilerin nüfusa oranı yüksek olan kentler (birkaç istisna dışında) aynı zamanda İmparatorluğun kültür ve ticaret merkezleridir. Buralarda kitap, dergi ve gazete basımı yüksek, ticari hayat gelişkindir. Dikkat çekici nokta sıralamanın üstlerinde bulunan kentlerin II. Meşrutiyet'i doğuracak hareketlerin mekânı olmasının yanı sıra, Kurtuluş savaşı sırasında sivil direnişlerin ilk ortaya çıktıkları yerler olmalarıdır. Diğer bir deyişle ülkenin ticaret ve kültür haritası, II. Meşrutiyet hareketinin geliştiği yerlerin haritası ve Kurtuluş Savaşı'nın başındaki sivil direniş haritası ile bu dönemdeki okul ve öğrenci sayısının yüksek olduğu yerlerin haritası örtüşmektedir.

Dönemin sonunda yayınlanan *1323-1324 Maarif İstatistiği* geline aşamayı ve II. Meşrutiyet'e devreden mirası gözler önüne sermektedir.¹⁰⁷ İstatistiğe göre (Selanik ve Cebel-i Lübnan'dan bilgi gelmemiştir.) Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı (askeri okullar ile diğer bakanlıklara bağlı okullar hariç), resmî okulların toplamı 8324'tür. İdadiler 9'u İstanbul'da olmak üzere toplam 88 tanedir. Rüşdiyelerin toplam sayısı 459'dur. Bunların 381'i erkek, 77'si kız ve 1'i de karmadır. İstanbul'da 18 erkek ve 15 kız Rüşdiyesi görünmektedir. Yüksekokulların tamamı öğretmen okulları dâhil 10 tanedir ve İstanbul'dadır. Taşrada 1 tanesi kız, 27 tanesi de erkek olmak üzere toplam 28 öğretmen okulu bulunmaktadır. İmparatorluk genelinde 7739 adet modern iptidai okulu vardır. Bunların 3353'ü erkek, 307'si kız ve 4079'u ise karma niteliklidir. Sonuç olarak toplam 8324 devlet okulunun 3859'u erkek, 385'i kız ve 4080'i karmadır.

Maarif Nezaretine Bağlı Sivil Okullarında Gelişimi Konusunda Bir Değerlendirme Tablosu

	Tanzimat-1877	II. Abdülhamid-1893	II. Abdülhamid-1907
İdadi	9	55	88
Rüşdiye	400	413	458
Öğretmen Okulu	4	16	30

1906 yılına gelindiğinde ülke düzeyindeki idadi sayısının resmî, hususi ve askerî idadilerin toplamının 109 olduğu hesaplanmıştır.¹⁰⁸ Yukarıdaki bilgiler ışığında II. Meşrutiyet yıllarındaki ideoloji, örgütlenme ve basın alanında yaşanan "patlama"nın başlıca kaynaklarından biri olarak II. Abdülhamid dönemindeki okul ve okullaşma olduğu ileri sürülebilir.

¹⁰⁷ Her il için oluşturulan tablolardaki bu istatistiki rakamlarda çok ciddi hatalar vardır. Biz uzun uğraşlar sonucu satır ve sütun sinamalarını yaparak doğru rakamları belirlemeye çalıştık. İkinci olarak istatistik'in başında verilen "1323-1324" tarihinin rumi mi yoksa hicri mi olduğu anlaşılammaktadır. Fakat nereden bakılırsa bakılırsın rumi 1907-1908, hicri olarak 1905-1906 tarihlerine denk düştüğünden II. Abdülhamid döneminin de son eğitim istatistiği olduğuna kuşku yoktur. Metin içindeki bilgiler "Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistikî" Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1326 h. Maliye Altmış beşinci Sene (Selanik Matbaası, İstanbul 1326 h.) s. 336-399'dan yeniden hesaplanarak tarafımızdan derlenmiştir.

¹⁰⁸ Bayram Kodaman; a.g.e. s.128-129

Osmanlı ülkesinin iktisadi ve toplumsal değişim ve gelişimine uygun eğitimli insan gücü yetiştirmek amacıyla matuf olarak, dönem boyunca Hukuk Fakültesi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Dilsiz ve Ama Mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebi,¹⁰⁹ Aşiret Mektebi, Sivil Mühendishane'nin yanı sıra Büyük Halkalı Ameliyyât-ı Ziraat Mektebi¹¹⁰ Maden Mektebi gibi okullar açılmış ve Mülkiye Mektebi yeniden yapılanmıştır. Keza Öğretmen okulları da ihtiyaçlara göre yeniden düzenlenmiştir.¹¹¹ II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre önce Selanik'te iki Jandarma Okulu ile Selanik, Konya ve Bağdat'ta Hukuk Mektepleri kurulmuştur.

Kız Okulları: Tanzimat döneminin sonunda 10 tanesi İstanbul'da, 3 tanesi de taşrada olmak üzere toplam 13 kız Rüşdiyesi varken, 1893 yılında 12'si İstanbul'da ve 22'si taşrada olmak üzere 34 Rüşdiye bulunmaktadır. II. Abdülhamid döneminin sonuna gelindiğinde 15'i İstanbul'da olmak üzere toplam 77 kız Rüşdiyesi bulunmaktadır. Bir tane de karma Rüşdiye bulunmaktadır. (Kız sanayi mektepleri Rüşdiye düzeyi olarak değerlendirilmiştir).¹¹² Kız Rüşdiye sayısı 1893'ten 1901 yılına kadar 11¹¹³ ve devrin

109 Hamidiye Ticaret Mektebi, 1883 yılında Mösyö Grati adında bir Avusturyalının girişimi ve Münif ve Subhi paşaların desteği ile kurulmuştur. Bu okul sonradan Ticaret Mektebi-i Âlisi, Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi ve sonunda da Marmara Üniversitesi adını almıştır. Amacı "erbâb-ı ticaret" yetiştirmektir. Mekteb'in Ticaret Nezareti'ne bağlı ve Dersaadet Ticaret Odası ile de ilişki içinde olacağı belirtilmiştir. Mösyö Grati hakkında bkz. Ali Haydar; "Bizde Dilsizlerin Ta'lim ve Terbiyesi" Muallimler Mecmuası No: 29 (Mart 1925) s. 1247-1248 Okul ile Ayrıca bkz. İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu 75. Yıl 1883-1958 (İstanbul: İstanbul Matbaacılık T.A.O., 1958) s. 30-35, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Broşürü (Çütürî Biraderler Basımevi, İstanbul 1946) "Hamidiye Ticaret Mektebi Nizamnamesidir" Düstur-Zeyl-4 [Birinci tertip] (Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1302 h.) s. 97-108 Tarihi 21 Şevval 1302/1 Ağustos 1300 [1883] Ayrıca bkz. Hasan Tahsin Aynî; İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Okulundan Hatıralar" Mesleki ve Teknik Öğretim No:104 (Ekim 1961) s. 15-16

110 Büyük Halkalı Ameliyyât-ı Ziraat Mektebi 8 Teşrin-i Evvel 1308'de kurulmuştur. Bkz. Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi 1339 Senesi Zirai Nümayiş Rehberi [Pazar: 24 Haziran 1339], s. 2. Okulun amacı yeni yöntemlere dayalı ziraat ve çiftçilik yapmak için çiftçi, koşumcu, mirahor yetiştirmektir. Bkz. "Büyük Halkalı Ameliyat-ı Ziraat Mektebi Nizamnamesidir" Düstür-Zeyl-4 [Birinci tertip] (Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1302 h.) s. 108 Aynı amaçları güden okullar, Selanik'ten başlamak üzere Amelî Ziraat Mektepleri (1887) adı ile açılmıştır. Benzer amaca hizmet edecek bir okul da Ankara'da Numune Çiftliği adı ile kurulmuş ve ayrıca Çoban Mektebi adı ile bir okul daha açılmıştır. (1898)

111 Hasan Ali Koçer; Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi 1848-1967 (Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967) s.35-37 ve SNMU-1316... s. 31.

112 Bu bilgiler "Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiki" Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1326 Maliye Altmışbeşinci Sene (Selanik Matbaası, İstanbul 1326)'den hesaplanarak verilmiştir.

113 At Pazarı İnâs Rüşdiyyesi-1284, Sultân Ahmed İnâs Rüşdiyyesi-1288, Üsküdar İnâs Rüşdiyyesi-1289, Küçük Mustafa Paşa İnâs Rüşdiyyesi-1291, Molla Gürani İnâs Rüşdiyyesi-1295, Beşiktaş İnâs Rüşdiyyesi-1296, Fındıklı İnâs Rüşdiyyesi-1296, Mirgün İnâs Rüşdiyyesi-1297, Leylî Kız Sanâyi' Mektebi-1299, Aksaray'da Nehrâî Kız Sanâyi' Mektebi-1300, Eyyüb İnâs Rüşdiyyesi-1300.Üsküdar'da Nehrâî Kız Sanâyi' Mektebi-1306. "Dersaadet'de İnâs mektebi-i Rüşdiyyesi" Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiyye, İdâdiyye, Âliyye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Eecnebiyyenin ve Dersaadet'de Taharri-i İcrâ' Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütübhanelerin İstatistiki (1310-1311) Sene-i Dersiyeh-i Mâlîyesine Mahsûsdur. (Dersaadet: Matbaa-i Osmâniyye, [1311]) s. 8 ayrıca SNMU-1319...s. 165-168 12'ye çıktığı konusunda bkz. Şefika Kurnaz; a.g.e., s. 21

sonuna doğru bir ekleme ile 15 olmuştur. Vilâyetlerde 1893 yılında¹¹⁴ 22 olan kız Rüşdiyeleri dönemin sonuna doğru 62'ye çıkmıştır.¹¹⁵ (Bu rakamlara özel İslâm Rüşdiye sayıları dâhil değildir. Bunlar eklendiğinde rakam artmaktadır.)

II. Abdülhamid yönetiminin başlarında kız iptidai okulu sayısı 95 iken, sonlarında 349 olarak hesaplanmıştır.¹¹⁶ Kız iptidai ve rüşdî mektepleri özel okul halinde de açılmışlardır.¹¹⁷ Yalnızca kızların devam ettikleri ilk özel iptidai okul ise 1880 yılında faaliyete başlamıştır.¹¹⁸ Yalnızca bu rakamlar bile II. Meşrutiyet ile başlayan feminist hareketin kaynaklarından birini anlamamıza yardımcı olur.

Özel Okullar: Özel İslâm Okulları, Cemaat Okulları ve Yabancı Okullar: II. Abdülhamid döneminde açılan özel okullar Maarif-i umumiye nizamnamesine bağlı olarak özel İslam okulları, gayrimüslim okullar ve ecnebi/yabancı okullar olarak üçe ayrılmaktadır.¹¹⁹

II. Abdülhamid döneminde eğitim açısından önemli gelişmelerden biri de *özel İslam okulları* açılmasıdır. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı derneğin 1873 yılında açtığı ve eğitim tarihimizde önemli bir yeri olan Darüşşafaka ilk özel Müslüman Okulu sayılmalıdır.¹²⁰ 1875 yılından itibaren kurulmaya başlayan özel İslam okullarının büyük bir harpten oldukça zararlı çıkan bir İmparatorluğun borç batağı altında olduğu bir dönemde,

114 Selânik-?, Konya-?, Erzurum-?, Kastamonu-1290, Adana-1297, Edirne-1298, Bursa-1300, Şam-1302, Yanya-1304, Manastır-1304, Beyrut-1305, Nevrekob-1306, Ankara-1307, Manisa-1308, Trabzon-1308, Sivas-1308, Diyarbakır-1308, Üsküb-1309, Haleb-1309, İzmir-1310, Van-1310, İzmid-1311. "Vilâyât-ı Şâhânedeki İnâs Rüşdiyyeleri" Maarif-i Umümiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiyye, İdâdiyye, Âliyye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin ve Dersââdet'de Taharri-i İcrâ' Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütübhanelerin İstatistikî (1310-1311) Sene-i Dersiyeyi-Mâliyesine Mahsûsdur. (Matbaa-i Osmâniyye, Dersââdet 1311 h., s. 44

115 Bu rakamın 85 olduğu iddiası için Şefika Kurnaz; Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 23 ve 24

116 Şefika Kurna, a.g.e., s. 13 ve 16

117 Zükur ve İnasa Mahsus Dâhili ve Harici Mekteb-i Numune-i Terakki'nin Talimat-ı Esâsiyyesidir. (Dersaadet: Âlem Matbaası, 1305) s. 25-26 ve Mekteb-i Osmanî Dâhili ve Harici Talimatıdır. (Kasbar Matbaası, Dersaadet 1310 h.) s. 3 ve 12

118 Mahmud Cevad; a.g.e., s. 192 ve s. 215

119 İbrahim Hakkı; Hukuk-i İdare Cild-i Evvel (Karabet Matbaası, İstanbul 1312 h.) ikinci tab'ı s. 378-379 Anımsanacağı üzere Maarif-i Umumiye Nizâmnamesi'nin ilk maddesinde Osmanlı ülkesindeki okullar "mekâtib-i umümiyye" ve "mekâtib-i husûsiyye" olarak ikiye ayrılmış, ilkinin "nezaret ve emr-i idaresinin devlete ait" olduğu, ikincisinin ise "yalnız nezaretinin devlete, tesis ve idaresinin efrad veyahut cemaatlara ait..." olduğu belirtilerek mekatib-i hususiye de ikiye ayrılmıştır. Birincisi "mekatib-i hususiye-i islamiye", ikincisi "mekatib-i gayrimüslime"dir. Mekatib-i gayrimüslime de kendi içinde üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki cemaatler ve patrikhane tarafından kurulan "milli mektepler", ikincisi ise kişilerin kurdukları "eşhas mektepleri" ve üçüncüsü ise "ecnebi mektepleri"dir.

120 Nevzad Ayas; a.g.e., s. 683 Orta öğretim düzeyinde bir okul olan Darüşşafaka, Cemiyet- Tedrisiye-i İslamiye adlı derneğin cabaları ile 1873 yılında kurulmuş ilk özel müslüman okuldur. Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 10. Telgrafhane ve Rüsumat Nezâretine talebe yetiştirmesi için bkz. *Ahmed Rasim; Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib*, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, İstanbul 1342-1924, s. 68

az çok bir boşluk doldurduğu açıktır.¹²¹ İstanbul'da 1883 yılında 6 özel okul varken, 1888'de 17'ye, 1893'te 20'ye,¹²² 1903 yılında 28'e çıkmıştır.¹²³ Çoğu kısa süreli olan ve kişiye bağlı olmaları nedeniyle kurumsallaşamayan bu okullar iptidai ve rüşdî düzeyinde eğitim vermektedirler.¹²⁴

II. Abdülhamid Dönemi'nde resmen tanınmış 12 cemaat bulunmaktadır. Bunlar, Rum Cemaati, Ermeni Cemaati, Musevi Cemaati, Ermeni Katolik Cemaati, Protestan Cemaati, Bulgar Cemaati, Rum Melkit Katolik Cemaati, Süryani Kadim Cemaati, Süryani Cemaati, Keldani Cemaati, Nasturi Cemaati ve Yakubi Cemaati'dir.¹²⁵ Cemaatlere ait okulların, yabancı okullar gibi sayılarının hızla artması karşısında ruhsata bağlanması ve bu konunun titizlikle takip edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu okullarda Türkçe zorunlu ders olarak okutulmaktadır. Öğretmenlerin şahadetnamelerinin onaylanması, ders programları ve okutacakları ders kitapları için maarif müdürlerinin mütalaası ve izni getirilmiştir. Rum cemaatinin içinde hem okul sayısında hem de okullaşma oranında görülen artış dikkat çekici düzeydedir. 1904 yılındaki rakamlara göre ilk, orta ve din eğitimi veren okulların sayısı İstanbul'da 72'yi bulmaktadır.¹²⁶ Benzer değişim Ermeni cemaati için de söz konusudur. Yahudiler ise daha çok *Alliance Israélite* okullarını açmaya devam ederler. II. Abdülhamid döneminde cemaat ve yabancı okulların iki bakımdan önemi vardır. Bunlardan ilki her iki tür okulların sayısındaki artıştır. Bu artışın bir tür rekabete neden olduğu ve Müslüman okullarının açılışını hızlandırdığı

121 Necdet Sakaoğlu; a.g.e., s. 99 ve 103

122 1893 sonrasında eklenenler: Celal Bey İnâs Mekteb-i İbtidâisi, Mekteb-i Tefeyyüz Kuruluşu 1311 hicri olmalı Bkz. Leyfî ve Nehârî Mekteb-i Tefeyyüz Resimli Kitab Matbaası, İstanbul 1331 h.) s. 2, Sahra-yı Cedid, Rehber-i Tahsil, Şûle-i Terakki, Darü'lirfân, Altunizade Mektebi, Mekteb-i Kenzülmaârif, Necm-i Terakki, Mekteb-i Mir'atü'lfez-i Hamidî SNMU-1319... s. 181-197'den derlenmiştir.

123 Şemsü'lmaârif-1292, Mekteb-i Osmanî-1293, Halile-i Mahmudiyye-1296, Mekteb-i Hamidî-1298, Darü'lfez-i Hamidî-1298, Dârü'talim-1299, Numûne-i Terakki-1300, Medrese-i Edebiyye-1300, Maşrik-ı Füyûzât-1300, Teşvikiyye-1304, Ravza-ı Terakki-1304, Hadikatü'lmaârif-1304, Dârü'ltahsil-1305, Dârü'tedris-1305, Bürhan-ı Terakki-1305, Rehber-i Ma'rifet-1306, Şemsü'lmeârif-1307, Dârü'ldebe-1308, Hadika-i Ma'rifet-1308, Mizan-ı Terakki-1308 "Dersaadet'de Kâin Mekâtib-i Husûsiyye-i İslâmiyye" Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Cellesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, İdâdiyye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin... s. 21

124 Bu konuda Mekteb-i Osmanî Dâhili ve Hârici Talimâtıdır. (Kasbar Matbaası, Dersaadet 1310 h.); Zükûr ve İnâsa Mahsûs Dâhili ve Hârici Mekteb-i Nümûne-i Terakki'nin Talimât-ı Esâsiyyesidir. (Alem Matbaası, Dersaadet 1305 h.); Hadika-i İrfân Hamidî Mektebi (Mülki ve Askerî İdadilerine Mahrec) 322, 323 Sene-i Tedrisiyeleri ve Tevzi'-i Mükâfât Cedveli (Matbaa-i Ahmed İhsan.) İstanbul trz.; Üsküdar'da Valide-i Atik'de Necm-i Terakki Mektebi Zükûr ve İnâsa Mahsûs İbtidâi ve Rüşdî Kısımlarını Hâvi 1320 Sene-i Tedrisiyesi Tevzi'-i Mükâfât Cedveli (A. Asadoryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul 1320 h.); Hüseyin Hıfzı; İlim-i Hâl (Arif Efendi Matbaası, Dersaadet 1315 h.) Necm-i Terakki Mektebi Kütübhanesi Aded: 2; Rehber-i Saadet Mektebi Ders Nazırı Mehmed Nuri; Mükemmel Nevusül Osmanlı Elifbâsi (Karabet Matbaası, Dersaadet 1324 h.); Rehber-i Saadet Mektebi (Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1326 h.); Mekteb-i Saadet Lisan Muallimi Mehmed Nafiz; Gülzar-ı Saadet (A. Asadoryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, Dersaadet 1325 h.). Yalnızca sonradan Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlanan Nümûne-i Terakki Okulu idadi düzeyinde de eğitim vermektedir.

125 İbrahim Hakkı; Hukuk-u İdare Cild-i Evvel, Karabet Matbaası, İstanbul 1312 h. ikinci tab'ı s. 290-315

126 Osman Ergin; a.g.e., Cilt:3-4, s. 1038

ileri sürülmektedir.¹²⁷ İkincisi bu okullarda verilen eğitim Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına aykırı içeriktedir. Bu hem Osmanlı Devleti'nin denetimindeki okullarda bir dinselleşme yaratmıştır hem de bu okullar üzerindeki denetim artırılmış, cemaat ve yabancı okulların Maarif Nezareti'ne kayıt yaptırmaları, açılacak olanların ise izne tabi tutulmaları istenmiş, bu amaçla Nezaret içinde bir müfettişlik oluşturulmuş, zaman içinde bu müfettişliğin yetkisi genişletilmiştir.¹²⁸

İstanbul'daki Cemaat Okulları-1893/1311¹²⁹

Derece	Leylî + Neharî	Okulun Mensup Olduğu Cemaat					Öğrenci Sayısı		
		Rum	Ermeni	Ermeni Katolik	Musevî	Bulgar	Erkek	Kız	Toplam
İdadi	17	10	4	2		1	1690	632	2322
Rüşdî	101	59	17	11	13	1	8171	4854	13025
İptidai	184	91	39	3	49	2	9212	5291	14503
Toplam	302	160	60	16	62	4	19073	10777	29850

1893 m./1311 h. yılı istatistiklerine göre vilayetlerdeki gayrimüslim iptidai, rüşdî ve idadi leyli okulların 16'sı ruhsatlı, 16'sı da ruhsatsızdır. Neharî ruhsatlılar 4115, ruhsatsız 2290 olmak üzere vilayetlerde toplam 6437 okul bulunmaktadır. Bu okullarda 280.744'ü erkek, 93.574'ü kız olmak üzere toplam 374.318 öğrenci vardır. Bu okullar 29 ayrı merkezde bulunmaktadır. İmparatorluk genelinde 1893 yılı itibarıyla¹³⁰ mevcut cemaat okullarının rakamları şu şekildedir: Rum: 4229, Bulgar: 689, Ermeni: 594, Musevî: 269, Ermeni Protestan:198, Sırp: 85, Ulah:63, Rum Katolik:60, Ermeni Katolik:55, Süryanî:55, Katolik: 50, Keldanî: 44, Marunî: 28, Süryanî Katolik: 5, Yakubî: 5, Bulgar Katolik: 4, Keldani Katolik: 3, Samirî:1. Yüzyılın sonuna geldiğinde yalnızca Anadolu ve Suriye'deki Rum-Ortodoks okullarının sayısı 1584'e, yalnızca İstanbul'da ilk ve orta düzey okul sayısı 64'e ulaşmıştır.¹³¹ Ermeni okullarındaki öğrencilerin sayısı 104.502'ye ulaşmıştır.¹³² İstanbul'da 40, Anadolu'da 813 Ermeni okulu vardır.

Yabancı okulların Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlaması misyonerlik faaliyetlerinin artması ile eş zamanlıdır.¹³³ İlk Amerikan Misyoner Okulu 1824 yılında Beyrut'ta açılmıştır.

127 İlhan Tekeli; "a.g.m.", T.C.T.A.2.Cilt (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) s. 471

128 Azınlık okulları ile ilgili düzenlemeler için bkz. M. Hidayet Vahaboğlu; *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992, ikinci baskı s. 61-72 ve 98-110

129 "Dersaadet'deki Mekâtib-i Gayrimüslime" Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, İdâdiyye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnabiyyenin... s. 22

130 "Vilâyât-ı Şâhâne'deki Mekâtib-i Gayrimüslime" Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, İdâdiyye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnabiyyenin... s. 51-55'den derlenmiştir.

131 Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", T.C.T.A.2.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 493.

132 İlhan Tekeli, "a.g.m." T.C.T.A.2.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 462-464.

133 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar üzerine bir çalışma için bkz. İknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990. ve genel olarak yabancı okulların durumu ile ilgili olarak bkz. Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar Akçağ Yayınları*, Ankara 1991.

Ardından bu okullar hızla yayılmaya başlayacaktır. II. Abdülhamid döneminin başlarında 244 olan Amerikan misyoner okullarının sayısı 15 yıl sonra 1890 yılında 464'e ulaşacaktır. Bu tarihten sonra görülen düşme ise bu tür okullar için ruhsat almanın geçmişe göre zorlaşmış olmasından kaynaklanmaktadır.¹³⁴ Yabancı okullar konusunda ilk düzenleme Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer almıştır. Nizamnamede öğretmenlerin şahadetnamelerinin tasdiki, ders programları ve ders kitaplarının incelenmesi ve onaylanması ile açılacak okula resmi ruhsat zorunluluğu getirilmiştir. Ancak bu maddelerin uygulanması kolay olmamıştır.¹³⁵ Yabancı okullarda ve cemaat okullarında görülen artış hem eğitim sistemi içinde daha yoğun bir denetim, hem de Maarif Nezareti içinde yeni bir düzenlemeyi beraberinde getirmiştir. Yabancı okulların "zararlı faaliyetleri"nin arttığı bir sırada bütün "mekâtib-i gayrimüslime ve ecnebiyenin teftiş ve tedkik-i tedrisâtı maksadıyla mekâtib-i ecnebiye ve gayrimüslime müfettişliği" kurulmuştur.¹³⁶ Bu kurumun görevleri eğitimin iyi bir şekilde yapılmasını ve programlar haricinde "şifahen ve tahriren tedrisat ve telkinat" yapılmamasını sağlamak, yeni açılacak gayrimüslim veya yabancı okullara usulüne uygun ruhsat vermek, var olanları da ruhsatlandırmak olarak belirlenmiştir.¹³⁷ Yaklaşık 10 yıl sonra, 1894 yılında yayınlanan, il maarif müdürlerinin görevlerine ilişkin talimatnamede de yabancı ve gayrimüslim okulların denetimi konusunda ayrıntılı düzenlemeler yapıldığını görüyoruz.¹³⁸ Zaten 1882 yılından itibaren Ermeni, Rum ve Bulgar okulları ile buralarda okutulan ders kitaplarının denetimi, okutulması olası zararlı yayınların dikkatle takip edilmesi ve önlem alınması konusunda memurlar uyarılmıştır.¹³⁹ Yabancı veya cemaat okullarında ulusal kimliği öne çıkaran, yabancı devletlerin çıkarına hizmet eden eğitim yapılması; Balkanlarda, Orta Anadolu'da ve Güneydoğu Anadolu'da bu tür okullar aracılığı ile yürütülen Osmanlı Devleti'nin aleyhine zararlı faaliyetler konusunda birçok defa ayrıntılı raporlar hazırlanmıştır.¹⁴⁰

Maarif Nezareti'nin merkezî ve taşra teşkilâtının yeniden düzenlenmesinden sonra, 1890'lı yılların başında maarif müdürlerine eğitimle ilgili geniş ve ayrıntılı yetkiler verilmiştir.¹⁴¹ Bu amaçla hazırlanan Talimatname'deki maddelerden birinde, bütün okulların

134 Uygur Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *T.C.T.A., 2.Cilt*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 496. Kocabaşoğlu, Maarif Salnameleri ile Vilayet Salnamelerinde yabancı okullar ile ilgili bilgilerin birbirini tutmadığını Amerika resmi kaynaklarında sayıların daha fazla görüldüğünü belirterek, maarif Salnameleri ile Vilayet Salnamelerinde yer alan sayıların azlığını bu okulların ruhsatsız çalışmalarına bağlamaktadır.

135 İlnur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 24-33.

136 SNMU-1318... s.30 ve Bayram Kodaman; a.g.e., s. 31-34.

137 "Mekاتب-i Gayrimüslime ve Ecnebiye İdaresinin Zevalfi" SNMU-1319... s. 41.

138 M. Hidayet Vahaboğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992, ikinci baskı s. 72-93 ve 110-129.

139 Türker Acaroğlu, "Yeni Belgelere Göre: Sultan Abdülhamid II. Döneminde Dış Yayın Yasaklamaları", *Ulusal Kültür Yılı:2* sy. 5, Temmuz 1979, s. 140-141.

140 Atilla Çetin; a.g.m., s. 193-206'da verilen metin bu tür raporlara bir örnektir.

141 Bu Talimatnâmenin maârif müdürlerine yüklediği görevlerden biri de 21 Cemaziyülâhire 1312/8 Kanûn-i Evvel 1310 tarihli Matbaalar Nizâmnamesi'yle verilen görevlerdir.

eksiksiz denetlenip, eğitimin iyi bir şekilde yapılmasına dikkat edilmesi kadar, zararlı “telkinat ve talimatlara” meydan verilmemesine özen gösterilmesi istenecektir.¹⁴² Bu düzenlemenin, muhalif ve ayrılıkçı hareketin ve buna bağlı yayınların ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde yayınlanması düzenlemeyi anlaşılır kılmaktadır. Özellikle gayrimüslim (milli) ve ecnebi okullar denetimin yoğunlaştığı kurumlar olarak göze çarpmaktadır. Müdürler, her üç ayda bir yörelerindeki bütün okullarla ilgili “vukuat raporu” hazırlayarak merkeze göndereceklerdir. Okullardaki ders programlarına ve okutturulması kesin olan kitaplara uyulup uyulmadığı ve ruhsat almaları konusu üzerinde önemle durulmuştur. Bu okullarda Türkçe derslerine önem verilmesi istenmiş hatta yılsonu sınavlarında “lisan-ı Osmanî” eğitiminin yeterli olup olmadığı konusunda denetim yapmak üzere bir müfettiş gönderileceği belirtilmiştir.¹⁴³ Maarif müdürlerinin bu okullar üzerindeki teftişi birinci olarak ruhsat; ikincisi işleyişin ruhsatname ve iç tüzüğe uygunluğu; üçüncüsü öğretmenlerin şahadetnamelerinin kontrolü ve okutulan kitapların ruhsatnamelerde belirtilenlerden olup olmadığı; dördüncüsü kitap dışı tedrisattaki telkinatların “gayr-ı münâsib” olup olmadığı; son olarak da ders programlarında değişiklik olup olmadığı hususu ile “*tarih ve coğrafya kitaplarıyla haritalarının taksimâtı bilhassa şayân-ı dikkat*” edilecek konuların başında gelmektedir. Bütün bunların yanı sıra, “tevzi-i mükafat” olarak bilinen ödül dağıtım törenlerinde okunacak nutukların ve oynanacak tiyatroların dahi önceden maarif müdürünün denetimine tabi olacağı belirtilmiştir. Yeni okul açılması zor olduğu gibi “mektebin açılmasına ihtiyaç gösterecek raddede efradin kesretine tevakkuf eder mevcûd olmayan millet ve kavm ve tâbi bulunmayan din ve mezheb namına yani *makâsıd-ı siyasiyyeye* müstenid olan müstedyat kabul ve tervec olunmayacaktır.” Gerçekten de merkezi yönetim “gayrimüslim ve ecnebî mektebler” konusunda oldukça titiz davranmaya başlamıştır.¹⁴⁴

Yüzyılın başında ülke genelinde yabancı okul sayısı 430’a ulaşmakta ve bunların birçoğu yine ruhsatsız çalışmaktadır.¹⁴⁵ Ancak yabancı ve cemaat okulları konusunda getirilen denetimin yeterli olmadığı ve pratikte işlemediği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶

142 Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimâtıdır. 8 Receb 1314 /1 Kânûn-i Evvel 1312 (Yayın yeri ve basımevi yok) s. 4 Madde: 9.

143 a.g.e. s. 3 Madde: 6, s. 8 Madde:25, s. 9 Madde:28-32, s. 10 Madde:34-35, s. 11 Madde:40, s. 13-14 Madde: 50

144 y.a.g.e. Madde:38, 42, 47 “bir mektebde siyaseten yani din-i islâm ve hukuk-u mukaddese ve meşrua-i Hazret-i padişahi ve menafî-i Devlet-i Aliyye aleyhinde ve ecnebî politikasını tervec yolunda kütüb ve risal-i muzırira tedris ve hafiyen mektebe idhal ve eyyad-ı şâkirdânda istimal eden ve ettirilen ve talebeye şifahan efkâr-ı faside telkin eyleyen ve Memâlik-i Mahrusa-i Şahaneye duhulü memnu olan kütüb ve risal-i muzırira ile evrak-ı havadisî gizlice mektebe getiren müdür ve müessis ve muallim ve hademelerle irtibatı bulunanlar hakkında tahkikat-ı lâzime icra’sıyla netice-i mütebeniyesi Nezarete ve hükümete iş’ar ve inhaya maarif müdürleri memurdur.” Madde:52, s. 11-14

145 Atilla Çetin; “Maarif Nazırın Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 10-11, 1981-1982, s. 207-217’den

146 İlnur Polat Haydaroğlu; a.g.e. s. 34-39

İstanbul'daki Yabancı Okulların Ükelere Göre Dağılımı-1893/1311¹⁴⁷

Derecesi	Bağlı Olduğu Devlet									Öğrenci Sayısı		
	Fransız	İngiliz	İtalya	Alman	Rus	Avusturya	Amerika	Sırp	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
İdadi	9					1	2		12	905	895	1800
Rüşdî	10	5	1	1		1	1		19	725	981	1706
İptidai	11	1	8	1	2	1	1	1	26	629	550	1179
Toplam	30	6	9	2	2	3	4	1	57	2259	2426	4685

1893/1311 istatistiğine göre İstanbul'da 57, vilâyet merkezlerinde (leyfî ve neharî) 326 ve Osmanlı Devleti'nde toplam 383 yabancı okul olduğu görülür. Bunlar 21 ruhsatlı, 39'u ruhsatsız leyfî, 58'i ruhsatlı 208'i ruhsatsız neharî okullardır. Bu okulların 14.743 erkek, 12.113'ü kız olmak üzere toplam 26.856 öğrencisi vardır. Aynı yıl taşrada Amerikan:127, Fransız: 98, İngiliz: 54, Alman: 20, İtalyan: 13, Avusturya: 8, Rus: 5, İran: 1 olmak üzere toplam 326 yabancı okul görünmektedir.¹⁴⁸

II. Abdülhamid Döneminde Eğitimin Değerlendirilmesi

II. Abdülhamid döneminde eğitimde okul (modern iptidai, Rüşdiye, idadi ve yüksek-
kokul) sayılarında ve okullaşma oranında ülke düzeyinde son derece ciddi artışlar
hemen göze çarpar.¹⁴⁹ Bir anlamda Osmanlı modernleşmesinin eğitim alanındaki en
ciddi gelişmesi, bu bağlamda eğitimin alt yapısının kurulması ve yaygınlaştırılması II.
Abdülhamid döneminde olmuştur diyebiliriz. ¹⁵⁰ Bu dönemde Maarif Nezareti'nin merkez
ve taşra teşkilâtında yapılan düzenleme Cumhuriyet Dönemi'ne miras kalmıştır. II.
Abdülhamid döneminde eğitim alanındaki gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu dışındaki
Türklerin de ilgisini çekmiştir.¹⁵¹

147 "Dersaadet'deki Mekâtib-i Ecnebiyye" Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiyye, İdâdiyye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin... s. 22

148 "Vilâyât-ı Şâhânedeki Mekâtib-i Ecnebiyye" Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celilesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiyye, İdâdiyye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiyye ve Ecnebiyyenin... s. 55-56'dan derlenmiştir.

149 Ancak resmî rakamların güvenilirliği de ciddi bir tartışma konusudur. Bu dönemde taşra eğitiminin düzeyi ve etkinliği de tartışılır. Bu konudaki ilginç gözlem ve öneriler için Bkz. Ahmed Muhtar; *Rehber-i Umrân*, Matbaa-i Tahir Bey, Kostantiniyye 1318 h. s. 81 v.d. Onun önerilerinden biri de Hristiyan ve Yahudi vatan evlatlarının ecnebi mekteplerinde okumasının siyaseten doğru olmadığı, onları İstanbul'da olduğu gibi devlet mekteplerine çekmek gerektiğidir Ayrıca, ders kitaplarının kolay öğrenime elverişli yazılması gerektiği bu konuda bir standardın oluşturulması, istikrarın sağlanması ve basitleştirilmesinin gerekliliğine dikkat çekilir. Bunun yanında yazının devlet dairelerinde gazetelerde romanlarda ders kitaplarında v.s herkesin anlayıp erişebileceği bir çerçevede kullanılmasının terakkiyi müthiş bir hızla eriştireceği vurgulanır. Ahmed Muhtar; a.g.e., s. 91-97.

150 Tanzimat döneminde başarısız olan bu olayın değerlendirilmesi için bkz. İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler" T. C.T.A. 2. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 470.

151 Rusya'daki Müslümanların ve cedid hareketinin önderlerinden İsmail Gaspıralı'nın da dikkatini çekmiş, Kırım Bahçesaray'da yayınladığı Sâlnâme-i Türkî adlı yıllıkta Osmanlı Devleti'nden söz edilirken öncelikle II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önem ve bu konuda alınan mesafe anlatılmıştır. İsmail Elgasferi [Gaspıralı] Sâlnâme-i Türkî Sene-i İslâmiyye-i Hicri 1300, Basmahane-i İslâmiyye, Bağçesaray 1882, s. 56-57.

II. Abdülhamid eğitimin, toplum ve ülke kalkınmasının temel aracı ve ideolojik aktarımın yapılacağı başlıca kurum olduğunun farkındadır. Kısaca II. Abdülhamid'in medrese ve camiden çok okula önem verdiği görülmektedir. Kendisi de her fırsatta açtığı okullarla övünmektedir.¹⁵²

Bu dönemde bir yandan elde kalan topraklar içindeki kompozisyon, diğer yandan siyasal egemenliğin yitirildiği fakat idarî egemenliğin sürdüğü yerlerdeki tebaanın ağırlıklı olarak Müslüman oluşu nedeniyle İslamiyet, (tıpkı Jön Türklerin düşüncesinde de yer aldığı gibi) “toplumsal birliği sağlayıcı” bir ideoloji olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu İslamcılığın ayırıcı özelliği bir “İslâm-Türk Sentezi” biçiminde olmasıdır. İslâm-Türk Sentezi gevşek, acemi ve sistematikten yoksun bir ideoloji niteliğindedir. Din, siyasal sisteme bağlılığın sağlanmasında temel değer olduğu için “ulema” ya da “medrese” eliyle değil, devlet eliyle öğretilmeye başlanmıştır. Tarih, din ahlâk, kıraat dersleri İslâmî bir içerikle taşımaya başlamıştır. Panislâmizm'den değil, ama ülke içi birliği sağlamaya yönelik bir İslâmıcılıktan rahatlıkla söz edebiliriz. “İslamiyet” siyasal ve toplumsal birliğin sağlanması amacına hizmet etmesi niyetiyle ve eğitim kurumu aracılığı ile etkin bir biçimde kullanılmıştır.¹⁵³ Her düzey eğitim kurumunun ders programlarında yapılan değişikliklerle ders müfredatlarının ayrıntılı açıklamaları ve nihayet ders kitaplarının içerikleri bunu açıkça göstermektedir.

II. Abdülhamid döneminin henüz başlarında eğitimin önemi hem devlet hem yabancı ülkeler hem de gayrimüslim milletler/cemaatler tarafından anlaşılmış ve ayrıntılı yasal düzenlemelere gitme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Eğitimin zikredilen devlet ve devlet dışı aktörler tarafından bu derece önemsenmesi, hususi olarak eğitim sahasında bir “soğuk savaş” yaşanmasına neden olmuştur. Bir yanda İslam, ecnebi ve gayrimüslim okulları, diğer yanda ve hepsinin üstünde, bütün eğitim kurumlarına, ders işleme yöntemlerine ve ders araçları ile içeriklerine hâkim olup denetlemek arzusundaki Osmanlı Devleti vardır. Ecnebi ve gayrimüslim okullarının sayısının artması, buralarda ayrılıkçı eğilimleri özendiren ve güçlendiren bir eğitimin yapıldığı düşüncesi, II. Abdülhamid'i devlet okullarındaki ders programlarının yeniden düzenlenmesine yönelten nedenlerden biri olacaktır. Zira bu dönemde “okul” içi ayrılıkçı/ulusçu eğilimlerin kaynaklarından biri de dindir.

152 Arseven anılarında, “...Garibdir ki bir taraftan matbuatı bu kadar baskı altında bulunduran II. Abdülhamid, diğer taraftan memlekette irfanın yükselmesi için ecnebi lisanların öğretilmesine ve milletin tenevvür etmesine çok çalışır ve mekteblere çok ehemmiyet verir.” demektedir. Bkz Celal Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, haz. Ekrem Işın, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 35 ve 92.

153 Kodaman, II. Abdülhamid döneminde ilkokullarda “İslâmıcılık”, orta öğrenimde “Osmanlılık” yürütülüyordu, devrin sonlarına doğru diğer iki akım terk edilmemekle beraber “Türkçülük” okulların amaçları arasına girmeye başlıyordu demekte ve buna kanıt olarak da yalnızca Türkçe derslerinin artırılmasını göstermektedir. Ancak bu düşüncesine bu ölçülerle katılmak olanaksızdır. İlginç olan nokta ise şudur; Kodaman, Jön Türklerle II. Abdülhamid arasında eğitim düşüncesi bakımından hiç fark olmadığını yazar ki bu kanımızca doğrudur Bayram Kodaman; a.g.e., s. 164-165 yazar burada Temo'nun kitabına atıf yapmaktadır. Koçer ise, “keyfiyyet” bakımından bazı gerilemelerin yanı sıra “kemiyyet” bakımından ilerlemelerin olduğunu söyleyebiliriz diyor. Hasan Ali Koçer; a.g.e., s. 168

Bunun yanında soruna bir “medeniyet” olayı olarak da yaklaşıldığı görülmektedir. Bilim ve eğitim, devletin kalkınması ve güçlenmesi için başlıca kurtarıcı olarak düşünülmüştür. Devlet ülkenin her yerine eğitim götürerek cehaletten kurtarılmış ahali yaratmayı kendisine görev saymıştır. (Benzer biçimde imar hareketleri ile de medeniyetten pay almalarını sağlamıştır!) O kadar ki ayrılıkçı ve başkaldırır durumdaki Arap, Kürt ve Arnavutların bu “medeniyet”ten nasiplerini almaları için bir yandan bu bölgelere her düzey eğitim kurumu açma çabası içine girilmiş, diğer yandan da başkentte çeşitli okulların içinde önce özel sınıflar ve sonra da Aşiret Mektebi adında bir okul açılarak bu bölgelerin ileri gelenlerinin çocukları okutulmuştur. Böylece “cahil” ve bu nedenle de asi durumdaki aşiretlerin reislerinin ve ileri gelenlerinin çocuklarına “İslam’ı, halifeyi ve padişahı” tanıtmak, anlatmak amaçlanmıştır.

Son olarak yine sanıldığına aksine, II. Abdülhamid bir toplumsal güç durumundaki ulemayı ve fukahayı ve onların elindeki medreseyi sistem dışına itmiş, din konusunda da tek otorite olmak istemiştir. “Ulema” önce eğitim alanından, sonra Hukuk Fakültesinin kurulmasıyla hukuk alanından, son olarak da Dârülfünûn’daki Yüksek din bilimleri bölümünün kurulmasıyla resmî din alanından sistem dışına itilmiştir. Ulema yerine, padişaha bağlı ve devletin resmî dinini aktaran bir din adamı sınıfı yetiştirilmeye başlanmıştır. Böylece medrese ve ulemanın toplumsal ve siyasal rolü yeniden tanımlanarak devlet ile ilişkisi tek taraflı olarak belirlenmiştir. Kısaca “ulema ve medrese” son kalelerini II. Abdülhamid döneminde yitirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Aziz Mahmud bin ve Abdi bin Raif, "Mukaddeme", Gerimo, *Kimya-yı Gayr-ı Uzvi, Mekteb-i Fünun-u Harbiyye-i Şahane ve Mekatib-i İdadiye-i Mülkiyyede Tedris Olunur*, Çev. Aziz Mahmud bin Abdullah ve Abdi bin Raif, Karabet Matbaası, İstanbul 1310 h., Cild-i Evvel.
- Acaroğlu, Türker, "Yeni Belgelere Göre: Sultan Abdülhamid II. Döneminde Dış Yayın Yasaklamaları", *Ulusal Kültür*, Yıl:2 sy. 5, Temmuz 1979.
- Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Umumi*, Mekteb-i Fünun-u Şahane Matbaası, 1 İstanbul, Teşrin-i Evvel 1307 h.
- Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.
- Akyüz, Yahya, "Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orjinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Sorunlar", *Bellekten*, Temmuz 1981, c. XLV/2, sy. 179, s. 205-213.
- —, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1988'e)*, Genişletilmiş 3. Baskı. A.Ü. Basımevi, Ankara 1989.
- Alkan, Ö. Mehmet, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Uluslaşma Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi Günümüz Türkiye'si*, ed. Kemal H. Karpat, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 198-342.
- —, "Modernization From the Empire to the Republic and Education in Process of Nationalism", *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, çev. Akile Zorlu ve Kaan Durukan, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 47-132.
- —, "Modernleşme ve Eğitim" II. *Abdulhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 300-319.
- —, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri (1839-1924)", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Şevket Pamuk, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 125-145.
- —, "Osmanlı'da Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 377-407.
- —, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- Arif, Mehmed, *Küçük Kıraat-ı Fenniye, (Mekatib-i İbtidaiyenin Üçüncü Senesine Mahsus Olarak Hazırlanmıştır)*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1323 h.
- Arseven, Celal Esat, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, haz. Ekrem Işın, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Ayas, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi ve Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.
- Baylav, Naşid, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978.
- Bey, Sırrı, "Sultan Abdülhamid Devrine Aid Bazı Hatıralar", *Vakit Gazetesi*, 24 Kânûn-i Sâni 1324 h.

- Bluhm, William T., *Building an Austrian Nation The Political Integration as a Western State*, Yale University Press, London 1973.
- Cavid, Mehmed, *İhsaiyât*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1325 h.
- Cevad, Ali, *Muhtasar Tarih-i İslam, Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Tedris Programına Muvafık Suretde Tertib Olunmuştur*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308 h.
- —, *Mükemmel Osmanlı Tarihi*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1317 h. [İç kapakta 1316], C. I.
- Cevdet, Ahmed, *Eser-i Ahd-ı Hamidi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1309 h.
- Çetin, Atilla, "Maarif Nazır Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* sy. 10-11, 1981-1982.
- Davison, Roderic H., *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey 1963.
- Doğan, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anaolia", *I.J.M.E.S.*, C. IX, Mayıs 1973, ss. 139-155.
- Elgasferi, İsmail [Gasprinski-Gaspiralı], *Sâlnâme-i Türkî Sene-i İslâmiyye-i Hicrî 1300*, Basmahane-i İslâmiyye, Bağçasaray 1882.
- Esad, Mahmud, *Tarih-i İslam, (Mekatib-i Rüşdiye ve İdadiyede Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır)*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetü'laliye 1315 h.
- Esad, Mehmed, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1310 h.
- —, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1310 h.
- —, *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî Hümayûn (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)*, haz. Sadık Erdem, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.
- Hakkı, İbrahim ve Mehmed Azmi, *Atlaslı Muhtasar İslam Tarihi, (Meclis-i Maarif-i Askeriye'nin Kararıyla Mekatib-i Rüşdiye-i Askeriye-i Şahanede Tedris Olunmaktadır)*, Üçüncü Tab'ı, Karabet Matbaası, İstanbul 1306 h.
- —, *Muhtasar İslam Tarihi*, (Beşinci Tab'ı), Karabet Matbaası, İstanbul 1313 h.
- Hakkı, İbrahim, *Hukuk-u İdare Cild-i Evvel*, (ikinci tab'ı), Karabet Matbaası, İstanbul 1312 h.
- —, *Zübdetü'l Tarih-i Osmani, Mekatib-i İbtidaiyede Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuş ve Maarif Nezaret-i Celilesi Marifetiyle Kaleme Alınan Yeni Programa Kabul Edilmiştir*, Karabet Matbaası, İstanbul 1309 h.
- Haydar, Ali, "Bizde Dilsizlerin Ta'lim ve Terbiyesi" *Muallimler Mecmuası*, sy. 29, Mart 1925.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Hayri, Mehmed ve Mustafa Hayrullah, *Ahlak Müderrisi (Birinci Kısım)*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308 h.

- Hıfzı, Hüseyin, *Hülasa-i Tarih-i İslam*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1324 h.
- —, *İlm-i Hal*, Arif Efendi Matbaası, Dersaadet 1315 h.
- —, *Rehber-i Coğrafya*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1316 h.
- —, *Sualli Cevaplı Musavver Coğrafya-yı Osmani*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1323 h.
- Hilmi, Osman, *Hulasatü'l Vakayi*, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1305 h.
- Hüseyin Hıfzı, *İstifadeli Dersler*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1324 h.
- Hüsnu, Hüseyin, *Mecmua-i Fünun Nam Eserin Birinci (Malumat-ı Mülkiye) Kısm-ı Coğrafyadan Avrupa*, Aramyan Matbaası, İstanbul 1300 h.
- Hüsnu, Hüseyin, *Mecmua-i Fünun Nam Eserin...*, Aramyan Matbaası, İstanbul 1300 h.
- Hüsnu, Süleyman, *Tarih-i Alem*, Mekteb-i Harbbiye Matbaası, İstanbul 1327 h.
- İmamzade, Mehmed Esad, *Musahhah Dürr-i Yekta*, 38 Numarolu Matbaa, İstanbul 1320 h.
- İskit, Server R., *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, "Tahlil ve Tarihçe", Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939.
- Karpat, Kemal H., "The Transformation of The Ottoman State, 1789-1908" *I.J.M.E.S.* Vol: 3 1972.
- Kocabaşoğlu, Uygur, "Amerikan Okulları", *T.C.T.A. C. II*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Koçak, Cemil, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *T.C.T.A. C. II*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Koçer, Hasan Ali; *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi 1848-1967* Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1993.
- Mehmed Şükrü, *Osmanlı Tarihi, Mekteb-i Bahriye-i Şahane İdadisinin Birinci Sınıfı Talebesine Tedris Olunur*, Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1313 h.
- Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tevzi-i Mükafat Cedvelidir*, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, İstanbul 1301 h.
- Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tevzi-i Mükafat Cedvelidir*, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, İstanbul 1302 h.
- Muhtar, Ahmed, *Rehber-i Umrân*, Matbaa-i Tahir Bey, Kostantiniyye 1318 h.
- Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- —, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1949)*, Örnek Matbaası, Ankara 1954.
- Nafi, Mahmud Cevad İbn-i Eşşeyh, "Mukaddeme", *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Nezareti 1339-1340 Ders Senesi İhsaiyat Mecmuası*, Maarif Vekaleti İhsaiyat Müdüriyeti Tarafından Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1341 h.
- —, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338 h.

- Nazima, Ali, *Tarih-i Nizama'dan Küçük Tarih-i Osmanî*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1313 h.
- Necib, Selanikli Fazlı, *Coğrafya-yı Tabîî ve Politikî, (Mekâtib-i Rüştiyye Şâkirdânına Mahsusdur)*, A. Mavyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1305 h.
- Nizama, Ali, *Tarih-i Nizama'dan Küçük Tarih-i Müslimin*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1308 h.
- Nuri, Mehmed, *Mükemmel Nevusul Osmanlı Elifbası*, Karabet Matbaası, Dersaadet 1324 h.
- Özege, Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. V, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1971-1979.
- Paşa, Said, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Cild-i Evvel, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328 h.
- Paşa, Süleyman, *İlm-i Hal*, Mihran Matbaası, İstanbul 1302 h.
- Rasim, Ahmed, *Küçük Tarih-i Osmanî, Birinci Sene Sıbyan Mekteplerine Mahsusdur*, Üçüncü tab'ı, A. Asodoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1306 h.
- Raşid, *Hükûmat-ı İslamiye Tarihi*, Üçüncü tab'ı, Mekteb-i Fünun-u Haribiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1318 h.
- Remzi, Hüseyin, *Ahlak-ı Hamidi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1310 h.
- Reşad, *Muhtasar Osmanlı Tarihi, (Rüşdiye Kısmı)*, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Kostantiniyye 1309 h.
- Reşad, *Kıraat (İdadi Kısmı)*, Karabet Matbaası, İstanbul 1311 h.
- Rey, Ahmed Reşit (H. Nazım), *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922), Canlı Tarihler*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.
- Rıfat, *Coğrafya-yı Hususiden Asya Kit'asının Taksimatı*, Mihran Matbaası, İstanbul 1295.
- Rich, Norman, *The Age of Nationalism and Reform 1850-1890*, W. W. Norton & Company Inc., New York 1970.
- Safvet, Mim, *Kıraat, (Mektebde Okutturulmak Üzere Aydın Vilayeti Maarif Meclisi Tarafından Kabul Edilmiştir)*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye 1308 h.
- Salname 1326 Sene-i Mâliyesi*, 65. Sene, Selanik Matbaası, İstanbul 1326 h.
- Sâlnâme, Sene 1294*, hz. Maarif Nezareti Mektupçusu Halet Bey, Halil Efendi Matbaası, 1294 h.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Asır Matbaası, Dersaadet 1321 h.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülaliye 1316 h.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülaliye 1319 h.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülaliye 1317 h.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülaliye 1318 h.
- Sami, *İlm-i Terbiye-i Etfal, Birinci Kısım: Usul-i Terbiye*, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1323 h.

- Seton-Watson, Hugh, *The Russian Empire 1801-1917*, Clarendon Press, Oxford 1967.
- Sırrı, Hüseyin, *Yeni Kıraat*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası İstanbul trz.
- Şeref, Abdurrahman, *Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslamiye*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1301 h.
- Şeref, Abdurrahman, *Musahhah Mülhaz-ı Tarih-i Osmanî, Şehr ve Kasaba Mekatib-i İbtidaiyesinin Üçüncü Senesinde Tedrisi Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Tensib Kılınmıştır*, Dördüncü tab'ı, Karabet Matbaası, Dersaadet 1318 h.
- —, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye, Mekatib-i Aliyede Tedris Olunmak Üzere İki Cild Olarak Tertib Olunmuştur*, Tab-ı Sani, C. I, Karabet Matbaası, İstanbul 1315 h.
- —, *Tarih-i Osmani, Mekatib-i Aliye Talebesine Tedris Olunmak Üzere Tertib Olunmuştur*, Cild-i Evvel, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, İstanbul 1307 h.
- —, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye C. II*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312 h.
- Tahir, Menemenlizade Mehmed, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312 h.
- Tahsin, Rıza, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, Dersaadet 1328 h.
- —, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Ravzat-üş-Şam Matbaası, Şam 1322 h.
- Tahsin, Rıza, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, haz. Aykut Kazancıgil Özel Yayınlar, İstanbul 1991.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler" *T.C.T.A. C. II*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Tevfik, Ali, *Fezleke-i Tarih-i Umumi, (Mekatib-i İdadi-i Şahane Birinci Sene Şakirdanına Mahsusdur)*, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, Cild-i Evvel, İstanbul 1304 h.
- Tevfik, Mehmed, *Mekatib-i Askeriye-i Şahaneye Mahsus Tarih-i Osmani*, İkinci tab'ı, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1308 h.
- —, *Mekatib-i Askeriye-i Şahaneye Mahsus Tarih-i Osmani*, Üçüncü tab'ı, Karabet Matbaası, Kostantiniyye 1312 h.
- —, *Telhiz-i Tarih-i Osmani*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1302 h.
- Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara: 1991.
- Tunçay, Mete, "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", *Felsefe Kurumu Seminerleri-III. Türkiye'de Tarih Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, ss. 276-285.
- Vahaboğlu, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.
- Ward, Robert E., "Japan: Continuity of Modernization", Lucian W. Pye ve Sidney Verba (eds.), *Political Culture and Political Development*, 2. baskı, Princeton University Press, New Jersey 1972.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
**KÜLTÜR, SANAT VE SPOR ALANLARINDA
YAPILAN MODERNLEŞME FAALİYETLERİ**

Prof. Dr. Necmettin ALKAN

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kültür, Sanat ve Spor Alanlarında Yapılan Modernleşme Faaliyetleri

Necmettin ALKAN¹

Takriben 250 yıllık bir geçmişe sahip Osmanlı ıslahat ve modernleşme faaliyetlerinin çıkış noktası Osmanlı Devleti'nin iç meseleleriyle alakalıdır. Devletin kurumsal işleyişindeki sorunların giderilmesine yönelik arayışlar başlangıçta daha ziyade askerî alanla ilgili olarak düşünülmüştür. Fakat dış tehdidin zamanla çekirdek coğrafyaya yönelmesiyle birlikte ıslahat faaliyetlerinin alanı ve muhtevası giderek genişletilmiştir. Bu durum, öncelikle devletin içinde bulunduğu sorunların nedeninin ve çözümünün doğrudan dışarıda aranmasına sebep olmuştur. Özellikle 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde devletin kuzeydeki çekirdek coğrafyası konumunda bulunan Kırım'ın nihaî olarak Rus toprağı olduğunun kabul edilmesiyle birlikte, devletin içine düştüğü duruma çözüm olması için Avrupa merkezli askerî yenilikler örnek alınarak modern bir Osmanlı ordusu kurulmuştur. . Bu yenilik, takip eden süreçte diğer alanları da etkiler ve netice olarak ıslahat hareketleri modernleşmeye dönüşür.

Sultan III. Selim (d. 1761-ö.1808 h.) dönemi (1789-1807), Osmanlı modernleşmesinde önemli bir kırılma noktası teşkil etmiştir. III. Selim'in 1793 Nizâm-ı Cedîd projesi, modern Fransız Ordusu esas alınarak Avrupai tarzda ilk Osmanlı askerî birliğinin kurulması olsa da, bu gelişme diğer alanları da fazlasıyla etkilemiştir. Sultan II. Mahmud [d.1785-ö.1839; h. 1808-1839], modernleşmeci bir diğer hükümdar olarak bu faaliyetleri sürdürmüştü; askerî modernleşme faaliyetlerini diğer alanlara da teşmil ederek devleti yeniden inşa etmeye, milleti ise dönüştürmeye çalışmıştır. Sultan Abdülmecid [d.1823-ö.1861; h. 1839-1861], döneminde ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 ıslahat Fermanı ise, bütün bu faaliyetlerin devlet siyaseti hâline gelmesi olarak nitelendirilebilir. Öncelikle askeriyeyi biçimlendirmek amacıyla başlayan klasik ıslahat yaklaşımı, artık modernleşme faaliyetleri şeklini alarak devletin resmî siyaseti özelliğini kazanır. ıslahat-modernleşme çizgisindeki bütün bu faaliyetlerin ve gayretlerin nihaî gayesi ise, devletin ömrünü uzatmak ve varlığını sürdürebilmesini temin etmektir.

Sultan II. Mahmud gibi, Sultan II. Abdülhamid [d.1842-ö.1918; h.1876-1909] de önemli bir modernleşmeci hükümdardır. Osmanlı Tarihi'nin en kritik ve sıkıntılı yıllarında tahta oturan II. Abdülhamid, kendisinden önceki hükümdarların yapmak isteği modernleşmeyi kesintiye uğratmadan aynı hızla devam ettirmiştir. Hatta bazı alanlarda bunu daha da ileriye taşımış, modern bir devletin bütün kurumlarına ve toplumunun günlük hayatına hitap eden faaliyetleriyle, Osmanlı modernleşme projesini son aşamaya getirmiştir.

¹ Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Abdülhamidî Modernleşme’de gelinen noktayı gösteren en güzel örnek, 1876 yılında Kânun-ı Esâsî’yi ilan etmek ve 1877 yılında Meclis-i Mebûsân’ı açmak suretiyle modern meşrutî/anayasal sisteme geçilmesidir. 1908’de anayasal yönetimin yeniden ilan edilmesi ve ardından 1908’in son aylarında Türk demokrasi tarihinin ilk çok partili seçimlerinin yapılması, Türk demokrasi hayatının kilometre taşları olarak tavsif edilebilir. Burada anayasal yönetimin talep edilmesinde, hazırlanmasında ve ilan edilmesinde Genç Osmanlı Hareketi ile özellikle Midhat Paşa’nın önemli rolünün altı çizilmelidir. Sonuçları itibarıyla, Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan bu ve diğer modernleşme faaliyetleri, aslında Cumhuriyet Türkiye’sinin kurulmasına giden yolda hem siyasî ve kurumsal yapı hem de kadro olarak ciddî bir altyapı hazırlamıştır.

II. Abdülhamid devri modernleşmesi, toplum hayatını doğrudan ilgilendiren kültür, sanat ve spor gibi alanlarda yürütülen faaliyetlerde de kendini göstermiştir. Sultan Abdülhamid, dedesi Sultan II. Mahmud döneminde başlayan ve babası Sultan Abdülmecid devrinde istikrar kazanan kültürel modernleşme faaliyetlerini sürdürmüş ve daha ileriye taşımıştır. Sultan Abdülhamid, modern bir Osmanlı toplumunun inşa edilmesine katkı sağlamış, bizzat kendisinin de ilgi duyduğu resim, fotoğraf, müze, tiyatro, opera ve sinema gibi tamamen modern Avrupaî kültür ve sanat faaliyetleri onun saltanat yıllarında yaygınlaşmış ve kurumsallaşmıştır.

Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid’in saltanat yıllarında yürütülen modernleşme faaliyetlerinden kültür, sanat ve spor alanlarında icra edilenler ele alınacaktır. Konunun alt başlıklarını kütüphânecilik, müze, tiyatro ve opera, sinema, resim ve fotoğraf ile spor gibi alanlar teşkil etmektedir. İlgili faaliyetlerin tespit edilmesinin ardından bunların siyasî ve sosyal olarak ne anlama geldiği hususundaki yorumlara çalışmanın son bölümünde yer verilecektir. Bu bağlamda, çalışmada cevabı aranan başlıca sorular şunlardır: *Avrupa’daki kültür, sanat ve spor dallarındaki yeniliklerin Osmanlı Devleti’ne intikal etmesinde geç kalınmış mıdır? Bu alanlardaki modernleşme faaliyetlerinde bir süreklilik söz konusu mudur? Tarih câmiasında genel olarak “Panislâmîst/İslâmıcı” kabul edilen II. Abdülhamid’in kültürel faaliyetleri onun zihin dünyasıyla ne ölçüde örtüşüyor?* Bu sorunların cevaplarına çalışmanın son bölümünde temas edilecektir.

Kütüphânelerin Yaygınlaşması ve Modern Kütüphâneçiliğin Kurulması

Kadîm Osmanlı devlet ve bilim hayatında kitap ve kütüphâne önemli bir yere sahiptir. Devlet adamlarının kurdukları kütüphâneler uzun süre önemli hizmetler sunmuşlar; Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde bilim hayatına önemli katkılar sağlamışlardır. Fakat takip eden süreçte yaşanan iç ve dış olumsuz gelişmeler diğer kurumlar gibi geleneksel kütüphâne ve kütüphâneçiliği de olumsuz etkilemiştir. Çözüm olarak girilen modernleşme faaliyetleri, zamanla geleneksel kütüphâneçiliği de içine alacak şekilde genişlemiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde ilk olarak, bugünkü anlamda Millî Kütüphâne denilebilecek “*Kütübhâne-i Umûmî-i Osmânî*” 1882 yılında kuruldu. Yıldız Sarayı’nda hizmet veren “*Kütübhâne-i Hümayûn*”un yapımına 1887’de başlandı ve 1893’te tamamlandı. Türkçe, Arapça ve Farsça dâhil çeşitli dillerdeki toplam kitap sayısının 15.000 olduğu bu kütüphânedeki, 16 memur ve kütüphânedeki çalışıyordu. Bunlardan başka, 1895 “*Kütübhâne-i Bâb-ı Âlî*”/Başbakanlık Kütüphânesi, “*Kütübhâne-i Müze-i Hümayûn*”/Müze Kütüphânesi, “*Kütübhâne-i Mülkiye*”/Siyasî Bilimler Kütüphânesi ve “*Kütübhâne-i Daru’l- Fünûn*”/Üniversite Kütüphânesi de II. Abdülhamid’in hükümdarlık yıllarında kuruldu.²

Sultan II. Abdülhamid, Kütübhâne-i Umûmî-i Osmânîye’ye çok önem vermiştir. Sultan II. Abdülhamid, devlet sınırları içinde yayınlanmasına izin verilen her kitaptan bir nüshanın bu kütüphâneye hediye edilmesini istemiştir. Bu uygulamayla birlikte, kütüphânedeki kitap sayısı 1894 yılı itibarıyla 8.054’e ulaştı.³ 1881 yılında kütüphânelerin nasıl yönetilecekleri hakkında bir talimatnâme yayınlandı. 1894’e kadar da kütüphânelerdeki kataloglama çalışmaları bitirildi. Bu kapsamda, Bâb-ı Âlî’den çıkan bir emirle ülke genelinde kütüphânelerde bulunan kitapların tespiti ve bakımları için listeler istendi. Buna göre, kütüphâne ve kitap istatistikleri yayımlandı. İstatistikler neticesinde örneğin 1895 yılı itibarıyla İstanbul’daki 48 kütüphânedeki 71.129 ve diğer vilâyetlerdeki 276 kütüphânedeki 112.602 tane kitap tespit edilmiştir. İstanbul dışında vilâyet bazında ilk beş ise şöyledir: Bursa’da 28 kütüphânedeki 14.921, İzmir’de 28 kütüphânedeki 14.491, Ankara’da 17 kütüphânedeki 9.502 ve Halep’te 23 kütüphânedeki 8.342 kitap bulunuyordu.⁴ Ayrıca II. Abdülhamid’in isteği ile Amerika ve Avrupa’daki önemli kütüphânelere Türkiye’den kitaplar gönderilmiştir.

Devletin içinde bulunduğu zor şartlara rağmen kütüphânecilik alanında atılan bu adımlar önemli olmakla birlikte, Türkiye’nin kültür ve eğitim tarihi bakımından şu gerçeğin de altının çizilmesi gerekir: Aynı yıllarda Avrupa’nın önemli merkezlerinde kitap ve kütüphânecilik alanında yaşanan gelişmeler dikkate alındığında yapılan bütün bu faaliyetler aslında çok da yeterli değildi. Osmanlı Devleti’nin kültür ve bilim seviyesinin istenilen seviyeye ulaşabilmesi için bu tür faaliyetlerin çok daha fazla olması gerekiyordu. Sultan II. Abdülhamid’in bu yönde bir isteği ve iradesi olmasına rağmen, devletin uzun süredir yaşadığı iktisadî ve siyasî sorunlar ile bu dönemde basın ve yayın faaliyetlerine uygulanan sansür kültürel ve bilimsel gelişmeye engel olmuştur. Osmanlı iç siyasetindeki yönetim karşıtı siyasî faaliyetlere karşı tedbir olarak icra edilen sansür, bu durumun en önemli nedeni olarak zikredilebilir.

2 Hakan Anameriç, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişmesi”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumunu Bildiriler*, 20-21 Şubat 2014 Selanik, C. 3, Ankara 2014, s. 11

3 Anameriç, a.g.m., s. 13.

4 Anameriç, a.g.m., s. 26-27.

Fakat yine de bardağın dolu tarafına bakıldığında, Sultan II. Abdülhamid'in bütün bu icraatlarıyla birlikte Osmanlı geleneksel kütüphânciliği modernleştirilmiş ve neticesinde Cumhuriyet Türkiye'sindeki kütüphânciliğin kurulmasına ciddi bir alt yapı ve tecrübe sağlanmıştır.

Müzecilik ve Arkeolojik Kazılar

Modern kültür denince akla gelen en önemli alanlardan biri hiç şüphesiz müzeciliktir. Müzelerin vazgeçilmezi ise, tarihî eserler ve bunların sergilenmesidir. Tarihi eserlerin bulunabilmesi için de arkeolojik çalışmaların yapılması gerekir. Müzecilik alanındaki ilk faaliyetler daha önceden başlasa da Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında müzecilik hizmetlerinin modernize edilmesi ve geliştirilmesi noktasında önemli hizmetler yapılmıştır.

Müzecilik

Modern müzeciliğin kökenleri o kadar da eskiye gitmemektedir. Avrupa'da 18. yüzyılın sonlarında başlayan modern müzecilik asıl gelişmeyi 19. yüzyılda yaşamıştır.⁵

Osmanlı müzecilik tarihi de Avrupa'da bu alanda yaşanan gelişmelerle paralel bir şekilde yürümüştür. İlk müzecilik faaliyetli Aya İrini'nin bir bölümünde teşkil edilen "*Mecmua-i Âsar-ı Atika*" adı altında 1846 yılından itibaren başlamış ve burada Yunan, Roma ve Bizans dönemlerine ait eserler toplanmıştır. 1869 senesinde Sadrazam Sadullah Paşa tarafından "*Müzehâne-i Şâhâne*" adı ile yeni bir müze daha açılmış keza aynı yıl "*Âsâr-ı Atika Nizâm-nâmesi* yürürlüğe girmiştir. Bütün bu gelişmelerle beraber müzecilik faaliyetleri belli bir seviyede seyretmeye başlamıştır.⁶ *Müzehâne-i Şâhâne'nin* müdürü Alman Philip Anton Detheir'in 1881'de gerçekleşen ölümünden kısa bir süre sonra müze müdürlüğüne Osmanlı Hamdi Bey (1842-1910) getirilmiştir. Aslında ressam olan Osman Hamdi Bey, Türk tarihindeki modern anlamda müzecilik çalışmalarına imza atan ilk kişidir. Yeni bir müze binası yaptıran Osman Hamdi Bey, Güzel Sanatlar Mektebi'nde uzun süre müdürlük görevini yürütmüş ve 1884 yılında yeni *Âsâr-ı Atika Nizâm-nâmesi'nin* çıkarılmasını sağlamıştır. Bu hukukî düzenlemeyle birlikte tarihi eserler kanunen devlet malı sayılmaya başlamış ve yurtdışına çıkarılmaları yasaklanmıştır.⁷ Fakat o günkü şartlarda bu yasağın çok da etkili bir şekilde uygulandığı söylenemez. Bugün Berlin, Paris ve Londra gibi şehirlerdeki müzelerde sergilenen Osmanlı tarihî eserleri bu acı gerçeği açık bir şekilde göstermektedir.

5 Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği. Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleşmesi*, çev. Esin Soğancılar, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 10-11.

6 Selçuk Mülayim, "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 34, İstanbul 2009, s. 181-185.

7 Filiz Gündüz, "Osman Hamdi Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 468.

Bu dönemin en önemli müzelerinden biri de 1897 yılında Kasımpaşa Tersane-i Âmirre'de kurulan “Deniz Müzesi”dir.⁸ Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in kurduğu modern hüviyetteki “Müze-i Askerî-i Osmânî” üzerinde de kısaca durmak gerekir. Daha önceki adı Yeniçeri Müzesi olan Askerî Müze, 1908 yılında modern bir müzeye dönüştürülerek başına Ahmed Muhtar Paşa getirilmiştir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden eski silahlar toplanarak burada sergilenmeye başlanmış ve müze bünyesinde bir de kütüphane oluşturulmuştur.⁹

Arkeolojik Kazılar

Modern Avrupa'da başlayan arkeolojik araştırmalar, kısa süre sonra âdeta açık hava müzesi olan Osmanlı coğrafyasında yoğunlaşmıştır. Zirâ Mısır, Mezopotamya ve Anadolu toprakları; Paganizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinler ile Sümer ve Mısır gibi kadim medeniyetlerin âdeta beşiğidir. Bu bölgeler ayrıca, Kitâb-ı Mukaddes'te geçen peygamberlerin yaşadıkları topraklardır. Daha da önemlisi, modern Avrupa'yı inşa eden dinî ve kültürel zemin de bu merkezlerden intikal etmiştir. Bundan dolayı Avrupalı çevreler dikkatlerini buralara yöneltmişlerdir.

Osmanlı topraklarındaki ilk arkeolojik kazıları başlatanlar Avrupalılardır. 19. Yüzyılın başlarından itibaren dönemin siyasi atmosferinin de etkisiyle Osmanlı toprakları tarihi eser kaçakçıları için münbit bir zemine dönüşmüş ve pek çok gayr-i resmi arkeolojik kazı gerçekleştirilmiştir. Bununla beraber Bilinen ilk arkeolojik kazı Musul Konsolosu Fransız Paul-Emile Botta tarafından 1842 yılında Musul bölgesinde yapılmıştır. Bunu diğer Avrupalı arkeologların kazıları takip etmiştir.¹⁰ Maalesef bu kazılarda bulunan tarihî eserlerin büyük çoğunluğu da Avrupa ülkelerindeki müzelerde sergilenmek üzere Osmanlı topraklarından gizlice kaçırılmıştır.

Türk arkeolojik çalışmalarının ve kazıların başlaması Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına tekabül etmektedir. Osman Hamdi Bey, arkeolojik “ilk Türk kazısı”nı 1883'te Nemrut'ta yapmış, ardından bu kazıyı 1887'de Lübnan Sayda Nekropolü, 1891-1892'de Muğla Lagina bölgelerinde yapılan kazılar takip etmiştir.¹¹ Osman Hamid Bey ve müze uzmanı Demosten Baltacı, 30 Nisan 1897 tarihinde başlayıp 20 Haziran 1897'de tamamladıkları Sayda kazısında Kral Kenropol'ün lahdi ile birlikte 21 lahidi gün yüzüne çıkarmışlardır. Bu kazıda elde edilen Tabnit Lahdi'nin üzerindeki Fenike yazısının bir kopyası Fransa'ya gönderilerek tercüme ettirilmiştir.¹² Bu kazılarda bulunan tarihî eserler İstanbul'daki müzede sergilenmiştir.

8 Mülâyim, a.g.m., s. 198.

9 Cenap Çürük, “Askerî Müze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, s. 492.

10 Wolfgang Zwickel, *Das Heilige Land*. Geschichte und Archäologie, München 2009, s. 8.

11 Alper Gölbaş, “Türk Arkeolojisinin Kuramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, sy. 46, s. 306.

12 Mülâyim, a.g.m., s. 21.

Bu arada sayıları sınırlı olmakla beraber II. Abdülhamid'in izni ile bazı tarihî eserlerin yurtdışına çıkarıldığı da bilinmektedir. Örneğin Sultan Abdülhamid, Avusturyalı arkeolog M. Bendrof'un 1896 yılında Efes'te yaptığı kazılardan çıkardığı tarihî eserlerden beğendiklerini almasına müsaade etmiş, bunun üzerine Bendrof ve ekibi kazının başlangıcından sonuna kadar buldukları her şeyi Viyana'ya götürmüştür.¹³ Fakat Sultan Abdülhamid yönetimi genel olarak tarihî eserlerin yurt dışına çıkarılmasını engellemeye çalışmıştır.

Tiyatro ve Opera

Modernleşme faaliyetlerinin yürütüldüğü toplamlarda ilerleyen aşamalarda kültürel dönüşüm de yaşanır. Kültürel dönüşümün en önemli göstergesi ise daha önceden görülmeyen yeni eğlence vasıtalarının artık insanların hayatına girmesidir. Osmanlı modernleşmesiyle birlikte Osmanlı toplumunda benzer bir yenilik eğlence alanında ortaya çıkmıştır.

Tiyatro

Modern tiyatronun Osmanlı toplumuna girişi 1860 yılında Gedik Paşa Tiyatrosu ile olmuştur. Güllü Agop, 1868'de Osmanlı Tiyatrosu ismiyle bir topluluk kurarak Türkçe oyunlar oynamıştır.¹⁴ Bu faaliyetler, Sultan II. Abdülhamid döneminde de herhangi bir kesintiye uğramadan devam etmiştir. Öncelikle tiyatroya bireysel merakı olan II. Abdülhamid'in, Yıldız Sarayı'nda modern bir tiyatro yaptırması, bu bağlamda zikredilmesi gereken önemli hususlardan biridir. Mimar Yanko, bu tiyatroyu 1889 yılında Yıldız Sarayı'nda padişahın oturduğu köşke bitişik ve harem dairesinin hemen altına inşa etmiştir. Tiyatro seyretmek isteyen II. Abdülhamid, dışarı çıkmadan sarayın içindeki merdivenlerden inerek bu salona ulaşmaktaydı. Kendisinin locası sahnenin karşısında olup, misafirler ve şehzâdelerin locaları ise hemen yan tarafta bulunmaktaydı. Osman Nûrî'nin anlattığına göre tiyatronun dekoru "*fevkalade zariif*"; sahnesi "*oldukça geniş, perdeleri ve kulis tertibâtı ve makineleri mükemmeldir. Buradaki eşyanın kısm-ı azâmî Yıldız Marangozhânesi'nde imâl edilmiştir.*"¹⁵

Osmanlı Devleti'nde tiyatro konusu üzerine en önemli çalışmaları yapan Refik Ahmet Sevengil, bu tiyatronun yapımını değerlendirirken, inşâ tarihinin 1889 olmasından hareketle, bu tarihin tesadüfi olmadığını vurgulamaktadır. Sevengil, tiyatronun yapım tarihinin Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'u ilk ziyaretine denk geldiğini belirterek, bununla alakalı şu yorumu yapmaktadır: "*Avrupa saraylarında olduğu gibi, Türk sarayında da küçük bir tiyatro bulunduğunu göstermiş ve kendisinin bu cins güzel sanatlardan hoşlandığını Alman imparatoruna göstermiştir.*"¹⁶

¹³ Shaw, a.g.e., s. 156.

¹⁴ http://www.tiyatrotarihi.com/1839_1923_donemi_turk_tiyatrosu.html, 14 Temmuz 2018.

¹⁵ Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, C. II, s. 484.

¹⁶ Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatro Tarihi IV. Saray Tiyatrosu*, İstanbul 1970, s. 120.

Sevengil'in, II. Abdülhamid'in tiyatro kültüründen ziyade siyasî amaç veya beklentiler gereği bu tiyatroyu yaptırdığı şeklindeki yorumu abartılıdır. Bizzat kendisi ilgili çalışmasında bu tespitinin aslında abartılı olduğunu gösteren aksi bilgiler vermektedir. Bu tiyatro yapılmadan takriben yedi sekiz yıl öncesinde de sarayda tiyatro oyunlarının sahnelenmesi ve yine tiyatronun söz konusu gezi sonrasında da faaliyetlerine devam etmesi dikkat çeken ayrıntılardır. Bu tiyatro, hiçbir zaman âtil kalmayıp sürekli olarak oyunların sergilendiği, önemli oyunlarda vükelânın davet edildiği; bizzat Sultan II. Abdülhamid'in kendisinin sadrazamla birlikte, vükelânın ise pencerelerden ve çocuklarının ise haremde oturarak oyunları seyrettikleri oldukça faal bir tiyatrodur. Ayşe Osmanoğlu, bazen sefirlerin de bu oyunlara davet edildiklerini ve eşleriyle birlikte bu davete iştirak ettiklerini ifade etmektedir.¹⁷ Nitekim Sırp Büyükelçi Chedo Mijatoviç de bunu tasdik eden bir bilgiyi aktarmaktadır. Mijatoviç, Sultan II. Abdülhamid'in Rus ve İran büyükelçilerini Merasim Köşkü'ne davet ederek İtalyan topluluğunun "*Şeytan Robert*" operasını birlikte seyrettiğini nakletmektedir.¹⁸

Kâtibi Tahsin Paşa da, Sultan II. Abdülhamid'in tiyatroyu "*çok sevdiğini*", şehre gelen yabancı tiyatrocuların saraya davet edilerek burada oyunlarını sergilediklerini; padişahın ücretlerini para ve nişan olarak fazlasıyla ödediğini zikretmektedir. Devamında ise, Sultan Hamid'in "*çok çalıştığı ve fazla yorulduğu günlerde istirahat ve eğlence vesilesi*" olarak tiyatro seyrettiğini yazmaktadır. Ayrıca tiyatro seyrederken dahi locasında durma göre devlet işleriyle meşgul olduğunu da eklemektedir.¹⁹

Sultan Abdülhamid döneminde yapılan tiyatro gösterileri sadece Saray'a mahsus değildi. Saray dışında, İstanbul'un diğer yerlerinde de benzer oyunlar gösterilmekteydi. Hatta Sevengil'in iddiasına göre, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında İstanbul dünyanın "*şöhretli*" ve "*belli başlı*" sanatçılarının "*uğrak yeri*" haline gelmiştir. Serengil, bu tiyatrocuların en önemlilerinin isimlerini zikrederek, bunların "*daima saraya çağrılarak*" oyunlarının "*padişah tarafından ilgi ile*" karşılandığını ve bundan dolayı saraya "*mutlaka davet olunacaklarını*" bildiklerini ifade etmektedir.²⁰

Sevengil, Yıldız Sarayı'nda oynanan Türkçe oyunlara da değinmektedir. Sarayda Türkçe oyunların oynanmaya başlaması Yıldız Sarayı'ndaki modern tiyatronun inşa edilmesinden önceki tarihlere denk gelmektedir. (1881-1882) Yeni tiyatronun yapılması bittikten sonra da, Türkçe oyunların gösterilmesine devam edilmiştir.²¹ Buradaki tiyatro oyunlarında daha sonra ihtida ederek Yakup ismini alan Ermeni asıllı Agop Efendi, Halil Bey, Zatî Bey, Halim Bey, Ali İlyas Bey, Garip İhsan Bey ve Vasıf Bey gibi yerli aktörler görev almışlardır.²²

17 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 9. Baskı, İstanbul 2016, s. 77.

18 Chedo Mijatoviç, "Abdul Hamid", *Zukunft*, sy. 64, Berlin 1908, s. 294. 289-296.

19 Tahsin Paşa'nın *Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, İstanbul 1996, s. 19.

20 Sevengil, *Saray Tiyatrosu*, s. 130-131.

21 Sevengil, *Saray Tiyatrosu*, s. 140-141.

22 Sevengil, *Saray Tiyatrosu*, s. 142-147.

Saray dışındaki tiyatro gösterileri de hesaba kattığımızda, tiyatro oyunlarının ekseriyetle Ermeni tiyatrocuların öncülüğünde İstanbul'un çeşitli yerlerinde sergilendiğini ifade edebiliriz. 1884'de yıktırılan Gedik Paşa Tiyatrosu, bu tiyatroların en meşhurlarından biridir. 1880 yılında Hayalhâne-i Osmanî Topluluğu, Aksaray'da Komedyahâne'de; 1881'de yeni bir tiyatro topluluğu kuran Dikran Kalemciyan da Verdi Tiyatrosu'nda gösterilerini yapmaktaydı. 1882'de tiyatroculuğun merkezi âdetâ Şehzâdebaşı olmuştu ve burada dört tiyatro faaliyette bulunmaktaydı.²³ Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin ardından ise, tiyatro alanında ciddi manada bir hareketlenme yaşanmıştır.²⁴ İstanbul dışında ise, Ahmet Vefik Paşa'nın 1879 yılında kurmuş olduğu Bursa Tiyatrosu ve Ziya Paşa'nın 1880 yılında kurduğu Adana Tiyatrosu²⁵ ilk akla gelenlerdir.

Opera

Osmanlı toplumu için önemli bir yenilik olarak zikredilebilecek bir diğer modern eğlence operadır. Operaya modernleşmeyle paralel olarak büyüyen bir ilgiden söz etmek mümkündür. Nitekim sarayın opera ile ilk tanışmasının Sultan II. Mahmud'un son yıllarına denk gelmesi tesadüfî bir durum değildir. 1839 sonrasında ise, Sultan Abdülmecid ilk defa seyrettiği operayı beğenince bunun Türk gençlerine de öğretilmesini istemiştir. Bunun üzerine Muzikâ-i Hümayûn'a mensup gençler 1848 yılında ilk opera gösterisini yapmışlardır.²⁶ Bundan sonra opera özellikle de sarayda kabul görmüştür.

Sultan II. Abdülhamid'in operaya olan ilgisinin nedeni olarak şehzâdeliği sırasında aldığı modern musiki eğitimini göstermek mümkündür. Kızı Ayşe Sultan'ın belirttiğine göre, II. Abdülhamid İstanbul'a gelen İtalyan opera grubundan bir aileyi maiyetine alarak Muzika-i Hümayun'a kayıt ettirmiş ve bunların sarayda opera gösterisi yapmalarını sağlamıştır. Ayşe Sultan, devamında o dönemde sarayda sergilenen operaların orijinal isimlerini vermektedir. Ayşe Sultan, II. Abdülhamid'in bunlar arasında özellikle "*Rigoletto*"yu "*çok sevdiğini*" ve "*daima*" çaldırttığını ifade etmektedir. Sarayda en çok oynanan operetleri ise şöyle zikretmektedir: "*Traviata, Troubadour, Bal Masque, Barbier de Seville, La Fille de Regiment, Fredidavolo, Mascotte, La Belle Hellene.*"²⁷ Osman Nûrî de İstanbul'a gösteri için gelen yabancı operacılar ve tiyatrocular arasından seçilenlerin ekseriyetle İtalyan olduğunu ve yüksek maaş karşılığında Muzikâ-i Hümayûn'a kabul edildiğini, yine İstanbul'a gösteri için gelenlerin Yıldız'a davet edilerek bol ihsanla oyunlarını sergilediklerini zikretmektedir.²⁸

23 Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu*, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 86-104.

24 Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi V. Meşrutiyet Tiyatrosu*, İstanbul 1968, s. 2-342.

25 Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi III. Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1968, s. 53-144.

26 Seyit Yöre, "Kültürleşmenin Bir Parçası Olarak Osmanlı'da Operanın Görümü", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, C. III, sy. 2/2011, s. 57. 53-69.

27 Ayşe Osmanoğlu, a.g.e., s. 75-76.

28 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, C. II, s. 485-486.

Mevcut bilgilere göre, ilk Osmanlı opera bestekârı devlet tarafından Milona'ya gönderilen ve musiki eğitimi alan Dikran Çuhacıyan'dır (1840-1898). Ahmet Midhat Efendi'nin yazdığı ve Hristo Efendi'nin bestelediği "Zeybekler" ilk Türk opereti olarak 1884 yılında oynanmıştır. Osman Nûrî ve M. Muslihiddin'in metnini yazdıkları, Muzikâ-i Hümâyûn Subayı Kemancı Haydar Bey'in bestelediği "Pembe Kız" ise "metin yazarı ve bestecisi Türk olan ilk operet"²⁹ Bu şekilde Türkler arasında da gelişen operetler, Yıldız Sarayı dışında Gedik Paşa Tiyatrosu'nda oynanmıştır.

Modernleşmenin Osmanlı toplumunda yol açtığı kültürel değişimin ve dönüşümün aldığı boyutu gösteren en önemli kanıt, tiyatronun ve özellikle de operanın kabul görmesidir. Sarayda başlayan bu modern Avrupalı eğlence kültürü zamanla toplumun diğer kesimlerine doğru inmiştir.

Film ve Sinema

Modern eğlence kültürünün en önemli yeniliklerinden biri olan sinemanın Osmanlı toplumunda ilk ortaya çıkışı, Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına tekabül etmektedir. Avrupa'da ilk filmin Paris'te 1895 yılında gösterilmesinden tam bir yıl sonra. Bertrand adlı bir Fransız Yıldız Sarayı'nda ilk filmi oynatmıştır.³⁰ Dönemin müelliflerinden Osman Nûrî, Sultan Hamid'in Cuma, Pazar ve Çarşamba günleri hususî olarak sinema, o zamanki adı ile "sinematoğra" seyrettiğini zikretmektedir.³¹

Saray dışındaki ilk "hususî film gösterimi" ise 11 Aralık 1896'da Beyoğlu'ndaki Sponek Birahânesi'nde "basın mensupları ve birkaç davetli" için yapılmıştır.³² 1897'de Fransız film şirketi Pathé'nin İstanbul'daki temsilcisi Polonyalı Sigmund Weinberg tarafından, Beyoğlu'nda bulunan Sponek Birahânesi'nde ve Şehzâdebaşı'ndaki Feysiye Kiraathânesi'nde film gösterimi devam ettirilmiştir. 1899'da ise Odeon Tiyatrosu'nda benzer filmler oynatılmıştır. Sigmund Weinberg, 1901 yılında Beyoğlu'nda Konkordiya salonunda ve 1902'de Cambon isimli bir Fransız Varyete Tiyatrosu'nda film gösterimi yapmıştır. Bu filmler Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine Yıldız Sarayı'nda da gösterilmiştir.³³ Bunlar, genellikle kısa metrajlı belgesel ve güldürü filmleriydi. Weinberg, halkın sinemaya gösterdiği ilgiden dolayı, 1908 yılında Türkiye'deki ilk sinema olan Pathe Sineması'nı açmıştır.³⁴ 1908'den itibaren çeşitli şehirlerde halka yönelik sinema salonlarının açıldığı bilinmektedir.

29 Yöre, "Kültürleşmenin Bir Parçası Olarak Osmanlı'da Operanın Görümü", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, s. 63-64.

30 Ayşe Osmanoğlu, a.g.e., s. 76.

31 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, C. II, s. 484.

32 Özde Çeliktemel-Thomen, "Hayaller Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbulu'nda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, *Sinema Tutkusu* 4, Kasım Aralık Ocak 2015-2016, s. 158.

33 Mustafa Gökmen, *Başlangıçtan 1950'ye Kadar Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul 1989, s. 13-14.

34 <http://www.mkutup.gov.tr/menu/80>, 19 Haziran 2009.

Kâzım Nâmi Duru, hatırasında öğrencilik yılları olan 1890'lı yılların sonlarında Beyoğlu'nda sinema filminin gösterildiğini duyduğunu, fakat kendisinin gidemediğini belirtmektedir. Duru, devamında 1908 yılından çok daha öncesinde, 1903'de Selanik'te rıhtımda Beyaz Kule'ye yakın bir yerde, o zamanki adıyla sinematoğraf açıldığını ifade etmektedir. Normal seanslar bittikten sonra, "*hususî kişilere, mesela duş yapan çıplak kadın resimlerinin*" de gösterildiğini söylemektedir.³⁵

1908'den itibaren çeşitli şehirlerde halka yönelik sinema salonlarının açıldığı bilinmektedir. Cevat Boyer ve Murat Bey, gayr-i Müslimler ile yabancıların uhdesindeki sinema gösterilerine karşı 19 Mart 1908 tarihinde Şehzadebaşı'nda "*Milli Sinema*" adı verilen ilk Türk sinemasını açmışlardır. Ardından, İstanbul Sultanisinde film gösterileri düzenleyen Şâkir Seden, Fuat Uzknay ve Ali Efendi hep birlikte "*Ali Efendi*" olarak anılan ikinci Türk sinemasını 6 Temmuz 1908'de faaliyete geçirmişlerdir.³⁶

Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk film çekimi 1897 yılında Alexandre Promio tarafından yapılmıştır. "*Haliç Panoraması*" adını taşıyan ve sadece 1 dakika 19 saniye süren bu film, "*Haliç'i turistik bir gözle*" siyah beyaz olarak çekmiştir.³⁷ Daha sonra bu tür çekimler oldukça yaygınlaşmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in kendisi de iki kez çekimlerde kaydedilmiştir. Bunlardan ilki, 28 Temmuz 1905'te Selim Sırrı Tarcan'ın refakat ettiği ekiple, Cuma Selâmlığı sırasında II. Abdülhamid'i Yıldız Hamidiye Câmii'nin ikinci avlusunda kaydettiği çekimdir. Sultan Hamid'in kızı Şâdiye Sultan da böyle bir bilgiyi hatıralarında zikretmektedir.³⁸ İkinci çekim ise, yine Yıldız Hamidiye Câmii'nde Cuma Selâmlığı sırasında 1908 yılında yapılmıştır. Fransız Pathé tarafından çekilen bu film, 2 dakika 20 saniye sürelidir. Filmde, Yıldız Sarayı'ndan faytonuyla gelen Sultan II. Abdülhamid'in etrafı askerlerle çevrili olarak halkı eliyle selâmladığı görülmektedir.³⁹

Bu şekilde sistematik olarak yaygınlaşan sinema veya film gösterilerinin hukukî çerçevesini oluşturmak için "*Sinematograf İmtiyaznâmesi*" çıkarılmıştır. 29 Mart 1903 tarihli "*Memâlik-i Şâhânedede Sinematograf Temâşa Ettirilmesinin Şerâit-i İmtiyâziyyesi*" toplamda 26 madde olup genel kapsamı iyi düzenlenmiştir. İmtiyâzin süresi 35 yılla sınırlandırılırken, imtiyâz "*projektörlerden operatörlerin donanımına kadar teknik altyapıyla ilgili hususları, daha sinema salonları, sinemanın ahlaki tesirleri, filmlerin içeriği ve sinemanın akademik, teknik ve askeri eğitim alanlarını*" kapsamaktaydı. İmtiyâzin maddelerine bakıldığında genel bir "*Osmanlılık vurgusu*" göze çarpmaktadır. Örneğin, "*doğrudan Osmanlı ahalisiyle temas halinde olan görevliler Osmanlıca konuşmak*

35 Kâzım Nami Duru, "İttihat ve Terakki" *Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 20.

36 http://www.turksineması.com/turk_sinema_tarihi/turk_sinema_tarihi_turkce.asp?tarihid=1000, 19 Haziran 2009.

37 Çeliktemel-Thomen, "Hayaller Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbulu'nda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)" *Osmanlı İstanbulu*, C. III, s. 159-160.

38 İbrahim Yıldırım, "Selim Sırrı ve Türk Sinemasının Erken Dönem Tartışmalarına Katkı", *Kebikeç*, sy. 27, 2009, s. 225.

39 Çeliktemel-Thomen, "Hayaller Hakikat Olursa", s. 162-163.

ve fes takmak” zorundadırlar. Yine buna göre, sinemadan eğitim, askeriye ve ziraat alanları da istifade edebilecektir. Filmler, Sultan II. Abdülhamid tarafından incelenecek ve onun tarafından uygun görülmeyenler gösterilmeyecektir. İmtiyâzı alanlar, “*genel sağlığı korumak, çocukların terbiyesini bozmamak ve aile hayatıyla ilgili en nezih ve en mergub olan filmleri sunarak genel ahlakı ıslah etmekle mesul tutulmuşlardır.*”⁴⁰ Bu şekilde sinema faaliyetlerine hukukî bir çerçeve çizilerek kontrol altına alınmak istenmiş; bunların toplum ve devlet adına daha faydalı olabilmesi için gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

Sinemanın icadından sadece bir yıl sonra Yıldız Sarayı’na girmesi Osmanlı modernleşme tarihi açısından önemli bir bilgidir. Bu bilgi, Osmanlı Hanedanı’nın bu tür yeniliklere ne kadar açık olduğunu göstermektedir. Sinemanın etkisini ve önemini erkenden fark eden Sultan II. Abdülhamid’in bunun hukukî çerçevesini ve faaliyet alanını belirlemesi de aynı şekilde önemli bir ayrıntıdır.

Resim ve Fotoğraf

Osmanlı modernleşmesinin uygulamadaki sonuçlarından biri de modern resim ve fotoğrafçılık gibi yeni sanat dallarının Osmanlı toplumunda görülmeye başlanmasına zemin hazırlamasıdır. Her iki alandaki gelişmeler modernleşme sürecine paralel bir seyir takip etmiştir.

Resim

Öncelikle bizzat Sultan II. Abdülhamid, şehzâdeliği sırasında özel hocadan resim dersi olarak gerekli alt yapıya sahip olmuştur. Nitekim Ayşe Osmanoğlu’nun iddiasına göre, babası hem manzara ve çiçek resimlerinden hoşlanır hem de portre yapardı. II. Abdülhamid, Ayşe Osmanoğlu’nun annesi Müşfika Hanımefendi’nin, karakalem resmini şehzâdeliği sırasında çizmiş ve bu resmi yazıhanesinde saklamıştır. Ayşe Osmanoğlu ayrıca, babasının saraya XV. Louis tarzında alt camlı dolaplar getirttiğini ve bunların iç tarafındaki arka tahtalarına yağlı boya ile “*güzel manzara resimleri*” yaptığını da anlatmaktadır. Bunların dışında piyasadan “*güzel tablolar*” toplayarak sarayda bir koleksiyon oluşturduğunu dile getirmektedir.⁴¹

Başkâtibi Tahsin Paşa da aynı şekilde Sultan Abdülhamid’in resim yapmaya olan merakını anlatmaktadır. Tahsin Paşa, II. Abdülhamid’in eski sadrâzamlarından Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa’yı bir sandala binmiş olarak gösteren bir tablo yaptığından bahsetmektedir. Bu tabloda, sandala oturmuş iki sadrâzam da ters yöne kürek çekmektedirler. Tahsin Paşa’nın iddiasına göre, bu tablo resim sanatı bakımından “*pek muntazam*” olmamakla birlikte Osmanlı’daki ikili siyasi akımı anlatması bakımından önemlidir.⁴²

40 Özde Çelikletemel-Thomen, “1903 Sinematografi İmtiyazı”, *Toplumsal Tarih*, sy. 229, s. 28-30.

41 Ayşe Osmanoğlu, a.g.e., s. 33.

42 Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid, s. 356.

Osmanlı Devleti'nde modern güzel sanatlar eğitimi için 1882 yılında kurulan ve 1883'de eğitime başlayan "*Mekteb-i Sanâyi-i Nefise-i Şahâhene*"/Güzel Sanatlar Mektebi modern resim sanatının Osmanlı'da gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Müdürlüğüne Osman Hamdi Bey'in getirildiği bu okul Paris Güzel Sanatlar Mektebi esas alınarak kurulmuştur. Bu okulda resim ve heykeltıraşlık gibi alanlarda eğitim verilmiştir. Okulda verilen nazari derslerle birlikte bünyesindeki üç modern resim atölyesinde pratik olarak resim yapılmıştır.⁴³

Modern Osmanlı resminde iki önemli isim dikkati çekmektedir: Şeker Ahmed Paşa ve Osman Hamid Bey. Şeker Ahmed Paşa (1841-1906), Paris'te resim eğitimi alan ilk Türk ressamdır. Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesinde de resim çalışmalarını sürdüren Şeker Ahmed Paşa, Mekteb-i Sanâyi-i Nefise'de ders vermiştir. Resim çalışmalarını Mercan'da bulunan konağındaki atölyesinde sürdüren Şeker Ahmed Paşa, Paris'teki sanat galeriyle irtibata geçerek Yvon, Boulanger ve Chaplin gibi çok sayıda Fransız ressamın eserlerini temin ederek II. Abdülhamid'in saltanatı öncesinde ve sırasında saraydaki resim koleksiyonu için temin etmiştir. Avrupa'da sanat çevrelerinde de bilinen Ahmed Paşa, "*toplumun değer yargılarına bağlı kalıp daha çok peyzaj ve natürmort*" tarzı resimler çizmiştir.⁴⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi, modern Türk resminin öncülerinden birisi de Osman Hamid Bey'dir. Çok yönlü bir kişilik olan Osman Hamdi Bey, ressam, müzeci, arkeolog ve yazar olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Osman Hamdi Bey, Paris'te hukuk tahsili yaparken Paris Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda resim dersleri almıştır. Tarz olarak "*figürlü kompozisyonlar ve portreler yanında peyzajlar, natürmortlar, karakalem portre ve desenler*" çizen Osman Hamdi Bey, 1880 ve 1881 yıllarında İstanbul'da yapılan resim sergilerine iştirak etmiştir.⁴⁵

Fotoğraf

Osmanlı Devleti, dünyada fotoğrafın mucidi olarak kabul edilen Fransız Louis Mandé Daguerre'in 1839 yılında Takvim'i Vekâyi'de haber olmasının ardından fotoğrafla tanışmıştır. 1842 yılında Fransız Kopma, İstanbul'a gelerek ticari amaçlı ilk fotoğraf çekimlerini yapmaya başlamıştır. İlk fotoğraf atölyelerinin açılması ise takriben 1850'den itibaren Beyoğlu'nda olmuştur.⁴⁶ Bundan sonra fotoğraf Osmanlı toplumu içinde hızla yaygınlaşmıştır.

43 Derya Uzun Aydın, "Sanayi-i Nefise Mektebi" ve Paris Güzel Sanatlar Okulu "L'Ecole des Beaux Arts" Üzerine Bir Deneme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, Sayı 6, s. 77-78.

44 Muhittin Serin, "Şeker Ahmed Paşa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, Cilt 38, s.487-488.

45 Gündüz, "Osman Hamdi Bey", s. 468-469.

46 Kemal Gök, "Fotoğrafın Bulunuşu ve Sonrasında Oluşan Teknik Gelişmeler", *Yıldız Journal of Art and Design*, C. III, sy. 1/2016, s. 61. 43-66.

Sultan II. Abdülhamid'in de bizzat fotoğrafa olan ilgisi fazlasıyla bilinmektedir. Sultan Abdülhamid, öncelikle fotoğrafçılığa sağlıklı bir altyapı hazırlayabilmek için Yıldız Sarayı'nın odalarından bir tanesini 1893 yılında fotoğraf atölyesine dönüştürmüş ve başına Ali Rıza Bey'i geçirmiştir.⁴⁷ Sultan Abdülhamid, burada yerli ve yabancı çok sayıda saray fotoğrafçısını istihdam etmiştir.

Saray fotoğrafçısı olarak nitelendirilebilecek kişiler, geniş Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafını dolaşarak insan, hayvan, tabiat ve kamu binası gibi pek çok şeyin fotoğrafını çekmişlerdir. Böylece Sultan II. Abdülhamid, bir rivayet göre 962 albümden müteşekkil 35.535,⁴⁸ bir başka rivayete göre ise 911 albümden oluşan 20.000 fotoğraf çektirerek kataloglar şeklinde kayıt altına aldırılmıştır.⁴⁹

Sultan II. Abdülhamid, İstanbul'daki mahkûmların fotoğraflarının çekilmesini de istemiştir. II. Abdülhamid, 1884 yılında Zaptiye Nâzırı Kâmil Paşa'ya İstanbul hapisshanelerinde bulunan bütün mahkûmların fotoğraflarının çekilmesi ve bunların Zaptiye Nezâreti binasında arşivlenmesi talimatı vermiştir. Boy şeklinde çekilen fotoğrafların altına mahkûmların isimleri, suçları ve mahkûmiyet süreleri yazılmış ve bunlar tek tek veya üçerli gruplar olarak albümler hâline getirilmiştir. 1901 yılında ilan edilen af kapsamına giren mahkûmlar bu albümlere bakılarak belirlenmiştir.⁵⁰ Sultan II. Abdülhamid'in burada yaptırdığı şey, günümüzde de polis kayıtlarında yer alan mahkûmların fotoğraflı kayıtlarının tutulmasının ilk örneği olarak yorumlanabilir.

Sultan II. Abdülhamid, neden böyle bir istekte bulunduğunu Selânik'teki sürgün günlerinde doktoru Âtîf Hüseyin Bey'e anlatmıştır. Sultan Abdülhamid, cinayet olaylarına meraklı olduğu için İngilizce'den bazı kitapları tercüme ettirerek okumuştur. Okuduğu kitapların birinde kâtilerin ortak özelliği olarak şunları görmüştür:

“Ekserisinin başparmağının ucu şahadet parmağının ortadaki boğumunu geçiyor, uzun oluyor. Elleri yabancı bir hayvan pençesi şeklini alıyor diye görmüş idim... Merak bu ya... O zaman emrettim... Hapishanede ne kadar kanlı katil varsa hepsinin fotoğraflarını aldırardım... Filhakika başparmak hemen hepsinde uzun idi. Hem de her şeyi benziyor. Lakin eller her şahısta başka şekilde oluyor. Birbirine benzemiyor... Avrupa'da bundan bi'l- istifade cânilerin resimlerinden bi't-tatbik erbâb-ı cerâyimi yakalıyorlar.”⁵¹

47 Salih Gülen, “II. Abdülhamid ve Fotoğraf”, *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, yay. Mehmet Metin Hülagü/Şakir Batmaz/Güllbadi Alan, C. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.380.

48 Mine Çaha, “Sanatkâr Padişah Sultan II. Abdülhamit Han'ın Çağı Yakalama Tutkusu”, <http://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=1293>, 17 Şubat 2017.

49 Gülen, “II. Abdülhamid ve Fotoğraf”, s. 380.

50 Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, İstanbul 2013, s. 32.

51 Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, yay. Metin Hülagü, 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 118.

Sultan II. Abdülhamid'in görevlendirdiği en meşhur fotoğrafçılar ise aslen Kayseri Ermenilerinden olan Abdullah Freres-Viçen (1820-1902), Abdullah Hovsep (1830-1908) ve Abdullah Kevork (1839-1918) kardeşlerdir. Bunlar aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki modern fotoğrafçılığın da en önemli temsilcileridir. Bunların dışında Muhammed Sâdık Bey (1832-1902), Servili Ahmed Emin (1845-1892), Askerî Fotoğrafçı Yüzbaşı Hüsnü Bey (1844-1896), Ali Rıza Paşa (1850-1907) ve Askerî Tarihçi Ali Sâmî Aközer (1867-1936) görev yapmışlardır.⁵²

Sultan Abdülhamid, yaptırdığı fotoğrafların bir kısmını özel albümler şeklinde yurt dışındaki çeşitli merkezlere göndermiştir. Örneğin, 1893 yılında 51 fotoğraf albümünü Amerika'daki Kongre Kütüphanesi'ne,⁴⁷ albümü ise İngiltere'deki Britanya Müzesi'ne hediye etmiştir. Altı fotoğrafçının çektiği bu resimler Halep, Şam, İzmir, Denizli, Bağdat, Bursa, Selanik, Beyrut, Trabzon ve İstanbul gibi şehirlerdeki bazı okulları ve çeşitli manzaraları ihtiva etmekteydi.⁵³ Sultan II. Abdülhamid, bunları ilgili devletlere göre Osmanlı Devleti'nin mevcut durumunu en iyi şekilde anlatabilecek şekilde özel olarak seçmiş ve bu şekilde fotoğrafı propaganda aracı olarak kullanmak istemiştir.

Futbol ve Olimpiyat Oyunları

Modernleşme sürecinin dönüştürdüğü Osmanlı Devleti'nde ve Osmanlı toplumunda görülen yenilikler arasında spor dalları oldukça dikkat çekicidir. Yaşanan modernleşme süreci, geleneksel sporların alanını yavaş yavaş daraltırken, bunların yerini. Futbol, atletizm ve bisiklet gibi modern spor dalları almaya başlamıştır. Bu değişimin tezahürleri, Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında açık bir biçimde görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde spor dallarının gerçek anlamda çeşitlenmesine, toplumsal bir eğlence kültürü hâlini almasına ve bunların bilimsel anlamda öğrenilmesine yönelik icraatlar gerçekleştirilmiştir. Başta futbol olmak üzere, jimnastik, atletizm, boks, bisiklet, yüzme ve binicilik gibi alanlar okul müfredatında yer almış, bu alanlarda müsabakalar yapılmış ve kulüpler kurulmuştur.⁵⁴

Futbol

19. yüzyılın ortasında İngiltere'de ortaya çıkan modern futbol, Türkiye'de öncelikle İstanbul ve İzmir'de yaşayan yabancılar arasında 1880'li yıllarda oynanmaya başlamıştır. Bunları gören gayr-i Müslimler ve Türkler de futbola ilgi duymuşlar ve aralarında futbol oynamaya başlamışlardır. Bu etkileşim, okullarda da kendini fazlasıyla göstermiştir. Galatasaray Sultânisi'nde öğrenci olan Ali Sâmî 1899 yılında, "*Terbiye-i Bedeniyye Mu'allimi Fâ'ik Bey'in talebesinden birkaç kişininin futbol oynamağa*" başladıklarını fakat

52 Özendes, a.g.e., s. 133-242.

53 Özendes, a.g.e., s. 33.

54 Yunus Tayga, *Türk Spor Tarihine Genel Bakış*, Ankara 1990, s.136-141; Âtîf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995, s. 643-670.

“muntazam bir kulüb teşkiline muvaffak olmadan hükümetce bundan men’ edilmiş” olduklarını belirtmektedir. Devamında ise bundan dolayı “beş altı sene müddetle Türklerin futbolu kat’iyyen terk etmeye mecbûr” olduklarını; sâdece Bahriye Zâbiti olan Fuâd Bey’in, İstanbul’da kurulan bir İngiliz kulübünde “nâm-ı müste’arla arada sırada” oynadığını ifade etmiştir.⁵⁵ Bu şekilde futbol ilk olarak Osmanlı sınırları içinde yaşayan İngilizlerle başlamış ardından Osmanlı tebaası arasında yaygınlaşmıştır.

Futbol kulüplerinin kurulması da benzer bir seyir takip etmiştir. İlk olarak 1894 yılında İzmir Bornova’da İngiliz gençleri “Football and Rugby Club”ı kurmuşlardır. İzmir’den İstanbul’a gelen futbolcular ile çevrelerindeki insanlar Kadıköy Moda Çayırı’nda futbol oynamışlar ve nihayet 1896 yılında “Moda Futbol ve Ragbi Kulübü”nün kurulmasına öncülük etmişlerdir.⁵⁶ Böylece İngilizler, Türk spor tarihindeki ilk futbol kulüplerini kurmuşlardır. Bu kulüplerle birlikte futbol, öncelikle Osmanlı vatandaşı Rum ve Ermeniler arasında yaygınlaşmıştır.

İlk Türk kulüplerinin kurulması yukarıda değinilen kulüplere göre daha geç olmuştur. Bunun nedeni, Sultan II. Abdülhamid yönetiminin bu tür oluşumların Türkler arasında ortaya çıkmasına siyaseten soğuk bakmasıdır. Özellikle Abdülhamid yönetimine muhalefet eden Jön Türk Hareketi’nin gizli faaliyetlerinin belli okullarda karşılık bulması, dönemin yöneticilerinin bu tür oluşumlara şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştur. Nitekim gizli polis takibinden kurtulabilmek için Reşâd Danyal Bey ve Fuad Hüsnü Bey, ilk Türk kulübü “Black Stocking”/Siyah Çorapları İngilizce isimle Kadıköy’de kurmuşlardır. Kulübün Onursal Başkanı Ali Ferruh Bey, Başkanı Dr. Besim Paşadır. Reşâd Danyal Bey kulübün kaptanı seçilmiştir. Üyeler ise Talis, Paçko, Mehmed Ali, Neşed Marko, Bojoviç, Rıza Tevfik ve Fuad Hüsnü Beylerdir.⁵⁷

Fuad Hüsnü Bey, 1901 yılında “Kadıköy” kulübünü kurmuştur. Fakat bu iki kulübün ömrü uzun olmamıştır. Gizli polis teşkilatına mensup hafiyelerin takibi sonucu kulüpler kapatılmıştır.⁵⁸ Bu ilk futbol kulüplerinin Yıldız Sarayı’na jurnallenmesiyle ilgili bizzat dönemin şahitlerinden ve ilk futbolculardan Nûrî Bey ilginç bir ayrıntıdan şu sözlerle bahsetmektedir: “Köçeoğlu Andon isminde birisi bizi jurnal ediyor. Reşat bey içinizde olduğu Kadıköy’nde Veliht Reşat Efendi himayesinde bu klüb teşekkül etmiştir... diye yukarıya çıktık.” 11 kişinin ismini ihtiva eden jurnalden haberdar olan Zabtiye Nâzırı Şefik Paşa, futbolcuları çağırarak bizzat görüşmüştür. Nuri Bey’in anlattığına göre, neticede olay sadece “oyundan ibarettir, önemli bir şey yoktur” düşüncesi ağırlık kazanınca mesele halledilmiştir.⁵⁹

55 Ali Sâmî, “Galata Sarây Kulübü’nün Tarihçesi”, *İdmân*, 15 Mayıs 1321[28 Mayıs 1913], Sayı 1, s. 9-11

56 Kurthan Fişek, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, İstanbul 1985, s. 47-48.

57 Kahraman, a.g.e., s. 676.

58 Fişek, a.g.e., s. 48.

59 Kahraman, a.g.e., s. 672.

Bu ilginç bilgiden dönemin yönetiminin siyasî endişelerinden istifade etmek isteyen bir kişinin, takımda sırf “Reşâd” adında birisi var diye, bu kulübün Veliâhd Reşâd Efendi’nin himayesinde kurulduğu şeklinde şikâyetinde bulunduğunu anlamaktayız. Bu şikâyetinin temel nedeni, diğer jurnallerde olduğu gibi maddî bir kazancın elde edilmesidir. Bu tür binlerce jurnal başta Yıldız Sarayı olmak üzere ilgili yerlere verilmiştir. Bu anlamda kulüpler hakkındaki jurnal dönemin diğer jurnalleriyle fazlasıyla örtüşmektedir. Kısacası Abdülhamid yönetiminin futbola doğrudan karşı olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Takip eden yıllarda Black Stocking dışında kurulan çok sayıda Türk kulübü olmuştur. Bunlardan bazıları 1901 Kadıköy, 1903 Beşiktaş, 1905 Galatasaray, 1907 Fenerbahçe ve 1907 Üsküdar’da Anadolu olarak sıralanabilir.⁶⁰ Özellikle 24 Temmuz 1908 tarihinde meşruti yönetime geçilmesinin ardından kurulan futbol kulüplerinin sayısı artmış ve bu tip kulüpler Anadolu’nun diğer şehirlerinde de yaygınlaşmıştır.

Çok sayıda kulübün katılımıyla maçların yapıldığı futbol liglerinin kurulması, yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Türkiye’deki ilk “*futbol ligi*” yabancıların 1903 yılında kurdukları “*Moda*”, “*Elpis*”, “*İmogene*” ve “*Kadıköy Union*” takımlarından oluşan “*İstanbul Futbol Birliği*”dir. Daha sonrasında 1905’te “*Galatasaray*”, 1908’de “*Fenerbahçe*” bu lige katılmışlardır.⁶¹

Türk futbol tarihindeki ilk maç, 28 Ekim 1901 tarihinde Black Stocking ile Rumların Moda takımı arasında oynanmıştır. Kadıköy’deki Kuşdili Sahası’nda oynan maçı Moda takımı 5-1 kazanmıştır. Fakat yukarıda değinildiği gibi jurnalın hafiyelere verilmesi üzerine kulüp kapatılmış ve futbolcular dağıtılmıştır.⁶²

Olimpiyat Oyunları

Tarihi kökenleri kadîm Grek’e kadar giden Olimpiyat Oyunları modern zamanlarda yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Farklı devletlerin iştirakiyle yapılan bu oyunlarda çok sayıda spor dalında müsabakalar düzenlenmiştir. Bu müsabakaların temel özelliği, sporcuların kendi adlarına değil vatandaşı oldukları devletler adına yarışmalarıydı. Osmanlı Devleti de bu oyunlara ilgisiz kalmamış ve o günkü siyasî şartların el verdiği ölçüde oyunlara iştirak etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin modern olimpiyat oyunlarının ilki olarak kabul edilen 1896 Atina’ya katılması konusu tartışmalıdır. Olimpiyat Komitesi’ne üye olunmadığı için Türk sporcuların kabul edilmediği iddia edilmekle birlikte, İzmir ve Selanik’ten bazı sporcuların

60 Tayga, a.g.e., s. 124-128.

61 Fişek, a.g.e., s. 50.

62 Nedret Ebcim, *Kara Deryalarda Bir Fenersin. Fenerbahçe’nin Yüzyılı*, İstanbul 2007, s. 15-16.

atletizm ve bisiklet yarışlarına katılımları somut bilgilerle ortaya konulmuştur.⁶³ 1896 yılı Osmanlı-Yunan münasebetleri açısından oldukça sıkıntılı geçmiştir. Girit'te Osmanlı yönetimine karşı başlayan ayaklanmanın Yunanistan tarafından açıkça desteklenmesi ve Teselya'daki Türk sınırına yönelik tâciz saldırıları iki taraf arasındaki ilişkileri tamamen zedelemiştir. Nitekim bir yıl sonra 1897 senesinde Türk-Yunan Harbi patlak vermiştir. Böylesine büyük olayların yaşandığı bir sırada, Osmanlı Devleti'nin Atina'da yapılan Olimpiyat Oyunları'na devlet olarak değil de vatandaş düzeyinde gayr-i resmî olarak katılması daha makul görünmektedir.

Osmanlı Devleti, 1906 Atina Ara Olimpiyat Oyunları için gelen davete verdiği cevapta Olimpiyat Oyunlarına resmen katılmayacağını fakat gayr-i resmî olarak katılmak isteyen sporculara izin verileceğini bildirmiştir. Neticede İstanbul'dan 8 Rum, İzmir'den 1 Ermeni ve 10 İngiliz, Selanik'ten 1 Musevî ve 10 Rum olmak üzere 30 sporcu atletizm, jimnastik, eskrim, güreş ve futbol alanlarında yapılan müsabakalara katılmıştır.⁶⁴ Bu sporcular 1 altın, 1 gümüş ve 1 bronz madalya kazanmışlardır.⁶⁵ Osmanlı Devleti, 1908 Jön Türk İhtilâli'nin cereyan ettiği günlere tekabül etmesine rağmen 1908 Londra Olimpiyat Oyunlarına da iştirak etmiştir. 2 sporcunun katıldığı yarışlarda herhangi bir derece elde edilememiştir.⁶⁶

Burada sporcu sayısının düşük olmasının en önemli nedeni, 1908 Jön Türk İhtilâli ve devamındaki siyasî gelişmelerdir. Anayasal yönetime yeniden geçilmesi sürecinde Türkiye'de ciddi bir yönetim boşluğu oluşmuş, bu boşluk olimpiyatlara katılma meselesini ikinci plana atmıştır.

Osmanlı Kültür Modernliği ve Sultan II. Abdülhamid'in Dindarlığı

Gerek tasavvur gerekse uygulama olarak kültürün çerçevesi, toplumların mensubu oldukları ve beslendikleri medeniyet havzasına göre belirlenir ve şekillenir. Medeniyet havzasının değişmesiyle, toplumsal hayatın ve günlük eylemlerin uygulaması olan kültürde de somut bir değişim ve dönüşüm yaşanır. Bu dönüşümle birlikte geleneksel kültürü teşkil eden unsurlar ya doğrudan terk edilir ya da yeniliklerle birlikte belli yönleri değiştirilir. Böylece geleneksel olanın hayat alanı daralırken, modern olanın genişler ve hatta geleneksel olanın yerini alır.

Milletlerin ve toplumların tarihinde böylesi hareketlilikler hep olagelmıştır. Benzer bir süreç Osmanlı toplumunda da cereyan etmiştir. Modernleşme faaliyetleriyle birlikte

63 Efdal As, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 59, Ankara 2016, s. 7-16.

64 As, a.g.e., s. 20.

65 Kahraman, a.g.e., s. 703.

66 As, a.g.e., s. 30.

Avrupa'nın model olmaya başlamasıyla, devletin ve toplumun hayatında çok şey değişmiş ve dönüşmüştür. Modernleşen Osmanlı Hanedanı'nın ve Osmanlı toplumunun bir ferdi olan Sultan Abdülhamid de bütün bu süreci pratik hayatında yaşamıştır. Şehzâde ve veliâht olduğu dönemlerde o günkü yöneticilerin icra ettikleri modernleşme faaliyetleri Abdülhamid'in hayatını etkilemiş, kendi hükümdarlığı sırasında ise bu kez doğrudan modernleşmecî icraatlara imza atmıştır. Böylece II. Abdülhamid hem Osmanlı modernleşmesinden etkilenen hem de Osmanlı modernleşmesini uygulayan bir şahsiyet olarak tarihteki yerini almıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde sanat ve kültür alanında yaşanan gelişmeleri bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Zira II. Abdülhamid, öncelikle Osmanlı modernleşme faaliyetlerinin en önemli iki temsilcisi olan Sultan II. Mahmud'un torunu ve Sultan Abdülmecid'in oğlu olarak modernleşme sürecinin şehzâdesidir. Abdülhamid, aldığı eğitim ve Avrupa ile doğrudan kurduğu kültürel temas sayesinde modern Avrupa sanatına ve kültürüne âşina olmuş ve ilgi duymuştur. Abdülhamid bizzat şahit olduğu tecrübeyi ve kişisel çabasıyla elde ettiği birikimi günlük hayatında da birebir yaşamış ve bunu hükümdarlık yıllarına da aksettirmiştir. Döneminin siyasî ve iktisadî şartlarının el verdiği ölçüde de bunların toplumsal hayata aksetmesine müsaade etmiştir

Reformcu bir hükümdar olan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı süresince böylesine Avrupaî sanat ve kültür unsurlarının yaygınlaşmasının diğer bir nedeni, -modernleşmede geline bu ileri aşamada- her kademede modern yükseköğretim kurumlarının ve yabancı dil bilen yetişmiş insan sayısının bir hayli artmış olmasıdır. Nitekim Vambéry'nin ifade ettiği gibi, Abdülhamid döneminde güzel sanatlar gibi yüksek meslek ve ihtisas mekteplerinden mezun olanlardan devletin çeşitli kademelerinde görev alanların sayısı artmış; yabancı dil bilen, Batı Avrupa'yı yakinen takip eden ve buradaki siyasî ve felsefî gelişmeleri doğrudan izleyen "*ciddî bir genç zümre yetişmiştir.*"⁶⁷ Böylesi bir zümrenin yetişmesi, Osmanlı toplumundaki modern sanatı ve kültürel değişimi olumlu yönde etkilemiş ve hızlandırmıştır.

Takriben 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da görülmeye başlayan modern kültür, sanat ve spor dalları aradan fazla bir zaman geçmeden Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlamıştır. Bazıları çok kısa bir süre zarfında, bazıları ise aradan en fazla 20-30 yıl geçmeden Osmanlı toplumunda icra edilmiştir. Özellikle o günlerde devletler arasındaki iletişim ve etkileşim araçlarının azlığı, zorluğu ve teknik olarak yetersizliği dikkate alındığında, böylesine bir gecikmenin aslında hiç de gecikme olarak görülmemesi gerektiği fark edilecektir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu o günkü siyasî, iktisadî ve askerî şartların zorluğu da dikkate alındığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Bu anlamda yapılması gereken tespit, Osmanlı Devleti'nin kültür, sanat ve spor alanlarında Avrupa'daki yenilikleri takip etmede hiç de geri kalmadığı; aksine ilgili gelişmeleri ve yenilikleri zamanında fark edip hemen iktibas ettiği yönündedir.

67 H. Vambéry, "Türkische Reformen seit vierzig Jahren, Cosmopolis", sy. 15, Berlin 1897, s. 891-892.

Sultan II. Abdülhamid yönetimi ile Jön Türkler arasında 1889-1908 yılları arasında kıyasıya cereyan eden siyasî mücadele, bu tür yeniliklerin daha sağlıklı bir şekilde alınmasında ve bunların kurumsallaşmasında olumsuz bir etkiye sahip olmuştur. Siyasî iktidarın rejimi ve kendini koruma duygusuyla muhalif hareketleri kontrol etmek istemesi bazı özgürlüklerin ve faaliyetlerin ya doğrudan yasaklanmasına ya da kısıtlanmasına yol açmıştır. Sonuçları itibarıyla, bu tür güvenlikçi kontrol mekanizmalarının devreye girmesi, bütün bunları olumsuz yönde etkilemiştir.

Genel kabulün aksine “Panislâmist/İslâmci” değil de “dindar” olarak görülmesi gereken II. Abdülhamid’in kültür hayatındaki modernleşmeci icraatları ve bunları günlük hayatında bizzat tatbik etmesi bir tezat teşkil etmemiştir. Çünkü o dindar ve zamanın ruhuna sahip modernleşmeci bir şahsiyet olarak, kendi zihin dünyasında bu iki özelliği birleştirmiş bir Osmanlı hükümdardır. Böylesine eklektik bir anlayış onun zihin dünyası için tezat değildir. Nitekim kendisi de bu özelliğini bizzat doktoru Âtîf Hüseyin Bey’e ve kızı Ayşe Sultan’a açıkça itiraf etmiştir.

Sultan Abdülhamid, doktoru Âtîf Hüseyin Bey ile Selanik’te geçeni sürgün günlerindeki bir sohbeti esnasında dindarlığı ile modernleşmeci kimliği arasındaki hassas dengeyi şöyle anlatmıştır: “*Ben terakki taraftarıyım. Avrupa’da ne icat olunursa memleketimizde yapılmalıdır. Yalnız bir noktaya dikkat etmelidir. Hem de çok dikkat etmeli. Yalnız İslamiyet’e muvafık olmayan şeyleri edemeyiz. Ettik mi İslamiyet mazaallah dağılır. Ben buna dikkat ettim.*” Bir başka gün ise şunları söylemiştir: “*Din-i İslam hiçbir vakit mâni-i terakki değildir. Mâni-i terakki derler ama yalandır. İslam dini kadar serbest bir din yoktur.*”⁶⁸ Sultan Abdülhamid, kızı Ayşe Sultan’a da benzer şeyler söylemiştir. Ayşe Sultan, babasının “*din ve fen [...] ikisine de itikat etmek caiz olduğunu*” söylediğini nakletmiştir.⁶⁹

Kendisine ait bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Sultan II. Abdülhamid, inançta ve ahlâkta Müslüman olarak kalınması, fakat Avrupa’nın modern biliminin ve teknolojisinin alınması fikrindedir. Bu fikrini de hükümdarlığı boyunca uygulamaya gayret etmiştir. Avrupa’dan bilim ve teknoloji alırken Avrupaî kültür, sanat ve eğlence gibi yenilikler de ithal edilmiştir. Bunlar başlangıçta hanedan mensupları ve bunların çevresindeki ekâbir arasında sınırlı kalırken, belli bir süre sonra toplumun daha alt kesimleri tarafından da kabul görmüştür. Yukarıdaki sayfalarda anlatılan yenilikler, bu sosyo-psikolojik gerçekliğin en somut delilleri olarak yakın tarihimizde cereyan etmiştir.

68 Âtîf Hüseyin Bey, a.g.e., s. 421.

69 Ayşe Osmanoğlu, a.g.e., s. 29.

KAYNAKÇA

- And, Metin, *Osmanlı Tiyatrosu*, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, yay. Metin Hülagu 3. Baskı, İstanbul 2010.
- Duru, Kâzım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957.
- Fişek, Kurthan, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, İstanbul 1985.
- Gökmen, Mustafa, *Başlangıçtan 1950'ye Kadar Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul 1989.
- Kahraman, Âtîf, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, 9. Baskı, İstanbul 2016.
- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, C.II, Dersââdet 1327 h.
- Özendes, Engin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, İstanbul 2013.
- Sevengil, Refik Ahmet, *Türk Tiyatro Tarihi IV: Saray Tiyatrosu*, İstanbul 1970.
- —, *Türk Tiyatrosu Tarihi V: Meşrutiyet Tiyatrosu*, İstanbul 1968.
- —, *Türk Tiyatrosu Tarihi III: Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1968.
- Shaw, Wendy M. K. *Osmanlı Müzeciliği. Müzeler Arkeoloji ve Tarihin Görşelleşmesi*, çev. Esin Soğancılar, 2. Baskı, İstanbul 2015.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, yay. Ali Ergenekon, 4. Baskı, İstanbul 1996.
- Tayga, Yunus, *Türk Spor Tarihine Genel Bakış*, Ankara 1990.
- Zwickel, Wolfgang, *Das Heilige Land*, Geschichte und Archäologie, München 2009.
- Ali Sâmî, "Galata Sarây Kulübü'nün Tarihçesi", *İdmân*, 15 Mayıs 1321 [28 Mayıs 1913], sy. ss. 9-11.
- Anameriç, Hakan, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişmesi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiriler*, 20-21 Şubat 2014 Sela-nik, C. I, Ankara 2014, ss. 11-48.
- Alkan, Necmettin, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, yay. Mehmet Metin Hülagü/Şakir Batmaz/Gülbadi Alan, C. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, ss. 91-117.
- As, Efdal, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 59, Ankara 2016, ss. 1-49.
- Aydın, Derya Uzun, "Sanayi-i Nefise Mektebi" ve Paris Güzel Sanatlar Okulu "L'Ecole des Beaux Arts" Üzerine Bir Deneme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, sy. 6, ss. 74-81.

- Çeliktemel-Thomen, Özde, “Hayaller Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbulu’nda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sinema Tutkusu 4, Kasım Aralık Ocak 2015-2016, ss. 155-179.
- Çeliktemel-Thomen, Özde, “1903 Sinematografi İmtiyazı”, *Toplumsal Tarih*, sy. 229, ss. 26-32.
- Çürük, Cenap, “Askerî Müze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, ss. 492-493.
- Kemal Gök, “Fotoğrafın Bulunuşu ve Sonrasında Oluşan Teknik Gelişmeler”, *Yıldız Journal of Art and Desing*, C. III, sy. 1/2016, ss. 43-66.
- Gölbaş, Alper, “Türk Arkeolojisinin Kuramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, sy. 46, ss. 302-316.
- Gülen, Salih, “II. Abdülhamid ve Fotoğraf”, *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, yay. Mehmet Metin Hülagü/Şakir Batmaz/Gülbadı Alan, C. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, ss. 379-389.
- Gündüz, Filiz, “Osman Hamdi Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, ss. 468-469.
- Mijatoviç, Chedo, “Abdul Hamid”, *Zukunft*, sy. 64, Berlin 1908, ss. 289-296.
- Mülayim, Selçuk, “Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 34, İstanbul 2009, ss. 175-201.
- Serin, Muhittin, “Şeker Ahmed Paşa”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 487-488.
- Vambéry, H. “Türkische Reformen seit vierzig Jahren, Cosmopolis”, sy. 15, Berlin 1897, ss. 891-892.
- Yıldıran, İbrahim, “Selim Sırrı ve Türk Sinemasının Erken Dönem Tartışmalarına Katkı”, *Kebikeç*, sy. 27, 2009, ss. 221-230.
- Yöre, Seyit, “Kültürleşmenin Bir Parçası Olarak Osmanlı’da Operanın Görümü”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, C. III, sy. 2/2011, ss. 53-69.
- Çuha, Mine, “Sanatkâr Padişah Sultan II. Abdülhamit Han’ın Çağı Yakalama Tutkusu”, <http://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=1293>, 17 Şubat 2017.
- <http://www.mkutup.gov.tr/menu/80>, 3 Mart 2017.
- http://www.turksineması.com/turk_sinema_tarihi/turk_sinema_tarihi_turkce.asp?tarih d=1000, 3 Mart 2017.
- http://www.tiyatrotarihi.com/1839_1923_donemi_turk_tiyatrosu.html, 14 Temmuz 2018.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
İMAR

Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ

Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

II. Abdülhamid Döneminde İmar

A. Şevki DUYMAZ¹

17. yüzyılın sonlarından itibaren gerileme ve ardından da çöküş dönemine giren Osmanlı İmparatorluğu, gelişen ve değişen dünya düzenine karşı ayakta durabilmenin ön şartı olarak yenileşmeyi öngörür. Yenileşmenin kaynağı ise Batı'dadır. Batı ile uyum sağlanabilmesi için Batılılaşmaya ihtiyaç vardır. Bu amaçla; hukuk, askeriye, eğitim, kültür ve toplum alanında birçok yenileşme hareketi içerisine girilmiştir. Yenileşmenin özünde yatan fikir, devletin hızlı çöküşüne yol açan makûs talihini yenmek ve eski günlere geri dönmektir. Ancak, bu hareketlerin sonucu, köklü değişimlerden ziyade devletin çöküşünü ertelemekten öteye gitmemiştir. Batılılaşma çabaları, Batılının daha çok işine yaramıştır.

Osmanlı Devleti'nin, cihan devleti olma yolunda harcadığı önemli çabalarından biri de ülkenin imarına önem vermesidir. Bu nedenle, ülkenin imarı için imara yön veren teşkilat yapısını oluşturmak öncelikli hedefler arasında yer almıştır. Klasik dönemde imara damgasını vuran teşkilat *Hassa Mimarlar Ocağı* olmuştur.² İmarın ortaya konulmasındaki kaynak ise toprak sistemi ve bu sistemin yürütücüleri olan üst düzey kesimin icraatlarıdır. Bu da imar faaliyetlerini ortaya koyan üç önemli kesimi ön plana çıkarmıştır. Bu kesim, devletin en üst noktasındaki *Sultan*, sistemin işlerliğinde etkin olan yönetici *Şahıslar* ve ortaya konulan imar faaliyetlerinin devam ve bekasını ilke olarak benimsemiş *Vakıflar*'dır.³

II. Abdülhamid döneminde imara yön veren kurumlar, aynı zamanda 19. yüzyıl imar teşkilatlarının da devamı niteliğindedir. Bu kurumlar, Nafia Nezareti, Ebniye İdareleri ve Belediye'dir.⁴ Kurumlar daha çok başkent merkezlidir. Taşrada ise bu kurumlara ait bi-

1 Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

2 Hassa Mimarlar Teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. I, sy. I, Ankara 1964, s. 157-202; Zeki Sönmez, "Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1988, s. 251-258; Ahmet Refik Altınay, *Türk Mimarları*, İstanbul 1977; Orhan Erdenen, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları", *Mimarlık*, sy. 27, Ocak 1996, s. 67-93.

3 Mustafa Cezar, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. III, Ankara 1989, s. 1391-1414; Fatih Müderrisoğlu-H. Çetin Arslan, "Osmanlı Sanatının Mali Kaynakları", *Vakıflar Dergisi*, sy. 27, Ankara 1998, s. 95-101; İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı İç Hazinesi" *Bellekten*, sy. 17, Ankara 1978, s. 67-93.

4 Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971; Selman Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri İle Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002; Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 207-216; İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Mustafa Celaleddin Bey'in "Bir Eyaletin İslah ve İmarı Hakkında Mükaleme" Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler", *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler IV. Cilt*, Ankara 1994, s. 1469- 1492; Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993; Arzu T. Terzi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 16, İstanbul 1998, s. 109-119. İlber Ortaylı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetimler", *Şehir ve Yerel Yönetimler*, C. I, İstanbul 1996, s. 445-466.

rimler yer alır. Ayrıca, imarı tek bir elden yürütmek için oluşturulmuş imar meclisleri de uzun ömürlü olmamıştır. Bu dönemde çıkarılan nizamnâmeler sayesinde imara yön veren kurumlar daha işler hale getirilmiştir.⁵ Başkentte çıkarılan nizamnâmeler aynı şekilde taşrada da uygulanmaya çalışılmıştır. Bu nizamnâmeler imarın uygulama alanında etkin rol oynamış ve Osmanlı devletinin yıkılması sonrasında da birtakım değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. Günümüzde bayındırlık, iskân ile ilgili bakanlıklar, belediyeler ve devlete ait diğer kurumların imar faaliyetlerindeki birimlerin oluşumunda önceki kurumların teşkilat yapısının etkisi söz konusudur.

II. Abdülhamid dönemi devlet ve vakıflara ait imar faaliyetlerini, İstanbul, Balkanlar ve Anadolu'daki etkinlikler şeklinde ele almak gerekir. İstanbul'da oluşan imar etkinliklerinin en önemli yansıması yapısal alanda yani mimarî alanda olmuştur. Bu mimarî oluşumda, Osmanlı tebaasından gayrimüslim ve batı kökenli yabancı mimarlar yer almıştır. Bu kişilerce ortaya konulan eserler ise dönemin mimarî tarzını ortaya koymuştur. Bu dönem Osmanlı mimarîsinde görülen yabancı mimar yoğunluğu, Balyan ailesinin mimarîdeki etkinliğini de önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. İtalyan Raimondo d'Aronco, Fransız Alexandre Vallauray, Alman Jachmund bu dönemin en önemli yabancı mimarlarındanidir.⁶ Mimarlar yalnızca mimarî faaliyetlerde bulunmamış, eğitimle de uğraşmışlardır. Osmanlı mimarîsine getirdikleri en önemli anlayış, Doğu-Batı senteziyle Osmanlılık kavramını bir potada eriterek eklektik anlayışın farklı açılımlarını ortaya koymalarıdır. Yıldız Saray Kompleksi, Arkeoloji Müzesi, Sanayi-i Nefise, Tütün Rejisi, Sirkeci Garı ve Deutsche Orient Bank gibi yapılar bu mimarların yaptığı dönemin önemli eser örnekleridir.

Sultan II. Abdülhamid dönemi mimarîsinde, sivil yapı örneklerinin yoğunluğu göze çarpar. Bunda devletin içerisinde bulunduğu ekonomik durum, yaşam tarzı, yönetim anlayışındaki ve düşünce sistemindeki değişim etkili olmuştur. Başkent dışında oluşturulan mimarî örneklerde daha çok yönetici kademesinin etkisi göze çarpar. Taşrada ortaya koyulan mimarî, kentleşme anlayışındaki değişimi de beraberinde getirmiştir.

Osmanlı kentlerinde, anıtsal ve farklı yapı çeşitleri, İstanbul'daki mimarî örneklerin benzerleri olarak ortaya koyulmaya çalışılır. İstanbul'da yer alan batılı tarzda ya da eklektik anlayıştaki mimarî eserler, Anadolu'nun yöresel anlayışlarıyla birleşerek -küçük ölçekli de olsa- taşrada da kendine bir makes bulacaktır.

5 A. Şevki Duymaz, "II. Abdülhamid Dönemi İmar Sistemi: Teşkilat Ve Nizamnâmeler", *The Symposium on Sultan Abdülhamid II, Sultan Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik-YUNANİSTAN, C.II*, Ankara 2014, s. 79-98.

6 Mustafa Akpolat, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauray*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991; Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s. 1038-1067; Metin Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984; Mustafa Akpolat, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı", *Türkler*, C. XV, Ankara 2002, s. 350-359.

Abdülhamid döneminde oluşturulan mimarî eserleri; askerî, dinî ve sivil mimarî örnekleri olarak tasnif etmek mümkündür. Bunun yanında bu dönemde de vakıf eserlerin inşası devam etmiştir. Bu örneklerin yoğunlaştığı, dönemin kültürel ve mimarî tarzlarının ortaya konulduğu yer şüphesiz başkent İstanbul'dur. Sivil mimarî örnekleri en yoğun olarak karşımıza çıkan mimarî gruptur. Sivil mimarîde dönemin tüm üslup özellikleri, bazen batılı, bazen doğulu ama genelde eklektik bir anlayışta karşımıza çıkar. Bu devlet ideolojisinin ne batıdan ne de doğudan vazgeçmeme politikasına dayanmaktadır. Batılı tarzlar, Neo-Klasik, Neo-Rönesans, Neo-Barok, Art Nouvea (Jugendstil) gibi üsluplardır.⁷ Bu tarzlar daha çok kamu yapılarında ya da yabancıların etkisinin yoğun olduğu bölgelerdeki sivil mimarîde karşımıza çıkar.

Abdülhamid dönemindeki mimarî örneklere baktığımızda, mimarî oluşumun kaynaklarını:

- 1- Sultanın bâniliğindeki inşa ve imar faaliyetleri
- 2- Yönetici sınıfın inşa ve imar faaliyetleri
- 3- Halk önderliğindeki inşa ve imar faaliyetleri
- 4- Sultan-Yönetici-Halk üçlemesiyle oluşturulan inşa ve imar faaliyetleri
- 5- Vakıf Hizmetleri

Başlıkları altında ele almak mümkündür. Bunun dışında yer alan tamamıyla yabancıların oluşturduğu mimarî faaliyetler de vardır. Bu faaliyetler, devlet izniyle Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı ya da azınlıkların oluşturduklarıdır. Oluşturulan bu eserler, dönemin üslup arayışlarını, farklı kültürel aktarımları ve yabancı devletlerin Osmanlı üzerindeki gücünü temsil eder niteliktedir.

Anadolu'da oluşturulan imar faaliyetleri tamamen devletin üst derecedeki politikasının bir uzantısıdır. Buralarda oluşturulan tüm mimarî faaliyetler bir kültürün özelliklerini yansıtmaktan çok siyasetin ve ihtiyacın bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu konuda, üzerinde en çok emek harcanıp yaygınlaştırılan yapı tipleri *Eğitim Yapıları*'dir.⁸ Eğitim alanında bu dönemde görülen ciddi anlamdaki gelişim, eğitim kurumlarının mimarisine aynı ölçüde yansımamıştır. Bu konudaki yapılaşmada öncelikli olarak Fransa standart-

⁷ Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975; Semavi Eyice, "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", *Türkler*, C. XV, Ankara 2002, s. 284-309. Ayşe Nasır, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1991; Neşe Yıldırım, *İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarîsi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1989; Yıldırım Yavuz-S. Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s. 1078-1085.

⁸ A. Şevki Duymaz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Yapıları", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C. V, haz. Mehmet Metin Hülaçoğlu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri 2011, s. 167-187.

larına yakın okullar yapılması istenmiş, ancak bu mümkün olmamıştır. Mümkün kılınan ise, belirli bir mekân anlayışının; başkent onaylı, yöresel anlayışlı ve batı tarzı yansımali yapılar ortaya çıkararak toplumun eğitim-kültür seviyesinin geliştirilmesidir.

Anadolu kentlerinde, mimarî oluşumun dışında gelişmenin önemli ölçütü olarak sayılan şehirleşme ve buna bağlı imar faaliyetleri alanında önemli atılımlar yapılır. Anadolu'nun kalkınması noktasında imara yönelik raporlar hazırlanarak bunlar uygulamaya konulur. Kentler arasındaki gelişim çizgisinin en önemli ölçüğü ulaşım ağının yaygınlaşması olarak görülmüştür. Bu amaçla karayolu ve demiryolu yapımına büyük önem verilmiştir. Projelerin özünde yatan, tüm ülkeyi saran bir ulaşım ağı ortaya koymaktır. İmar faaliyetleri bu noktadan ele alındığında büyük ölçüde gerçekleştiği düşünülebilecek tek ulaşım ağı demiryolları olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde İrâde-i Seniyye, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ve Devletin diğer imar-inşa kurumları ile Padişahın özel harcaması dâhilindeki tüm imar faaliyetlerinin yaşatılması noktasında vakıf eserlerin önemini göz ardı etmemek gerekir. Vakfedilen arazi, bina, dükkân vs. örnekler imarın sürekliliğinde önemli rol oynamıştır. Bu durum İslam'da vakıf anlayışı geleneğinin Abdülhamid yönetimindeki bir yansıması gibidir. Yapmanın değil yaşatmanın marifet olduğu bir düşünce sistemi hâkimdir. Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafyanın dışında bile bu anlayış dönemin siyasî bir görüşü şeklinde gelişir. Anadolu'nun ücra bir köşesindeki çeşmenin yaşatılması ile Ortadoğu'daki farklı bir dine mensup yapı örneğinin onarılması dönemin dünya görüşünün ortak bir potada eritilmesi anlamına gelmektedir.

Abdülhamid döneminde inşa edilen yapıların sayısını ve niteliklerini belirlemek oldukça zordur. Bunda en büyük etken, bu yapıların tümünün günümüze kadar ulaşmamış olmasıdır. Belgelerde adı geçen yapıların bu dönemde, ilk inşa haliyle mi yoksa onarım sonucu mu mevcut olduğu bilinmiyor. Yapıların birçoğunun var olduğu, ancak bu dönemde isim değişikliğine uğradığı ve bu yapıların yeniden açılışlarının yapılmış olabileceği gibi bir dizi sorunlar net sayının ortaya konulmasını engellemektedir.

Devletin çöküş sürecine girdiği ve ekonomik açıdan iflas ettiği bir dönemde, ortaya konulan imar faaliyetlerinin gerek ilk inşa, gerekse onarım bakımından on binlerin üzerinde olduğunu telaffuz etmek mümkündür. II. Abdülhamid döneminden günümüze kadar gelen mimarî örneklerin birçoğu, ilk inşa edildikleri zamandaki durumuna uygun bir şekilde işlevini sürdürmektedir. Günümüzde kaybolan yapıların birçoğu, anıtsal bir nitelik kazanamamış olmalarının da tesiriyle plansız ve çarpık kentleşmenin kurbanı olmuştur.

Sultan Abdülhamid döneminde oluşturulan tüm inşa, imar ve vakıf faaliyetleri, devrin siyasal ve kültürel yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde oluşan kültür ortamı, önceki dönemleri reddeder gibi görünse de temelde gelenekçidir. İmar da ana prensip; *Yapmak Değil Yaşatmak* anlayışı olup devletin en kötü zamanlarında bile bu faaliyetlerden vazgeçmediğini görmekteyiz. "Devlet güçlüdür" ilkesinin bu dönemdeki en önemli yansıması imar faaliyetlerinde olmuştur.

RESİMLER

Resim 1: Yıldız Hamidiye Cami (<https://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28113/?co=ahii>)

Resim 2: Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi (<http://www.izu.edu.tr/izu-hakkinda/tarihce/halkali-ziraat-ve-baytar-mektebi>)

Resim 3: Haydarpaşa Garı (<https://secure2.pbase.com/image/135478977>)

Resim 4: Maçka Abdülhamid Çeşmesi (2017)

Resim 5: Hicaz Tren İstasyonu (<https://secure2.pbase.com/image/65401044>)

Resim 6: Tophane Meydanı ve Saat Kulesi
(<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b46533/?co=ahii>)

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof.Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999.
- Akpolat, Mustafa, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı", *Türkler*, C. XV, Ankara 2002.
- Akpolat, Mustafa, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauray*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993.
- Altınay Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul 1977.
- Batur, Afife, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985.
- Can, Selman, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971.
- —, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. III, Ankara 1989.
- Duymaz, A. Şevki, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Yapıları", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C. V, haz. Mehmet Metin Hülagu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri, 2011.
- —, "II. Abdülhamid Dönemi İmar Sistemi: Teşkilat Ve Nizamnâmeler", *The Symposium On Sultan Abdülhamid II, Sultan Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik-Yunanistan*, C. II, Ankara 2014.
- Erdenen, Orhan, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları Ve Teşkilatları", *Mimarlık*, sy. 27, Ocak 1996.
- Eyice, Semavi, "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", *Türkler*, C. XV, Ankara 2002.
- Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975.
- Müderrişoğlu, Fatih - H. Çetin Arslan, "Osmanlı Sanatının Mali Kaynakları", *Vakıflar Dergisi*, sy. 27, Ankara 1998.
- Nasır, Ayşe, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1991.

- Ortaylı, İlber, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetimler”, *Şehir Ve Yerel Yönetimler*, C. I, İstanbul 1996.
- Sönmez, Zeki, “Mimar Sinan Ve Hassa Mimarlar Ocağı”, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı Ve Sanatı*, İstanbul 1988.
- Sözen, Metin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.
- Tekeli, İlhan -Selim İlkin, “Mustafa Celaleddin Bey’in “Bir Eyaletin Islah Ve İmarı Hakkında Mükaleme” Adlı Risalesi Ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler”, *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler Iv. Cilt*, Ankara 1994.
- Terzi, Arzu T., “XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-İ Seniyye İdaresi (Görevleri Ve Teşkilatı)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 16, İstanbul 1998.
- Turan, Şerafettin, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. I, sy. I, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İ. H. “Osmanlı Devleti Malîyesinin Kuruluşu Ve Osmanlı İç Hazinesi” *Biletten*, sy. 17, Ankara 1978.
- Yavuz, Yıldırım - S. Özkan, “Osmanlı Mimarlığının Son Yılları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*,4, İstanbul 1985.
- Yıldıran, Neşe, *İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarîsi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1989.

100 YIL SONRA SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN ULUSLARARASI İLMÎ TOPLANTI ALBÜMÜ

23-24 Şubat 2018 / İSTANBUL

100 YIL SONRA SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN ULUSLARARASI İLMÎ TOPLANTI

23-24 Şubat 2018 / İSTANBUL

İZA
Istanbul Zaim Üniversitesi

40 TÜRKİYE
YAZARLAR
BİRLİĞİ

40 TÜRKİYE
YAZARLAR
BİRLİĞİ

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD
VE
DÖNEMİ

100 YIL SONRA SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN ULUSLARARASI İLMÎ TOPLANTI ALBÜMÜ

23-24 Şubat 2018 / İSTANBUL

Osmanlı Devleti'nin son döneminde başa geçen II. Abdülhamid Han, sahip olduğu mütemayiz özellikler sebebiyle, Devlet-i 'Aliyye'nin üzerine en çok yazılıp çizilen ve konuşulan padişahlarının başında gelmektedir. Müslüman dünyasının ve Osmanlı Devleti'nin oldukça zor bir dönemden geçtiği zamanlarda, Devlet-i 'Aliyye'nin 34. Padişahı olan Sultan II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmış ve tahttan indirildiği 27 Nisan 1909 tarihine kadar 33 yıl boyunca birçok dâhili ve hârici zorluğa göğüs gererek devleti idare etme vazifesini ifa etmeye çalışmıştır. II. Abdülhamid, gerçekleştirdiği icraatlar ve uyguladığı politikalar nedeniyle mirası en çok tartışılan Osmanlı padişahlarından biri olarak tarihteki yerini almıştır. Bir taraf için veli mesabesinde bir "Ulu Hakan" diğer taraf için ise istibdadın zatında müşahhas hale geldiği "Kızıl Sultan"dır. Sultan II. Abdülhamid'in şahsına yönelik bu tasvirlerin keyfiyeti de, onun şahsında temerküz eden ve bugün hala devam eden yoğun tartışmanın sebeplerine delalet eder bir mahiyettedir.

Elinizdeki bu kitap, vefatının 100. sene-i devriyesinde Sultan II. Abdülhamid dönemini siyasetten ekonomiye, dış politikadan devlet-toplum ilişkilerine, eğitimden gündelik hayata kadar geniş bir yelpazede ele almaktadır. Günümüzde yakın ve uzak medeniyet coğrafyamızda yaşanan olayların daha iyi anlaşılabilmesi ve anlamlandırılabilmesi için Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan gelişmelerin mercek altına alınmasının büyük önem arz ettiği kanaatini taşıyoruz. Bu cümleden olarak bu kitapta yer alan makaleler sayesinde II. Abdülhamid dönemine yeniden daha soğukkanlı ve tutarlı bir bütünlük içinde bakmak imkânının ortaya çıkacağına inanıyoruz. Kitapta yer alan her makalede dile getirilen görüşler tabiatıyla yazarına aittir. II. Abdülhamid kitabına çok değerli katkılar sunan birbirinden önemli isimlerin katkılarıyla ortaya çıkan bu eserin istifadeye medar olmasını temenni ederiz.